DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

W. Bruce Lincoln

"VAHŞİ BATI"

SİBİRYA

VE RUSLAR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://ra

W. Bruce Lincoln

"VAHŞİ BATI" SİBİRYA VE RUSLAR

Türkçesi:
Mehmet Harmancı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

'VAHŞİ BATI' SİBİRYA VE RUSLAR
Sabah Kitapları
Olaylar–İnsanlar Dizisi

Özgün adı: The Conquest Of a Continent: Siberia
Copyright ©: 1994 W. Bruce Lincoln
Copyright © Türkçe, 1996: Gençlik Yayınları A.Ş.
Medya Plaza, Basın Ekspres Yolu 34540 Güneşli–İstanbul
Tel: 550 49 00–550 48 10

Kesim Telif Hakları Ajansı

Türkçe çevirinin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz. Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları A.Ş. bünyesinde yayınlanmaktadır.

Yayın Yönetmeni: Serpil Demirtaş
Çeviren: Mehmet Harmancı
Yayına Hazırlayanlar: Tuğrul Tanyol, Esen Çetecioğlu, Hüseyin Gür

Kapak Düzeni: Naci Yavuz

Baskı : Başkan Ofset
Cilt: Medya Holding A.Ş. Tesisleri
Dağıtım ve toplu sipariş: Birleşik Basın Dağıtım, İstanbul: (0212) 550 25 04 - 09
Birinci Baskı: İstanbul, Temmuz 1996
ISBN 975-7238-27-9

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Giriş vii
Haritalar x

BÖLÜM 1: Başlangıç 1

1. Tanrı'nın Gazabı 3
2. "Keçe Çadırlarda Yaşayan Bütün İnsanların Büyük Hanı" 6
3. Batu'nun Kış Savaşı 13
4. Kulikovo Çayırı'nda 19

BÖLÜM II: Ruslar Sibirya'yı Alıyorlar 25

5. Anika ve Oğulları 27
6. Yermak'ın 'Fethi' 33
7. Sibiryalılar 38
8. Büyük Okyanusa Doğru 44
9. Tahıl Arayışı 50
10. İki Kıta Arasında Bir Geçit Bulunuyor 57
11. Sibirya Sınırında Yaşam 63

BÖLÜM III: Ruslar Fethettikleri Yerleri Keşfediyorlar 71

12. Demidovlar, Sınır Demiri ve Çar Petro 73
13. Bering'in İlk Yolculuğu 78
14. Büyük Kuzey Seferi 84
15. Rusya'nın, Amerika'yı 'Keşfi' 96
16. "Rus Kristof Kolomb'u" 105
17. Yeni Bir Çağın Eşiğinde 112

BÖLÜM IV: Rus İmparatorluğu'nun En Büyük Kısmı 119

18. Genel Vali Speranski 121
19. *Katorga* ve *Ssylka* 127
20. İki Prenses 131
21. Dostoyevski 'Ölüler Evi'nde 138
22. Altın Peşinde 142

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

23. Muravev Amur'da 147
24. Kennan'ın Yolculuğu 153
25. 'Politikler' 160
26. 'İdari Tasarrufla' 163
27. Lenin Sürgünde 166
28. Asya Boyunca Demirden Bir Yol 171
29. Dünyanın En Uzun Demiryolunun Yapımı 177
30. Amur Nehir Gemileri ve Rusya'nın Mançurya Bağlantısı 183
31. Baykal Gölü 188
32. "Zaferle Biten Küçük Bir Savaş" 191
33. Göçmenler 196
34. Sibirya'nın Vahşi Doğusu 200
35. Lena Altın Madenleri Kıyımı 205
36. "Otokrasiden O Kadar Nefret Ediyorum ki" 210
37. Fırtınadan Önce 214
38. Savaş ve Devrim 218

BÖLÜM V: Kızıl Sibirya 225

39. Çek Lejyonu 227
40. "Kazanın İçine Atılmış" 233
41. Sibirya'nın Tek Hâkimi 236
42. Bolşevikler, Sibirya'yı Alıyorlar 243
43. Jack Scott ve Sibirya'nın Mıknatıs Dağı 248
44. Yenilebilir Fosiller 254
45. Sosyalist Yeniden Yapılanma 269
46. Büyük Taşınma 275

BÖLÜM VI: Sibirya'nın Modern Çağı 281

47. Stalin'in Son Yılları 283
48. Bakir Topraklar 286
49. Bratsk Enerji Santrali 291
50. BAM 296
51. Samotlor ve Urengoy'un Zenginlikleri 302
52. Sibirya'nın Sovyet Mirası 307

Teşekkür 317
Notlarda Kullanılan Kısaltmalar 319
Notlar 321

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

Milletler savaşlardan doğar ve fetihler onları yüceltir. Agincourt, Trafalgar ve El Alameyn İngiltere'nin büyüklüğünü belirlemiştir. Fransa en iyi zamanını Austerlitz ile Jena'da yaşamış, çağdaş Almanya, Königgraetz, Sedan ve Tannenberg zaferlerinin arka planında biçimlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Concord ve Yorktown'da var olmuş, Gettysburg'da birliğini korumuş ve Château-Thierry ve Midway savaşlarında bir dünya devleti olarak sahneye çıkmıştır. Rusya'nın doğuş ve fetih süreci, Moskova Prensi Dimitri Donskoi'nin 1380'de, Kulikovo'da, Moğollar üzerindeki zaferiyle başlayarak daha uzun sürmüştür. Rusya o zamandan beri -1709'da Poltava'da, 1812'de Borodino'da ve 1942'de Stalingrad'da- Avrupa'ya karşı dev savaşlarda çarpışmışsa da, asıl büyüklüğünü belirleyen fetihleri Asya'da yapmıştır. Rusya'yı dünyanın büyük devletleri arasına çıkartan ve oraya vardıktan sonra yerini korumasına yardımcı olan şey Sibirya'nın fethidir. 1582'de Kossak reisi Yermak Timofeeviç'in, Sibir Tatarları'nı bugünkü Tobolsk yakınlarında yenmesiyle başlayan Rusya'nın Sibirya fethi, Korkunç İvan'dan Brejnev dönemi sonuna kadar dört yüzyıla yayılmıştır.

Ruslar'ın Sibirya'yı ele geçirmeleri, İç Asya'daki politik karışıklıkların İskitler'i Sibirya'nın güneyindeki büyük yol boyunca batıya doğru sürdüğü 3000 yıl öncesine dayanan büyük fetih sürecinin bir parçasıdır. Milattan 700 yıl kadar önce bu göçerler Batı dünyasına fırtına gibi girmişler ve daha sonraları gelecek olan savaşçı dalgalarının, Sibirya'yı Orta Asya'dan ayıran bozkırlarda hak iddia etmelerinin yolunu açmışlardır. Dünyanın gördüğü en üstün hafif süvarilerinden olan bu bozkır atlıları Asya'nın, Batı ve Yakındoğu ordularına karşı 2000 yıl boyunca galip gelmelerini sağlamışlardır. Hiç geri çekilmeyen ve pek az yenilgi tadan bu insanlar dünyanın, Cathay'dan Canterbury'ye kadar olan kısmındaki halkların tarihlerine biçim vermişlerdir.

İskitliler MÖ 700 yıllarında batıya yönelerek, günlük yaşamlarının merkezi olan at ve hayvanlarına otlak aramak üzere, bozkırları ilk aşan kavim olmuşlardır. 400 yıl sonra daha hızlı hareket eden ve düşmanlarını Batı'nın benzerini görmediği ağır süvarileriyle ezen Sarmatlar gelmişlerdir. Anlaşmalarını bir kafatasından içtikleri insan kanıyla kutsayan zalim barbarlar olan Sarmatlar'ın ardından gelen Attila'nın Hunları bir imparatorluk kurmuşlar ve 5. yüzyılda Ma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

caristan ovalarına kadar yayılmışlardır. Şarlman'ın ölümünden kısa bir süre sonra Hun imparatorluğunun çökmesi, Hıristanlığın ilk 1000. yılının kutlanmasından önce Avrupa kapılarına dayanan yeni göç dalgalarının birincisini oluşturan Avarlar'ın yolunu açmıştı. En son olarak da, Avrupa'ya gelenlerin en korkuncu ve zalimi olan Batu Han'ın Moğol orduları gelmiştir ki, bunlar doğudan gelen Asyalı istilacıların da sonuncusudur.

Modern çağların başında askeri teknoloji üstünlüğü -ve onunla birlikte Avrasya'da hak sahibi olma iddiası- Avrupa'ya kayınca, Doğulular'ın zaferlerinin ve Batılılar'ın yenilgilerinin yönü de değişmiştir. Ruslar 1580'lerden başlayarak doğuya yönelmişler, Avrasya bozkırlarının büyük uygarlık merkezlerinden uzak bir yol seçmişler ve böylece, Orta Asya ordularıyla büyük çatışmalardan kaçınabilmişlerdir. Ruslar, Asya'nın daha kuzeylerine çıkarak Sibirya'nın büyük nehirleri ve taşıma yolları boyunca ilerleyerek, geçmiş yıllarda Asyalı süvarilerin fethettikleri bozkırları ve çöl vahalarını değil, Urallar ile Pasifik arasındaki büyük ormanları ve tundraları ele geçirmişlerdir. Batıda Ural Dağları, kuzeyde Kutup Denizi, güneyde Kazakistan, Orta Asya, Moğolistan, Çin ve Kore, doğuda Bering Denizi, Ohotsk Denizi ve Japon Denizi sınırları arasındaki Sibirya, ortaçağ Rusyası'nın boyutlarını yüz kat arttırmıştır.

Ruslar, Sibirya'ya girdikten sonra İç Asya'dan Kutup Denizi'nin Asya kıyılarını oluşturan denizlere dökülen büyük Sibirya nehirlerinin en batısında olan İrtiş ve Obi vadilerine girmişlerdir. Her 40 kilometre karede nüfus sıklığı bir kişiden az olan topraklarda pek direnmeyle karşılaşmayan ve Batı'nın gördüğü en zengin kürklere rastlayan Ruslar 17. yüzyıl boyunca hızlarını arttırmışlardır. 1620'den önce İrtiş'in doğusundaki Yenisey vadisine erişmişlerdir. On yıl sonra da Yenisey'in ötesinde olan Lena'yı geçmişler ve 1639'da, başlangıç noktalarından 3000 mil (4800 kilometre) doğuda bulunan Pasifik Okyanusu'na varmışlardır. Bundan dokuz yıl sonra Alaska'nın batı ucundan sadece 100 mil uzakta olan Çukotka Yarımadası'na erişmişlerdir. En azından resmen kabul edilen toprak kazanımı anlamında, Rusya, sadece bir avuç Kossak ve avcıyla ilerleyişini, bir dizi sınır karakolu ve ticaret merkezinin ele geçirilmesiyle noktalayarak Sibirya'yı 66 yılda fethetmiş oluyordu.

Urallar'dan Bering Denizi kıyılarına kadar 5000 mil (8000 kilometre) uzanan ve 5 milyon mil kare (8 milyon kilometre kare) toprağı içeren Sibirya'nın fethi Ruslar'ın modern dünyanın en büyük kara devletini kurmalarına imkân sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Sibirya'nın sadece bir eyaleti olan Yakutsk, Hindistan'ın tümünden daha büyüktü ve Sibirya'nın ikinci eyaleti Yeniseysk, Büyük Savaş'ta, Rusya dışındaki bütün çarpışan devletlerin toplam topraklarından daha büyüktü. Bu bölgede Batılı zaman ve mekân kavramları geçerli olamazdı. Çünkü bir mevsimde, gece yarısındaki güneş bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

başka mevsimde yerini öğle üzeri karanlığına bırakabiliyordu. Vladivostoklu bir gezgin şöyle yazıyor: "Pasifik Okyanusu ile Urallar'ın arasındaki yolu yarıladığımı sandığım bir sırada karşıma çıkan bir tabelada, 'St. Petersburg 5000 verst (5280 kilometre)' yazıyordu."[1]

Boyut olarak büyüklüğü kadar kaynak bakımından da zengin olan Sibirya, Ruslar'a dünyanın altın ve gümüşünün altıda birini, platininin beşte birini ve demirinin üçte birini vermiştir. Dünya ağaçlarının dörtte biri Sibirya'da bulunmaktadır ve kömür, petrol ve doğal gaz rezervlerini hesaplamak hâlâ çok güçtür. Urallar'la Pasifik'in ortasında bulunan ve 1.5 kilometre derinliğinde olup Belçika'dan daha büyük olan Baykal Gölü'nde, dünyanın içme suyunun beşte biri bulunmaktadır. Sibirya'nın, gemilerin seyredebildiği nehirlerinin boyu, dünyanın çevresini saracak kadardır. Çok çeşitli ve tekdüze, kötü ve romantik, zengin ve yoksul olan Sibirya bugün de, doğanın ve tarihin sayısız çelişkilerini ve karşıtlıklarını bir araya getiren bir kıtadır.

Ruslar'ın Sibirya'yı fetihleri onlara bu toprakların geniş kaynaklarına erişme imkânını hemen sağlamamıştır. Büyük altın rezervleri 19. yüzyıla kadar keşfedilmemiş, daha büyük kömür, petrol ve doğal gaz rezervleri ise ancak 20. yüzyılda öğrenilmiştir. Sibirya tarihsel olarak kaynaklarını Rus fatihlerine vermekte nazlı davranmışsa da, Rusya'nın büyüklük iddialarını bir ölçüde destekleyen bu kaynaklar olmuştur. Son 400 yılda Doğu ile Batı arasındaki yeni dengede Sibirya'nın geniş doğal zenginliğine sahip olma, Rusya'nın dünyada işgal ettiği yeri belirleme açısından çok önemli bir unsur olmuştur.

Bu kitabın amacı bu çok önemli fetih ve entegrasyon sürecini araştırmaktır. Hikâye Rusya'nın Rusya olmadığı, Sibirya'nın henüz Sibirya adını almadığı ve Moğol ordularının, Doğu'nun Batı'ya karşı son zaferini kazanmak üzere Avrupa'nın doğu kapılarında bulunduğu günlerde başlamaktadır. Moğollar Pekin'de, Semerkand'da ve Yakın ve Ortadoğu topraklarında hüküm sürmekteydiler. Orduları ortaçağ Ukraynası'nın büyük Kiev kentini yerle bir etmek ve Katolikliğin, Krakov ve Budapeşte'deki doğu kalelerini almak üzereydiler. Batı ve Hıristiyanlık bir yol kavşağındaydı. İnsanların, sadece Tanrı'nın gazabı olarak açıklayabildikleri bu olaylar zincirinden kurtulma olasılığı yok gibiydi. 1238 yılında Batı insanları dinsiz Doğu'nun karanlık ve zalim güçlerinin kendilerini ezmek üzere olduklarına inanıyorlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

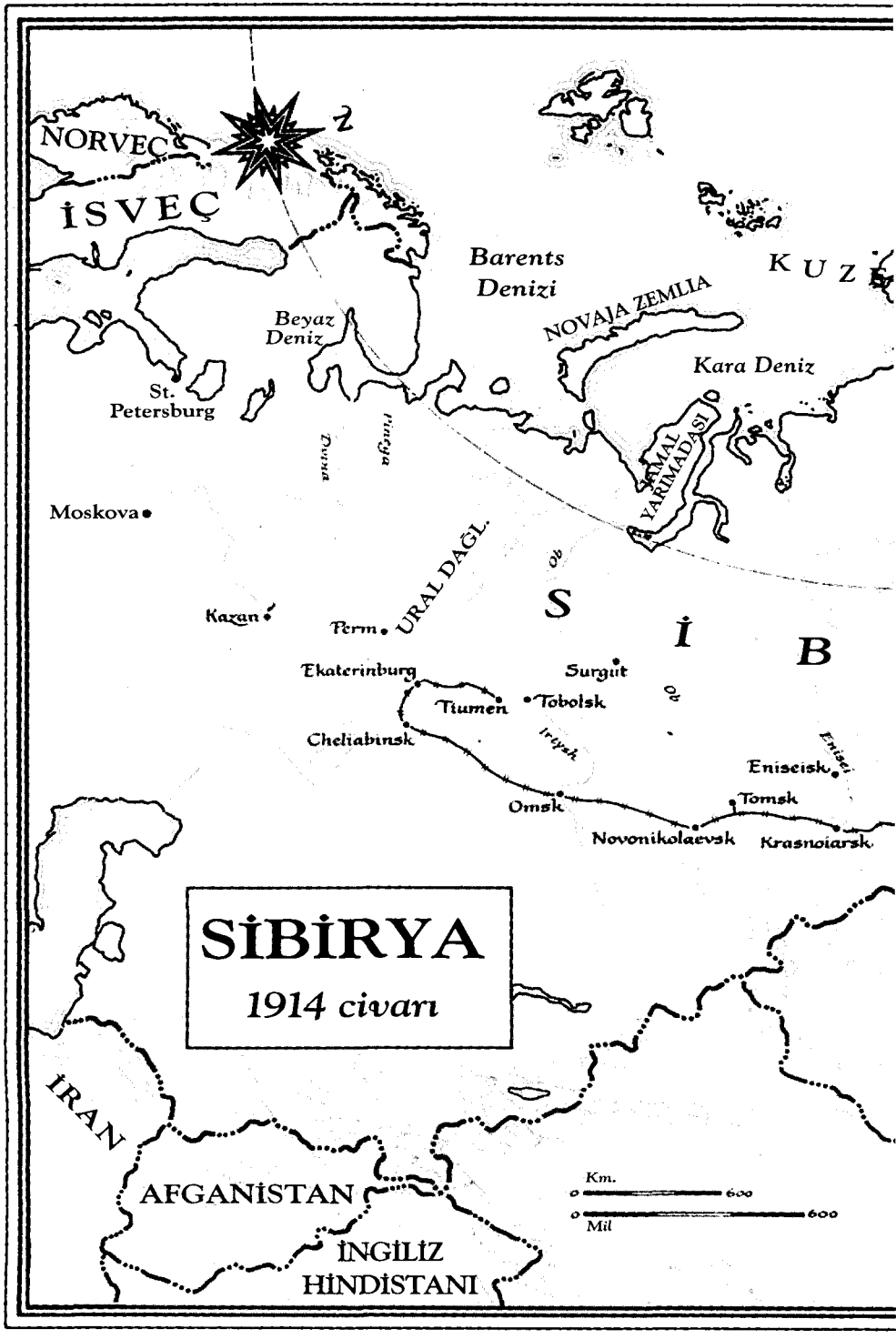

SİBİRYA

1914 civarı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

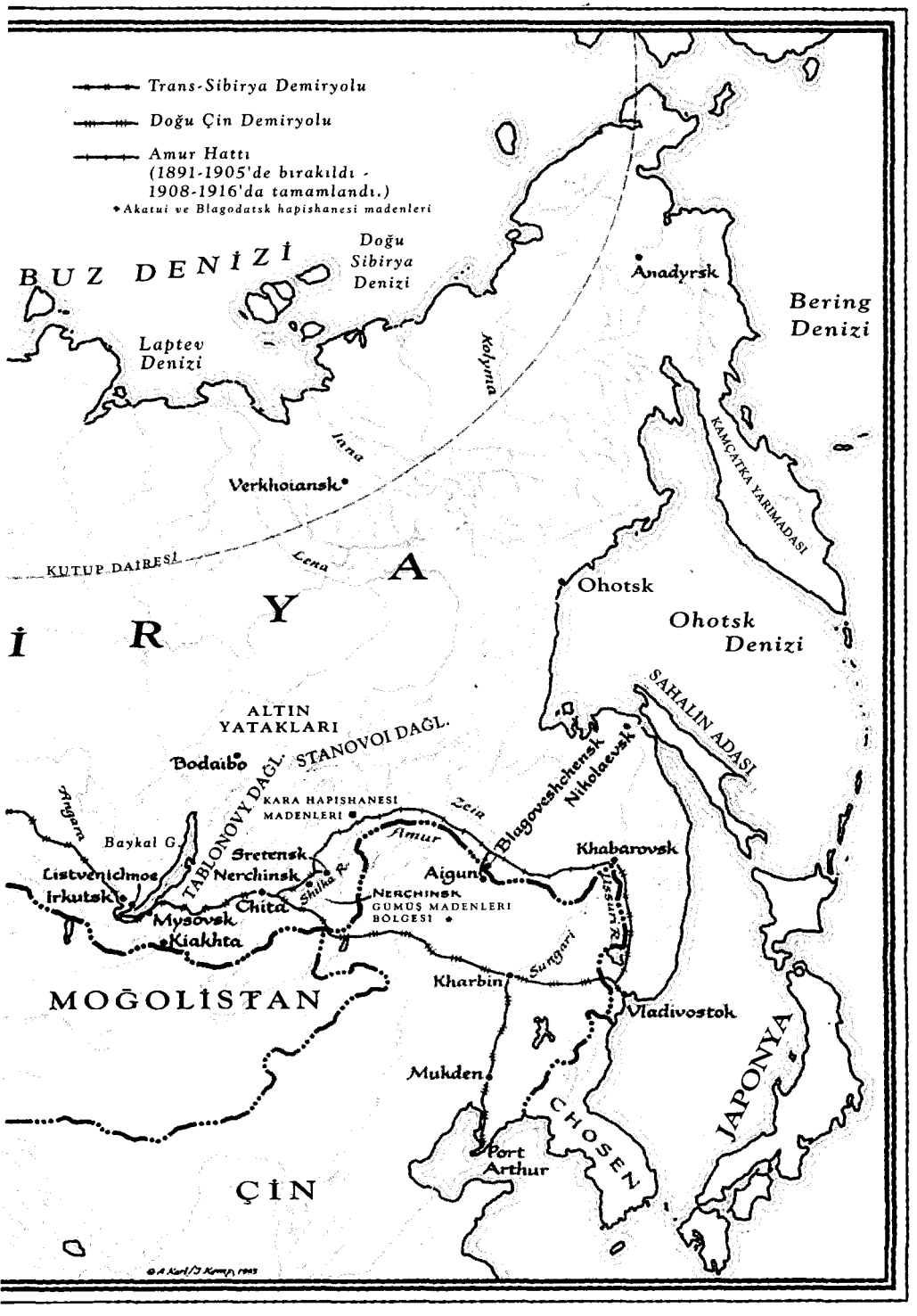

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

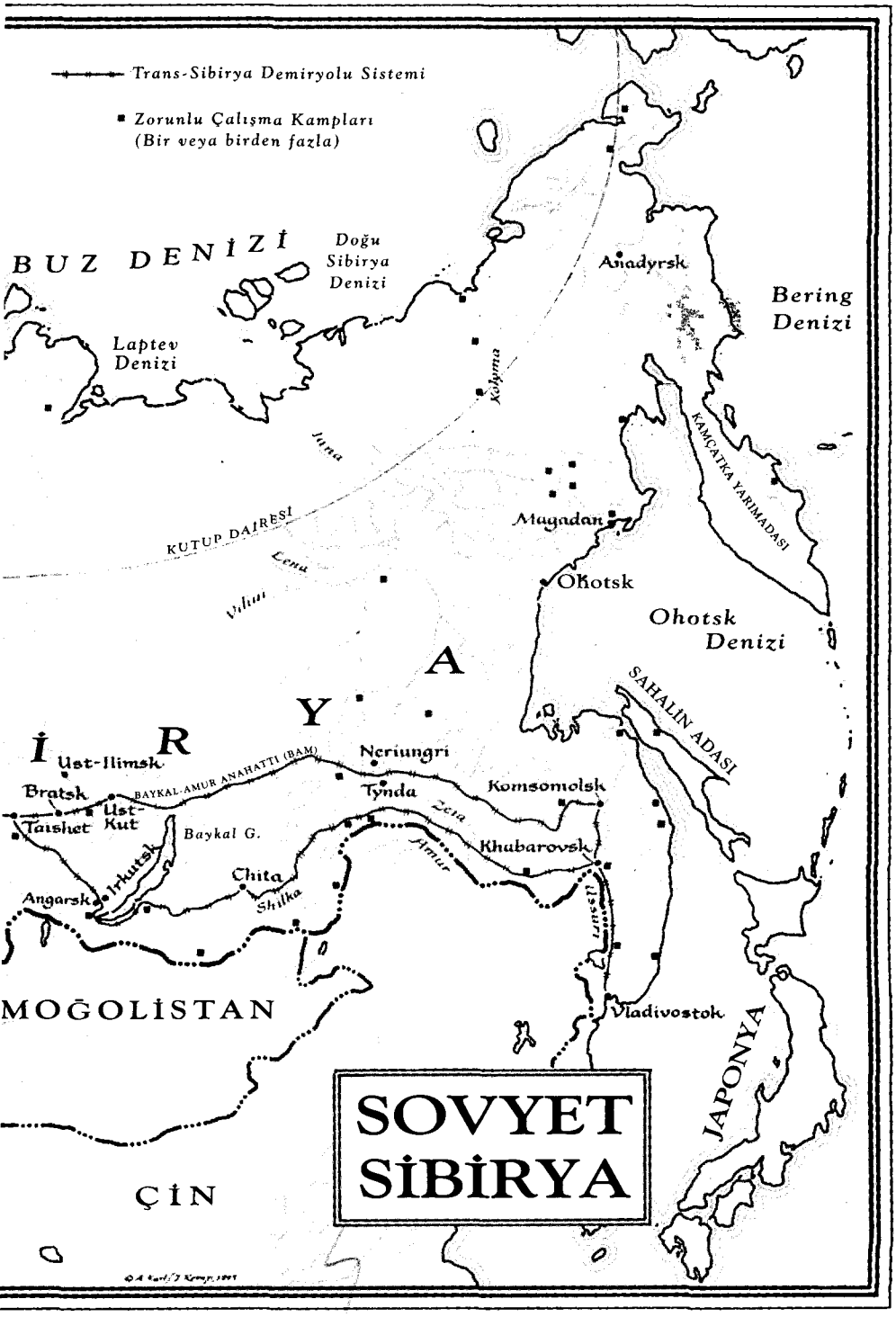

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM I

Başlangıç

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1

Tanrı'nın Gazabı

Avrupa'da, 1238 yılının başından hemen sonra ürkütücü söylentiler yayılır oldu. Önce doğrulukları açıkta sınanmaya cesaret edilemeyerek fısıltılar halinde yayılan bu söylentilere yanıtlar ilkbaharda gelmeye başladı. Hıristiyanlar olarak görevlerini unutan insanlar günahlarını hatırlayarak kendi içlerine döndüler ve onları 'Tanrı'nın öfkesinden' neyin koruyabileceğini düşünmeye koyuldular. Bordeaux başpiskoposluğunda bir papaz, "Biz Hıristiyanlar arasında başlayan dinsizlik ve diğer günahlar sonucunda Tanrı, en korku salan intikamcı olmuştur," diyordu.[1] Tanrı'nın kırbacının ne zaman ve nerede ineceği bilinmediğinden bir zamanlar Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarında çok işlek olan ticaret sona ermişti. St. Alban Manastırı keşişlerinden olan ve günlerini, zamanının tarihini yazarak geçiren Parisli Matthew, balıkçılığın İngiltere halkı için önemini bilerek şöyle yazıyordu: "Bu nedenle o yılın uskumruları değersiz oldu."[2]

Bu korkuların nedeni, yaklaşık iki bin yıl önce, Asya bozkırlarından ilk gelen atlıların ortaya çıkmasından beri Avrupa halkları için bir tehlike kaynağı olan doğudaydı. Haçlılar'ın iki yüz yıldan fazla bir süre Kutsal Topraklar'da savaştıkları Araplar'ın toprakları, istilacılarla Batı'nın arasında olduğundan, tehlikeyi ilk hissedenler de onlar olmuştu. Bu 'dinsizler' hep birlikte yok olmamak için eski düşmanlarıyla ittifak arayarak Fransa ve İngiltere saraylarına 'güçlü ve soylu bir ulak' göndermişler ve bir kış önce 'kuzey dağlarından korkunç ve insana benzemeyen bir ırkın geldiği' uyarısında bulunmuşlardı. Araplar bu korkunç atlıların Rusya topraklarında iyi savunulan kale ve kentleri yerle bir ettikten sonra güneye ve batıya yöneldiklerini bildirmişlerdi. Araplar'ın mesajlarından söz eden Keşiş Matthew, bunlara 'Tatar' adının verildiğini anlatıyordu. Hep çok sayıda insanla saldırıya kalkan Tatarlar'ın 'insanlığa bir bela olarak gönderildiğine' inanılmaktaydı.[3]

Araplar'ın bu ortak hareket için beklenmedik çağrıları, 13. yüzyıl Hıristiyanları'nın, çevresinde yaşamlarını düzenledikleri ilkeleri tehdit etmekteydi. Nefretlerini ilahi takdire dayandıran yeminli düşmanlar dost olabilirler miydi? Hıristiyanlar Dinsizler'in yanıbaşında çarpışabilirler miydi? Keşiş Matthew'nun piskoposu, Araplar'm önerisini horgörüyle karşılayıp kralına bunun aleyhinde tavsiyelerde bulundu. Arap elçiler konuştuktan sonra, "Bu köpekleri bırakalım bir-

birlerini yesinler," dedi. "Biz daha sonra geride kalan Tanrı düşmanlarına karşı harekete geçip hepsini öldürürüz ve böylece yeryüzü temizlenmiş olup dünya bir tek Katolik kilisesine tabi olur, bir tek çoban ve bir tek sürü olur."[4]

1238'den sonra Tatarlar'dan bir daha 1240 yılında söz edilmekte, burada keşiş, yurduna daha yakın topraklardaki vahşeti anlatmaktadır. Tatarlar bu sırada Rusya'nın tümünü ele geçirmişlerdi ve kurbanları Polonya, Macaristan ve Almanya'ya kaçıyorlardı. Gördüklerinin dehşetini abartmaya hazır olan bu göçmenlerden bazıları Avrupa saraylarına kadar gidiyorlardı. Keşiş Matthew artık savaşçılara 'insandan çok canavar denilebileceğini', onlar için savaş heyecanının yemek ve içmek kadar gerekli olduğunu yazıyordu. "Boyları kısa, yapıları tıknaz ve çok güçlüler. Savaşta yenilmez, çalışmaktan yılmayan bu canavarların insani yasaları yoktur." Tatarlar merhamet göstermezlerdi. Matthew istilacılar için şöyle yazıyor: " Cehennemden (Tartarus) salıverilen şeytanlar gibi fırlayıp yeryüzünü çekirgeler gibi kaplarlar."[5]

İngiltere Kralı III. Henry tarafından gerçeği yazması için yemin ettirilen Keşiş Matthew, Cehennem'den (onun yazdığı Latince'de *ad Tartaros*) gelen atlılardan biraz dikkatle söz etmiştir.[6] Anlattıklarında korku vardır ama söylentiyi gerçekten ayırt etme çabası da görülmektedir. Ancak onun kalemini sınırlayan bu tedbirlilik, çağdaşlarında, özellikle de kendilerini Tatarlar'ın ordularından koruyacak bir Manş Denizi'ne sahip olmayanlarda, pek görülmez. Tatarlar hakkında yazı yazan Avrupalılar'ın hemen bütün satırlarında bir 'Deccal' korkusu vardır. Tatarlar'ın yanında hizmet etmek zorunda bırakılan bir İngiliz'den öğrendiklerini aktardığını iddia eden biri şöyle yazmaktadır: "Bunların sert ve sağlam göğüsleri, zayıf ve soluk yüzleri, sert ve yüksek omuzları ve kısa çarpık burunları vardır. Çeneleri sivri ve uzundur, dişleri uzun ve azdır, kaşları saçlarından burunlarına kadar uzanır, gözleri kara ve huzursuzdur, el ve ayakları kemiklidir, bacakları kalındır ama dizden aşağı kısmı kısadır." İşte bunlar Şeytan'ın gerçek askerleriydi ve bu 'insanlık dışı yaratıklar ırkı' Hıristiyan uygarlığının temellerini yıkacak gibi görünüyordu.[7]

Tatarlar ünlü Livonyalı Şövalyeleri, Liegnitz'de bozguna uğrattıktan ve cesetlerden kesilen sağ kulakları dokuz büyük çuvala doldurduktan sonra Avrupalılar'ın dehşeti arttı.[8] 1241'de, Paskalya'dan önceki Pazar günü, Tatarlar'ın bir kolu Polonya'nın güzelim Krakov kentini yerle bir ederek Macaristan Ovası'na girdi; diğer bir büyük ordu da Eflak ve Transilvanya'ya girmişti. Düşmanın vahşet hikâyeleri artık tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Tatarlar'm Macaristan'dan geçerek Adriyatik'e inişlerini anlatan biri şöyle yazıyor: "Yaşlı ve çirkin kadınlar düşmanın köpek kafalı yamyamlarına veriliyordu... güzel olanların ise bütün itirazlarına karşın ırzlarına geçilmekteydi. Bakirelerin kızlıkları bozuluyor, bitkin düşene kadar tecavüze uğruyorlar,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonra da göğüsleri kesilip liderlerine saklanıyor, cesetleri yamyamlara ziyafet oluyordu."[9] Yazar bu insanların merhamet beklemediklerini ve kimseye merhamet göstermediklerini de yazmıştır. Tatarlar'ın durdurulup durdurulamayacaklarını kimse bilmiyordu ama anlatılan vahşet hikâyeleri pek çok insanı, kimsenin bunları durduramayacağına inandırmıştı.

Halkları korku içinde yaşarken Avrupa hükümdarları birlikten söz ediyorlar ama birbirlerinden uzaklaşıyorlardı. Kutsal Roma İmparatoru II. Frederick, İngiltere kralına, "Bu ırk vahşi, yasa tanımaz ve insanlık yasalarından habersiz," diye yazıyordu. Avrupa kral ve prensleri, kendilerinin ortadan kaldırılmalarını önlemek için, 'hep birlikte ayağa kalkmalı ve bu sonradan gelme vahşilere karşı çıkmalılardı.'[10] Ancak Avrupa, prenslerinin birleşemeyecekleri kadar bölünmüştü. Ortaçağ, tarihe gömülürken biçimlenen yeni dünyaya hükmedecek olan şey, daha az ruhun selameti araştırması ve daha çok dünyevi kaygılardı. İnsanlar dikkatlerini öteki dünyadan bu dünyaya ve günlerine çevirdikçe savaşan prensler ve savaşçı bir papa, Avrupa'yı Tatar tehdidi önünde çaresiz kalan rakip krallıklara bölmüşlerdi. Papa IX. Gregory şöyle yakınıyordu: "Bunların Hıristiyan adını yeryüzünden silme tehditleri kemiklerimizi kırıyor ve iliğimizi kurutuyor. Ne yana döneceğimizi bilemiyoruz."[11]

O çağlarda papa bile kuşkudan bağışıklı değildi ve daha sonraki yıllarda kendisinin dünyevi düşmanlarına karşı Tatarlar'la bir ittifak komplosu kurduğu düşünülmüştü. Ve Papalık Sarayı'nın en nefret edilen kişisi de yakınlarda aforoz edilen Kutsal Roma İmparatoru'ydu.[12] Papa ile imparatoru, fikir ayrılıklarını bir yana bırakıp Avrupa'yı Tatar tehdidine karşı birleştirmelerine kimse ikna edemez miydi? Kaygılı bir senyör, Bordeaux başpiskoposuna şöyle yazıyordu: "Tüm Hıristiyanlar böylesine bir yok olma tehdidi altındalarken kralların ve diğer dünya büyüklerinin böylesine inatçılığa kapılmış olmalarına şaşıyorum..." Başpiskopos acaba 'inatçıların kalplerini harekete geçirtemez miydi?' Aksi takdirde tüm milletler yok olacaklardı. 'Eğer herkes birleşebilse' Avrupa orduları 'bu canavarları ezerdi.'[13] Oysa tek tek kaldıkları sürece Rusya, Polonya ve Macaristan gibi onlar da yok olacaklardı. Ele geçirdikleri halkları, ordularının önünde yürüten ve yollarına çıkan kaleleri almak için onları şok birlikleri olarak kullanan Tatarlar şimdi de Almanlar'ı dize getirmek için Rus, Polonyalı ve Macarlar'ı kullanabilirlerdi. Sonra Almanlar'ı kullanarak Fransızlar'ın üzerlerine yürürler ve böylece Avrupa'nın bütün krallıklarını ele geçirirlerdi. Keşiş Matthew şöyle yazıyor: "İlahi intikamın daha önce dünyayı tufanla temizlediği söylenir, dünya şimdi de genel bir nüfus kırımı ve harabiyetle armacaktır."[14]

Ama Avrupa kurtulacaktı. Tatar komutanları 1242 başında, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan savaş alanlarını terk edip, büyük hanları Cengiz'in Moğolistan sınırında Baykal Gölü'nün güne-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yinde inşa ettirdiği başkentleri Karakurum'a döndüler. Keşiş Matthew'nun hücresinden yedi bin mil uzaktaki bu kentte dünyanın en büyük imparatorluğunun büyük komutanları aralık ayında ölen Cengiz'in oğlu büyük Ugedey Han'a bir halef seçeceklerdi. Avrupalılar'ın hiç görmedikleri bir ülkenin politikası Tatar fethinin önüne geçmişti. Avrupa kentleri ve ovaları önlerinde açılmışken, Asya'nın yüksek yaylalarının atlıları geldikleri hızla geri çekilmişlerdi.

Avrupa'nın kurtulduğu bu felaket, yarım yüz yıl önce İç Asya yaylalarında Cengiz Han'ın, Moğollar'ı ve Sibirya'nın Transbaykal topraklarında yaşayan aşiretleri bir millet halinde birleştirmesiyle başlamıştı. Kendilerinden önceki İskitler ve Hunlar gibi göçebe olan Tatarlar, ya da ilerki bölümlerde vereceğimiz adla Moğollar, savaşı bir yaşam biçimi olarak görüyorlardı ve geçmiş yüzyıllarda doğudan gelen bütün istilacılardan daha zalimdiler. İnsan yaşamına hiç saygıları yoktu ve disiplinleri, o güne kadar hiçbir çağda görülmemişti. İmparatorluklarını kurarken milyonlarca insan öldürmüşlerdi. İkinci Dünya Savaşı'nın kıyımı henüz akıllarda tazeyken bir tarihçi, Moğollar hakkında şunları yazmıştır: "Akıllara durgunluk veren rakamlardır bunlar. Hiçbir yerde ve hiçbir çağda böylesine toptan kıyım görülmemiştir."[15] 1206'da Cengiz Han'ı, büyük tanrıları Tengri'nin yeryüzündeki temsilcisi ilan etmelerinden Avrupa'dan çekilmelerine kadar, Moğollar, tarihte yazılı bulunan en büyük kara imparatorluğunun efendileri olmuşlardır.

2

"Keçe Çadırlarda Yaşayan Bütün İnsanların Büyük Hanı"

Hoelun Hatun'la üç oğlu ve iki üvey oğlunu 1177 yılında Sibirya'ya götüren insanlardan hiçbiri bir daha onları görmeyi beklemiyorlardı. Sibirya'nın Transbaykal topraklarına sürülen en becerikli ve en güçlü erkeklere bile öldü gözüyle bakılırdı. Kocası düşmanları tarafından kısa bir süre önce zehirlenmiş bir Moğol soylu ka-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dınının sağ kalabilme olasılığı ise çok daha azdı. Bir zamanlar Başbuğ Yesügey'in sayısız sürüleriyle beslenen ve emrinde köleler olan Hoelun ve çocukları, şimdi sadece ormanların küçük hayvanlarıyla, ırmaklardan avladıkları balıklarla ve dağ ırmaklarının yanıbaşında yetişen yabani sarımsak, soğan ve köklerle yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Yalnızdılar. O karanlık günlerde kadın çocuklarına, "Gölgelerimizden başka dostumuz yoktur," diyordu.[1]

Günleri o kadar korkunç, gelecekleri o kadar karanlıktı ki, Hoelun Hatun oğullarının geçmişlerinin görkemli destanını bilmelerinde kararlıydı. Moğol tarihçilerine göre 'eski sözcükleri söyleme' sanatında usta olan kadın, çocuklarına kökenlerinin hikâyesini anlattı: Büyük bir 'mavimsi kurt' Sibirya'nın Baykal Gölü'nün sularını aşarak Burkan-Kaldun doruğunun altındaki yoğun çam ormanlarında bir 'geyik'le çiftleşmişti.[2] Burası Ebedi Mavi Gök Tanrısı ve Moğollar'ın eski tanrılarının birincisi olan Tengri'nin yurduydu. Ve kurt ve geyiğin birleşmesinden Tengri'nin dağının eteklerinde Yesügey ve Hoelun'un çocuklarının soyundan geldikleri ilk insan doğmuştu. Kuşaklar geçtikçe, Tengri de, kocası öldükten sonra Alan Hatun'un çadırına ayışığı üzerinde gelip, erkek çocuklarının ana rahmine düşmesinden sonra da güneş ışınları üzerinde giderek, bu birleşmenin soyunu kutsamıştı. Bu tanrı ve kadın birleşmesinden Çinliler'in, Moğollar'ın Kralı dedikleri Kabul Han gelmişti. Onun oğlu Moğol Herkülü Kutula'nın, güçlü ayı pençeleri gibi elleri ve dağlar arasında gökgürültüsünü andıran bir sesi vardı. Yesügey, Kutula'nın yeğeniydi. Hoelun'un onunla evlenmesinden üç oğlu dünyaya gelmişti. Bunların en büyüğü olan Timuçin 1167'de, Domuz Yılı'nda doğmuştu.[3]

Tanrı Tengri'nin dağından, doğu Sibirya'da Onon Nehri'nin kaynağına kadar uzanan karanlık ormanlarda yetişen Timuçin'in çelik gibi yapısı, çakmaktaşı kadar sert iradesi ve başkalarının zayıflıklarını kendi yararı için kullanmasına yardımcı olan şaşırtıcı bir altıncı duyusu vardı.[4] Çoğunlukla barınaksız ve aç olduğundan soğuğa, sıcağa ve yağmura alışkındı. Bozkır toplumlarmdan atılmış olmasına karşın bozkırın beyler, savaşçılar, sıradan insanlar ve kölelerden oluşan toplumsal hiyerarşisini uzaktan izlemiş ve bunların kendi emellerine nasıl hizmet edebileceklerini düşünmüştü. Bu bilgiyle dünyayı değiştirecekti. Timuçin ergenliğe eriştikten sonra yirmi yıla kalmadan Cengiz Han olacak ve güçlü orduları, dokuz alevli beyaz bayrağını Pekin, Semerkand ve pek çok Avrasya kentinin yıkıntıları üzerine dikeceklerdi.

Timuçin ergenliğe eriştikten sonra babasının yaşamını almış olan bozkır politik arenasına girdi. Aralarında yaşayıp dövüştüğü insanların hayranlığını kazanıp daha yirmi yaşına gelmeden Moğolistan'ın en güçlü liderlerinden birinin vasali oldu ve kendisine sadık olanlara koruma vaat ederek büyük bir destekçi ordusu kurdu.[5] Bu insanlarla büyük zaferler kazandı ve güç durumlardan kurtuldu. Bir keresinde kaçamadan önce düşmanları arasında birkaç hafta tutsak kaldı; bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

başka seferinde boynundaki damarlardan birini kesen bir yara nedeniyle ölümden ancak sadık bir dostu tarafından kurtarıldı. Timuçin tüm yaşammca kendisinin yanında çarpışacak dört general olan Cebe, Kubilay, Celme ve Subutay'a güvenirdi. Timuçin'in 'demirden zincirlerle' kontrol altında tutulan bu 'dört köpeği' savaştan zevk ve güç alırlardı. Zamanın tarihçileri onların savaş günleri 'insan eti yediklerini' yazmaktadırlar. Bu zamanlarda Timuçin onların üzerinde 'aç bir şahin gibi' dolaşırdı.[6]

Timuçin zamanı gelince müttefiki olan bir liderin kızı güzel Börte Hatun'la evlendi. Ancak Moğollar'ın, düşmanlarının çadırlarından karılarının ve odalıklarının kaçırılması eski geleneğine uygun olarak karısı kaçırıldı. Öfkeye kapılan Timuçin kırk bin kişilik bir ordu toplayıp Börte'yi kaçıranları Transbaykal'ın yoğun ormanlarında kovaladı. Şimdi Rus Federasyonu'nun Buryat bölgesinde, Ulan-Ude olan yerde karısını kurtardı. Kadın dönüş yolunda doğurduğu oğlana Cuci adını verdi. Oğlanın babasının Timuçin mi, yoksa kendisini kaçıran düşman başbuğu mu olduğunu bilmiyordu. Cuci'nun oğlu Batu bir gün Rusya'yı fethedecekti.[7]

Börte'nin kurtarılmasından sonra Timuçin birbirleriyle savaşan Moğol aşiretlerini bir millet olarak birleştirdi. 1206 yazında 'keçe çadırlarda yaşayan bütün insanları' kaderleri konusunda bir karar vermek üzere Büyük Kurultay'a çağırdı. Bu kadınlar ve erkekler, İç Asya'nın güç yaşam koşullarında yoksunluk içinde doğmuş insanlardı. Okuyup yazmaları yoktu, kent yaşamını ve tarımı bilmezlerdi; gerek kendileri gerekse ataları sadece hayvan beslemişler, komşularını basmışlar ve yüzlerce yıldır Ebedi Mavi Gök Tanrısı Tengri'ye tapmışlardı. Bunların yaşamlarını doğa, kader ve sıradan insanların anlamadıkları yollarda tanrılara danışan şamanlar belirlerdi. Şamanlar Timuçin'in Tengri'nin gözüne girdiğini ilan edince Kurultay kendisine Cengiz Han adını verdi.[8]

'Keçe çadırlarda yaşayan bütün insanların büyük hanı' olarak Cengiz otuz dokuz yaşında, oğullarının üç kıtaya yayacakları bir imparatorluk kurmaya başladı. Yüz binden fazla süvariden oluşan çok disiplinli ve iyi örgütlenmiş bir güç ve bunları desteklecek Doğu ve Batı'da bilinen en iyi kuşatma teknolojilerine sahip istihkâmcılarla ordu, gününün en üstün savaş makinesiydi. Ordu kimi zaman geniş bölgelere yayılmak olan 'göl biçimi', kimi zaman da Avrasya bozkırlarında yetişen dikenli karakana bitkisinden adını alan 'karakana' formasyonunda saldırır, askerler sadece kılıçlarıyla yaşarlar ve sadece günlerini düşünürlerdi.[9] Cengiz Han bir kere şöyle demişti: "En zevkli şey düşmanlarınızı yenmek, onları önünüze katıp kovalamak, servetlerini ellerinden almak, onlara yakın olanların gözyaşları döktüklerini görmek, atlarına binmek, karılarını ve kızlarını koynunuza almaktır."[10]

Bu inancı paylaşan ve büyük hızlarda uzun mesafeler gidebilen Moğol savaşçılarının şaşırtıcı dayanma güçleri vardı. Ustura keskinli-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gindeki geniş başlı okları yakın mesafeden düşmanı hemen öldürür, daha hafif başlıklı kartal tüylü okları ise düşmanlarını dört yüz metreye kadar uzaklıktan öldürmelerini sağlardı. Her savaşçının eyerinde her türlü ok için ayrı sadak bulunurdu ve yaylarının gerilme gücü ünlü İngiliz yaylarından en az 80 kg. daha fazlaydı. Moğol süvarilerinin ağır ahşap eyerlerinin ön ve arkası yüksek olduğu için binici, oklarını atarken yerinde sağlam otururdu. Moğollar'ın elindeki bu tür silahların benzeri yoktu. Dünyadaki diğer savaşçılar 13. yüzyıl Moğolları'nın nişancılıklarını ve ateşgücünü ancak 1860'larda, dolma tüfeklerin geliştirilmesiyle geçebilmişlerdir.

Kalm meşinden, kimi zaman bakır ya da demir plakalarla güçlendirilen göğüslük; başı, boynu ve boğazı koruyan meşin ve demirden bir miğfer; kürklü ya da koyun postundan bir üstlük, kulaklıklı bir kürklü şapka, keçe çoraplar ve kalın meşin botlar, Moğol süvarisinin kış savaşları için standart teçhizatlarıydı. Bir savaşçının taşıdığı eşyalar, kuru et, beş kilo kuru peynir, iki litre kımız dolu meşin bir matara, en az iki sadak, ok başlarını keskinleştirmek için bir eğe ve iğne iplikti. Ağır süvari birliklerinde ise yay ve okların yerini bir kılıç, bir gürz, bir savaş baltası ve düşmanlarını eyerden çekmek için ucunda özel bir çengel bulunan bir mızrak alırdı. Bütün Moğol süvarilerinin yedeklerinde bir ilâ dört at bulunur, bunlar yolda buldukları otlarla beslenirlerdi. Binicileri gerek duydukları zamanlar bunların damarlarından kan emerek yaşayabilirlerdi.[11]

Cengiz Han, bitlerle, atlarının kanları ve çok güç durumlarda arkadaşlarının etleriyle beslenebilen bu atlıları, onlu, yüzlü, binli ve on binli gruplar halinde örgütlemişti. Her birim, üyelerinin eylemleri konusunda acımasız bir kolektif sorumluluğu paylaşırdı. Birimden biri savaştan kaçtığı takdirde geri kalanları idam edilirlerdi. Eğer bir birim, tutsak alınan bir arkadaşlarını kurtarmayı başaramazsa, Moğol komutanların geri kalanlarını öldürmesi emrini vermesi beklenirdi. Böyle bir güç kısa bir süre içinde seferber edilir, hedefine büyük bir hızla yönelir ve savaşta öldürücü sonuçlar alırdı.[12]

Ganimet ve daha büyük şeref kazanmak için güneye yönelen Cengiz Han bu savaşçıları 1211 yılında kuzey Çin imparatorlarının topraklarına sürdü. Burası Moğollar'ın hiç görmedikleri bir yerdi; kendi bozkırları gibi vahşilik yerine sabırlı çiftçiler tarafından binlerce yıldır ekilen topraklar vardı. Ancak oraya varmak kolay olmamıştı. Bölgeyi kuzeyde uçurumlar, yüksek dağ geçitleri ve Gobi Çölü koruyordu. Bunun ötesinde Çin hükümdarlarının bin yıl önce Attila'nın Avrupa'ya soktuğu Hunlar'ın atalarından korunmak için yaptırdıkları Çin Seddi vardı. Burada kararlı saldırganlar tarafından aşılacak keçe çadırlı bir bozkır yerleşim birimi değil, insanın ehlileştirdiği ve kendi yararına kullandığı doğa unsurlarından oluşan bir engel vardı. Burada zafer kazanmak için saf cesaret yetmezdi; Cengiz Han'ın 'dört köpeğinin' ortak dehasından bile fazlası gerekiyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Henüz ağır tahkimatlı hedeflere saldırmada deneyimsiz olan Cengiz Han ve generalleri Çin Seddi'nde bir geçit açabilmek için iki yıl uğraştılar. Ordular bundan sonra Altın Kralı'nın başkenti ve dünyanın en büyük metropollerinden biri olan Pekin'e yöneldiler. Üç sıra hendek, on sekiz mil kerpiç duvarında on iki kapı ve dokuz yüz kule bulunan Pekin'in düşmez olduğuna inanılırdı. Cengiz Han'ın orduları kentin önünde iki yıl kalıp savunma hatlarını yarmayı planladılar. Ele geçirdikleri Çinli istihkâmcıların yardımıyla 1215 yılı Mayısı'nda zafere eriştiler ve kentin altın, gümüş, değerli taşlar ve ipeklilerini yağmalayıp götürdüler.[13] Efsanelerde altmış bin Pekinli kadının, Moğol askerlerinin eline düşmemek için kent duvarlarından atlayıp öldükleri anlatılır. O kadar insan öldürülmüştü ki, bir görgü tanığı 'ölülerin kemiklerinin dağlar oluşturduğunu ve toprağın insan yağına dönüştüğünü' yazmaktadır.[14] Moğollar bundan sonra Pekin'i öyle bir yıktılar ki, Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han yarım yüzyıl sonra başkentini orada kurmak için kenti yeni baştan inşa etmek zorunda kaldı.

Moğollar Çin'de daha yirmi yıl savaşa devam ettilerse de, Cengiz Han, Pekin'in düşmesinden sonra ordularının büyük bölümünü batıya yöneltti. Işık-Kül Gölü'nün batısındaki Karahıtay Krallığı'nı çiğneyen ordular, bozkırlar ve çöller arasında bir uygarlık adası gibi duran Harezm İmparatorluğu'nun bulunduğu batı Türkistan'a girdiler. Saray entrikaları ve ağır vergiler nedeniyle güçsüz düşen bu büyük İslam imparatorluğu saldırıya açıktı.[15] Halk desteğine sahip olmayan ve savaşmaktan çok yağmayı yeğleyen ordusuyla Harezm sultanı, Moğollar'ın en son Çin kuşatma teknikleriyle donanmış iki yüz bin kişilik atlı ordusuyla karşı karşıya kaldı. Cengiz Han'ın orduları, Harezm topraklarına, kendi ok ve mızraklarının menzilinin çok dışına taş yağmuru ve ateş yağdıran Çin savaş makinelerinden yüzlercesini sokmuşlardı.[16]

Cengiz Han 1219 sonbaharında büyük ordusunu küçük birliklere ayırdı ve bunlar kırsal alanı yakıp yıkarak daha iyi savunulan kentlerin duvarlarına doğru sürülmek üzere çok sayıda tutsak ele geçirdiler. Bu güçler 1220 Şubatı'nda Orta Asya'nın bilim ve ticaret merkezi olan ve bugün bile aynı adı taşıyan ipekli halıların üretildiği Buhara'da birleştiler.

13. yüzyıl İran tarihçisi Alaeddin Ata-malik Juvaini'nin sözleriyle, Buhara o zamanlar 'İslamiyet'in kubbesi'ydi.[17] Pazar yerleri tüccarlarla ve camileri Müslüman müminlerle doluydu, ama savunması Moğol saldırısını durduramazdı. Moğollar yerli tutsakları, Buhara'nın iç kalesine sürerlerken kenti çevreleyen hendek cesetle doldu ve Moğol şok birlikleri bunların üzerlerine basarak kuşatma makinelerinin surlarda açtığı gediklerden kolayca kente girdiler.[18] Moğollar'm, sağ kalanları sürgüne gönderdiklerini anlatan bir yazı şöyle sona ermektedir: "Bir dehşet günüydü. Birbirlerinden sonsuza

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dek ayrılan erkeklerin, kadınların ve çocukların ağlamaları her şeyi bastırıyordu."[19]

Moğollar, Buhara'dan aldıkları tutsakları önlerine katıp zarif bakır kapları, ince pamuklukları, ipeklileri, kâğıtları ve gümüşlü kumaşlarıyla ünlü yarım milyonluk Semerkand'a yürüdüler. Kentin kanalları ve çeşmeleri çölü yeşertmiş, karla dolu kurşun kutulara doldurulan kavunlarının ünü Bağdat'a kadar yayılmıştı.[20] Harezm şairlerinden biri, "Eğer bu dünyada görülecek bir cennet varsa, o da Semerkand'dır," diyordu. Bir başkasının tanımıyla, 'taşları mücevher, toprağı misk ve yağmur suyu şarap'[21] olan Semerkand, Harezm'in başlıca hazinelerinden biriydi. Savunmasının Orta Asya'nın en güçlüsü olduğu sanılıyordu. Ancak kent komutanı, garnizonunu bir pusuya sürükleyip on binlerce savunucunun ölümlerine neden olunca bu üstünlük kaybedilmiş oldu. Moğollar üç gün sonra davullar, borular ve böğüren develerin eşliğinde kente saldırarak son savunucuları da öldürdüler. Kenti yağmalayıp surlarını yıktıktan sonra kalan kentlileri önlerine katarak bir sonraki hedeflerine yürüdüler.[22]

Bir yıla kalmadan Harezm'in bütün büyük kentleri Cengiz Han terörü önünde düşmüştü. Arap ve İranlı tarihçilere göre Cengiz'in küçük oğlu, Merv'de 750.000'e yakın insan öldürdü. Aynı kaynaklara göre, büyük hanın damadının surlarından atılan bir okla ölmesi üzerine Nişabur kentinden özel olarak intikam alınmıştı. Ölü prensin dul karısının önünde bütün tutsakların başları kesildi ve kelleleri bir piramit şeklinde yığıldı. Tarihçi Juvaini, Nişabur'daki korkunç kıyım için şöyle yazıyor: "Sinekler ve kurtlar din adamlarının göğüsleriyle beslendiler... akbabalar hurilerin boyunlarıyla kendilerine ziyafet çektiler."[23] Amaç Nişabur'u yerle bir etmek olduğundan Moğollar yıkıntılar arasında altın, gümüş ve değerli taşlardan bir hazine bırakmışlardı. Daha sonraki yıllarda molozlar arasından bir günde otuz bin dinarlık hazine çıkartıldığı söylenmiştir.[24]

Bundan sonraki haftalarda Bamiyan da, Merv'in kaderini paylaştı. Moğollar Gurganj'ı ele geçirdikten sonra kutlama törenlerini, Amu Derya üzerindeki büyük barajı yıkıp tüm kent halkını boğarak tamamladılar. Herat bir hafta süren kıyımdan sonra yerle bir edildi. Bugünkü Aşkabad'ın yakınlarındaki Nisa'da, Moğollar kurbanlarını tarlalara sürdüler, birbirlerine ellerini arkalarında bağlattıktan sonra kalabalığın üzerine rastgele ok yağdırarak hepsini öldürdüler.[25] Türkistan ve doğu İran'ın verimli vahalarından ölüm kokusu yükseliyordu. Bu yıkıntının ayağa kalkması için bin yıl geçecekti. Juvaini kırk yıl sonra, "Yeniden dirilmeye kadar yeni kuşaklar gelecekse de, nüfus eskiden olduğunun onda birini bile bulmayacak," diye yazıyordu.[26]

Cengiz, Harezm kentlerinin yıkımını seyrederken 'dört savaş köpeği'nden ikisi, Cebe ve Subutay 1220 yazında, krallığından kaçan Harezm sultanı Muhammed'in ardından batıya gitmişlerdi. İki general avlarını Harezm'in Hazar Denizi'nin güney kıyılarındaki İran eya-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

letlerine kadar izlediler. Sultan kıstırılmış bir tavşan gibi oradan oraya sıçrayarak generalleri, Nişabur'dan Sebzevar'a, oradan Pers Irak'ının en büyük kenti olan Ray'a sürükledi. Moğollar Ray'ı yağmalarken Muhammed batıya kaçtı, ancak Cebe ile Subutay yine peşine düştüler. Muhammed belki de Bağdat'a sığınmak için güneybatıya döndü, ama sonra hemen Hazar'a döndü. Moğollar bir ara atını oklarıyla yaralayacak kadar kendisine yaklaşmışlardı; bir başka sefer de Moğol okları teknesinin çevresine yağarken Hazar'a kaçtı. 1220 sonunda veya 1221 başında Hazar Denizi'ndeki küçük Abeskun adasında ölünce, Cebe ile Subutay başka yerlere yöneldiler.

Emirlerinde yirmi bin atlı olan iki Moğol generali, efendilerinin ve tanrı Tengri'nin adına fethedecek yeni krallıklar aradılar. Kuzeybatı İran'ın büyük bir kısmını kaplayan yüksek bozkırlarda at koşturarak kuzeye Azerbaycan'a girdiler, Gürcistan'ı istila etmeden önce Mugan bozkırlarında kısa bir süre dinlendiler. 1221 ilkbaharının sonlarında İran'a dönüp bir yıllık bir sefere başladılar, sonra yine kuzeye döndüler, Derbent Geçidi'nden bugünkü Kuban olan Karadeniz bozkırlarına girdiler. Cebe ve Subutay bundan sonra hızlarını alamayarak Rusya'nın güney topraklarına girdiler, 1223 Haziranı'nda güneydoğu Ukrayna'da, Kalka Nehri kıyılarında küçük bir Rus ordusunu yenilgiye uğrattılar. Ondan sonra bugünkü Volgograd yakınlarında Volga Nehri'ni geçtiler ve Cengiz'in Harezm'deki büyük ordusuyla birleştiler.[27] Burada Başbuğları Çin'e karşı yeni bir savaş hazırlığı içinde olduğundan Rusya istilasının geri bırakılacağını öğrendiler.

Moğollar Çin'de savaşırken Ruslar iki yüzyıldır ülkelerini karışıklık içinde tutan hanedan çatışmalarını sürdürdüler. Savunma için yeni bir ittifak aramaya çıkmadıkları gibi Moğollar'ın Volga'nın ötesinde nereye gittiklerini de öğrenmeye girişmediler. Eski Rusya'nın bir tarihçisi, "Bu kötü Tatarlar'ın nereden geldiklerini bilmiyoruz, nereye gittiklerini ise ancak tanrı bilir," diye itiraf ediyordu.[28] Cebe ve Subutay'ın atlılarının Rus topraklarının eşiğine kadar getirdikleri korkunç ölüm bulutları on beş yıl için ortadan kalkmış oldu. Moğollar, Kalka savaşında doğanların askerlik çağına geldikleri sırada geri döndüler ve Rus topraklarında kendilerine karşı duracak sayıda savaşçı olmadığını gördüler.

Büyük İskender, Attila ve Şarlman gibi büyük liderlerin ölümleri imparatorluklarını hemen hemen bir gece içinde yıkmıştı, ancak Cengiz Han'ın 1227 Ağustosu'nda ölmesi Moğollar'ı daha büyük fetihlere yöneltmiştir. Cengiz Han, oğullarından her birine bir ulus, yani sürülerini beslemek için gerekli otlaklar ve aşiretler miras bırakmıştı, ancak bu miras Moğol İmparatorluğu'na hükmetme hakkını taşımıyordu. Büyük Kurultay bu şerefi Cengiz'in halefi olarak seçtiği üçüncü oğlu Ögeday'a verdi. Ögeday Moğol başkenti Karakurum'da hükümdarlık yaparken kardeşleri ve yeğenleri fetihlerini Çin'e, Kore'ye, batı İran'a, Rusya'ya ve Doğu Avrupa'ya yaydılar.[29] Daha son-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

raları her ulus Karakurum'a, sadece büyük hana sadakatle bağlı güçlü birer krallık oldu. İran'da Hülagü Hanedanı Hanlığı, eski Harezm İmparatorluğu ile Karahıtay Krallığı'nı kapsayan Çağatay Hanlığı, Kubilay Han Hanedanı yönetimindeki Moğol Çin İmparatorluğu ve Batu'nun Altınordusu, Cengiz Han'ın oğullarının ve torunlarının 13. yüzyılın ortasından önceki fetihlerinden doğmuşlardır.

Bunların içinde Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin ikinci oğlu Batu'nun ulusu, Sibirya sınırlarından ve Kazakistan bozkırlarından, batıda 'Moğol nallarının çiğnediği yere kadar' uzanıyordu.[30] Moğol nallarının nereye kadar ulaştığını bilen olmadığı gibi, Moğollar da ele geçirdikleri toprakların ötesinde neler olduğunu bilmiyorlardı. Cebe ve Subutay'ın Harezm Savaşı sırasında Hazar Denizi ötesine gidişleri 1230'lu yıllarda Batu ile danışmanları batıya doğru yöneldiklerinde yeni bir önem kazanmıştı. Cengiz Han'ın geçmişte yıldırım seferlerini yöneten 'ok'u Cebe de ölmüştü; ancak orta yaşın ötesine geçmiş olan Subutay sağdı ve on beş yıl önceki Kalka seferini anlatabilirdi. Batu büyükbabasının imparatorluğunu kurmak için güvendiği 'dört köpekler'in sonuncusunu batı seferinde genelkurmay başkanlığına getirdi. Bugünkü Kazan kenti çevresinde bulunan ve Bulgarlar ezildikten sonra, Batu ve Subutay 1237 sonbaharı sonlarında Rusya'ya saldırmaya hazırdılar.

3

Batu'nun Kış Savaşı

Ruslar son bin yıl içinde dört büyük kış savaşı yapmışlardır. 1708'de, kayıtlara geçen en soğuk kışlardan birinde, Rusya'nın güneybatısında kışlağa çekilen İsveç Kralı XII. Charles'ın ordularını yenmişlerdir. Bundan yüz dört yıl sonra, 19. yüzyılın en yumuşak kışlarından biri, Napolyon'un Büyük Ordusu'nun yirmi kişisinden on dokuzunu Rusya'da bırakmasıyla sonuçlandı. Daha yakın zamanlarda Nazi Almanyası'mn Wehrmacht'ı, Rusya bozkırlarında donarak milyonlarca kayıp verdi. Sadece Batu Han'ın, Sibirya'nın Moğolistan sınırındaki yüksek Asya steplerinde yetişmiş atlıları Rusya'da başarılı bir kış savaşı vermişlerdir. Mevsim güçlüklerine alışkın bu insanlar bataklıkların donduğu ve derin nehirlerin ormanlar *için*de düz yollara dönüştüğü kışı bir fırsat olarak görmüşlerdir.

BAŞLANGIÇ

Batu'nun 150.000 atlıdan oluşan ordusu kışın savaşmayı yeğleyerek yeni donmuş Volga Nehri'nden 1237 Kasımı'nda geçtiler ve yolları üstündeki ilk tahkimatlı kent olan Riyazan'a saldırdılar. Riyazan, Batu'nun güçlerinin o yılın başında yağmaladıkları Bulgar topraklarına yakın olduğundan, halkın, Moğol zalimliğini duymuş oldukları kuşkusuzdur; ancak kent bütün malvarlıklarının onda birine karşılık canlarının bağışlanacağı şeklindeki geleneksel teklifi reddettiler.[1] Tarihçilerin anlattıklarına göre Riyazan prensi, Rus prensliklerinin birer birer Moğollar'ın eline geçmesini önlemek için karşı koyması gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle prens ve danışmanları, ellerinde fazla bir şey olmadığını bilerek Moğollar'ın ilerleyişini durdurmaya yemin ettiler.

Araplar gibi (ki, bunların elçileri, Batu'nun amcalarının Yakındoğu'da başlattıkları saldırılara karşı ortak hareket etmeyi önermek üzere o anda Fransa ve İngiltere saraylarına gitmekteydiler), Riyazan prensi de destek için komşularına başvurdu. Ancak Batı Avrupa hükümdarları gibi Rus prensleri de bu çağrıya aldırış etmediler. Rus topraklarında iç savaşlar artık yıllık olaylar olmuştu ve her prensin toprağı diğerlerinin göz koydukları bir yerdi. İç savaşlara alışkın ve hemşehrilerini öldürmekten kaçınmayan Rus prensleri Riyazan'a yardım göndermediler. Moğollar aralıkta kuşatmalarını tamamladıklarında Riyazan halkı yalnızdı.

Batu'nun generallerinin saldırıdaki zalimlikleri Riyazan savunucularını gafil avlamıştı. Moğol istihkâmcıları beş gün içinde kenti çitlerle çevirmişler ve bütün kaçış yollarını kapatmışlardı. Sanatlarını, Orta Asya'nın kale kentlerinde denemiş olan istihkâmcılar, bundan sonra Riyazan surlarına mancınıklar ve zırhlı koçbaşlarıyla saldırarak savunmayı zayıflatıp bir saldırı yolu açtılar. Moğol şok birliklerinin 21 Aralık'ta surlara çıkmasıyla göğüs göğüse yapılan çatışmalarda her iki taraftan yüzlerce kişi öldü. Bir tarihçi şöyle yazıyor: "İnsanlar öyle bir şiddette çarpıştılar ki, toprak bile inlemeye başladı." Saatlerce süren savaştan sonra Moğollar galip geldiler.

Moğollar zaferlerini kutlamak için Rusya'nın en güzel kentlerinden birini büyük bir mezarlığa dönüştürdüler. Riyazan tarihçisi şöyle yazıyor: "Ölülerin ardından yas tutacak kimse kalmamıştı. Ne analar ve babalar çocuklarına ağlayabiliyorlardı, ne de çocuklar ana babalarına. Ne kardeş kardeşi için, ne de akraba akraba için yas tutuyordu. Hepsi ölmüşlerdi."[2] Batu'nun okçularının, eğlence olsun diye okla öldürdükleri talihliydiler, çünkü Riyazan'da sağ kalanların karşılaştıkları şeyler kazığa oturtulma, diri diri derisi yüzülme ve çarmıha gerilmeydi. Ruslar artık Batu'nun elçilerine teslim olmayı reddedenlerin başına gelecekleri biliyorlardı. Eğer bu korkunç düşmana karşı zafer kazanmazlarsa, Moğollar'a karşı silaha sarılan herkes, ya eldeki silahlarla ölmek ya da acımasızca öldürülmek arasında bir seçim yapmak zorundaydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Moğollar Riyazan'dan sonra o günlerde Rusya'nın en küçük taşra kentlerinden biri olan Moskova'ya saldırdılar. Moskova hükümdarı Rus topraklarında hüküm süren iki düzine kadar prensin en düşük rütbelilerinden biri olduğu için politik olarak bu Moğollar'ın hareketine değer bir hedef değildi. Ancak Batu ile Subutay, Vladimir'deki ana hedeflerinden yüz mil kadar batıda olan bu hedefe sadece küçük bir ileri karakolu ortadan kaldırmak için yönelmiş değillerdi. Dünyadaki ordular içinde en iyi keşif olanaklarına sahip olduklarından, Moskova'nın, Avrupa Rusyası'nın büyük nehirlerinin çıkış noktasında olduğunu, Rusya'nın nehir yollarının buradan yayıldığını biliyorlardı. Bir ordu Moskova'dan Rusya'nın donmuş nehirleri üzerinden istediği yöne gidebilecekti.

Batu ve Subutay Moskova'dan sonra Rusya'nın kuzeybatısının en büyük kenti ve en yüksek ve güçlü prensinin başkenti, aynı zamanda batıya yönelmeden önce yok edilmesi gereken bir ordunun karargâhı olan Vladimir'e doğru yola çıktılar. O sıralarda Büyük Prens II. Yuri'nin hükümdar olduğu Vladimir, Kliazma Nehri boyunca bir mil uzanan bir kentti. Surları üzerinde düzinelerce kilisenin soğan biçimli kubbeleri yükselirdi ve yolcular millerce uzaklıktan St. Dimitri Katedrali'nin parlak beyaz taşlarını görürlerdi. Vladimir'in ordusu Riyazan'dakinden daha güçlü ve daha iyi teçhizatlı olmasına karşın Moğollar'ı ancak bir iki gün durdurabildi ve Batu'nun istihkâmcıları yeniden kentin çevresini sardılar. Ruslar'ın perhiz günlerinden sonraki bayramlarında Moğollar kente girdiler, büyük prensin annesini, karısını, çocuklarını ve bulabildikleri bütün canlıları öldürdüler. 9 Şubat 1238 Çarşamba günü Vladimir'de, Moğollar'dan başka kimse kalmamıştı.[3]

Prens Yuri, Moğollar başkent çevresindeki halkalarını kapatmadan hemen önce yeni bir ordu kurmak için ormana kaçmıştı. Batu ve Subutay, Çin'de ve Harezm'de yaptıkları gibi birliklerini çevreyi yağmalamaya gönderdikleri için ilk başlarda ona önem vermeyerek on, on beş tane Rus kentini yerle bir ettiler. Sonra mart ayında Yuri'nin kötü seçilmiş yeni mevzilerine saldırıp onu ve adamlarının hepsini öldürdüler. Artık Rus topraklarının en büyük ticaret merkezi ve Kuzey Avrupa'nın güçlü Hansa Birliği'nin doğudaki önemli kenti Novgorod'a yürüyebilirlerdi.[4]

Moğollar Novgorod'a yaklaşırken kader ve doğa kendilerine yüz çevirdi. Belki de pek çok büyük kent üzerindeki zaferlerinden güven kazanmış olan Batu'nun ordusu, önündeki engellerden birini bir iki gün içinde ortadan kaldırmak isteyerek küçük Torzhok'a saldırdı. Ancak Torzhok tam iki hafta dayandı ve kenti son savunanlar 23 Mart'ta öldürüldüğü zaman Rusya'nın kuzeybatısındaki nehir ve göllerde erime başladı. Doğanın donmuş nehirleri, istila yollarını, insanları ve hayvanları bir anda yutacak ölüm tuzaklarına dönüştürmesi üzerine Moğollar Novgorod'a yüz kilometre kala durdular ve Rusya'nın güney bozkırlarına yöneldiler. Burada iki yıl kalarak altı aylık

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kış seferinde kaybettikleri insan ve hayvanları yenilediler. Batu 1240 yazında ordusunu yine böldü. Şimdi kendisinden sonra Han olacak yeğeni Mongka'nın da gelmesi üzerine Batu ve Subutay güneybatı Rusya kentlerini çiğnediler ve Ruslar'a son darbeyi indirmek üzere ordularını Kiev yakınlarında yeniden topladılar.[5]

Uzaktan beyaz surları üzerinde bir yaldızlı kubbe ormanı gibi görünen Kiev, doğu Hıristiyan dünyasının en önemli ve en güzel kentlerinden biriydi. 10. yüzyılda Hıristiyanlığı Rus topraklarına getirmiş olan Kutsal St. Vladimir, kentin büyük katedralinde yatmaktaydı. Annesi Prenses Olga ve 11. yüzyılın yasakoyucusu Akıllı Yaroslav da yanıbaşmdaydı. Ortaçağ boyunca Kiev bir sanat ve bilim merkezi, Yakın ve Ortadoğu'nun zengin etkilerini toplayıp Slav geçmişiyle bütünleştiren bir bozkır metropolü olmuştu. Merkezinde bulunan tuğladan büyük saraylar, kütüphaneler, hastaneler ve okullar, halkı o dönemde Paris ve Londra'da görülmeyen bir refaha kavuşturmuştu. Ortaçağın büyük destanlarında sık sık Kiev ve halkından söz edilirdi ve kent hükümdarları evlilik bağlarıyla Hıristiyan Avrupa'nın hemen hemen bütün önemli kraliyet aileleri ile akraba olmuşlardı. Bağdat ile Viyana arasında, Konstantinopolis dışında bundan büyük bir ödül olamazdı.

Doğu'dan gelen baharat ve ipekli kumaş yüklü kervanlarla Baltık'tan Konstantinopolis'e uzanan 'Büyük Anber Yolu'nun kesiştiği noktada kurulmuş olan Kiev, 'Rus Kentlerinin Anası' ve iki yüz yıldır, Hıristiyan Avrupa'yı Avrasya'nın bozkır göçebelerine karşı koruyan kaleydi. Surlarıyla, daha batıya gidecek olan vahşi bozkır atlılarını durduran Kiev olmasaydı, ortaçağın Krakow, Budapeşte ve Viyana kentleri o günkü gelişmişliklerine kavuşamazlardı. Ancak 13. yüzyılın ortalarına yaklaşırken Kiev artık zayıflamıştı. Rusya'nın rakip prenslerinin sürekli çatışmaları sonunda kentin parlaklığı solmaya başlamıştı. Kiev'in prensi artık daha küçük prensleri yardımına çağıramadığı gibi, ataları gibi büyük savaşlar yapacak servetten de yoksundu. Politikanın yıkıntıları Kiev'i bir zamanlar eski Rusya'nın diğer kentlerinden daha yüksekte tutan sütunları yıpratmıştı; ancak kent yine de Batu'nun orduları için üç yıl önce Rus topraklarına girdiklerinden bu yana keyfini çıkardıkları kanlı şölenin son değerli lokmasıydı.

Ruslar ilk kez Kiev'de, Moğollar'ın Pekin ve Harezm kentlerine gösterdikleri şiddeti hissettiler. Politikanın bölücü gücünün giderek hissedileceği bir imparatorluğu yönetmeye aday bir acımasızlığa sahip olduğunu kısa bir süre sonra kanıtlayacak olan Prens Mongka, her zamanki gibi elçilerini gönderip teslim olma çağrısında bulununca Kievliler, içlerindeki barış yanlılarının bir pazarlığa girmemeleri için elçileri öldürdüler.[6] Artık Moğollar surları aştıkları takdirde Kievliler için merhamet söz konusu değildi. Riyazan ve Vladimir'de olduğu gibi Kiev'de de ölümüne savaşılacaktı, fakat kentin büyüklüğü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve zenginliği de savaşın çok daha büyük çaplı olacağını gösteriyordu.

Eski zaman tarihçilerinin anlattıklarına göre Moğollar 'yoğun bulutlar' halinde kent önünde toplandıklarında sayıları on binleri bulan arabaların gacırtıları, deve ve öküzlerin böğürmeleri ve atların kişnemesi mantığı uyuşturuyor ve insanları çılgınlığın eşiğine getiriyordu. Kent surları içinde insanlar seslerini duyurmak için bağırmak zorunda kalıyorlardı.[7] Moğollar çemberlerini kapattıktan sonra kuşatma makineleriyle kent surlarına taş ve sıvı ateş kazanları yağdırmaya başladılar. 'Oklar gündüzü karartıyor'[8] ve insanlarla hayvanların böğürmeleri korku titreşimlerini dehşet dalgalarına dönüştürüyordu. Kimsenin sonucunu düşünmeye cesaret edemediği korkunç olaylar başlamak üzereydi.

Saldırılar birbiri üstüne geliyor, gürültü hiç kesilmiyordu. Günlerce süren savaştan sonra (tarihçiler 19 Kasım ve 6 Aralık tarihleri üzerinde bir fikir birliğine varmamışlardır) Moğollar kente girdiler, sağ kalan herkesi öldürdüler, binaları ve kiliseleri yıktılar.[9] Çılgına dönmüş atlılar Rusya'nın ilk azizlerinin kalıntılarını rüzgâra savurdular, Kiev'i o kadar ünlü yapan sanat ve bilim hazinelerini paramparça ettiler. Zalimliklerinin kanıtları yıllar boyunca gözler önünde kalacaktı. Altı yıl sonra Kiev'i ziyaret eden Fransisken keşiş Giovanni del Plano Carpini şöyle yazıyor: "Yerlerde sayısız kemik ve kurukafa gördük. Şu anda kentte iki yüz tane bile ev yoktur."[10] Keşiş Giovanni, katedrallerin moloz yığınına dönüştüklerini yazmaktadır; bunlar gelecek yüzyıllarda kiliselerin temellerinde kullanılacaklardır. Moğollar'ın 1241 başlarında Polonya ve Macaristan'a doğru, batıya yöneldikleri zaman, geriye kalan yıkıntılardan yeni bir kentin doğması için iki yüzyıl geçmesi gerekmiştir. Bu arada Rus topraklarının halkları, onların vasalleri olacaklar ve batıda Macaristan'da ve doğuda Çin'de Moğol ordularının arasında savaşacaklardı.

Komşularıyla kavgalı ve kendi aralarında bölünmüş olan prensler ve halklar kendilerini düşmanlarına karşı birleştirecek milli bir kader duygusundan yoksundular. Rusya o günlerde Rusya değildi ve Cengiz Han'ın imparatorluk vizyonu ile hareket eden Moğollar'ın, onları hâkimiyetleri altında tutmaları hiç de güç olmuyordu. Batu'nun ordusu gelmeden Rusya'nın zayıf prenslerinin daha güçlü akrabalarına haraç ödedikleri gibi bu kere haraçlarını Moğol başbuğlarına ödeyen Rus prensleri iç savaşlarına devam ediyorlardı. Kendilerini yabancı bir düşmana karşı birleştirecek bir milli kimlik duygusu geliştirene kadar, şimdi Rusya olarak bildiğimiz topraklarda ne prensler ne de halk, Moğollar'ın boyunduruğundan kurtulmayı umamazlardı.[11]

Batu'nun kış savaşında önemsiz olan Moskova prensleri zamanla Ruslar'ı bir millet haline soktular. Kimi zaman diplomasi, kimi zaman hile ile ve bütün diğer yollar başarısız olduğu takdirde silaha sarılarak rakiplerini birer birer bertaraf eden Moskova prensleri, Vladimir, Suzdal, Rostov ve daha birçok prensliği kendi prensliklerine ka-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tıp her yeni birleşmeyle yeni insan kaynakları ve servet kazandılar. Bu, 1320'lerde Büyük Prens I. İvan'm başlattığı tarihi 'Rus topraklarının bir araya getirilmesi'ydi. Altı kuşak sonra süreç tamamlanacak ve Moskova'nın toprakları tam kırk kat artmış olacaktı. O zaman da 'Moskova'nın yerini 'Rusya' almış olacaktı.

Avrupa'yı süpüren Kara Ölüm'ün başlamasından birkaç yıl önce hükümdarlığı sona eren I. İvan çok kurnaz bir kişiydi. Karl Marx ondan, 'bir Moğol celladının, bir dalkavuğun ve bir köle tüccarının niteliklerini kendisinde toplamış bir hükümdar'[12] olarak söz eder. Ancak halkı kendisine, Moskova'nın hazinesini harcamaktaki isteksizliği nedeniyle İvan Kalita, yani 'Parababası İvan' derlerdi. O sıralarda Altınordu adını almış ve şimdiki Volgograd yakınlarında Saray adlı bir başkent kurmuş olan Moğollar'a yaranmak için çırpınan İvan Kalita, Moğollar'ın başlıca vergi toplayıcılarından biri olmuştu. Han adına topladıklarından bir kısmı Moskova'da kaldığından bu yeni hazineden, rakipleri arasında üste çıkmak için yararlanmıştır.

Altı yüzyıl geriye bakıldığında İvan Kalita ile haleflerinin zaferi kaçınılmaz olarak görülmekteyse de, o zaman yaşayan insanlar için Rus topraklarının bir elde toplanması çekinerek başlanılan ve düzensiz olarak tamamlanan bir süreçti. Rusya'nın politik karışıklığından başkaları da yararlanmayı biliyorlardı ve Batu'nun Saray'daki halefleriyle iyi geçinmeye çalışanlar yalnız Moskova prensleri değildi. İvan ile haleflerini diğerlerinden ayıran özellik, Rus Ortodoks Kilisesi ile olan yakınlıklarıydı ve kilise metropoliti, Moskova'nın başlıca müttefiki olmuştu. Düşmanları birer birer düşerken Moskova prensleri servet, politik güç ve kilise desteğini kullanarak Rus topraklarında Moğollar'ın halefleri olmuşlardır.[13]

Rus topraklarının birleşmesini kaydeden keşiş tarihçiler, Moskova hükümdarlarına Hz. İsa'nın dünyevi ajanları olarak bakıyorlardı ve din adamları, onları izleyenlerin Tanrı'nın yeryüzündeki işlerini yapmakta olduklarını ilan etmişlerdi. Kilisenin iddiasına göre Moskova hükümdarları Rus topraklarını birleştirmek ve Moğol boyunduruğunu ortadan kaldırmak için ilahi bir görev üstlenmişlerdi.[14] Batu Han'ın halefleri, kendi aralarındaki rekabet nedeniyle Ruslar'a karşı karışık ve düzensiz politikalar yürütünce,15 Kilise Babaları'nın teşvikleri, 1359 ile 1389 arasında Moskova hükümdarı olan büyük prens Dimitri'yi, Moğol efendilerinin gücünü Kulikovo Savaşı'nda denemeye yöneltti. 8 Eylül 1380'de Meryem Ana'nın doğum gününde Don Nehri kıyılarındaki bu savaş, Ruslar'ın Moğollar'a karşı savaşlarının ilk dönüm noktasıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4

Kulikovo Çayırı'nda

Kulikovo Çayırı'nda 8 Şubat 1380 Cuma günü yoğun sis vardı. Sis Don Nehri'nin iki yakasını da kaplamıştı; iki yıl önce Moğollar'm bir baskın seferine saldıran Moskova büyük prensini cezalandırmak için ilerlemekte olan Mamay Han'ın askerleri birkaç günlük hızlı yürüyüşten sonra karınlarını doyurmak için büyük kazanların çevresine doluşmuşlardı. Bu, Batu Han'ın günlerinden bu yana Rus topraklarına giren en büyük Moğol gücüydü ve ordunun, Batu Han'ın bozkır atlılarından oluşan ordusundan çok daha etkin olduğuna inanılıyordu. Moğol atlılarının her iki kanatta rahat çarpışmaları için merkeze Kırım'daki Ceneviz yerleşim birimlerinden parayla tutulan seçkin süvari birlikleri yerleştirilmişti. O günlerde Doğu Avrupa'nın en güçlü ordusu olan Litvanya Grandükü Jagiello'nun ordularının da bir iki güne kadar kendilerine katılmaları bekleniyordu. Moğollar ve Cenevizliler'in toplam otuz bin askeri vardı; Jagiello'nun ordusu bu sayıyı yarısı kadar arttıracaktı.

Yirmi beş bin kişilik bir ordunun çok büyük sayıldığı o günlerde böyle iki gücün birleşmesi Mamay'a, Ruslar'a karşı büyük bir üstünlük sağlayacaktı. Buna güvenen ve Ruslar'ın henüz çok uzakta olduklarına inanan Mamay, ilerleyen Moğol ordularının gözleri ve kulakları olan süvari kalkanını da geriye çekmişti. Mamay ile adamları şimdi Kulikova Çayırı'nda, 'çulluk tarlası'nda, Litvanya grandükünün kendilerine katılmasını bekliyorlardı. Ondan sonra birlikte Moskova'ya yürüyeceklerdi.

Moğollar ünlerini Çin Seddi'nden Akdeniz'e kadar yayan keşif süvarileri olmadan yürürlerken bir Rus ordusu da Don'a yürümekteydi. Moğollar gibi onlar da otuz bin kişiydiler ve bu, Ruslar'ın bir düşmana karşı topladıkları en büyük orduydu. Casuslar ve muhbirler sayesinde Moğollar'm Jagiello'nun Litvanyalıları'yla ortak bir harekât yürüteceklerini ve kendilerini hâlâ Moskova'da sandıklarını biliyorlardı. Moskova prensi Dimitri iki ordu birleşmeden Moğollar'ı gafil avlayıp yenilgiye uğratmayı umarak atlı keşif birliklerini çok ileriye çıkartmıştı. Dimitri savaş alanı olarak, Moğollar'ın Litvanyalılar'ı bekledikleri Kulikovo Çayırı'nı seçmişti.

Don ve Nepriadva nehirlerinin birleştiği yerde halka biçiminde bir çayır olan Kulikovo, Prens Dimitri'nin amacına uygun görünüyordu. Çayırı kesen derin dereler ve yoğun çalılıklar savaş bir kere başladık-

tan sonra, Moğollar'ın, süvarilerini kanatlardan kullanmalarını önleyeceği gibi, her iki yandaki geniş nehirler de ordusuna geriden gelecek bir saldırıyı engelleyecekti. Dimitri'nin görüşüne göre tek tehlikeli arazi sağındaydı; Moğol süvarisi buradan Rus ordusunu Nepriadva'nın dik kıyılarına sürecek olursa oradan kaçması güç olacaktı. Diğer yandan Don'un sığ sularının olduğu yer de kendilerinin kaçmasına imkân verecekti.

Moğollar o sabah kazanları başında toplanmışken Prens Dimitri adamlarını yoğun sisten yararlanarak mevzilere soktu. Prensin kara bayrağı altında kanlarını döktükleri takdirde ruhlarının selamete kavuşacağına inanan Ruslar, savaştaki bu 'ikinci vaftizi' hevesle bekliyorlardı. Dimitri süslü silahlarını bir yana bırakıp sıradan bir Rus savaşçısının zırhlarını giyerken, "Başımıza zafer tacını yerleştirelim!" dedi. Sağında ve solunda çarpışacaklara, "Ölürsem aranızda öleceğim, eğer sağ kalırsam aranızda çarpışarak sağ kalacağım," dedi.[1] O sırada sis kalkmaya başlamıştı. Moğollar üzerlerine gelmekte olan Moskovalılar'ı gördüler. Silahlarını almak için koşarlarken Dimitri'nin, Ruslar'ın solundaki büyük çalılığın ardına yerleştirdiği süvari yedeklerini görmediler.

Kulikovo Çayırı Savaşı, sabahın on birinde her iki taraftan bir kişinin çarpışmak üzere ortaya sürülmeleriyle başladı. Tarihler bunların mızraklarıyla birbirlerine aynı anda vurduklarını ve ikisinin de aynı anda öldüklerini yazmaktadır. Bunun üzerine Moğol ve Rus orduları saldırıya geçtiler. Ruslar'ın ellerinde düz kılıçlar, Moğollar'da yatağanlar vardı. Her iki taraf da bir karış toprak bile kazanamadıkları halde tarihler 'yağmur gibi kan aktığını' yazmaktadır.[2] Prens Dimitri'nin adamlarından bazıları atının öğle üzeri yaralandığını görmüşlerdi. Başkaları prensin yine atına bindiğini, bazıları da o andan sonra yaralı olarak yayan savaştığını hatırlamışlardır. Savaşın dengesi öğleden sonra Moğollar'ın lehine dönmeye başladığında Dimitri hâlâ çarpışıyordu. Han'ın orduları zafere ulaşmak üzerelerken Dimitri'nin sakladığı süvariler arkadan saldırıp Moğollar'ı çayırdan sürdüler. Ruslar prenslerini ancak akşam üzeri bir ceset yığını altında baygın ama sağ olarak buldular. Dimitri kurtulmuştu, ama on iki Rus prensi, beş yüz büyük lord ve Don'a getirdiği ordunun yarısı savaş alanında kalmıştı.

Ruslar'ın Kulikovo Çayırı'ndan ganimetlerle ayrılmadan önce ölülerini ortak bir mezara gömmeleri sekiz gün sürdü. Don kıyılarındaki zaferi nedeniyle, 'Donskoy' adıyla şereflendirilen Dimitri, savaşta aldığı yaralar nedeniyle kırk yaşına varmadan ölecekse de, Moğol-Rus ilişkilerinde önemli bir gelişme sağlamıştı.[3] Ruslar'ın Moğol boyunduruğundan kurtulmaları için daha bir yüzyıl geçecekti. Bu da ancak Batu Han'ın günlerinden önce Rus politik yaşamını karartan prensler çatışmasına son verilip Rus topraklarının bir hükümdar altında toplanmalarıyla mümkün olacaktı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dimitri'nin Kulikovo zaferi Rus tarihinin bir kahramanlık sayfası ise de, zafer, Ruslar'ı onca uzun süredir zayıflatmakta olan politik istikrarsızlığı ortadan kaldırmaya yaramamıştı. Mamay'ın istilası korkusu Ruslar'dan bazılarını Moğollar'a karşı cephe almaya zorlamışsa da, bazıları hâlâ Moğollar'ın yanında yer almaktaydılar. Novgorod ve Tver'in güçlü hükümdarlarının da içinde oldukları dört prens 1380'de Dimitri'nin ordusuna asker vermemişlerdi ve Mamay'ın ordusu karşısında kazanılan zafer asker gönderenleri bile bölmüştü. Moğollar iki yıl sonra Moskova'ya yeni bir sefer açtıklarında Dimitri'ye başkentini savunmada ancak bir avuç müttefik yardımcı olmuştu. İvan Kalita'nın Rus topraklarını birleştirmeye başlamasından yarım yüzyıl sonra Ruslar her zamankinden daha bölünmüş görünüyorlardı.

Aynı zamanda, Rusya'nın birleşmesi aleyhine çalışanlardan daha yıkıcı güçler Moğollar'ı bölmeye çalışıyordu. Yanibeg Han'ın 1357'de oğlu tarafından öldürülmesinden sonra Moğollar, Altınordu topraklarında birbirleriyle çarpışıyorlardı ve Mamay, Batu'nun 1360'larla 1370'lerde bölünmez olan ülkesinin çeşitli bölgelerinde hüküm süren pek çok handan biriydi. Orta Asya'dan Kırım'a kadar büyük bir iktidar çekişmesi vardı ve bu insanlar, günümüz politikacılarının parlamentoda tartışmaları gibi, hiç ayrım gözetmeksizin düşmanlarını öldürmekteydiler. Bir ara beş yılda beş han öldürülmüştü. Mamay, Kulikovo'da Rus seferini başlatırken artçı birlikleri arasında istikrarsız bir durum hüküm sürmekteydi.[4] Ruslar'ın Moğollar'a karşı birleşmek için güçlü bir lidere ihtiyaçları olduğu kadar, Moğollar da bir kere daha birleşebilmek için böyle birine ihtiyaç duyuyorlardı.

Dimitri erginlik çağına erişip Rusya'nın kuzeydoğusunda ilk savaşlarına başladığında, Orta Asya'da böyle bir kahraman çıktı. 1336'da, yani Fare Yılı'nda Keş'te doğan Aksak Timur ya da Timurlenk, doğduğu burcun tam tersi bir insandı. Parlak bir asker, sanat, edebiyat ve hukukun koruyucusu ve dünyayı, (büyük bir bozkır tarihçisinin sözleriyle) 'uzak görüşlü Makyavelizm' perspektifinden algılayan Timurlenk, en dinamik biçiminde realpolitik uygulayıcısı ve Avrasya'daki büyük Moğol imparatorluklarının sonuncusunun kurucusu olmuştur.[5]

Dimitri kuzeydoğu Rusya'da rakipleriyle çarpışırken Timur da eski Harezm İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını fethederek Semerkand'da yeni bir başkent kurdu. Cengiz Han'ın ordularının bıraktıkları yıkıntılar arasından göz kamaştırıcı yeni binaları ve anıtlarıyla çıkan Semerkand büyük Moğol kentlerinin sonuncusu oldu. Timur burada en gözde karısının şerefine, ana kapısı mozaiklerle süslü iki minare arasında olan Bibi Hanım Camii'ni yaptırttı. Timur'un mimarları camiye, hanın kızkardeşlerinin her biri için birer mozole eklediler ve kentin öteki yanına da, dev boyutlardaki gök mavisi kubbesi bugün bile ayakta duran Timur'un türbesi Gur Emir yapıldı.

Timur 1370'li yılların sonunda Kazak hanının yeğeni olan Tokta-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mış Bey'le ittifak yaptı. Durumundan memnun olmayan Toktamış parlak bir generaldi ve Altmordu'nun parçalanmış topraklarına yürümek için küçük bir teşvik yeterliydi. Toktamış ülkenin doğusunu ele geçirdi, sonra Mamay, Kulikovo'da Dimitri'nin üzerine yürürken Mamay'ın arkasından geldi. Cengiz Han'ın zamanında akla bile gelmeyen bir şey yapmak, Moğollar'ı Moğollar'a kırdırmak istiyordu. Cebe ve Subutay'ın 1223'te Ruslar'ı yendikleri alandan pek uzak olmayan bir yerde Toktamış 1381'de Mamay'ın ordusunu yendi. Sonra Mamay'dan daha üstün olan kendi ordusuyla Ruslar'm üzerine yürüdü.[6]

Diinitri'nin rakipleri tarafından desteklenen Toktamış, doğruca Moskova'ya yönelerek kentin yeni yapılan taş ve tuğla kalelerine saldırdı. Orduları üç gün üç gece çarpıştıktan sonra zafer elde edemeyince Toktamış Moskova savunucularının kapılarını açmaları için beyaz bayrak çekti ve barış görüşmeleri istedi. Kapılar açılınca orduları kente girdi ve Moskovalılar'ı evlerinde, sokaklarda ve kenti kasıp kavuran alevlerden kaçmak için sığındıkları kiliselerde öldürdüler. Voskresensk tarihçisi Moğollar'm işi bittikten sonra Moskova'yı şöyle anlatmaktadır: "Bir anda güzelliği silindi ve görkemi kayboldu. Kentte dumanı tüten yıkıntılardan ve ceset yığınlarından başka bir şey kalmamıştı."[7] Toktamış saldırıya geçmeden destek aramak için kuzeye gitmiş olan Dimitri, beklediğinden çok az askerle döndüğünde başkentinin yıkıntıları arasına dağılmış yirmi bin cesetle karşılaştı.[8] Rusya prensleri daha şimdiden Altınordu'nun yeni hükümdarına bağlılık yeminleri ediyorlardı. Dimitri Kulikovo seferindeki müttefiklerini birleştiremeyince, o da onların arasına karıştı.

Dimitri 1382'de Altınordu'ya bağlılığını yenileyince Rus toprakları artık çok kötü günlere düşmüş görünüyordu.[9] Ancak Timur ve Toktamış gibi insanlar uzun zaman müttefik kalamazlardı ve bunların arasındaki rekabet çok geçmeden Ruslar'ın durumlarını biraz güçlendirdi. 1380 ve 1390'larda iki Moğol prensi Dağıstan, Amu Derya Bölgesi ve Kazakistan'da çarpıştılar. Sonunda Toktamış'ın yanında, bir zamanların güçlü ordusunun ancak küçük bir kısmı kaldı. Ancak kader, işi, ikisinden birinin ölümüyle sonuçlanacak o son çatışmaya getirmedi. Timur Çin'i fethe çıkarken 1405'te öldü. Batı Sibirya'da uzak bir Tatar hanlığına sığınmış olan Toktamış da rakibine karşı bir ordu toplamaya çalışırken aynı sıralarda öldü.[10] Bundan sonra Moğollar'ın gücü azalırken Ruslar'ınki arttı ve sonunda Dimitri'nin oğlu Kör Vasili'nin bir millete dönüştürdüğü Ruslar, Moğollar'ın karşı çıkamayacakları kadar güçlendiler.[11]

Moğollar'la Ruslar arasındaki son çatışma Mamay'ın yenilgisinden bir yüzyıl ve bir ay sonra 1480 Ekimi'nde yer aldı. Moğol hanı bir kere daha Rusya'nın Doğu Avrupa'daki en büyük düşmanı Litvanya ile ittifak yapmıştı. Ancak Litvanyalılar Mamay'ı olduğu gibi onu da düşkırıklığına uğrattılar. Bu kere Kulikovo'daki gibi büyük bir savaş olmadı. Ugra Nehri'nin karşı kıyılarındaki mevzilerinde aylarca birbir-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerine baktıktan sonra Moğollar bozkıra geri çekildiler, Rus topraklarında en büyük hükümdar olarak, kendi hanlarının yerine Moskova'nın büyük prensini bıraktılar.[12]

Moğollar karşısında 1480'de Ruslar'a, liderlik eden Büyük İvan 1505'te öldüğünde, Rusya'nın kuzeyindeki ve doğusundaki bütün toprakları birleştirme işinde oğluna pek az bir iş bırakmıştı. Moskova'nın büyük prensleri tüm Rusyalar'ın çarları, Urallar'ın batısındaki toprakların yeni efendileri olacaklardı.[13] Moskova prensi Ruslar'ın en büyüğü olmuşsa da, kuzeyde ve batıda kendinden daha güçlü hükümdarlar vardı. Kuzeyde İsveç, Rusya'nın Baltık Denizi'ne ve Batı Avrupa'ya yolunu tıkıyordu ve evlilik bağlarıyla Litvanya'ya bağlanmış olan Polonya, Rusya ile Kutsal Roma İmparatorluğu arasındaki en güçlü devletti.

Batıya doğru fetih yollarının kapalı olması üzerine Ruslar doğuya yöneldiler. Moğollar'ın bir zamanlar İç Asya'da batının zengin otlaklarına doğru gitmeleri gibi, Ruslar da 16. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya'nın zengin kürk topraklarına yürüdüler. Büyük İvan, hükümdarlığının son yıllarında, Sibirya'nın kuzeybatı köşesinin yerlilerini cezalandırmak için seferler düzenlemişti. Bunlardan birinde kırk köy ve binden fazla tutsak elde edildi.[14] Ancak oradan Sibirya'ya en iyi zamanlarda bile çok güç gidilebiliyordu. 800 kilometre kadar güneyde daha kolay bir yol vardı ama Büyük İvan döneminde Tatarlar'ın Kazan Hanlığı, Ruslar'ın yolunu tıkıyordu. Moskova hükümdarlarının Sibirya üzerinde ciddi biçimde hak iddia etmeleri için Kazan'ın alınması gerekiyordu.

Büyük İvan'ın torunu ve Rusya'nın ilk gerçek çarı Korkunç İvan, Sibirya'ya giden Kazan yolunu açtı. Zamanının tarihçilerine göre İvan uzun boylu, iri yapılıydı; delici küçük mavi gözleri vardı, saçlarını kazıtırdı ve sakalı Moskova stilinde uzundu. Cesur, kurnaz ve zalim olan İvan seleflerinden çok daha fazla korku uyandıran bir insandı. Son zamanlarında tıp uzmanlarının, iskeletinde yaptıkları incelemeler daha sonraki yıllarında kendisini sakat bırakan bir belkemiği düzensizliğini ortaya koymuşsa da, bunun Rusya'yı yönetmek çabasını ne kadar kösteklediğini bilemiyoruz. Ağrılarını gidermek için aldığı alkol ve uyuşturucunun da kararlarını ne derecede etkilediği bilinmemektedir. İvan'm hükümdarlığı hakkındaki kaynaklar o kadar bulanıktır ki, bilimadamları kendisinin olarak kabul edilen risaleleri gerçekten onun mu yazdığı hakkında fikir ayrılığı içindedirler. Bazı uzmanlar Korkunç İvan'ın okur yazar olduğundan da emin değillerdir.[15]

İvan 1547'de hükümdarlığına başladığında üç yüzyıllık Moğol hâkimiyeti doğal olarak dikkatini doğuya çekmişti. Burada 1480'de büyükbabasına karşı yürümüş olan insanların torunları Altınordu devletinin parçalarına hükmetmekteydiler. Batu'nun zamanında Altınordu'nun kenarında kalmış olan Tatarlar, Moğol İmparatorluğu yıkıldıkça öne çıkmışlardı. Tarihçiler bu birbirleriyle savaşan fraksiyonla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ra artık Moğol değil, Tatar denilmesi gerektiğini bildirmektedirler. Batı Sibirya ve Kazakistan'da dağınık halde bulunan bu küçük Tatar devletlerinin hiçbiri ataları gibi Moskova çarlarına bir tehdit oluşturmuyorlarsa da, her biri, özellikle Sibirya'nın kuzeybatısında yaşayan Ostiyak ve Vogul aşiretleriyle birleştiklerinde dert olmaktaydılar. Bunlardan en sıkıntı vereni Kazan Tatarları olduğundan genç İvan ilk dış atılımını Kazan kalesine yaptı.[16]

Rusya'nın üst düzey din adamları bu seferi İslam Hilali'ne karşı Haç'ın seferi olarak alkışladıkları için İvan ordularını modernleştirdi ve hükümetini savaşa hazırlanmak üzere yeniden düzenledi. Moskova'nın geleneksel atlı ordularına yeni kurulan piyade ordusunu da katan ve her ikisini topçu birlikleriyle destekleyen generaller 1552 Ekimi başında Kazan'ı ele geçirdiler ve Ural Dağları'ndan Volga'ya akan nehir yollarının kontrolünü sağladılar.[17] Sibirya yolu artık açıldığı için cesur girişimciler çarın bu fethinden yararlanmak için hazırlıklara giriştiler. Bunların başında çok üstün bir zamanlama ve fırsat duygusuna sahip olan Anika Stroganov vardı. Bu kadın, Stroganov ailesini Rusya'nın en zengin aileleri arasına sokacaktı. Stroganov ve oğulları Kazan kapısını kullanarak Sibirya'nın eşiğinde özel bir imparatorluk kuracaklar ve haleflerini Rus soylularının en başına yükselteceklerdi.

Ruslar'ın Urallar'la Pasifik arasındaki kıtayı fetih sürecinin başlarında, Moğollar'ın Avrupa'ya girişlerine eşlik eden o şan ya da korkudan eser yoktu. Moskova ve Stroganov güçleri Asya'ya Batu Han gibi büyük bir ordu olarak girmedikleri gibi ilerlerleme yollarını belirleyen ceset yığınları da yoktu. 1580 ve 1590'larda Ruslar'ın Sibirya'nın en batı nehirlerindeki yollarını ancak bir iki çatışma, birkaç küçük savaş ve sınır karakolları ile alışveriş yerleri belirlemekteydi. Tarihçiler bundan birkaç yıl öncesine kadar Sibirya'nın 'fethini' başlatan olayların hangi yılda yer aldığını bile kesinlikle bilemiyorlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM II

Ruslar, Sibirya'yı Alıyorlar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5

Anika ve Oğulları

Efsanelere göre Anika Stroganov ailesi, adını Dimitri Donsko-y'un maiyetine katılmak için hanın yanından kaçan soylu Moğol ataları Spiridon'dan almıştı. Spiridon, Ruslar'a uzun yıllar hizmet etmiş, Hıristiyan olmuş, bir Rus kadınıyla evlenmiş ve sadık bir hizmetkâr olarak ün salmıştır. Moğollar, Toktamış'm Moskova seferi sırasında kendisini yakalayıp ihanet suçuyla derisini ve etlerini kemikleri ortaya çıkana kadar parça parça soymuşlardı. Spiridon'un dul karısı Avrupa Rusyası'nın kuzeydoğu ucunda, Dvina Nehri vadisine sığınmıştı. Burada Toktamış'm intikamcı Moğolları ile arasında bulunan yüzlerce kilometrelik ormanın ötesinde çocuğunu doğurmuştu. Kadın kocasının şehitliğini anmak için Stroganov adını almış (Rusça *strogat* 'soymak' demektir) ve daha sonra Sibirya'nın batı kapısının bekçileri ve çağdaş Rusya'nın bu erken döneminin Midasları olacak olan ailesini yetiştirmiştir.[1]

İlk Stroganovlar kuzey Rus sınırında yeni keşfedilen tuz gölünün kıyısında kurulmuş olan Solvyçegodsk'ta ticarete başlamışlardır. Spiridon'un torunu Luka burada bir dizi Rus girişimcisinin arasına girmiştir. Bu insanlar ünlü tuz gölünün sularını dört köşeli büyük kaplarda kaynatıp geriye kalan tuzu toplamaktaydılar.[2] Ruslar o günlerde, yiyecekleri korumanın tek yolu olduğu için tuza altın kadar değer veriyorlardı. Solvyçegodsk tuz gölünün keşfinden önce yerli tuz kaynakları olmadığından Ruslar tuzlarını Kuzey Avrupa'nın Hansa tüccarlarından ve Kırım'da koloni kurmuş olan Cenevizli tüccarlardan satın alırlardı. Ortaçağın bu en büyük ihtiyaç maddesi için yüzyıllardır çok para ödemişlerdi. Şimdi Solvyçegodsk girişimi, Luka'nın zamanındaki yabancı tuzun yerini alacak kadar büyük çaplı değilse de, Ruslar'a kendilerini yabancı tüccarlara bağımlılıktan kurtarma fırsatı yaratmıştı. Sonunda Rusya'yı tuz ihraç eden bir ülke yapacak olan bu madde, Stroganovlar'ın servetlerinin de temelini oluşturmuştur.

Kayıtlarda Luka'nın diğer tuzcuların üzerinde nasıl yükseldiği belirtilmiyorsa da, 15. yüzyılın ortalarında artık Moğollar'ın, Moskova'nın büyük prensi Kör Vasili'nin kurtarmalığı olarak istedikleri paranın bir kısmını (bazı kaynaklar tamamı olduğunda ısrar ederler) ödeyebilecek zenginliğe erişmişti.[3] O günlerde Moskova hükümdarı bütün Rus topraklarını bir araya getiremediği için, eğer büyük prensin rakiplerinden biri Rusya'ya egemen olma mücadelesinden başarı-

lı çıksaydı, Luka'nın bu sadakati kendisine çok pahalıya mal olacaktı. Ancak Luka bu riski göze aldı ve Moskova büyük prensinin bir gün Bütün Rusyalar'ın Çarı olacağına inandı. Stroganovlar serüvenciler, bankerler, diplomatlar, saray erkanı ve sanat hamileri olarak kendilerine hizmet ederlerken Moskova hükümdarları o eski günleri beş yüz yıl boyunca hatırlamışlardır. Her zaman sadık, hükümdarları için her zaman riske girmeye hazır olan Stroganov ailesi 1917 Devrimi'ne kadar Rus tahtını ayakta tutan sütunlardan biri olmuştur. Rus çarları da buna karşılık bu sadık insanları ayrıcalıklar ve şereflerle ödüllendirmişler, Luka'nın soyundan gelenler Rusya'nın en zengin ve en ünlü insanları arasına girmişlerdir. Büyük Petro, Stroganovlar'ı Rus İmparatorluğu kontları yapmıştı; Luka'nın soyundan biri 19. yüzyılda çarın bir kızıyla evlenecekti.

Luka'nın torunu Anika, 1520 ve 1530'larda komşularının işlerini satın alarak Stroganovlar'ı akıl almayacak kadar zengin yapacak olan ticari imparatorluğun temellerini attı. Rus tüccarlarının dar görüşlerine ve küçük kârlarla yetinmelerine horgörüyle bakan Anika, büyükbabası ve babası gibi göl suyunu buharlaştırmayı bırakıp Avrupa'dan getirttiği uzmanlardan yeraltı kaynaklarından tuzlu suyu ısıtılmış borulardan geçirmeyi öğrendi.[4] Bu görüşü, kârlılığını göstermekte gecikmedi. Anika'nın girişimleri Ruslar'a ilk kez ihtiyaçlarına yetecek yerli tuzu sağlamıştı ve Stroganovlar da tuz satışı tekeliyle servetlerini yaptılar.

Çar da, danışmanları da Anika'nın değerini biliyorlardı ama Anika geçmişte yaşamak ya da gününde sırtüstü yatmak niyetinde değildi. Geleceği düşünerek ve imparatorluk hayalleri kurarak tuz verip kürk almaya başladı, depoları samur ve kara Kutup tilkisi kürkleriyle dolunca, o sıralarda Beyaz Deniz'den Rusya'nın kuzey kıyılarındaki Dvina Nehri ağzına gelme yolunu bulmuş olan İngilizler'le doğrudan doğruya ticaret yapmak için Çar'dan izin istedi. Anika İngilizler'e Avrupa'da ağırlığınca altın eden kürkleri vererek yerine Batı'nın lüks eşyalarını aldı ve bunları da yeni kürklerle değiştirdi.[5] Bütün zengin ve hırslı insanlar gibi o da kime, nerede armağan vermesi gerektiğini çok iyi biliyordu; çarın 'mütevazi kölesi' olarak en iyi kürklerini efendisine ve onun gözdelerine yolladığından, Rusya'nın Sibirya yolunu açan Kazan fethinden sonra, ülkenin doğu sınırlarında giderek büyük kârlar edinmek için daha büyük riskler alma fırsatını kaçırmayanların en başında Anika ile oğulları geliyordu.

Anika bu sırada Solvyçegodsk'ta, karargâh olarak büyük bir ahşap şato inşa ettirmişti. Cephesi yetmiş metreden fazla olan şatonun kalın ahşap duvarları, içeri pek az ışık girecek şekilde küçük pencereleri vardı. Öğle saatinde bile loş olan evin içi meşaleler ve yağ kandilleriyle aydınlanıyordu. Servetin kaynağı olan tuzun saklandığı mağaralar kadar karanlık ve rutubetli olan Stroganov şatosu gülünç denilebilecek bir biçimde inşa edilmişti. Avrupa stilini andıran kuleler ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mazgallar, yabancılara düşman bir kiliseye ve ilerleme pahasına eski yöntemleri korumaya çalışan bir devlete rağmen, Anika'nın Batı'ya yakınlaşmasını simgeliyordu.[6] Moskova'da çar ve patrik Batı'dan gelen yolcuların kentin özel bir mahallesinde tutulmalarını ve Ruslar'a yabancıları ve bilimi kuşkuyla karşılamalarının öğretilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Stroganovlar'ın kürk ticareti nedeniyle Avrupalılar'ın Moskova'dan daha sık gelip gittikleri Solvyçegodsk'ta Anika durumu başka bir açıdan görmekteydi.

İmparatorluğunu kuran ticaretin anahtarlarından biri yabancılar olduğundan, Anika, oğullarının, kürk, orman ürünleri ve tahıl verdiği İngiliz, Hollanda ve Almanlar'ın yöntemlerini öğrenmelerini istiyordu. Pusulayı tanımayan Rus denizcilerinin kıyıya yakın sularda kaldıkları günlerde, Batılı kâşiflerin uzak denizlere gitmelerini mümkün kılan şeyin onların teknolojisi olduğunu biliyordu. Rusya'da Batı bilimini bilenlerin geleceğin anahtarına sahip olacaklarına inanan Anika, Batı bilgisini Solvyçegodsk'a getirmeyi ve çevresindeki dünya ile bütünleştirmeyi kararlaştırmıştı. İki kültür arasındaki uçurum çok geniş olduğundan tarım denemeleri pek başarılı olmamıştı. Ancak Stroganov şatosunda Rusya'nın en büyük kütüphanesi bulunuyordu ve burası Doğu ile Batı'nın kültür ve politikalarının eridikleri pota olmuştu. Şatoda bilgi, servet, güvenlik ve başarı, ailenin geleceğini garanti etmek üzere birleşmişti. Solvyçegodsk, Avrupa'dan Sibirya'ya yönelmelerinden sonra bile, daha yüz yıl Stroganovlar'ın imparatorluklarını canlı tutan sinir merkezi olacaktı.

Anika kuzey Rus ormanları içinden çıkardığı o garip şatosunda Beyaz Deniz kıyılarından Moskova'ya ve ötesine kadar uzanan girişimlerini yönetiyordu. Anika'nın büyük oğlu Grigori babasındaki öğrenme sevgisini almıştı, Yakov ise bilime olan ilgisini paylaşmaktaydı. En küçükleri Semen babasının güzellik özlemini miras almış, 16. yüzyılın sonlarında Rusya'nın Sibirya sınırlarındaki ünlü Stroganov ikon ressamları ekolünü örgütlemiştir.[7] 1550'lerin ortalarında babası ve iki ağabeyi Sibirya sınırını fethe çıktıklarında Solvyçegodsk kalesini tutma görevi Semen'e kalmıştı. Böylece geride kalan Semen daha kendi zamanı gelmeden Stroganovlar'ın bir sonraki kuşağının aile reisi olmuştu.[8]

Kazan'm fethi Anika ile oğullarının gözlerini daha sonraları Rusya'nın Perm eyaleti olacak olan topraklara yöneltmişti. Kazan henüz Tatarlar'ın elindeyken Stroganov ajanları onun ötesindeki toprağın kuzeyden daha kolay işlenebildiği toprakları keşfe çıkmışlardı.[9] Moskova'ya nehir yolunun daha kısa olduğu Perm bölgesinde Stroganovlar tuz üretimini daha ucuza mal edebilirler, daha az işçilik ödeyebilirler ve Sibirya kürklerine Solvyçegodsk'tan daha kolay erişebilirlerdi. Perm toprakları, çara, uzun yıllar sadık hizmetleri ve verdikleri armağanlar karşılığında Stroganovlar'a verilen ödül oldu. Korkunç İvan, ailenin sadakatini ödüllendirmenin yanı sıra onların bu ıssız

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

topraklarda servet yaratma dehalarının hazinesinin yararına olduğunu biliyordu. Stroganovlar'ın, Avrupa Rusyası'nın doğu sınırlarını geliştirmelerine izin vermek, gelecek için yatırım yapmak demekti. İvan, Anika'nın mirasçılarının elde ettikleri kâra karşılık ödeyecekleri vergilerin ilerki yıllarda kendi haleflerinin hazinelerini dolduracağını biliyordu. Bu arada Perm bölgesinin doğusundaki toprakları elde tutmaları, bölgeden geçen Kama ve Chusovaia nehirleri Ural Dağları'nı doğrudan doğruya Volga'ya ve Moskova nehir yoluna bağladığı için, Stroganovlar'a Sibirya kapısının kontrolünü vermişti.

Korkunç İvan 1558'de Anika'nın oğlu Grigori'ye 'Chusovaia'ya kadar Kama nehrinin iki kıyısında' bulunan dokuz milyon dönüm 'boş toprakları, sık ormanları, ırmakları, gölleri ve boş adaları' kiraladı. Grigori bulunacak altın, gümüş, bakır ve teneke madenlerini Moskova'daki yetkililere bildirme koşuluyla bölgeyi uygun gördüğü şekilde işletecekti.

Bu yeni girişiminden yirmi yıl vergi bağışıklığı alan Grigori, Rusya'nın Sibirya sınırında kaleler inşa etmek için de çardan izin almıştı. Tuz madenlerini ve yerleşim birimlerini Urallar'm Sibirya tarafındaki yerlilerin saldırısına karşı korumak üzere bu kalelerde 'top ve tüfek bulunduracak, topçu ve yaya askeri yerleştirebilecekti.'[10] Stroganovlar burada çarın memurlarının kontrollerinden bile bağımsız olarak hüküm süreceklerdi. 1564'te çıkan bir yasayla 'cinayet işlemedikleri ve soygun yaparkan yakalanmadıkları sürece' çarın memurları Stroganovlar'la adamlarına karışamayacaklardı.[11] Rusya'nın birinci savunma hattı olan Stroganov yerleşim birimleri ve sınır kaleleri Ruslar'ın Sibirya fethi için toplanma alanları olmuştu.[12]

Korkunç İvan, Kama boyundaki toprakları Grigori'ye kiraladıktan on yıl sonra Yakov'a Chusovaia Nehri kaynağından, Kama'ya boşaldığı yere kadar olan topraklarda aynı hakları vererek Stroganovlar'ın Perm'in Sibirya sınırındaki topraklarını katlamış oldu.[13] Stroganovlar buradan avcılarını, tüccarlarını ve haraç toplayıcılarım Batı Sibirya nehirleri boyunca göndererek, Anika'nın Solvyçegodsk'taki tuzculuk günlerinde hayalini kurduğu imparatorluğu gerçekleştirmiş oldular. Şimdi 16. yüzyıl İngilteresi'nin üçte ikisi kadar toprağa sahip olan Stroganovlar, Rusya'nm en büyük özel mülkiyet sahipleri olmuşlardı. Zorba çarın hâlâ sadık hizmetkârları olarak iki kuşak içinde tuzculuktan Rusya'nm en zengin girişimcilerine dönüşmüşlerdi.

Anika için ödül on yıl geç kalmıştı. Grigori'nin çardan ilk imtiyazı aldığında yetmişini geçmiş olan Anika, son yıllarım artık dua ederek ve öteki dünyayı düşünerek geçirecekti. İşini oğullarına ve torunlarına devreden Stroganovlar'ın babaları ise, Yosaf adını aldı, bir manastıra çekildi ve oğulları kendi kurduğu imparatorluğu Sibirya'ya taşırlarken son günlerini bir keşiş olarak yaşadı. Kurnazlıkta babalarına eşit ama ondan daha enerji ve güç sahibi olan Grigori ve Yakov Stroganov, ilk tüccarlarını Urallar'm ötesine gönderip yerlilerden kürk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

haracı toplamaya ve Solvyçegodsk'un depolarını değerli Sibirya kürkleriyle doldurmaya başladılar.[14]

Grigori ve Yakov'un ajanları Stroganov imparatorluğunu Sibirya'ya taşırlarken, Kama Nehri kıyısındaki yerleşim birimleri de ilk Sibirya karşı saldırılarına hedef oluyordu. Chusovaia Nehri'nin Urallar'da çıktığı noktanın doğusunda bulunan ve eski Kazan Tatar Hanlığı'nın kardeşi olan Sibir Hanlığı, Sibirya'nın batısındaki kürk alanlarının bekçisiydi.[15] Stroganov seferleri, hanın topraklarına girdikçe burada, savaş güçlerini Rusya'da kimsenin bilmediği ve kaynaklarının doğru olarak tahmin edilemediği bir düşmanla karşılaştılar. Sibir Tatarları'nın ordusu kendi başına fazla kalabalık değilse de, Stroganovlar'ın buna karşı gönderebileceği güç de sınırlıydı. Stroganovlar'ın 1570'lerde karşı karşıya bulundukları en büyük sorun, Sibir hanına bağlı kaç Sibirya aşiretinin olduğu ve bunlardan kaçının hana sadık olacağıydı. Ostiaklar ve Vogullar gibi diğer yerliler de savaşçılarını hanın ordusuna katarlarsa Stroganovlar büyük bir düşmanla karşılaşabilirlerdi.

Kazan'daki Tatarlar 1540 ve 1550'lerde Korkunç İvan'ın ordularıyla savaşmışlarsa da, Sibir Tatarları başka çatışmalarda başka düşmanlarla karşılaşmışlardı. Rakip klanlar Kazan'ın düşmesinden önceki yarım yüzyıl içinde Sibir hanlarının birkaçını öldürmüşlerdi. Bundan sonra çıkan politik karışıklıktan yararlanan Korkunç İvan onlardan haraç olarak yılda otuz bin samur kürkü istemişti. Tatarlar yedi yüz kürk gönderdiler ve çarın diplomatlarının sürekli tehditlerine karşın hiçbir zaman binden fazla göndermediler. Belirli bir miktar teslim etikçe şimdi İsveç ve Polonya ile savaşa girmiş olan Moskova'nın, haracını almak için daha fazla baskı yapamayacağını biliyorlardı.[16]

Yine de prensleri arasındaki süregelen kavgalar Sibir'i, Kazan'ın akibetine sürüklerken büyük Cengiz Han'ın soyundan olan Kuçum Han, 1560'lı yıllarda isyancı lordlarla savaşan prensleri dize getirdi. Sibir toprakları ve beylerinin yarım yüzyıl içinde ilk kez kontrol altına alınması ve Kırım Tatarları'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olarak güneyden Rusya'ya yürümeleri üzerine, Kuçum 1571'de çara son bir parti kürk göndererek savaşa hazırlandı. Stroganovlar'ın yeni yerleşim birimindeki insanların 'yerlilerin kunduz avladıkları yerleri ele geçirdikleri ve balık avlayıp bal topladıkları'[17] nedeniyle yerlilerin bunlara karşı öfkelerinden yararlanmayı uman Kuçum, komşularıyla ittifaklarını güçlendirdi. Sonra o yaz Kırım güçleri Moskova'ya doğru yola çıkınca Sibir'in bağımsızlığını vurgulayıp Stroganovlar'm Urallar'm ötesine geçmelerine engel olmanın zamanının geldiğini düşündü.[18]

Kuçum'un ilk seferi sırasında Stroganovlar'm yerleşim birimlerinde on bin özgür insanla beş bin köle bulunmaktaydı. Bu insanlar Perm'in tuzlu kaynaklarının sularını kaynatacak tuz işletmeleri kurmuşlar ve vahşi doğanın içinde çiftlikler yaratmışlardı. Yüz yıl sonra Amerikan sınırlarında olacağı gibi evlerini ve tarlalarını korumak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

için koruganlar, kaleler dikmişlerdi. Bu nedenle doğudan gelecek bir saldırıya hazırlıklıydılar. Kuçum, Kama boyundaki yerleşim birimlerini basmak için önce yerli müttefiklerini gönderdi. 1572 Temmuzu'nda bunlar yüze yakın Rus'u öldürdüler. Öfkeye kapılan Çar İvan, Stroganovlar'a 'sürekli tetikte olmalarını' ve topraklarını Tatarlar'a karşı korumak için mümkün olduğu kadar çok adam toplamalarını bildirdi. Tatarlar'ın aleyhine dönüp Ruslar'a katılacak yerliler için de, "Onlar için her şeyi kolaylaştıracağız," dedi.[19]

Stroganovlar ertesi yıl Kuçum'un yeğeninin komutasında daha büyük bir Tatar gücüyle karşılaştılar. Tatarlar sadece Ruslar'ı değil, onlara katılan yerlileri de öldürdüler. Stroganovlar daha büyük ve daha düzenli saldırılarla karşılaşmaktan korkarak çara savunma savaşı yapmaları yerine savaşı Kuçum'un krallığı içine yaymak için dilekçe verdiler. Dilekçe, İvan'ın eline, elçilerinden birinin Kuçum güçleri tarafından öldürüldüğünü haber aldıktan kısa bir süre sonra vardı. Yanıt olarak Stroganov'un yetki alanlarını Sibirya'ya kadar uzattı ve Kuçum'un topraklarının sınırında kaleler yapma izni verdi. Stroganovlar şimdi çarın memurları olarak Asya'yı istila etme iznini ele geçirmişlerdi.[20]

Hangi ölçüye vurulursa vurulsun, Stroganov'un Rusya'nın Sibirya'daki ilk savaşını yapma kararı cesur bir adımdı. Kuçum'un topraklarına girdikten sonra Ural Dağları ve yüzlerce millik yolsuz ve vahşi arazi, güçlerini Perm'deki destek üslerinden uzaklaştıracağı gibi, ikmal malzemesi ve yedek güçler gönderilmesini olanaksız kılacaktı. Durumun güçlüğünü arttıran diğer bir nokta da çeyrek yüzyıl süren savaşlar ve yaşamının yarısında belkemiği ağrılarıyla boğuşan Korkunç İvan'm artık eskisi gibi cesaretli kararlar verememesiydi. Tatarlar'ın, Kazan'da ve Kırım'da, ordularına karşı ne denli inatla savaştıklarını ve doğu savaşlarının yarım yüzyıldır Rusya'nın kaynaklarını tükettiğini bilen İvan Stroganovlar'ın Kuçum'un ülkesini fethedecek silah ve insana sahip olduğuna inanmıyordu. İsveç ve Polonya ile 1550'de başlayan savaşın hâlâ devam ediyor olması nedeniyle İvan 1570'lerin sonunda doğuda ikinci bir savaş başlatmak da istemiyordu. Komutanlarının Baltık savaşı için daha çok asker ve silah isteyeceklerini de bildiğinden Stroganovlar'a geri çekilmelerini emretti.[21]

Ancak riske atılmak Stroganov karakterinde varolan bir şeydi ve torunlar da babaları ve büyükbabaları kadar bu özelliğe sahiptiler. Grigori 1575'te ve Yakov da 1579'da ölünce, oğulları Nikita ve Maksim, Sibirya'dan gelen saldırılar sıklaşıp güçlendikçe Perm civarındaki yerleşim birimlerindeki insanları oralarda tutamayacaklarını anladılar.[22] Solvyçegodsk'un ve Perm topraklarının Moskova'dan çok uzak olmalarından yararlanarak çarın emirlerini dinlememeye ve savaşı Kuçum'un başkentine taşımaya karar verdiler. Sibirya'da bir zafer diğer yerlerdeki yenilgilerden bunalmış çarı kendilerine daha fazla lütufta bulunmaya zorlayabilirdi.[23]

Stroganovlar'ın verdikleri en cesur karar bu olmalıydı; çarın öfke

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

krizleri efsaneleşmişti ve hoşuna gitmeyen gözdelerini yok etmeye hazır olduğu bilinirdi. Anika'nın torunları 1570'lerin sonunda, Kuçum'un Sibirya'nın içlerindeki ordusunu yok etmeye karar verirken, yenilginin bedelinin savaş alanıyla sınırlı kalmayacağını bilerek savaş için Kossak çeteleri tuttular. Bu tür serüvencilerin Rusya'mn güneyinde uzun bir eşkiyalık geçmişleri varsa da, bunlar Rusya'nm en cüretli savaşçıları olarak haklı bir ün salmışlardı. Kossaklar, Kama ve Chusovaia nehir yollarından geçip Urallar'ı aştıkları takdirde teknelerivle Kuçum'un krallığının ta içlerine kadar girebilirlerdi. Bu insanların cesaretlerine uygun bir lider arayan Nikita ve Maksim sonunda Yermak Timofeeviç adında bir Kossak reisini seçtiler. Stroganovlar'ın hizmetlerine aldıkları eşkiyaların en ünlüsü olan Yermak, Sibirya'nın 'fethine' liderlik edecekti.

6

Yermak'ın 'Fethi'

Yermak Timofeeviç'in günümüze kadar kalan imajı pek az gerçekle desteklenen bir folklor ve efsane karışımıdır. Korkunç İvan, Kraliçe Elizabeth ve Sir Francis Drake'in bir ürünü olan bu insan bu kişilerin hayal bile edemedikleri yeni bir dünyanın yolunu açarken üçünün de zalimliklerini, kurnazlıklarını ve cesaretlerini kendisinde toplamıştı. 1582'de Stroganovlar'ın hizmetine girmesine kadar kendisi hakkında bilinen tek şey çar safında Polonya ordularıyla savaşuğı ve ünlü bir eşkiya olarak, çarın koruması altındaki tüccar gemilerini yağmaladığıdır. Bunun dışında günümüze bir tek çağdaş tanımı gelmemiştir ve o çağlarda Kilise Babaları yaşayan kişilerin portrelerinin yapılmasına iyi gözle bakmadıklarından onun nasıl biri olduğunu ancak tahmin edebiliriz. Bir Rus tarihçisi onu 'düz yüzlü, kıvırcık saçlı, kara sakallı, orta boylu ve geniş omuzlu' diye tanımlarsa da,[1] bu tanım onun ölümünden yüz yıl sonra kendisini hiç görmemiş ve Yermak'ın 'fethi'nin hangi yılda gerçekleştiğini bile bilmeyen bir keşiş tarafından yapılmıştır.[2]

Doğudan gelen fatihlerin Batı'ya karşı yönelttikleri büyük ordularla kıyaslanınca Yermak'm 840 kişilik 'ordu'su küçük bir güçse de, yüzyılın başlarında Yeni Dünya'da büyük sömürge fetihlerine çıkan Avrupalılar'ın sefer güçlerine boyut bakımından şaşılacak kadar benzerlik

gösterir. Kolomb bile Yeni Dünya'yı keşfetmeye sadece seksen sekiz kişi gitmişti ve Hernando Cortez, Meksika'nın Aztek imparatorluğunu 1519'da 617 kişiyle fethetmişti.[3] İspanya'nın kaptanları gibi Yermak da, ateşli silahlara sahip olmayan bir düşmana karşı tüfeklerle saldırmak avantajına sahipti ve tıpkı Yeni Dünya'yı fetheden seferlerde Atlantik Okyanusu gibi Ural Dağları da onun ikmal yollarını kesecekti.

Nikita ve Maksim Stroganov, Yermak'ın ordusunu Rusya'da o gün bulunabilecek en iyi silahlarla donatmak için yirmi bin ruble harcamışlardı ki, bu para o anda çarın bile bulabileceğinden çok fazlaydı. Kuçum Han'ın ordularının ok, yay ve mızraklarına karşı Yermak'ın Kossakları'nda, 1 Eylül 1582 günü Stroganovlar'ın Chusovaia Nehri'ndeki kalelerinden birinden yola çıkıldığında tüfekler, kılıçlar, kargılar ve birkaç tane de küçük top vardı. Ellişer kişilik bölüklere bölünmüş ordunun her bölüğünde un, tuz, barut ve kurşun yüklerinin yanı sıra ruhani destek olmak üzere üç papazla bir kaçak keşiş de bulunuyordu. Yermak ve adamları güney Rusya'daki atalarının yüzyıllardır nehirlerde geliştirdikleri yüksek kenarlı teknelerden bir filoyla yola çıkmışlardı.[4]

Kossaklar ilk başta Chusovaia Nehri'nde teknelerini Urallar'a kadar çektiler. Nehir daralıp da sığlaşınca teknelerini sırtladılar ve dağın öte yanına geniş nehirlere kadar taşıdılar. Stroganov kalesinden ayrıldıklarından beş hafta sonra Sibirya'ya varmışlar ve Rus bayrağını Bering'e taşıyacak olan sekiz bin kilometrelik yolculuklarının ilk ayağına başlamışlardı. İlerki yıllarda binlerce avcı ve tüccarın izleyecekleri yolda günde altmış dört kilometre yaparak ilerlerken Kuçum'un yerli müttefiklerinin, onları ok yağmuruna tuttukları küçük yerleşim bölgelerinden geçtiler; ancak teknelerinin kenarlarının yüksek olması kendilerini kalkan gibi koruduğundan herhangi bir kayıp vermemişlerdi.[5]

Yermak ve adamları Perm'den ayrıldıktan iki ay sonra Kuçum Hanın başkenti İsker'in yakınlarına vardılar. 19. yüzyıl sonlarına kadar batı Sibirya'da en büyük Rus kenti olacak olan geleceğin Tobolsk'u yakınlarında Kossaklar, Kuçum Han'ın yeğeni Mehmet Kul'la 26 Ekim 1582'de Sibirya tarihinin akışını değiştirecek olan bir savaşa tutuştular. İç Asya dağlarından Kutup okyanusuna akan büyük Sibirya nehirlerinin en batıdaki olan İrtiş kıyılarında Tatarlar'ın saldırısını tüfek ateşiyle karşıladılar, Mehmet Kul yaralandı ve savaşçıları düşmana bir tek kayıp verdiremeden çekildiler.[6] Yermak ile adamları o akşam, geleneksel olarak 'Sibirya'nın fethi'[7] denen olayı kutlamak için İsker'i işgal ettiler ve Kossak âdetlerine uyarak Kuçum'un depolarını dolduran samur ve siyah Kutup tilkisi kürklerini paylaştılar.[8] Geldikleri nehirler donduğundan Ruslar, Sibirya'da ilk kışlarını geçirmek üzere orada yerleştiler.

Yermak, Stroganovlar'ın paralı askeri olmasına karşın Sibirya'yı, daha önceki nehir korsanlığını bağışlatmayı umarak Korkunç İvan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

adına teslim almıştı. Bu nedenle 1583 ilkbaharında, Perm'deki patronlarına zaferini bildirirken, ikinci komutanının liderliğinde bir heyeti de Rusya'nın Moskova'daki çarına gönderdi. Yermak çara pek az Rus'un kendisine sunabileceği armağanlar göndermişti. İyi bir samur kürkün bir köylü ailesinin yıllık kazancının on katından fazla olduğu ve bir siyah tilkinin, samurun fiyatının on katı olduğu o günlerde Yermak'ın Kossakları yanlarına iki bin dört yüz samur, sekiz yüz siyah tilki ve iki bin kunduz kürkü almışlardı. Bu armağanın değeri Stroganovlar'ın, Yermak'ın ordusunu donatmak için harcadıkları paranın beş katıydı ve Ruslar'ın ilerki yıllarda Sibirya'dan alacaklarının yanında çok küçük kalıyordu.[9]

Çarın gözüne girmek açısından Yermak'ın adamları Moskova'ya 1583 yazının en uygun anında varmışlardı. Ruslar sonunda Polonyalılar ve İsveçliler'le savaşlarını sona erdirmişlerdi. Çeyrek yüzyıldan beri Baltık savaşları yükünden ilk kez kurtulan çar artık doğuda Stroganovlar'ı desteklemeye hazırdı. Korkunç İvan, gözüne girdiğini göstermek için Yermak'a, üzerinde Moskova hükümdarlarının çift başlı kartalı bulunan bir zırh gönderdi. Sonra ünvanları arasına 'Sibirya Çarı'nı da kattı ve ileri gelen komutanlarından birinin önderliğinde üç yüz kişilik bir birliğini, elde ettikleri ödülü koruyabilmelerinde yardımcı olmak üzere Kossaklar'a gönderdi.[10]

Bu arada Yermak, Kuçum'un nehrin yukarısındaki yeni üssünden gönderdiği baskıncılarla savaşıyordu. 1583 Şubatı'nda Kossaklar Mehmet Kul'u ele geçirip Moskova'ya gönderdiler. Tatar komutanı, Korkunç İvan'ın ölüm döşeğinde Ruslar'a sadakatini bildirdi. Yermak, Kuçum'un ordularının kalıntılarına karşı yaptığı büyük savaşları kazanıyorsa da, Tatarlar ve Ostiak müttefikleri küçücük gücünü aşındırmaktaydılar. Sibirya'da ikinci bir kış geçirmek için malzemeye, baruta ve çarın askerleriyle gönderdiği güllelere ihtiyacı vardı. Ancak bunlar kar başlamadan yetişemeyince Yermak bir yıl önce kendisiyle dağları aşmış olan bir avuç adamıyla kaldı. 1584'te yeni malzeme ve asker görünmeyince Kossaklar üçüncü Sibirya kışından sağ çıkmaları olasılığının pek az olduğunu biliyorlardı.[11]

Çarın askerleri bir yıl geç olarak 1584 Kasımı'nda Yermak'm kampına vardıklarında getirdikleri malzemenin tümünü ya kullanmışlar ya da kaybetmişlerdi. Kossaklar da Moskova'dan çok miktarda malzeme bekledikleri ve Kuçum'un Tatarları'yla sık sık savaştıkları için bu kadar insanı beslemeye yetmeyecek miktarda yiyecek toplamışlardı. Sibirya kışı olanca gücüyle üstlerine çöktüğünde durumları gerçekten umutsuzdu. Tarihçilerden biri şöyle yazıyor: "Çok insan öldü. İnsanlar açlıktan ölmüş olan arkadaşlarının cesetlerini yemek zorunda kaldılar."[12]

Açlık ve iskorbüt insanları kırarken Tatarlar da açlıktan ölmekten kurtulanların üzerine saldırılarını arttırdılar. Yaz geldiğinde Moskova'dan yeni gönderilen bir heyet, Yermak'ın ordusundan kalanları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aramakla meşgulken 5 Ağustos 1585 gecesi Tatarlar, Yermak ve adamları nöbetçi çıkaramayacak kadar bitkin bir durumda yattıkları sırada baskın yaptılar. Tatarlar ilk saldırılarında çok adam öldürdülerse de, Yermak ellerinden kurtuldu, nehre koştu ve yüksekten, kıyıya yakın yerde demirlemiş olan teknelerden birine atladı. Ancak mesafeyi iyi ayarlayamadığı için derin suya düştü ve çarın 'fethi'ni kutlamak için gönderdiği zırhın ağırlığı kendisini dibe çekti. Yermak'ın ordusu lidersiz kalınca kazandıkları ganimeti kaybetmemek için Urallar'a gerilemeye başladılar.[13]

Popüler kahramanlarda sık sık olduğu gibi zaman geçtikçe Yermak'ın insanlar üzerindeki gücü giderek arttı. Ruslar için küçük bir Tatar hanlığının değil bütün Sibirya'nın fatihi olarak bir halk kahramanıydı. Yıllar sonra Rus halk kitlelerinin baskı dönemlerinde güç aldıkları tarihi halk şarkıları, bu bir zamanların nehir eşkiyasını korkusuz bir kahramana ve talihsizlerin koruyucusuna dönüştürdü. Yalnız insanlar Sibirya kamp ateşlerinin çevresinde toplandıklarında Yermak, Rusya'nın Kral Arthur'ü oldu.[14] Tatarlar arasında ise Yermak, hastaları iyileştiren ve ezilmişlere zaferi garantileyen kahraman bir ruh olmuştu. Tatar efsanelerinde Kuçum'un adamlarının sudan çıkardıklarında cesedinin bozulmadığı, onu gizlice nehir kıyısına gömdükleri ve mezarından geceleri ancak Sibiryalılar'ın görebildiği bir ateş sütunu yükseldiği anlatılır. Daha sonraki yıllarda Ruslar'ın Sibiryalı bir müttefiki, kendisini düşmanın karşısında yenilmez yapacağına inanarak çardan Yermak'ın zırhını bile istemişti.[15]

Yermak'm ordusunun son kalanları Rusya'ya dönünce Tatarlar kısa bir süre İsker'i yeniden işgal ettilerse de, Yermak'm 'fethi'nin açtığı Sibirya yolu asla kapanmadı. Yermak'ın ölüm haberi daha Moskova'ya gelmeden Korkunç İvan'ın geri zekalı oğlu Çar Fedor'un naibi Boris Godunov, Yermak'ın Sibirya'ya giderken geçtiği nehir yollarında kaleler kurmak üzere başka bir güç göndermişti. Ruslar 1590'larda Sibirya'nın batı topraklarına daha sağlam yerleşmek için on, on beş önemli noktada daha kaleler inşa ettiler. 1600 yılı geldiğinde Moskova askerleri ve Kossaklar Urallar'la Obi Nehri arasındaki bütün topraklarda hak iddia ediyorlar ve Sibirya'nın bir sonraki büyük nehir yolu olup bin mil ötede bulunan Yenisey'e erişmeye çalışıyorlardı.

Ruslar'ın önünde genişliğini ve sınırlarını kimsenin bilmediği ve tahmin edemediği geniş topraklar uzanmaktaydı. Sibirya'nın sekiz milyon metre karelik topraklarında yaşayan iki yüz binden az yerli vardı ve bunların ancak bir avuç kadarı zaman zaman kendilerine direniyordu. Bunların bazıları Kızılderililer gibi avcılık yapıyorlardı. Bir kısmı da göçebeydiler ve mevsimlere uyarak sürülerinin ardından giderlerdi. Toprağı işlemeyi bilen çok azdı. Kuzeydeki Sibiryalılar, Asya'nın Kutup kıyısı boyunca uzanan tundranın boşluğuna çoktan alışmışlardı. Buradaki çıplaklığı bozan tek şey Obi, Yenisey ve Lena nehirlerinin aktıkları yerlerde yetişen bodur çalılardır. Tundra-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nın güneyinde Urallar'dan Pasifiğe kadar hiç kesintisiz uzanan ve 19. yüzyıl Habsburg ve Hohenzollern imparatorluklarının toplamından kat kat büyük ormanlar uzanır. Yerliler ormanlarda ve nehirlerde avlanıyorlar, bölgeleri bozkırın kıyısına erişen güney Sibiryalılar ise genelde göçebe olarak yaşıyorlar, atlarım ve hayvan sürülerini Avrasya'nın milyonlarca kilometre karelik otlaklarında otlatıyorlardı.

Ateşli silahları ve 17. yüzyıl uygarlığının diğer araç gereçleri olmadan bu Sibiryalılar Rusya'nın Kossakları'na karşı duramazlardı. Kossaklar altmış yılda Pasifik kıyısına erişerek Roma İmparatorluğu'ndan kat kat büyük toprakları fethetmişlerdir. Rusya'nın yeni dünya düzeninin öncüleri olan bu insanlar daha çok iklimle, doğal koşullarla ve uzaklıkla çarpışarak ilerlerken Sibiryalılar'dan yıllık haraç olarak kürk alıyorlar ve bunu reddeden klan ya da aşiretten intikamları korkunç oluyordu.

Ruslar gelmeden önce Sibirya'nın yüz kırk küsur aşiret ve halklarından pek azı uzun süreli barış yüzü görmüştü; onların arasında da güçlü güçsüzü ezerdi. Bu insanlar yaşamlarının bağlı olduğu yabani hayvanları tüketmemek ve bozkırı aşırı yormamak için sürülerini belirli aralıklarla başka yerlere sürerken, doğal afetlerle karşılaşmalarına karşın insan yapısı afetlerle hiç karşılaşmamışlardı. Ruslar'ın gelişi bu uyumun yerine açgözlülük ve küstahlığa dayanan bir sömürü sistemine yol açtı. Ruslar, Sibirya'nın kaynaklarını birer birer tüketerek dört yüz yılda Sibirya'yı tarihin en büyük ekolojik felaketine dönüştüreceklerdi.

Kendi yaşam biçimlerini dünyanın diğer halklarına zorlamayı misyonları olarak gören insanların küstahlığı ve kendini beğenmişliğiyle Ruslar, Sibirya'nın tarihini Yermak'ın 'fetih' günü olan 26 Ekim 1582'den başlatırlar. Ancak Yermak kendi geçmişi olmayan bir dünyaya girmiş değildi. Tarihsel güçlerin Sibirya'ya dağıttığı 175.000 kadın ve erkek için 'başlangıç', halk kahramanlarının büyük işler başardıkları ve büyük kurucuların yeni insanlar yarattığı güçlükle hatırlanan zamanlara dayanır. Sibirya'nın geçmişi konusunda yazılı belge yoktur. Ruslar'dan önceki Sibirya'nın tarihini sadece efsaneler, folklor ve zamanın çoktan yuttuğu insanlar ve yerlerden kalanlar anlatmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

7

Sibiryalılar

Bir avuç dayanıklı kadın ve erkeğin Avrasya'nın güney ve batısındaki ılıman iklimi bırakıp da kuzeyine ve ortalarına neden göç ettikleri, ya da belki de elli bin yıl süren göçebelikten sonra bunların soylarından gelenlerin, M.Ö 10.000 yılı civarında Sibirya'nın ilk toplulukları olarak neden yerleştiklerini bilen yoktur. Yaşamlarını başlıca besin kaynakları olan mamutların yaşamları çevresinde kuran bu tarih öncesi Sibiryalılar, barınaklarını dev mamut uyluk kemiklerinden inşa ederler ve kutup rüzgârlarından korunmak için döşemelerini yerden birkaç karış aşağıda yaparlardı. Paleolitik Avrupa'nın mağara adamları gibi çakmaktaşına biçim verirler ve Kuzey Amerika Eskimoları ve eski Finler gibi ölmüş ataları ve yeryüzü ile gökyüzüne hükmeden ruhlarla konuşmak için şamanlardan yararlanırlardı. Dünyanın en zalim iklimlerinden biriyle böylece baş etmişlerdi ve günlük yaşamlarına hükmeden doğal güçlerle uyum içinde yaşamaktaydılar.[1]

Dünyanın iklimi ısınıp da büyük Avrasya buzulları geriye çekildiğinde Sibirya'nın mamutları öldüler ve insanları yaşamlarını atlar, öküzler ve ren geyikleri çevresinde yeniden biçimlendirdiler.[2] Tarım ve hayvancılığın giderek çoğalması ilerleme hızını arttırdı ve M.Ö. 2500 yıllarında güney Sibirya'nın Altay yaylalarında yaşayan Afanasevo'lar, doğanın çevrelerine dağıttığı yeşil kayalardan çıkardıkları bakırı bronza dönüştürmeyi başardılar. Bundan sonraki bin yıl içinde bu Afanasevolar daha gelişmiş Andronovo toplumlarına dönüştüler ve kültürlerini bugünkü Kazakistan'ın kenarındaki Minusinsk ve Altay yaylalarından ve doğu Urallar'dan Baykal Gölü'nün batısındaki topraklara yaydılar.[3]

Andronovo insanları madene biçim verme becerileriyle tayga ve tundra komşularından çok ilerdeyseler de, o dönemde hem Doğu'da hem de Batı'da gelişen uygarlıkların çok uzağındaydılar. O günler Mısırlılar ilk piramitlerini yapmışlar, Babil'in Kral Hammurabi'si ünlü yasalarını yazmıştı. Andronovo insanları tarih sahnesine çıktıklarında Üçüncü Ur Hanedanı da, Girit uygarlığı da çoktan tarihe gömülmüşlerdi.[4] Batı'da İlyada ve Odissey'de anlatılan yaşam biçimi egemendi. Doğu'da Çin'de Shang Hanedanı'nın zengin Bronz Çağı başlamıştı. Bininci yıla kadar Sibirya'da bu uygarlıklarla kıyaslanacak bir şey yoksa da, bölgenin güney kısımları giderek Doğu ve Batı'nın daha karmaşık dünyasına doğru çekilmekteydi.

Eski dünyada yaşam, kullanılan yük hayvanlarının hızından daha fazla bir tempoda olmamasına karşın, ticaret milattan sonra birinci bin yılın içinde çeşitli bölgeleri birbirine bağlamaya başlamıştı. Deniz yolları Güney Çin'i Hindistan, İran ve Mısır'a, Sina ile Fırat vadisi yolları ise Asya ticaretini İskenderiye ve Antakya limanlarıyla Yunan ve Roma ticaretine bağlamaktaydı. Daha kuzeyde büyük İpek Yolu, kuzey Çin'de Luoyang'dan başlayıp doğu Türkistan çöllerinden ve Part İmparatorluğu'ndan geçerek Bağdat ve Antakya'ya ipek bir şerit gibi uzanmaktaydı. Yük atları ve çift hörgüçlü develerden oluşan kervanlar Doğu'dan sandal ağacı, kokulu reçineler, ipekliler ve baharatları getirip, yerine İran, Yunanistan ve Roma'nm mallarını alırlarken Andronovo insanları da bu süreçte bir rol oynamaktaydılar. Güneydeki Orta Asya pazarlarına kürklerini gönderip karşılığında Doğu ve Batı'nın daha zengin uygarlıklarının ürettiği lüks eşyaları almaktaydılar.[5] Bu ticaret, Çin mandarenleriyle Romalı soyluların ipekli pelerinlerine astarlık eden zengin kürkleri sağlamaktaydı. Çin, Baktriya, İran ve Roma'da kürklerinin büyük paralar ettiği Sibirya'nın orta güney yaylalarının bu insanları, Büyük İskender ve Jül Sezar'ın çağlarında dünyanın büyük merkezlerine, Kolomb'un ya da Mayflower'm yolculuğu zamanında olacaklarından daha yakındılar.[6]

Altay yaylalarının Pazırık halkının, MÖ. 600 yıllarında bıraktığı beş mezar olmasaydı İpek Yolu'nun Sibirya'nın güney topraklarına getirdiği serveti tahmin mümkün olmayacaktı.[7] Bolşevik Devrimi'nden hemen sonra, Moğol sınırının kuzeyinde bulunan bu mezarlarda Sibiryalı büyüklerin cesetlerinin yanı sıra eyerlik kumaşlar, kürkler, halılar ve boynuz, kemik, bronz ve topraktan yapılma eşyalar bulunmuştu. İki bin yıllık permafrostla korunmuş eşyaların içinde kokulu tahtalar, baharatlar ve yüksek uygarlığın bütün lüksleri vardı. Geyik, kaplan, at ve efsanevi yarısı at yarısı kartal biçimindeki heykelcikler, altın ve mücevherat, Sibirya'nın orta güney yaylalarında, Doğu ile Batı sanat ve kültürünün, İsa'dan çok önceki yüzyıllarda yaptığı etkiyi göstermekteydi.[8] Bu, Ruslar'ın iki bin yıl sonra bulacaklarından çok farklı bir dünyaydı.

Andronovo insanlarının Pazırık vadisinde yaşayan halefleri liderlerinin mezarlarını Roma, İran ve Doğu'dan gelen hazinelerle doldururken, eski İpek Yolu'nun birbirine bağladığı Avrasya dünyası Sibirya'nın güney sınırı boyundaki bozkırlarda yaşayan göçmenler arasındaki büyük çalkalanmayla dağılmaktaydı. M.Ö. 700 yılı civarında İskitler bugünkü Moğolistan'ın kıyısında olan yurtlarından çıkarak iki bin yıl sürecek karışıklığı yaratmak üzere batıya doğru göçe başladılar. Sarmatlar, Hunlar ve Moğollar birbirlerinin ardından onları izlediler. Bu dev göçlerin her biri Altay ve Minusinsk topraklarını Doğu ve Batı'ya bağlayan bağları zayıflattı. Hz. İsa'nın doğduğu sıralarda, dünya ticaret ve uygarlığının içine çekilmelerine ramak kalmış *olan* Sibirya kendi içine kapandı ve hızla geri kalmaya başladı. Sibirya'nın

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kürk ticareti Çin'e ve Hıristiyanlık dönemi başlayınca da, Rusya'ya ve Avrupa'nın kuzeyine kaydı.

Sibirya'nın yaşam ve tarihi Moğol göçmenlerinin Avrasya'da savaşarak ilerledikleri bu karanlık yüzyıllarda pek bilinmiyorsa da, Kırgızlar bu toprakların merkezlerinden birini kurmuşlardı. Geçmişte Yenisey Nehri ve Baykal Gölü'nün arasındaki toprakların sahipleri olan bu Türk atlıları, 840 yılında Uygur Hanlığı'nı devirdiler ve üç çeyrek yüzyıl kadar Uygurlar yerine Moğolistan'da hüküm sürdüler. 920 yılı civarında eski topraklarına kovulan Kırgızlar'dan bir kısmı batıya göçerek Orta Asya'nın Tienşan Dağları'nı Hazar Denizi kıyılarından ayıran bozkırın bir köşesine yerleştiler. Yukarı Yenisey çevresinde kalanlar 1207'de, kendi istekleriyle, 'keçe çadırlarda yaşayan tüm halklar' konfederasyonunu kurmasından az sonra Cengiz Han'a katıldılar.[9]

Uygurlar'ın dışında okuma yazmayı bilen tek Sibirya halkı Kırgızlar'dı. Kırgızlar hayvancılıktan başka tarımla uğraşıyorlar; toprağı demir uçlu sabanlarla işliyorlar; darı, arpa ve buğday yetiştiriyorlardı. Köle emeği kullanarak taş döşeli yollar yaptılar, bu yarı kurak bölgeyi yeşillendiren sulama sistemleri kurdular. 9. yüzyılın sonlarında Araplar'a kürk verip karşılığında kumaş alıyorlar, ama en iyi kürklerini de Çinliler'den lüks mallar almak için saklıyorlardı. Kırgız demircileri altın ve gümüşten süs eşyası yapmakla ve demiri silahlara dönüştürmekteki becerileriyle ün salmışlardı. Bunlar da Çin'de pazar buluyor, özellikle İmparatorluk Sarayı, Kırgız kılıçlarına çok değer veriyordu. Kırgızlar, Cengiz Han'ın yasalarını gönüllü olarak kabul ettikleri için Moğollar, madencilik yapmalarına, demiri işlemelerine, tarım ve hayvancılıkla uğraşmalarına ve -ülkelerine göçen çok sayıda Çinli usta sayesinde öğrendikleri- ipekten kumaş ve krep dokumalarına izin vermişlerdi. Ancak Moğol İmparatorluğu dağılmaya başlayınca, gelişmesine izin verdikleri Kırgız uygarlığı da dağılmaya başladı. Kırgızlar iki yüz yıl içinde yazılı dillerini kaybettiler, ticaretten ve tarımdan vazgeçip eski göçebe yaşamlarına döndüler. 17. yüzyıl geldiğinde kabile ve klan savaşlarına öyle dalmışlardı ki, bazıları ekonomik ve politik kaos içinde boğulmamak için Ruslar'ı sevinçle karşıladılar. O noktada Kırgız halkı için bir efendi, pek çok efendiden, bir tek vergi toplayıcı da bir düzinesinden daha çok yeğlenen bir şeydi.[10]

Moğol hâkimiyeti Kırgızlar'ı zayıflatmış ama savaşçı Buryatlar'ı güçlendirmişti. Cengiz Han ilk günlerinde Moğollar'ın kuzeyindeki ormanlara ve otlaklara hâkim olan ve kendileri gibi bir yaşamı paylaşan bu uzak akrabalarına karşı birkaç sefer yapmıştı. Dağınık kaynaklar bize bu savaşlar hakkında pek fazla şeyler söylemezlerse de, Moğollar'ın Buryatlar'ı fethedemedikleri ve onları daha kuzeye sürdükleri anlaşılmaktadır. Buryatlar Transbaykal'ın vahşi topraklarında yine hayvancılık yapıyorlardı. Buryatlar'ın yaşamlarına yüzyıllarca yön veren şamanlar oldular. Her savaşçının ölümünde bir atm kur-

ban edilmesi gerekiyordu. Ancak Buryat yaşamının diğer cepheleri gibi bu da güneyden gelen etkilerin altında kaldı. Buryatlar 1640'larda Ruslar'la çatıştıklarında, kabile şamanlarının yerini Lama rahipleri almaya ve Çinliler'le kürk ve deri ticaretine başlamışlardı. Ancak şamanizm özellikle lamacılığın kaynağı olan Tibet'ten uzak yaşayanlarda devam edecekti.

Sibirya yerlilerinin bazıları Ruslar'a karşı pek direnmedilerse de, Buryatlar yeni düşmanlarına saldırma fırsatını hiç kaçırmıyorlardı. 17. yüzyılda Baykal Gölü çevresinde epey Buryat ayaklanması oldu ve Buryat okları barış zamanlarında bile çarlık haraç toplayıcılarının canlarını almaya devam etti. Buryatlar'la Ruslar ancak 18. yüzyıl ortalarında ilişkiye girdiler, Rus erkekleri Buryat kadınlarıyla evlenmeye başladılar. Sibirya'nın Buryatları 19. yüzyılda Transbaykal Kossak alaylarının belkemiğini oluşturuyorlar, Ruslar'la evleniyorlar, çiftçilik öğreniyorlardı. Bunlar böylece komşuları Tunguzlar'dan daha fazla Ruslaşmış oldular. Tunguzlar ise Sibirya'nın doğusunda Taymir yarımadasının Kutup Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan doğu yarısında çok geniş bir bölgeye yayılmış bir kabileler toplumuydu.[11]

Tunguzlar eski çağlarda Mançurya'da yaşamışlardı ve Çin'e hükmedecek Mançu soylularının yakın akrabalarıydı. Ancak kuzey Çin'den topraklarına taşan politik kargaşalıklar Tunguzlar'ı yerlerinden etmiş ve Cengiz Han'ın savaşçıları da halkı daha kuzeye itmişti. Buradaki geniş ormanlarda Tunguzlar avcılık ve ren geyiği yetiştiriciliği yapmaya başladılar. Mevsimlere göre göçerek ren geyiklerini ulaşım ve yiyecek olarak kullandılar. Pek çok Sibirya yerlisi gibi Tunguzlar da tanrılarıyla konuşmak ve yaşamlarına yön vermek için şamanları kullanırlardı. Ölülerini ren geyiği derilerine sarıp yüksek direklerin üstüne bırakırlar, orman tabanı altında yaşayan ruhlar aleminine zarar vermeye cesaret edemezlerdi.

Bir 19. yüzyıl gözlemcisi tarafından, 'en sıkıcı koşullar altında neşeli, inatçı, açık yürekli, güvenilir, alçak gönüllü ama kendine güvenen'[12] diye tanımlanan Tunguzlar, Buryatlar'ın aksine Ruslar tarafından kolaylıkla fethedildiler. En batıdaki Tunguzlar, Ruslar'a ilk kürk haraçlarını 1614 yılında verdiler ve aradan kırk yıl geçince doğudaki akrabaları da aynı şeye başladılar. Ancak bu kolaylıkla fethedilen göçebe yerliler, modern yöntemlere, Ruslar'a karşı olan Sibiryalılar'dan daha çok direnmişlerdi.

20. yüzyılda bile Tunguzlar'ın çoğu avcılık ve hayvancılığa devam ediyorlar, bir yere yerleşmiyorlar, çiftçilik ve modernleşmeye karşı çıkıyor ve yüzyıllardır olduğu gibi geçimlerini ormandan sağlayarak yaşamaya devam ediyorlardı.[13] Sadece 20. yüzyılda yeni Sovyet fatihlerinin getirmeye kararlı oldukları zorunlu mühendisliğin dev kaynakları Tunguzlar'ı modern dünyaya sokmaya başlayacaktı. Artık tek başlarına kalma seçeneğini kaybeden Tunguzlar 1920'lerde kömür madenleri işletmeye ve demiryolları kurmaya başladılar. Daha sonra-

ları Komsomolsk'ta dev demir ve çelik işletmeleri kurulmasında yardımcı oldular.

Rusya'nın 1620 ve 1630'lu yıllarda Sibirya'nın doğu topraklarına ilk girişlerinin baskısıyla Tunguzlar'ın bazıları, uzun süredir yerleşmiş bulundukları Lena Nehri vadisinde hak iddia eden ve Türkçe konuşan Sibiryalılar olan Yakutlar'ın yaşam biçimlerini benimsediler. Buryatlar gibi demir işleyen Yakutlar hayvan ve at yetiştiriyorlar, sürülerinin sağladığı et ve sütün yanı sıra av hayvanları, balıklar ve tayga ile tundradan toplayabildikleri kökleri yiyorlardı. Yakutlar hayvan yününden veya bitki liflerinden kumaş yapmadıkları gibi, Buryat ve Kırgızlar gibi eğirmeyi ya da Moğollar gibi keçe yapmayı da bilmiyorlardı. Derileri tabaklamayı bilmediklerinden üzerlerine yağ sürüp toprak fırınlarda tütsülüyorlardı. Nehir bataklıklarından kazarak çıkardıkları demiri işlemek tek meslekleriydi, ayrıca bir tekerlek yardımı olmaksızın biçim verdikleri kaba saba kaplar da yapıyorlardı.

Tunguzlar'dan sayıca daha çok ve daha doğurgan olan Yakutlar, Ruslar'ın kendilerini bulduğu çağdan önce daha güçlüydüler. Ancak aşiret çatışmaları ve klan rekabetleri sonunda fethedilmeleri daha kolay olmuşsa da, Ruslar bu gururlu halkı kontrolleri altına almadan önce 1630'lu yıllarda dört kanlı Yakut isyanını bastırmak zorunda kalmışlardı. Tunguz komşuları gibi şamanist olan Yakutlar, Hıristiyanlığı çabuk kabul etmiş olan birkaç Sibirya halkından biridir.[14] Ruslar'm oluşturduğu örneği kabul etmeye hazır bu insanlar yazları deri veya dallardan, kışları toprak, tezek ve ağaç kabuğu karışımından yapılma 'yurt'larda yaşarlardı. Hayvanları Kutup kışlarına karşı koruyan ağıllara açılan bu yurtlar, pislikleri ve kötü kokularıyla ün salmışlardır. 19. yüzyıl Rus devrimcilerinin en korktukları cezalardan biri Kutup Dairesinin kıyısındaki bir Yakut yerleşim birimine sürülmekti. Bir devrimci şöyle anlatıyor: "Hayvanların ve çocukların dışkıları, akıl almayacak karışıklık ve pislik, çürümüş saman ve paçavra ve tek kelime Rusça konuşamamak insanı çıldırtmaya yeterliydi."[15]

Yakutlar'ın ve Tunguzlar'ın batısında oldukları için Ruslar'la ilk karşılaşan Sibiryalılar olan Ostiyaklar ren geyiği beslerler, avcılık yaparlar, Obi ve İrtiş nehirlerinde balık avlarlardı. Dil bakımından Finli ve Macarlar'la, yaşam biçimi bakımından komşuları Vogullar'la akraba olan Ostiyaklar geniş aileler biçiminde yaşarlardı ama doğu komşuları gibi kabilelere bölünmemişlerdi. Tundrada yaşayanları ren geyiği sürülerini güderlerse de, Ostiyaklar'ın çoğu ormanda yaşarlar, geyik, ren geyiği, ayı ve kuş avlayıp yerler, giyim için de samur, tilki, sincap ve tavşan tuzakları kurarlardı. Öldürdükleri hayvanların böbreklerini, karaciğerini ve iliğini çiğ olarak yerler, kanını içerler, etini kuruturlar veya kaynatırlardı. Yazları epey karmaşık tuzaklarla çok miktarda avladıkları balıkları ya kuruturlar ya da pişirmeden yerlerdi. Sovyet dönemine kadar Ostiyaklar'ın en zevk aldıkları yiyeceklerden biri yağa batırılmış balık bağırsakları olmuştur.

Novgorodlu avcılar ve tüccarlar Moğollar'ın gelmesinden hemen hemen iki yüz yıl önce Ostiyaklar'a demirden araç gereç ve silah verip karşılığında Kutup tilkisi kürkleri alırlardı. Rusya'nın uzak batısındaki Novgorod'un yerini Moskova aldığında ajanlar Ostiyaklar'la ticareti sürdürdüler. Ostiyak kürkleri Yermak'tan elli yıl önce Stroganovlar'ın depolarına girmeye başlamıştı; Yermak'ın 'fethi', çarın Sibirya üzerinde hak iddia etmesine imkân verince Ostiyaklar, Kossaklar'ın haraç olarak kürk istedikleri ilk insanlar oldular. Ostiyaklar ilk başlarda isteneni verdiler. Ancak çarın memurları her yıl adam başına on kürkten ayrı olarak 'armağanlar' isteyince Ostiyaklar ayaklandılar. Yermak'm zaferinden sadece on yıl sonra Ruslar'ın Berezöv'deki kütüklerden yapılma büyük kalelerini kuşattılar. Acımasızca bastırılan ama Vogul komşularını yağmalamalarına da göz yumulan Ostiyaklar, Berezöv'e 1607'de bir daha saldırdılar ve bir yıl sonra da Sibirya'nın kuzeybatısındaki yerlilerin tümünü Ruslar'a karşı birleştirmeye çalıştılar.[16] Moğollar'm ve Buryatlar'ın geçmiş yıllarda haraç istedikleri Sibiryalılar gibi haraç vermeye alışkın olmayan Ostiyaklar Rus kontrolüne otuz yıla yakın bir süre karşı koymuşlardır.

Ruslar ancak elli yıl ve 5000 mil (8000 kilometre)den sonra, Sibiryalılar'ın kendilerine karşı birleşme girişimleriyle bir kez daha, Sibirya'nın kuzeydoğu ucunda karşılaştılar. 1640 yılında Sibirya kuzeydoğusunun savaşçı Koryaklar'ı komşu Çukçiler'le birleşip Ruslar'a karşı yerlilerin en başarılı girişimlerini ortaya koydular. Koryaklar, Ruslar'la yüz yıldan fazla savaştılar, Rus egemenliğini ancak 1712'de kabul ettiler ondan sonra daha elli yıl çarın haraç toplayıcılarıyla mücadeleye devam ettiler. Sibirya'nın daha kuzeydoğu köşesinde Çukotka Yarımadası'ndaki Çukçiler, Ruslar'ın, topraklarının ortasında büyük bir kale yapmalarına karşın hiç boyun eğmediler. Ruslar bir milyon ruble harcayarak Anadir kalesini elli yıl ellerinde tuttular ve bu süre içinde o paranın ellide biri kadar kürk toplayabildiler. Bunun üzerine 1764'te Çukçiler'in peşini bıraktılar. Çukçiler bundan 125 yıl sonra Rus hükümetine her yıl 247 rublelik göstermelik bir haraç ödemeyi kabul ettiler (bu, Avrupa Rusyası'nda elli serfin ödediği vergi kadardı).[17]

Dil ve gelenekleri ile birbirlerine yakın akraba olan Çukçiler ve Koryaklar yaşamlarını avcılık ve savaşma çevresinde kurmuşlardı. Sibirya'nın en vahşi ve en soğuk bölgeleri olan topraklarında 1930'larda Stalin'in Kolima ölüm kampları kurulmuştur. Ekonomileri Ren geyiği, balina ve foka dayanır. Eski çağlarda fok ve mors derisinden yapılma kayıkların, ilk Sibiryalılar'ı ve Amerikan yerlilerini bu dar sularda getirip götürdükleri anlaşılmıştır. Çukçi ve Koryaklar'ın araç gereçleri, silahları ve yaşam biçimlerinin, Alaska'daki Tlingit Kızılderilileri'ninkine çok benzediği, 18. yüzyılda, Vitus Bering'in ünlü keşif seferinden sağ kalanlar belirteceklerdi. Her iki kültürde de, bazı balinaların pembe yağları üstünde olan derilerinin çiğ çiğ yenmesi büyük bir incelik sayılırdı.[18]

İster Sibirya'nın tundradaki ren geyiği çobanlarıyla veya güney bozkırındaki göçebeleriyle ya da tayga avcılarıyla karşılaşmış olsunlar, Urallar'la Bering Boğazı arasındaki sekiz bin kilometreyi aşan Ruslar'ın tek düşündükleri şey kürktü. Sibirya kürklerinin Moskova pazarlarında eriştiği astronomik fiyatlar ilk Sibirya kâşiflerini zengin yapmıştı. İki üç kişilik küçük veya altmış kişilik büyük gruplar halinde birleşen bu insanlar -Rusça'da *promyshlenniki*- Avrasya ıssızlıklarında yıllarca dolaştıktan sonra artık 'yumuşak altın' denilen kürklerle dönerlerdi. Pek az insanın sahip olduğu bir tür cesaretin ayakta tuttuğu bu Sibirya fatihleri sincap, tilki, kakım ve en çok da samur kürkü ararlardı.

Bir uzmanın 'Avrasya taygasında ağaçlarda yaşayan... griden kahverengine ve siyaha kadar kürkü olan' diye tanımladığı samur -bilimsel dilde *Martes zibellina*- elli santim boyundaydı, yalnız yaşardı, sincaplardan ağaç kozalaklarına ve böceklere kadar her şeyi yerdi.[19] Hayvanın Sibirya'nın şiddetli kışlarına karşı kendisini koruyan sık tüylü ve ipeksi kürkü, Avrupa'dan Çin'e kadar zengin erkek ve kadınların hayallerini süslerdi. Bir 17. yüzyıl Rus diplomatı, "Çok çabuk üreyen bir hayvan... eski Yunanlılar'ın ve Romalılar'ın Altın Post dedikleri hayvan,"[20] diye yazıyordu. Bir ev kedisinden biraz büyük olan bu hayvan Sibirya'da Ruslar'ı 1650'den önce tüm Avrasya kıtası boyunca çeken mıknatıs olmuştur.

8

Büyük Okyanus'a Doğru

Yermak'ın ölümünden sonra çar adına Sibirya'yı ele geçiren insanları buraya yönelten şey tehlike aşkı, bilinmeyeni araştırma tutkusu ve dinmeyen bir açgözlülüktü. Sibirya'nın yaşayan en büyük yazarı Valentin Rasputin bir zamanlar şöyle yazıyordu: "Bu insanlar, bu topraklar her an bir daha geri alınmamak üzere düşman eline geçme tehlikesindeymiş gibi davranıyorlar ve böylece de düşmanın kullanabileceği her şeyi oradan çıkarmak istiyorlardı. Herhangi bir kıtadan daha büyük olan o geniş Sibirya'nın, içinde var olan her şeyi oradan çıkarmaktan başka bir şey yapmadıkları takdirde, daha küçük ve dipsiz olacağını anladılar."[1]Bu insanlar her şeyi almışlardı da: Yüz binlerce samur, kakım ve tilki; on milyonlarca sincap.

17. yüzyılın ilk yarısında hemen hemen her on yılda bir Ruslar'ın bu kürk konusundaki açgözlülükleri Sibirya'nın kürk sınırını 1600 kilometre doğuya geriletmiştir.

Güneyden kuzeye akan üç büyük nehrin doğu ve batıya uzanıp birbirleriyle kesişen küçük kolları üç dev ağacın dallarını andırırlar ve Sibirya'yı üç büyük bölüme ayırırlar. Ruslar da Sibirya'yı bir nehir havzasından diğerine atlayarak geçmişlerdir. 1600 yılında bu büyük nehir gövdelerinin en batıda olanını, Urallar'la Obi arasındaki toprakları almışlardı. 1620'de Yenisey'e ve 1630'dan önce de Lena'ya vardılar. 1639'da, Yermak'ın İsker'deki zaferinden elli yedi yıl ve 4800 kilometre sonra Kuzey Pasifik'in bir parçası olan Ohotsk Denizi'ne vardılar. Dokuz yıl ve 1920 kilometreden sonra Bering Boğazı kıyılarında, Alaska'nın Prince of Wales Burnu'ndan yüz milden az bir uzaklıktaydılar. Şimdi Avrasya'nın en doğu ucunda bulunan Ruslar, Kuzey Amerika kıtasına Kolomb'un küçük filosunun Karayipler'de karayı ilk gördüğü zaman olduğundan çok daha yakındılar.[2]

Rusya'nm, Sibirya'yı fethinde tarihçiler başrolü kimin, ne zaman oynadığında fikir ayrılığındadırlar. Sovyet tarihçilerinin en büyüğü olan Sergey Bahruşin, 1920'lerde, Rusya'nın bayrağını Pasifik'e taşımakta önemli rolü oynayanların Moskova'da hazırlanan kesin programı uygulayan askeri komutanlar ve devlet memurları olduğunu iddia etmiştir. Otuz yıl sonra, coğrafya ve tarih araştırmalarını birleştiren bir uzman olan Mihail Belov, Bahruşin'in kuramının sadece Yenisey'e kadar uygulanabildiğini, ondan sonra kürk avcılarıyla Kossaklar'ın liderliği ele aldıklarında ısrar etmiştir.[3] Aslında fetihin çok karmaşık ve çeşitli unsurları bu iki görüşün belirttiğinden çok daha fazla içiçe geçmişti. Memurlar, Kossaklar, tüccarlar ve kürk avcıları kimi zamanlar çarın Sibirya'daki komutanlarının ve valilerinin vizyonuna karşılık vermişlerdir. Başka zamanlarda Moskova'dan gelen emirleri izlemişler ve bazen de kendi başlarına ün ve servet aramaya kalkışmışlardır.

Çarın askeri valilerinden önemli lojistik yardım almamış olsalardı, avcı ve tüccarların Sibirya'nın ıssız yerlerini keşif için gerekli kaynakları toplamaları imkânsız olurdu. Tüccarlar, kürk avcıları ve devlet memurları kavga ederler ama birlikte çalışırlardı. Kimi zaman Moskova'da tanınmak için rekabete giren çeşitli askeri valiler arasında, kendileriyle özel girişimle yapılan seferlerin liderleri arasında olduğundan fazla çatışma görülürdü. Başka zamanlarda, valiler her bağımsız seferi kendi üstün yetkilerine bir meydan okuma olarak görürler ve bu özel girişimcileri kösteklerlerdi. Ama bir şey kesindi: Sınır doğuya doğru ilerledikçe Moskova'nın Sibirya fatihleri üzerindeki kontrolü gevşemekteydi. Bir ulak, Moskova'da çarın sarayından Yakutsk askeri valisine bir yılda, Ohotsk'takine ise ondan daha uzun bir zamanda gidebilirdi.

Uzmanlar Sibirya'nın fethinin ardındaki kuvvetler dengesini nasıl görürlerse görsünler, hepsinin buluştukları nokta, 1613'te Romanov

RUSLAR, SİBİRYA'YI ALIYORLAR

Hanedanı iktidara gelene kadar, Moskova'dan gönderilen askerlerin ve devlet liderliğinin öncü rolü oynadığıdır. Moskova'nın Kremlin'inden gönderilen bu tutarlı liderliğin, 1598'de Çar Fedor'un ölümünden sonra ortaya çıkan Sıkıntılı Zamanlar'da milli politik yaşamın çözülmeye başladığı bir döneme rastlaması da çok dikkat çekicidir. Her biri tahtın kendisinin olduğunu iddia eden birkaç soylu, eski Rusya sınırları boyunda ordularını toplamışlardı ve bir ara Polonya ordusu bir yıla yakın bir süre Moskova'yı işgal etmişti. Ancak Rusya'nın Avrupa topraklarındaki politikalarının bütün karışıklığına karşın Sibirya'nın fethi devam etmiştir. Çarlar, büyük tüccarlar, tahtta hak iddia edenleri hükümdar yapmak isteyen insanlar çelişkili amaçlar güdüyorlardı, ancak hepsi de Sibirya'nın kürk zenginliğinin Sıkıntılı Zamanlar sona erince Rusya'nın içinde olacağı politik dünyada yerini almasını kolaylaştıracağını biliyorlardı. 17. yüzyılda hazine gelirlerinin onda birinden fazlasını oluşturan Sibirya'nın zenginlikleri, Romanovlar'ın Rusya'yı yeniden inşa etmelerine yardımcı olacaktı. Günümüzde de, Sibirya'nın diğer doğal zenginlikleri Rusya'yı güçlü tutmada yardımcı olmuştur.

Anika Stroganov'un oğullarının Solikamsk'ta kurdukları tuz işletmesini batı Sibirya, Tiumen ve Tobolsk kaleleriyle birleştiren yol üzerinde ve Urallar'ın doğu yanında kurulmuş olan Verkhoture, Ruslar'ın Sibirya'ya açılan kapıları olmuştu. Daha sonra bunun yerini Moskova'dan İrkutsk'a uzanan ve 1760'larda açılan Büyük Posta Yolu almıştır. 1598'de kurulan Verkhoture'de Urallar'dan geçen tüm mal ve kürklerin geçmek zorunda olduğu çarın gümrük binası vardı. 1770'lere kadar Sibirya ile Rusya arasında gümrüksüz hiçbir şey geçecek değildi. Kızak kervanları bütün kış boyunca Urallar'ı aşarlar, Avrupa Rusyası'ndan un, barut, kurşun ve tuz getirirler ve bunlar baharda Sibirya nehirlerinin buzu eriyene kadar Verkhoture'de depo edilirlerdi. 1600'lü yılların başında her ilkbaharda Verkhoture'den Obi ve Yenisey'deki Rus karakollarına her biri 36 ton malzeme taşıyan 90 nehir gemisi yola çıkmaktaydı.[4]

Verkhoture, kürklerin, malzemenin, ticaret mallarının Rusya ile Sibirya arasında geçtiği kapı olarak hizmet görürken, Tobolsk da Rus fethinin merkezi olmuştu. 1588'de Sibirya'nın ilk askeri valisinin karargâhı ve 1621'de ilk başpiskoposun evi olan kente ve kentten dışarı güç ve servet akmaktaydı. 1650'li yıllarda kent tüccarları yılda 80 bin rublelik mal satıyorlar ve on binlerce rublelik mal sevk ediyorlardı.[5] 17. yüzyılda Urallar'ın doğusunda Rus ve Sibirya alışverişinde bu kadar önemli bir başka kent yoktu. Tobolsk'da yaşayan dört kişiden biri ticaretle uğraşmakta, iki kişiden biri ordu veya devlet hizmeti görmekteydi.[6]

Verkhoture geçiş kapısı, Tobolsk da merkez olarak, Rusya'nın Obi ve Yenisey nehirleri arasındaki toprakları fethi, kabaca 800 kilometre arayla birbirlerine paralel bir doğu-batı çizgisi izlemiştir. Kuzey yolu

tundradan geçiyordu; merkezleri şunlardı: Berezöv (Obi üzerinde 1593'te kurulmuş), Mangazeia (Kutup Dairesi'nde Taz nehrinde 1601'de kurulmuş) ve Turukhansk (1607'de Yenisey üzerinde Kutup Dairesi'nin hemen altında kurulmuş). Rus Kossakları bu karakolları üsleri olarak kullanarak ve on ilâ otuz kişilik ekipler halinde tundrada gidip geliyorlar ve Ostiyak avcılarıyla Samoyed ren geyiği sürü sahiplerinden kürk haracını topluyorlardı. Aynı zamanda tüccarlar ve kürk avcıları, İngiliz ve Hollandalı acentelerin yeni açılan Arkhangelsk limanında yerlilerden kürk almak için kurdukları depolardan yabancı mallar getirmekteydiler. Ancak bunların çabalarının son amacı altındı. Önemli altın ve gümüş madenleri olmayan eski Rusya, Sibirya'nın 'altın post'unu güçlü olmak için bütün devletlerin elde etmek zorunda oldukları altınla değiştirmekteydi.[7] Sibirya'nın altına çevrilebilen kürkü olmasaydı Rusya'nın 17. yüzyıl uluslararası piyasasındaki yoksulluğu akıllara durgunluk verecek büyüklükte olacaktı.

1600'lü yılların başlarında on yıl süreyle cesur Rus denizcileri Kutup denizlerinde Arkhangelsk'ten Mangazeia'ya kadar karayı hiç gözden kaybetmeden kıyıya yakın gitmişler, ancak bunu Verkhoture, Tobolsk ve Berezöv yoluyla karadan ve denizden gitmekten beş kere daha az zamanda yapmışlardı. Ruslar pusula kullanmadan Arkhangelsk'ten Mangazeia'ya dört beş haftada gidebiliyorlarsa, daha modern araç gereçli ve daha iyi tekneli yabancı kaptanlar bunu daha kısa zamanda yapabilirlerdi. İngiltere kralı I. James'in 1613 yılında Mangazeia çevresindeki tundra topraklarını almayı planladığını gösteren bir dizi belge vardır. Yabancı tüccarların Arkhangelsk-Mangazeia deniz yolunu Sibirya kürk ticareti için kullanacaklarından korkan Romanovlar yolu 1619'da kapattılar.[8] Bundan sonra Mangazeia'ya kara ve nehirle gitmek kârlı olamayacak kadar uzun ve tehlikeli olduğundan Rusya'nın bu tundra başkentinin gerileyip çökmesi artık sadece bir zaman sorunuydu.[9]

On iki ayın yaklaşık altı ayında dış dünyayla ilişkileri kesilen Sibirya'nın Kutup sınır kentleri, 17. yüzyılın ilk yarısında gelişmişlerse de, Ruslar'ın, yakacak odunu ve sığınacak bir yeri olmayan çıplak tundranın, onların doğuya ilerlemelerini engelleyeceğini anlamalarıyla gözden düşmeye başlamıştı. 1720'li yıllarda Berezöv o kadar uzak bir yer olmuştu ki, Çar II. Petro'nun danışmanları, orasını, Feldmareşal Prens Menşikov için sürgün yeri olarak önermişlerdi. Turukhansk da zamanla aynı akibete uğramış, Rus gizli polisi 20. yüzyıl başlarının en tehlikeli devrimci liderlerini (Stalin de bunların arasındaydı) oraya sürgüne göndermişlerdi. Bu tundra kentlerinin en önemlisi olan ve bir zamanlar beş yüz binası olup her haziran ayında kurulan panayırlarda kürk değiştirmek için iki bin kişinin toplandığı Mangazeia 17. yüzyılın sonunda hemen hemen haritadan silinmişti.[10] İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği 1860'larda Rusya İmparatorluğu'nun ilk kapsamlı atlasını çıkartmaya başladığında, 1660'larda bir

yangından kalan birkaç kütük duvar dışında kent yok olmuştu.

Kossaklar, kürk avcıları ve tüccarlar, Rusya'nın tundra karakollarını 17. yüzyılın ilk yirmi yılında ayakta tutmaya çalışırlarken, diğerleri Obi'ye dökülen kolları izleyerek Tobolsk'tan doğuya doğru gitmekteydiler. 1970'lerde dev Samotlor petrol yatakları olacak toprakların güney kıyısındaki Surgut'a 1594'te ve Narym'e 1598'de varan Kossaklar ve askerler 1604'te Tom üzerinde Tomsk'u ve 1618'de Ket üzerinde Makovsk'u kurdular. Kimi zaman, Tomsk'ta yaptıkları gibi, yerel Tatar beyinin topraklarını Kırgız düşmanlarına karşı savunmasında yardımcı olmak üzere küçük kaleler de kuruyorlar ve yerli savaşlarında taraf oluyorlardı. Daha çok Ostiyak, Tunguz, Tatar ve Kırgız aşiretleriyle savaşıyorlar, düşmanlarını ezmek için tüfeklerine ve küçük toplarına güveniyorlardı. Yerli ayaklanmaları Ruslar'ın başına bela olmaya devam ediyorsa da, 1619'da Yeniseysk'i kurduklarında Urallar'la Yenisey arasındaki toprakların hemen hemen tümünü ele geçirmişlerdi. Yeniseysk, Ruslar'm kuzey ve güney fetih yollarının kesiştiği noktaydı. Ondan sonra yollar birbirlerinden tekrar ayrılıyordu.

Tobolsk'un 1500 kilometre doğusunda, Angara'nın Yenisey'le birleştiği noktanın yakınlarında kurulan Yeniseysk, Sibirya'nın doğu topraklarını fethedecek seferlerin toplanma yeri olmuştu.[11] Çar bu yeni kentin önemini göstermek için Kossaklar'ın ilk binaları kurmalarından sadece dört yıl sonra Yeniseysk'e bir askeri vali göndermişti. Kent 1660'lara kadar Tobolsk'un doğusundaki Rus otoritesinin ana kalesi olarak ayakta kalacaktı. Ruslar Yeniseysk'ten güneydoğuya doğru yeni sınır karakolları kurdular: 1631'de Bratsk (Kruşçev döneminde Sovyetler Birliği'nin en büyük hidroelektrik istasyonlarından birinin yeri olacaktı), 1641'de Verkholensk, 1646'da Verkhne-Angarsk ve 1648'de Rusya'nın Transbaykal'ı fethi için başlangıç noktası olacak Barguzin. O sıralarda Kossak yüzbaşısı Kurbat İvanov yetmiş beş kürk avcısı ile Baykal Gölü kıyılarına gitmiş ve dünyanın içme suyu stokunun beşte birine sahip olan Avrasya'nın bu en büyük gölüne Rusya adına el koymuştu.[12]

Güneydoğuya gidişteki başarılarına karşın Ruslar'ın Yeniseysk'in ötesine doğru yürüyüşlerinde karşılarına Sibirya'nın dev nehirlerinin üçüncüsü olan Lena çıkacaktı. On Kossaklık bir birlikle 1628'de Lena'ya varan Vasili Bugor nehir boyunca yaşayan Yakutlar'dan haraç olarak kürk toplayan ilk Rus oldu.[13] Bugor, Lena'nın daha ilerilerine keşfe çıkmak için gerekli üssü kurmadan Yeniseysk'e dönünce, Kossak teğmeni Petr Beketov başka bir yoldan Bugor'un keşfettiği yeni topraklara el koymaya gitti. Buryatlar'dan ve Tunguzlar'dan kürk haracı toplamaktaki başarılarıyla tanınan Beketov aynı başarıyı Lena'da da tekrarlamaya kararlıydı. Yeniseysk'e döndükten sonra Çar Mihail Fedoroviç'e şöyle bir rapor verecekti. "Köleniz büyük Lena nehri boyunca ilerledikten sonra Yakut topraklarına vardım, orada küçük bir kale kurdum ve gerekli savunma önlemlerini aldım... Sizin için kanı-

mı akıttım, ruhumu kirlettim ve at eti ve kökler ve çam ağacı kabuğu ve her çeşit pislik yedim, Efendimiz." Beketov 1632'de otuz Kossak'ı ile Yakutsk'u kurmasını zamanın resmi diliyle böyle anlatmaktaydı.[14]

Lena Nehri'nin sağ kıyısında ve nehrin kaynağı ile ağzı arasının tam ortasında bulunan Yakutsk, Ruslar için akıl almaz bir kürk kaynağı olmuştu. Kentin çevresindeki geniş topraklarda yaşayan yerliler samura, Ruslar'ın Obi ve Yenisey vadilerinde kürk topladıkları insanlardan daha az değer veriyorlardı ve Ruslar'ın kendilerine verdikleri bakır kazanları seve seve samur kürkleriyle dolduruyorlardı. Yakutsk'un dış savunması için ilk sedir ağacından çit direklerinin yerleştirilmesinden on yıl sonra gümrüğünden geçen samur kürk sayısı yılda 150.000'i bulmuştu. Kutup tilkileri kürkleri binlerle, sincap kürkleri ise yüz binlerle ölçülüyordu. Yakutsk bir süre doğunun Tobolsk'u olmuştu ve kentte 1650 yılında üç bin Rus yaşıyordu. Kent aynı zamanda çarın bayrağını Sibirya'nın ıssız kuzeydoğusuna, Amur Nehri vadisine ve en önemlisi, Pasifik kıyılarına taşıyacak olan haraç toplayıcılarının hareket merkezi olmuştu.[15]

Beketov'un Yakutsk'u kurmasından sadece yedi yıl sonra Kossak yüzbaşısı İvan Moskvitin yirmi adamıyla Lena'nın doğudaki kollarına girdi. Ohotsk Denizi'ne vardıklarında orada kurdukları kışlak, Ohotsk kenti oldu. İki yıl sonra, 1641'de Moskvitin ve adamları Yakutsk'a 440 birinci kalite samur ve 323 siyah tilki ile döndüler ki, bu çektikleri zahmete değen bir hazineydi.[16] Moskova'dan 6400 kilometre uzakta ve Yermak'ın zaferinden sadece 57 yıl sonra Ruslar artık Pasifik'e ayak basmışlardı. Ancak Sibirya'nın dev nehir havzalarını her atlayışlarında kendilerini Urallar'ın batısındaki ikmal üslerine bağlayan candamarını uzatmışlardı. Ohotsk'a vardıklarında bu damar artık kopma noktasına gelmişti.

Avrupa'daki yurtlarından ihtiyaç duydukları gıda maddelerinin gelmesine güvenemeyecek kadar çok uzakta olan doğu Sibirya'daki Ruslar, çevrelerindeki topraklardan da kendilerini besleyemiyorlardı. Ne Amerikan bizonu gibi büyük sürüler ne de Kuzey Amerika'yı geçen avcıları ve yerleşimcileri ayakta tutan mısırla kıyaslanabilecek bir ürün vardı. Sibirya yerlilerinin azı tarımla uğraşıyordu ve Ruslar, Yenisey'in doğusundaki toprakların güvenilemeyen kısa yazlarında buğday, çavdar ve hatta arpanın genellikle yetişemediğini görmüşlerdi. Oradaki Ruslar 18. yüzyılın sonuna kadar iskorbüt hastalığı çekmişlerdir.[17]

17. yüzyılda Yenisey'in doğusunda hizmet gören bütün askeri valilerin en büyük sorunları yiyecek stoklarıydı. Çarın valileri, gözlerini henüz keşfedilmemiş olan güney Sibirya topraklarına dikmişlerdi. Doğu Sibirya'nın vahşi taygasını Amur Nehri vadisinden ayıran doğal engeller olan Stanovoy ve Yablonovy dağlarının ardında ne vardı? Orada Ruslar'ı besleyebilecek topraklar olabilir miydi? İşte varolmaları bu soruların yanıtlarında yatan Rusya'mn Sibirya fatihleri, yarım yüzyıllık doğuya doğru gidişten sonra 1640'larda güneye yöneldiler.

9

Tahıl Arayışı

Ruslar, Yakutsk'u kurmalarından az sonra güneye doğru Stanovoy Dağları'nın ötesinde çok miktarda tahıl yetiştirilen büyük bir nehir vadisinin bulunduğunu duydular. Yakutsk askeri valisi Sibirya'nın aç Rusları'nı besleyebilme umuduyla Vasili Poiarkov komutasında 133 Kossak'ı nehri bulmak, keşfetmek ve çevresinde yaşayan yerlilerin tahıl yetiştirip yetiştirmediklerini öğrenmeleri için yolladı.[1] Poiarkov dağlar arasında en iyi yolu ancak tahminle bulup 1643 Haziranı'nda Lena'nın Aldan Nehri kolundan güneye doğru yola çıktıysa da, çok geçmeden en kötü yolu seçmiş olduğunu anladı. Altmış dört çavlan geçmek zorunda kalmıştı ki, adamları malzemelerini teknelerden kıyıya, sonra yine teknelere aktardıkça çok değerli olan zamanlarını kaybettiler. O yıl ilk kar erken başladı ve Kossaklar daha dağın tepesine ulaşmadan kış olanca gücüyle bastırdı. Ancak Poiarkov yola devam etmeye ve kışı dağın öte yanında geçirme riskini göze almaya karar verdi.

Poiarkov iletişim hattını kış boyunca savunmasız bırakmak istemeyerek kırk dokuz adamına dağlarda bir kışlak inşa etmeleri ve baharda yanına gelmelerini söyledi. Ondan sonra kendisi ve kalan adamları aralık ayında Stanovoy geçitlerini aşarak Amur'un başlıca kollarından biri olan Zeia Nehri'ne vardılar (1960'lı yıllar başlarında Ruslar ve Çinliler burada dev bir hidroelektrik barajı inşa edeceklerdi). Poiarkov'un birliği şimdi Zeia ile Amur nehirleri arasındaki yabanıl ama verimli bir toprak olan ve yüzlerce kilometre doğudaki Goldi ve Giliak balıkçı aşiretlerinin topraklarına kadar uzanan Daurya'daydılar. Burada Rusya'da olduğu gibi yaşam tahıl çevresinde dönüyordu. Ruslar Urallar'ı aştıklarından bu yana ilk kez tarımı avlanmaya yeğleyen bir insan topluluğuna rastlamışlardı.

Dauryalılar, Poiarkov'dan -tıpkı daha batıdaki Sibiryalılar gibi- ne kadar çok ve ne kadar isteyerek verseler de, Rus fatihlerin daha fazlasını isteyeceklerini ve vermedikleri takdirde köylerini yakıp yıkacaklarını öğrendiler. Dauryalılar bu kere haraç olarak kürk ve Ruslar'ın bulmayı umdukları yulaf ve buğdayın da içinde olduğu besin maddeleri vermeyi kabul ettiler. Ancak Ruslar'ın duydukları gümüş, kurşun ve bakır madenleri hakkında hiçbir şey bilmediklerinde ısrar edince Poiarkov kendisine rehine verilmesini istedi. Halkın kürk ve yiyecek maddelerini böylesine kolaylıkla ve isteyerek vermelerine

karşın gümüşlerini sakladıklarına inanan Poiarkov ellerine düşen yerlilere işkence yaparak bölgeyi tehlikeli düşmanların barındığı bir yere dönüştürdü. Kar bastırıp da küçük av hayvanları ortadan kaybolunca Ruslar artık düşman olan Dauryalılar'dan silah zoruyla daha fazla gıda maddesi almaya kalkıştılar. Kurbanları ellerinden kaçıp yiyeceksiz kaldıklarında da Poiarkov'un adamları Dauryalılar'ı vahşi hayvanlar gibi avlayarak öldürüp etlerini açık ateşler üzerinde kızarttılar.[2] Bu insanlar Kossaklar'ın vahşetini yüzyıllar boyunca hatırlayacaklardı. Rus kâşifi Aleksandr Middendorf, tam iki yüz yıl sonra Dauryalılar'ın nefretlerinin hâlâ çok derin olduğunu görecekti.[3]

Çam ağacı kabuğu, kökler, ele geçirilen yiyecekler, ormandaki küçük hayvanlar ve yerlilerle yolda ölen arkadaşlarının etleriyle beslenen Poiarkov'un adamları 1644 yılında dağlarda bırakılanların da kendilerine katılmasıyla ancak kırk kişi kadar kalmışlardı. Grup, bugün Çin ile Sibirya'yı ayıran büyük Doğu Asya nehri Amur'a geldiğinde yaptıklarının kendilerinden önce oraya ulaşmış olduğunu gördü. Nehir boyunca yerliler hep savunma halindeydiler ve bu istenmeyen kâşifler birbiri ardından pusularla uğraşmak zorunda kalmışlardı. Ruslar'ın Sibirya yolunda ilerlemelerini sağlayan o zalimlikleri şimdi kendileri aleyhine dönmüştü.[4]

Ruslar o sonbaharda Amur'un Ohotsk Denizi'ne boşalmadan önce genişlediği Giliaklar'ın topraklarına girdiler. Giliaklar arasında çiftçiler yoktu, sadece balık derilerinden ve köpek kürklerinden giysileri olan halk, avcılık ve balıkçılıkla uğraşmaktaydı. Poiarkov ve adamları ikinci bir kışı aç geçirmemek için yiyecek verilmesini garanti etmek üzere birkaç Gilliak reisini rehine olarak aldılar. Ancak esirlerine yine gereksiz yere kötü davrandıklarından bir yıl önce Dauryalılar arasında olduğu gibi Gilliaklar'ı da kendilerine düşman ettiler. Arkasında nefret bırakan ve elinde çok az adamı kalan Poiarkov geri dönmeye cesaret edemiyordu. Bu nedenle ileri gitmeye karar verdi; Yakutsk'a dönene kadar Sibirya'nın tüm güneydoğusunu kaplayan 5000 millik (8000 kilometrelik) bir yol yapacaktı.

Giliaklılar'm istemeyerek verdikleri gıda maddeleriyle ayakta kalan Poiarkov'un Kossakları 1645'te tekne inşa ederek Ohotsk Denizi kıyılarından geçip Ulia Nehri'ne eriştiler, oradaki ahşap barınaklarda üçüncü kışlarını geçirdiler. Ertesi ilkbaharda yola çıkışlarının üçüncü yıldönümüne birkaç gün kala Yakutsk'a döndüler. Sibirya'nın fethinde yardımcı olan pek çok kişi gibi Poiarkov da ödüllendirilmedi. Sert bir insan olması adamlarının çoğunu aleyhine çevirmişti ve bunların şikâyetleri üzerine askeri vali kendisini yargılanmak üzere Moskova'ya gönderdi.[5] Vali aynı zamanda Poiarkov'un seferinin hazineye beş yüz birinci kalite samur kürkü ile Daurya'da tahıl bulunabileceği haberini getirdiğini bildirmişti. Poiarkov'un getirdiği bilgilere dayanılarak Daurya ürününün Yeniseysk'in doğusundaki aç Ruslar'ı besleyebileceği ve geriye de stok kalacağı tahmin ediliyordu. Yakutsk'ta-

ki yetkililer Rusya'nın, dağların ötesinde Daurya'dan Amur'un ağzına kadar olan toprakları fethetmesinde ısrarlıydılar.[6]

Daurya ile Amur topraklarının geri kalanını Rusya için fethetmek, Erofei Khabarov'a düştü. Avrupa Rusyası'nın pek çok genci gibi Khabarov da daha yirmi yaşına gelmeden Sibirya kürkü hastalığına tutulmuş ve 1630'lu yılların ortalarında Stroganovlar'ın tuz kenti Solvyçegodsk'tan talihini Mangazeia kürk ticaretinde aramaya gitmişti. Orada Avrasya'nın en kuzeydeki toprakları olan Taymir Yarımadası'na kadar gitmiş ama fazla bir kâr elde edememişti. 1640'ların başında Khabarov ile kardeşi, Lena vadisinde samur ve tilki avlıyorlardı ama şan ve servete olan açlıkları hâlâ dinmiş değildi.

Khabarov bir süre Stroganovlar'ı taklit ederek Yakutsk yakınlarında bir tuz işletmesi kurmayı denedi. Devlet işletmeyi elinden alınca, yerli işçileri ve Rusya'dan gönderilen mahkumları kullanarak düşman Yakutsk ikliminde tahıl yetiştirmeye çalıştı. Yeni açtığı tarlalar arasında bir de değirmen kurduysa da, bu girişimlerden hiçbiri kendisini Sibirya'nın bu doğu derinliklerine çeken özlemlerini tatmin etmiyordu. Daurya tarlalarını fetheden kişiyi şan ve servetin beklediğini bilen Khabarov buralarda masrafı kendisinden olmak üzere keşfe çıkmak istedi. Askeri vali isteğini onayladı. Ruslar artık dağlara en uygun yolun Olekma Nehri olduğunu bildiklerinden, Khabarov yanına yetmiş gönüllü alarak 1649 baharında yola çıktı.[7]

Khabarov daha doğuda olan Stanovoy Dağları yerine Yablonovy Dağları'nı aşarak 1650 başlarında Daurya'ya girdi. Önündeki araziyi boş, köyleri aceleyle terk edilmiş ve yerel gıda stoklarının saklanmış veya yakılmış olduğunu gördü. Üç Daurya prensi ile bir görüşmesinde çevirmenler aracılığıyla halkın Poiarkov'un dehşet yönetiminin tekrarlanacağından korktuklarını öğrendi. Khabarov, Rusya için müttefik kazanacağı yerde yerlilerin korkularını gidermek için hiçbir şey yapmadı. Çevresindeki topraklarda sadece ürkmüş yerlileri görünce kolay bir fetih yapacağına inandı.[8] Yermak'ın 1582'deki ilk savaşından bu yana, Sibirya yerlilerinin hemen hemen tüm çatışmalarda yenilmiş olmalarından kaynaklanan özgüven, Ruslar'ı çok kendilerini beğenmiş, çok umursamaz ve çok küstah yapmıştı. Sibirya'nın sayıları çok az olan fatihlerine, halkı kontrol altında tutmak ve Rasputin'in o imalı sözüyle 'her şeyi boşaltmak'[9] için en kolay yol, dehşet yönetimi görünüyordu.

Khabarov, Dauryalılar'ı Mançurya'ya ve böylece de Çin'in yeni Mançu efendilerine bağlayan karmaşık bir ittifak sisteminin varlığını da öğrenmişti. Orduları daha kalabalık ve ikmal üsleri çok daha yakın olan Çinliler'le bir savaşa girmek istemeyen Khabarov, 1650 Mayısı sonunda raporunu vermek ve askeri validen yeni talimat almak için Yakutsk'a döndü. Amur vadisinin verimli topraklarıyla doğu Sibirya'nın çoraklığı arasındaki çelişkiyi vurgulayan Khabarov amirinden Amur'u Rusya adına fethetme izni istedi. Şöyle diyordu:

"Bu Daurya toprakları Lena'dan daha kârlı olacaktır ve Sibirya'nın tümünün aksine güzel ve çok verimli bir bölgedir... ve daha da ötesi, büyük Amur'da Volga'dan (Avrupa Rusyası'nın en büyük nehri) daha çok balık vardır."[10] Khabarov, Amur vadisinde her yıl yirmi bin Rus'u besleyecek kadar tahıl olduğu ve Verkhoture'den unun gelmesi dört yıl sürerken, buradan Yakutsk'a iki ayda tahıl gelebileceğinde ısrar etti. Ancak, Amur'daki vasallerini savunmayı seçtiği takdirde, Çin büyük bir düşman olabilirdi. Lena vadisini Yakutlar'dan almak için otuz adam yeterli olmuş, Sibirya'nın Pasifik kıyılarını sadece yirmi kişi ele geçirmişti. Ancak Khabarov, Daurya ile doğusundaki toprakları elde tutmak için Rusya'nın Çin'e karşı en az altı bin tüfekli ve toplu asker göndermesi gerekeceğinde ısrar ediyordu. Sibirya'daki bütün garnizonların toplamı bunun yarısından az olduğu için, Çin'in müdahalesine karşı hazırlıklı olmak üzere Moskova'dan bir ordu gönderilmeliydi.[11]

Khabarov ile Yakutsk askeri valisi ilk kez, kronik ulaşım ve haberleşme sorunlarıyla karşılaşıyorlardı. Ve bu, 20. yüzyılın başında Trans-Sibirya Demiryolu yapılana kadar doğu Sibirya'daki Rus valileri rahatsız edecek bir sorun olarak kalacaktı. Planlarını Moskova'ya iletmek bir yıla yakın zaman alacaktı ve çar planı onaylarsa bir ordunun Yakutsk'a gelmesi de iki yıl sürecekti. Bu arada tahıl eksikliği devam ediyordu ve Çinliler'in daha şimdiden harekete geçip geçmediklerini öğrenmenin yolu yoktu. Askeri vali çarın yanıtını beklerken bir şeyler yapmak zorundaydı ve eğer efendisi başka bir yol seçtiği takdirde bütün sorumluluğun kendi üzerine kalacağını biliyordu. Ama hiçbir şey yapmazsa ve çar Daurya'nın ele geçirilmesi planını onaylarsa, o zaman da geç kaldığı için suçlanacaktı. Çarın Yakutsk'daki resmi baş memuru seçenekleri gözden geçirince Khabarov'a yeni bir gönüllü grubu toplaması için izin verdi, kendisi de bu güce yirmi bir kişi ve silah verecekti.[12]

Khabarov genç atlar, birkaç küçük top ve bir yıl öncekinin hemen hemen iki katı insanla 1650 sonbaharında dağları bir kere daha aştı. Dauryalılar bu kere haraç vermeyi reddettiler ve Kossak tüfek ve toplarına ok ve yaylarıyla karşı koyarak topraklarını savundular. 1651 Haziranı'nda yeni gelenlerle gücünü iki yüz kişiye çıkaran Khabarov Poiarkov'un yolunu izleyerek Amur vadisine indi. Seleflerinin Obi, Yenisey ve Lena'da yaptıkları gibi o da burada bir dizi karakol kurarak Ruslar'ın sahipliğini pekiştirmek istiyordu. Yerliler genellikle kaçıyorlardı. Kaçmadıkları zaman da Ruslar top ateşiyle savunmalarını yıkıyorlar, sonra erkekleri öldürüp kadınların ırzlarına geçiyor ve bulabildikleri bütün hayvanları alıp götürüyorlardı.[13] On yıllarca süre, Ruslar'a hâlâ, yıkılmış köylerin ve yakılmış tarlaların güvenilir vergi mükellefleri değil, mahvolmuş bir halk oluşturduğunu öğretememişti. Önlerindeki on yılda Daurya'yı öylesine bir yıkım içinde bırakacaklardı ki, yerli halk Ruslar'ın, oraya, almak için geldikleri tahılı bile

üretemeyecekti.[14]

Khabarov'un adamları eylül ortalarında Amur'un kollarından biri olan Sungari Nehri'nin ağzına varmışlardı. İki hafta sonra şimdiki Amur-Komsomolsk kentinin yakınlarında Açansk adını verdikleri bir kale kurdular. Yerliler yine yiyecek ve kürk verdiler, Ruslar daha çoğunu isteyip rehinelere işkence yapınca da ayaklandılar. Khabarov'un adamları dokuz yüz kişi öldürüp bir tek kayıp vermelerine karşın bu zafer kendilerine çok pahalıya mal oldu. Ruslar'ı kendi topraklarından atamayacaklarını anlayan Amur vadisi halkı Çinliler'e döndüler. Ruslar kışı Açansk'ta geçirirken yerliler tarafından çağırılan iyi teçhizatlı bir Çinli ordusu da kaleye doğru yürüyüşe geçmişti.[15]

1651 ve 1652'de Amur'daki çatışmayı genişleten şey sadece Ruslar'ın zalimlikleri değil Moskova, Pekin ve Yakutsk'ta yeralan bir dizi karmaşık olaydır. Khabarov'un Daurya'da ilk kışı kendisini, Rusya'nın Amur topraklarını sömürgeleştirmesi gerektiğine inandırmıştı; toprakları sadece fethetmekle kalmayıp Sibirya'da sürgüne mahkum edilen kadın ve erkeklerin topraktan tam verim almak için oraya çalıştırılmaya gönderilmelerini istemişti.[16] Yakutsk askeri valisi Khabarov'un önerilerini Moskova'ya göndermiş ve çar da en iyi komutanlarından biri olan Prens Lobanov-Rostovski liderliğinde 3000 kişilik bir ordu göndermeye karar vermişti.[17] Vali, Asya olayları konusunda tümüyle saçma bir anlayış eksikliği göstererek, Çin imparatorunu Rus uyruğu olmaya davet etmişti. Ruslar'ın Amur konusunda ciddi olduklarını hisseden ve daha önce müdahale etmelerini engelleyen iç savaşlardan kurtulmuş olan Çinliler 1652'de Ruslar'a karşı harekete geçtiler.[18]

24 Mart 1652'de 2000 Çinli Açansk'a saldırdı ve topçu ateşiyle savunmalarını yardı. Ruslar böyle bir düşmana karşı savaşmaya hazırlıklı değillerdi. Çinliler'in çoğu ok ve yayla savaşıyorlarsa da, topları daha üstündü ve ellerindeki birkaç ateşli silah, ateşgücü bakımından Ruslar'ınkinden etkiliydi. Çinliler'in kendilerini canlı yakalamaları için emir aldıklarını öğrenen Khabarov ve adamları az kayıp vererek düşmanı püskürttülerse de, bu zaferleri kendilerini ilerde ne gibi tehlikelerin bekleyeceğini göstermişti. Çinliler'in ordusu kaç kişilikti ve ne sürede toplanmıştı? Açansk'a saldıran esas orduları mıydı, yoksa Ruslar daha büyük bir gücün öncüleriyle mi çarpışmışlardı? Eğer daha başka orduları varsa bunlar kaç kişilikti ve silahları daha üstün mü olacaktı? Ruslar'ın bu soruların herhangi birini yanıtlamaları olanaksızdı, oysa hepsinin yanıtlarını bilmeye ihtiyaçları vardı.[19]

Hesaplarına artık korku hâkim olan Khabarov, Amur'a döndü ve Çinliler'le karşılaşmamak için Yablonovy dağlarına yöneldi. Bir ara altı bin kişilik bir Çin gücü önüne geçtiyse de, talihi yaver gidip sis ve karanlıktan yararlanarak düşmanın yanından geçip gittiler. Ruslar 320 kilometre ilerde, bir yıl önce Yakutsk'tan kendilerine gönderilen 117 Kossak'la karşılaştılar; ancak Kossaklar Çinliler'le savaşmaktan

çok yerlileri yağmalama hevesindeydiler. Khabarov'un adamlarından bazıları da ayaklanan Kossaklar'a katılınca Khabarov yazı hem onları kovalayarak hem de Çinliler'den kaçarak geçirdi. Ekim ortalarında isyancılara yetişen Khabarov aceleyle yaptıkları kaleye saldırdı ve saldırıdan kurtulanları kırbaçlatarak öldürdü. Ruslar ondan sonra Amur topraklarında dördüncü kışlarını geçirmeye hazırlandılar.[20]

Khabarov yeni talimat beklerken Moskova'daki makamlar kendisine destek olarak soylu Dimitri Zinovev önderliğinde 150 kişilik bir birlik göndermişlerdi. İki grup 1653 sonbaharında karşılaştıklarında Zinovev, komutanın kendisine verilmesini istedi ve Khabarov elindeki yazılı emri görmek isteyince de kendisini tutuklatarak Moskova'ya resmi bir şikâyet mektubu gönderdi. Khabarov'un adamları buna itiraz ettiler. Adamların sadakatlerini kazanamayan ve o nedenle de Amur topraklarında kalmaya cesaret edemeyen Zinovev, Moskova'ya dönerken Khabarov'u da götürdü.

Çarın kâşiflerinden biri daha Sibirya zaferlerinin bedelini gözden düşmeyle ödemişti. Malı mülkü ve rütbesi geri alınan Khabarov, Moskova'ya ancak on beş ayda vardı ve orada çarın Sibirya Bürosu kendisini Zinovev'in suçlamalarından aklayana kadar bir yıl daha bekledi. Sonunda Sibirya'ya dönmesi koşuluyla kendisine küçük bir rütbe verildiyse de, çarın adına el koyduğu geniş topraklara karşı bu çok düşük bir bedeldi. Çarlık hazinesine binlerce samur kürk toplamış olan adam bir ara, "Yoksulluğum yüzünden açlıktan ölecek duruma geldim," diye yakınıyordu.[21] Ve ondan sonra da gözden kayboldu. Khabarov hakkında bir ize ancak 1658'de rastlıyoruz: Amur'a gitmekte olan bir sefere rehberlik etmeyi reddettiği için Sibirya Dairesi prangaya vurulmasını emretmişti. Ondan sonrası kopuktur. Khabarov'un heyete katılıp katılmadığını bilmiyoruz. Bildiğimiz daha en az on yıl yaşadığıdır. Bu, hakkını alamamış fatihin nerede ve nasıl öldüğü konusunda tarihi kayıtlar suskunluklarını korumaktadır.[22]

Khabarov'un zaferleri Amur'da tehlikeli ve belirsiz bir miras bırakmıştır. Poiarkov'un ayak izlerinden yürüyerek Sibirya'nın doğu topraklarında bulunan Ruslar'ı besleyecek tahılı bulmuştu, ancak zalimliğinin yerliler arasında doğurduğu nefretin silinmesi için yüzyıllar gerekecekti. Aynı zamanda adamlarının anlattıkları zenginlik hikâyeleri Lena vadisindeki Ruslar arasında bir tarihçinin 'sömürgeleştirme humması' dediği salgına[23] yol açmıştı. Bu insanlar Yakutsk'tan çıkıp Amur topraklarına yürümüşlerdir. 1653 yılında Daurya toprakları öylesine bir yağmaya uğramıştı ki, Yakutsk askeri valisinin Moskova'ya gönderdiği bir rapora göre Lena vadisi boşalmaktaydı.[24] Dauryalılar'dan haraç almak için verdikleri zarar, Ruslar'ın, doğu Sibirya'yı yakındaki Amur vadisi tarlalarından besleme umutlarını silip süpürmüştü.

Rusya ile Polonya arasındaki Birinci Kuzey Savaşı başlayınca çar Sibirya'ya gönderdiği düzenli birliklerini geri çağırmak zorunda kal-

dı. Amur'da Rus göçmenlerini Çinliler'e karşı savunacak küçük bir başıbozuk çetesi kalmıştı. Dauryalılar'a işkence edecek kadar güçlü olan bu insanların Çinliler önünde dayanmaları olanaksızdı. 1658 yılı sona ermeden Çinliler hepsini öldürmüşler ya da yakalamışlardı. Çinliler daha sonra Nerçinsk aşağısındaki bütün Ruslar'ı öldürüp çekildiler ve Daurya sonraki on beş yıl boyunca kanun kaçaklarının ve kaçak Kossaklar'ın sığınağı oldu.[25] Ruslar 1672'de Amur topraklarına döndüklerinde bir avuç Çinli ve Mançuryalı avcı ve tüccara öylesine zulüm ettiler ki, Çin hükümdarları 1680'lerde yeniden savaşa gitmeye karar verdiler.[26]

1680'lerin Rus-Çin çatışmasında Çinliler, Ruslar'ın Albazin'de yeniden yaptıkları sınır karakolunu ele geçirdilerse de, yine çekildiler. Ruslar birkaç ay sonra dönüp daha modern savunma sistemleri kurdular. Çinliler 1686 Temmuzu'nda yeni bir kuşatmaya başladıklarında Albazin'i savunan 800 kişinin bir yıl yetecek kadar yiyecekleri ve suları, bir düzine topu ve iki tondan fazla barutu vardı. Çinliler bu kere Albazin'e diz çöktürmeye hazırdılar ve dört aylık kuşatmadan sonra Ruslar barış istediler. Moskova'da hüküm süren hükümdar o anda güçlü olmadığından Ruslar, 1650'lerde olduğundan daha zayıf durumdaydılar. 1689 Eylülü'nde imzalanan Nerçinsk Antlaşması hükümlerine göre Ruslar Albazin'i yıkacaklar ve Amur topraklarında hak iddia etmekten vazgeçeceklerdi.[27] Amur bir süre için kapanmış ve bölge tahılıyla, Sibirya'nın doğusundaki Ruslar'ı besleme umutları sönmüştü. Sibirya'nın sınırları 19. yüzyılın ortalarına kadar Stanovoy ve Yablonovy dağlarının doruklarıyla çizilince Ruslar da Sibirya'nın kuzeydoğusuna döndüler. Kürk ve yiyecek araştırmaları kendilerini zamanla Bering Boğazı'nın ötesine, Kuzey Pasifik'e ve Kuzey Amerika'ya sürükleyecekti. Bunu yaparken de farkında olmadan, 17. yüzyıl coğrafyacılarının karşı karşıya bulundukları en büyük bulmacalardan birini çözmüş oldular.

10

İki Kıta Arasında Bir Geçit Bulunuyor

İlk kervanların eski İpek Yolu'nda gidip geldikleri zamandan beri Avrupalılar Doğu'nun lüks eşyasına özlem duymuşlardır. Bir devenin taşıyacağı yükle sınırlı olan eşyalar o sıralarda Doğu'dan Batı'ya çok az miktarlarda getirilir ve çok yüksek fiyatlarla alıcı bulurdu. Eski Roma'da ipek, ağırlığınca altın ederdi ve baharatların fiyatı da ona yakındı. Roma yıkılıp da Ortaçağ gelip gittikten sonra Avrupa tüccarları Doğu'dan değerli malları daha çok miktarlarda ve daha güvenli olarak getirtme yollarını hayal etmeye devam ettiler. Denizci pusulasının bulunması ve gemilerin karayı görmeden yol alabilmeleri üzerine Cathay'a bir deniz yolu bulmak hayalleri güçlendi. Ticaret, develerin sırtından gemilerin yüzlerce kere daha büyük olan ambarlarına aktarılabilirse çok yüksek kârlar elde edilebilecekti. Portekizliler bu hayallerle Afrika'nın Umut Burnu'nu dönüp Hint Okyanusu'na çıktılar ve Kolomb da Yeni Dünya'ya yolculuğuna başladı.

Avrupa denizcileri kendileriyle Doğu'nun arasında Kuzey ve Güney Amerika'nın bulunduğunu anlayınca aralarından geçebilecekleri bir su geçidi aramaya koyuldular. Ferdinand Macellan böyle bir geçidi Avrupa'dan çok uzakta, Güney Amerika'nın ucunda bulduysa da, sular en becerikli ve en cesur kaptanların dışındakiler için çok tehlikeliydi. Bunun üzerine İngiliz ve Hollandalı kâşifler kendi yurtlarına daha yakın ve daha az tehlikeli bir geçit bulmayı umarak kuzeye yöneldiler. İngiltere'nin Martin Frobisher'i, Henry Hudson'u ve William Baffin'i için Doğu'ya erişmenin en olası yolu Kuzey Amerika topraklarından bir Kuzeybatı Geçidi'ydi. Sir Hugh Willoughby, Richard Chancellor ve Hollandalı Willem Barents ise Avrasya'nın kuzeyinden Çin'e gidebilecekleri bir Kuzeydoğu Geçidi arıyorlardı.

Kuzeydoğu Geçidi aradığı yolculuklardan birinde Barents ile tayfaları, 1596-1597 kışını Urallar'ın kuzey ucunun hemen kuzeyinde olan Barents ve Kara denizlerini ayıran Novaia Zemlia adasında geçirdiler. Barents kendisinden öncekiler gibi başarısızlığa uğradı, ancak her başarısızlık denizcilerin dünya coğrafyası bilgilerini arttırıyor ve kıtalar arasında başka bir geçit bulunacağı umudunu tazeliyordu. Avrupalılar araştırmalarına devam ederken soruların en önemlisi yanıtsız kalıyordu: Asya ve Kuzey Amerika gerçekten ayrı kıtalar mıy-

dı, yoksa Çin'in kuzeyinde bir yerde birleşiyorlar mıydı? Kuzey Amerika ya da Avrasya'nın üzerindeki denizlerden geçilse güneye seyrederek Çin'e varmak mümkün müydü, yoksa önlerine kara mı çıkıp yollarını kesecekti?

Keşif Çağı'nda Avrupa'nın bilge insanlarıyla ilişkileri olmayan ve böylece de onların dikkatlerini çeken soruları bilmeyen Ruslar, Sibirya'yı tek başlarına ve kendi yöntemleriyle keşfe çıkmışlardı. Ruslar pusulayla ancak 17. yüzyılın sonlarında tanışmışlardı ve o zamana kadar, geçmişin seyyahları gibi bulundukları yeri sadece güneşe ve yıldızlara göre belirlerlerdi.[1] Kendilerine rehberlik edecek Batı'nın birikmiş bilgisine sahip olmayan ve yalnızca rüzgârı arkalarına alarak ilerleyen gemileriyle yine de, Avrasya'nın kuzey kıyılarından hareket ederek Beyaz Deniz kıyılarına ve Obi ile Yenisey nehirlerindeki yerleşim birimlerine doğrudan doğruya ulaşabiliyorlardı. Rus tüccarları Arkhangelsk'den doğuya doğru küçük kıyı tekneleriyle Obi Körfezi'ne, Taz Nehri'ne ve Mangazeia'ya 1600 yılından hemen sonra gidebilmişlerdi. Bundan birkaç yıl sonra da, Yenisey'in ağzından Turukhansk'a varmışlardı.[2]

Çar Mihail Fedoroviç'in 1619'da Arkhangelsk'ten Mangazeia'ya olan deniz yolunu kapatmasından sonra, Obi ve Yenisey nehir kentlerini üsleri olarak kullanan diğer tüccar ve kâşifler, Kutup kıyılarından, Avrasya'nın en kuzey ucu olan Taymir Yarımadası yollarını kesene kadar, doğuya gitmişlerdi. 1940'larda bulunan paralar ve el ürünü eşyalar, cesur Ruslar'ın Yenisey'den Lena'ya, yarımadanın batı ve doğu yanlarındaki Kara ve Laptev denizleri yoluyla gitmeye çalıştıklarını açıkça göstermişse de, bunların hiçbiri başarılı olamamışlardı.[3] Kutbun buz kaplı dağlarıyla dolu bu kısmı, 1870'lerde buharlı buz kırıcıların ortaya çıkmasına kadar geçilmez olarak kalacaktı.

Taymir Yarımadası'm aşamayan Ruslar çeşitli nehir yollarını kullanarak Lena Nehri'ne varmışlar, sonra ağzından çıkarak deniz yolculuklarına devam etmişlerdir. Kıtanın en düşman yerlileri, sarp dağlar, kolları birbirleriyle bağlantısız nehirler ve dört sıradağ ile karşılaşan Ruslar bir ara karadan ilerlemektense Sibirya'nın kuzeydoğu topraklarını denizden fethetmeyi düşünmüşlerdi. 1.5 ilâ 20 kilometre genişliğinde olan büyük Lena, keşfetmeyi umdukları yeni toprakların görkemli bir kapısı gibiydi. Eğer nehir ağzının doğusundaki denizler aşılabilirse Sibirya'nın kuzeydoğusundaki nehirlere girmek ve çevresindeki topraklara el koymak kolay olacaktı. Yakutsk'taki bazı Kossaklar ve kürk avcıları bunu denemeye istekliydiler. Diğerleri Kutbun buzlarla kaplı denizlerine açılmaktansa Verkhoyansk Dağları'nm sarp yüzünü kasıp kavuran fırtınalara göğüs gerip karadan kuzeydoğuya ulaşmayı umuyorlardı.[4]

1630'lu yılların sonlarında Sibirya'nın kuzeydoğusuna denizden gidilebileceğini düşünen Kossaklar ve kürk avcıları katransız ve çivisiz yapılmış ve geyik derisi yelkenli, altları düz tekneleriyle Kutbun

tehlikelerine atıldılar. Rüzgâr ancak arkadan geldiğinde yol alabilen bu teknelerin, dünyanın diğer okyanuslarına açılan 17. yüzyıl Avrupalı kâşiflerinin üç direkli tekneleriyle hiçbir benzerliği yoktu. En uysal denizlerde bile dengesiz olan ve Avrupalılar'ın rotalarını saptamak için kullandıkları denizcilik aletlerinin hiçbirini taşımayan bu teknelerde, Ruslar'ın Kossak ve kürk avcısı Vikingleri, Lena'nın buzlarla kaplı deltasının doğusunda burundan buruna, körfezden körfeze giderken önlerindeki tehlikelerle baş edecek durumda değillerdi. Yer değiştiren buz kütleleri bir anda aralarına giren her şeyi parçalayabilir, buzların sivri uçları teknelerin gövdelerini bağlayan meşin kayışları her an kesebilirdi. Canlarını bu zayıf teknelere emanet edenlerin çoğu seferlerinden dönmemişlerse de, içlerinde birkaçı ün kazanmışlardır. Bunların arasında 1640'larda Sibirya'nın kuzeydoğusuna açılan deniz ve kara yollarını keşfe çıkan Mihail Staduhin ve Seman Dejnev ünlü kâşifler ve rakiplerdir.

Staduhin ve Dejnev, Avrupa Rusyası'nın kuzey denizlerinin tehlikelerinin yüzyıllardır insanları sınadığı Beyaz Deniz kıyılarında yetişmişlerdi. 1630'larda Khabarov gibi kürk hummasına tutulan iki adam Yakutsk'a gitmişler, içlerinde daha gösterişçi olan Staduhin burada zengin olup askeri valinin dostluğunu kazanmıştı. 1640 yılında Yakutsk'un ötesindeki toprakları keşif seferlerinde Lena'nın doğusundaki ilk nehirler olan Yana ve İndigirka bulunmuştu. Sibirya'nın kuzeydoğusundaki ilk engelleri aşan ve birinci kalite samur kürkleriyle keşfedilecek daha büyük nehirlerin hikâyeleriyle dönen insanlar özellikle kıyılarında mors dişi yığınları olan, kömür karası samurların sürüyle dolaştıkları efsanevi 'Pogycha' Nehri'nden söz ediyorlardı.[5] Başka haberlere göre 'Pogycha'nın yakınında bir göl inci doluydu ve yine yakın bir dağda kayalara ok atarak kırılan parçaları toplardın ve bu parçalar gümüştü.[6] Avrupa'daki topraklarında altın veya gümüş olmadığı için samur kürklerini para olarak daha yarım yüzyıl kullanacak bir devletin insanları için kara samur sürüleri ve gümüşten dağlar müthiş çekiciydi. Staduhin ve Dejnev sınırlara yapılan daha önceki keşiflere katılmış olduklarından kendilerini 'Pogycha'yı aramaya verdiler.

Staduhin'in serveti ve Yakutsk askeri valisi ile dostluğu kendisine 1642 baharında İndigirka Nehri vadisinde kırk dört aylık bir kara keşif heyetinin komutanlığını sağlamıştı. Kışı, -70 dereceyi bulan ısılarda geçiren ve yerlilerle savaşlarda hemen hemen tüm atlarını kaybeden Staduhin ve adamları, İndigirka'da tekneler inşa edip kendilerinin Donan Deniz adını verdikleri yere gittiler ve oradan doğuya 480 kilometre giderek Kolima Nehri'ne vardılar. Vadinin, üç yüzyıl sonra Stalin'in en ünlü ölüm kamplarından biri olacak olan uç kısmında Nijnekolymsk'in temelini attılar. Burası o on yılın sonuna kadar Sibirya'nın kürk sınırının doğu ucu olacaktı. Staduhin heyeti 1646'da Yakutsk'a döndüklerinde yanlarında samurlardan bir servet vardı.

Staduhin yakaladığı yerlilerden duyduklarına dayanarak valiye ünlü 'Pogycha'nın, Kolima'nın ağzından doğuya doğru üç günlük yolda olduğunu bildirdi.[7]

Staduhin'in raporu Kolima havzasına bir avcı ve tüccar seli başlattı. 'Pogycha'ya denizden daha kolay gidileceğine inanan dört yüzden fazla Rus, Yakutsk makamlarına 'ticaret yapmak ve kürk haracı toplamak üzere Lena'dan ve denizden İndigirka ve Kolima nehirlerine gidiş' izni istediler.[8] Vali ve çevresine yakın olanlar 'Pogycha'ya yapılacak seferin başına Staduhin'in getirilmesini beklerlerken, Moskova'nın en zengin tüccarlarının bazılarının gönderdikleri ajanlar, savaşçı Yugakirler arasında kürk toplama seferlerinde işini bilen bir insan olarak namını duyuran Dejnev'e döndüler. 'Pogycha'yı her ne kadar gören birine henüz rastlamamışlarsa da, Dejnev'in, muhalefeti avantaja dönüştürme yeteneğinin büyük kârlar getirebileceğine inanıyorlardı.

Dejnev, Kolima üzerindeki Nijnekolymsk'ten ve Staduhin, Lena üzerindeki bir üsten 1647 yazında yola çıktıklarında 'Pogycha' resmen araştırılmaya başlandı. O yaz seyrek rastlanan irilikteki kalm buz tabakalarının Donan Deniz'e girilmesini engellediğinden her ikisi de kışı ve ilkbaharı orada geçirerek 1648'de bir denemeye daha hazırlandılar. Dejnev'in bu kere şansı yaver gitti. Yedi teknede doksan kişiyle yola çıktığında, tarihe geçecek bir avuç Rus deniz yolculuklarından birine liderlik etmeye hazırdı. Bir fırtınada Kolima'nın ağzında iki teknelerini kaybetmelerine karşın Dejnev'in grubu bir olayla karşılaşmadan Donan Deniz'e girdi ve kıyı boyunca yolculuğuna başladı. Kolima, Kutup Denizi'ne akan en doğudaki Asya ırmağı olduğundan 'Pogycha' Nehri'ni bulamadılar. Onun yerine eylül başlarında Sibirya'nın kuzeydoğu ucuna vardılar, Çukotka Yarımadası'nın çevresinden dolaşıp Doğu Burnu'nu (şimdi Dejnev Burnu) geçtiler, Kuzey Amerika ile Asya'nın ayrı kıtalar olduklarını kanıtladılar.[9]

Coğrafya bilmeyen ve Batı'daki haritacıların dikkatini çeken daha büyük sorulardan haberdar olmayan Dejnev ve arkadaşları, başardıkları işin öneminden habersizdiler. Şimdi geçmişe bakıldığında o kaba saba tekneleriyle Doğu Sibirya ve Çukçi denizlerinde 500 milden fazla yol almaları olanaksız gibi görünmektedir; bazı uzmanlar daha on beş yirmi yıl öncesine kadar Dejnev'in adamlarının bunu başardıkları iddiasını kuşkuyla karşılıyorlardı.[10] Mesafenin çok fazla, insanların deneyimlerinin çok sınırlı ve seyrüsefer bilgilerinin hiç olmadığını iddia etmekteydiler. Dejnev'in tekneleri çok zayıftı ve kendilerini bu yolculuğa çıkaracak itici güçleri çok azdı. Ancak Rus araştırmacıları artık Dejnev'in olaydan birkaç yıl sonra verdiği raporda anlattıklarının hiç kuşkuya yer bırakmayacak kadar doğru olduğunu kanıtlamışlardır. Dünya ise olayı ancak yüz yıl sonra öğrenecekti.[11]

Dejnev, şimdi adını taşıyan burnu döndüğü zaman kendisini Asya'nın kuzeydoğu ucundan aşağı döndüren talihi artık sona ermişti.

Bir fırtınada biri dışında diğer gemileri battı ve Çukotka Yarımadası'nın ıssız güney kıyılarına ancak yirmi dört adamı çıkabildi. Okur yazar olmadığı hemen hemen kesin olan Dejnev, İrkutsk askeri valisine verdiği raporda şöyle yazıyor: "Üşüyorduk, açtık, çıplaktık ve ayakkabılarımız yoktu. Ben, zavallı Semeika ve arkadaşlarım (o günlerde böyle yüksek bir makama yazılan raporlarda insanın kendisini küçülten terimler kullanılırdı) on haftada Anadir'e vardık, Anadir Nehri'nin denize döküldüğü yere ulaştık." Moskova'nın on bin kilometre doğusunda, Yakutsk'un iki bin kilometre kuzeydoğusunda ve Greenwich'in yarım dünya doğusunda olan Dejnev ve arkadaşları ne nerede olduklarını, ne de nasıl geri dönebileceklerini biliyorlardı. Tekneleri batmıştı. Asya'nın en kuzeydoğu köşesinde yerlerini ancak güneş ve yıldızlara göre saptayabiliyorlardı ve Yakutsk'un çok uzaklarda güneybatıda olduğunu ancak tahmin edebilirlerdi. Yiyecek ve yakacak bulamayan Dejnev daha iyi bir kışlak bulmak için adamlarını iki gruba böldü. Bir grup kaybolduysa da, Dejnev ve on iki arkadaşı sağ kalmayı başararak Sibirya'nın en kuzeydoğu köşesini Rusya adına işgal ettiler.[12]

Dejnev'in raporunda öyle ayrıntılar vardı ki, Avrupalılar bunları bilmiş olsalardı önlerindeki yüz yıl boyunca keşiflerinin odak noktasını başka yerlere kaydırırlardı. "Kolima Nehri'nden deniz yoluyla Anadir Nehri'ne giderken insanın karşısına çok uzun bir burun çıkıyor," diye yazıyordu. O noktadan sonra Bering Denizi'ne dökülen Anadir Nehri'nin ağzına varmış ve Avrupa'nın dikkatli haritacılarına Asya ile Kuzey Amerika'nın ayrı kıtalar olduklarını kanıtlamıştı.[13] Ancak belki de Yakutsk askeri valisi, çara yeni haraç toplamak için en iyi kişinin Staduhin olduğunu düşündüğünden, Dejnev'in raporu Moskova'ya gönderilmedi ve yüz yıla yakın bir süre Yakutsk arşivleri arasında gömülü kaldı. Bu arada 18. yüzyıl Rus kaptanları Vitus Bering ve Aleksey Çirikov ile Kaptan Cook ve diğer sekiz on Avrupalı, Asya ve Kuzey Amerika'nın birbirlerinden ayrı olduklarını kanıtlamak için Kuzey Pasifik sularını araştırmaya devam ettiler. Rusya'da pek sık olduğu gibi, 19. yüzyıl ortalarına kadar bütün resmi belgeler devlet sırrı olarak kabul ediliyordu. Devletin bu sır zorunluluğu bir yüzyılın keşiflerinin bir sonraki yüzyılda bir daha yapılması demekti.

Anadir Nehri'nde Dejnev ve on bir arkadaşı çarın ajanları gibi davranıyorlardı. Kendilerini Sibirya'nın bilinmeyen topraklarında bulan Poiarkov, Khabarov ve daha pek çok 17. yüzyıl Rusları gibi yerlilerden haraç olarak kürk alıyorlar, kendileri samur avlıyorlar, bulabildikleri zaman da mors ve mamut dişleri topluyorlardı. 1649 yazında Anadir'in 560 kilometre batısına giderek burada kendilerine kışı geçirecek yer yaptılar. Artık tuzak kurmanın güç olduğu bu yerden (Anadir bölgesi, Sibirya'nın kürklü hayvanlarının çok sayıda yaşamalarına imkân vermeyecek kadar kurak yerlerinden biriydi) Yakutsk'a nasıl döneceklerini hâlâ bilemiyorlardı. Dejnev bir süre yeni tekneler

yapıp geldikleri yoldan dönmeyi düşündü. Ancak Bering Denizi'nde akıntılar tersti. Ağaç dalları ve meşin kayışlarla birbirine eklenen tahtalardan yapılma ve geyik derisinden yelkenleri olan kaba saba bir Kossak teknesi bu ters akıntıya asla dayanamazdı.

Ertesi ilkbaharda, kamplarına aniden Nijnekolymsk'tan gelen küçük bir grubu görünce Dejnev ile adamlarının şaşkınlıkları tahmin edilebilir. Geriye dönüş yolu sonunda bulunmuştu, ancak sadece kaderin sağlayacağı o büyük şakalardan bir gerçekleşmişti ve kurtarıcıları Dejnev'in baş rakibi Staduhin'di. Staduhin, rütbesinin, ortak güçlerinin komutasını kendisine vermesini gerektirdiği konusunda ısrar etti. 17. yüzyıl kâşiflerinin yaptıkları en güç seferlerinden birini gerçekleştiren ve ıssızlık içinde iki yılını geçiren Dejnev şimdi Sibirya'nın kuzeydoğunu ele geçirme yarışında kısa bir süre önce yendiği adamın astı olacaktı.

Ancak dağların ötesine bir yol arayan yalnızca Staduhin değildi. Kendisi, Nijnekolymsk'ten itibaren, son iki yılını kıyıya bir geçit aramakla geçiren Kossak subayı Semen Motora'nın başında bulunduğu küçük heyetin izinden gitmiş ve Dejnev'le karşılaşmadan birkaç gün önce Motora'nın önüne geçmişti. Böylece işi yapan Motora, ama Sibirya'nın son dağ engelinde bir yol bulma şerefini üstlenen Staduhin olmuştu.[14] Bu üç gururlu ve kendini beğenmiş insan sekiz ay süreyle boğuştular. Staduhin komutanlığı vermeyi reddedince astlarından pek çoğu Motora ve Dejnev'e kaçtılar, bu ikisi de Staduhin'den ayrılıp güçlerini birleştirerek daha güneyde daha zengin kürk kaynakları aramaya gittiler.

Birlikte çalışan Dejnev ve Motora, Anadir boyundaki toprakları keşfettiler, sular alçaldığında nehrin ağzını kapatan kumlar arasında mors dişlerinden bir servet buldular. Bir ay içinde üç ton çıkardıktan sonra yaz sona ermek üzere olduğundan Anadirsk'teki kışlaklarına döndüler. Motora bir sonraki baharda yerlilerle bir çatışmada öldürüldü, ancak Dejnev, Sibirya'nın kuzeydoğusundaki çorak topraklarda daha on yıl mors dişi topladı. Ancak eskiden olduğu gibi Yakutsk'taki yetkililerle temassız kalmıyordu. Kendisinin yaptığı yolculuğu 17. ve hatta 18. yüzyılda bir daha tekrarlayan çıkmamıştı ama, Motora ve Staduhin'in yolu bulmalarından sonra Yakutsk'tan kara yoluyla yılda bir kere Anadirsk'e sefer yapılıyordu. İşte Dejnev'in tarihi yolculuğunun ayrıntılı ifadesi o seferlerden birinde bulunan okuryazar bir subay tarafından kaleme alınmıştı.[15]

Dejnev'in keşfinin önemi daha yüz yıl sonraya kadar bilinmeyecekse de, onun Çukotka Yarımadası'na girişi, Ruslar'ı, daha savaşçı ve kendilerine o güne kadar hiç görmedikleri derecede direnen yerlilerle karşı karşıya getirmişti. Yerleşim birimleri güneyde Anadir'den Kamçatka Yarımadası'na kadar uzanan ve güçlü komşularına yüzyıllardır haraç ödeyen, batıdaki daha küçük, daha zayıf aşiretlere benzemeyen mağrur Koryaklar aşağılanmaya direnmeye kararlıydılar.

Ruslar onları da rakipleriyle çatışmaya zorlayarak zayıflatmaya kalkıştıklarında, Koryaklar hemen diğer aşiretlerle ittifaklar kurdular.[16] Ele geçirdikleri tüfeklerle yerli silahlarının en etkinlerini birlikte kullanarak Ruslar'ı yüzyılın sonuna kadar Anadir Nehri'nin kuzeyinde tutmayı başardılar.[17] Ruslar ancak ondan sonra, Avrasya'nın bu en son kürk deposu olan Kamçatka Yarımadası'na gireceklerdi.

11

Sibirya Sınırında Yaşam

Rusya'nın Sibirya'da öncüleri olan Kossaklar, kürk avcıları ve sınır tüccarları Sibirya topraklarına dağılmış sınır koruganlarında ve kışlaklarda beş ilâ yüz kişilik gruplar halinde yaşıyorlardı. Her an tehlikeyle karşı karşıyaydılar; küçük bir hastalık, kırılan bir kol veya bacak ya da dikkatsiz atılacak bir adım, iki yerleşim birimi arasında İngiltere kadar mesafe olabilen bu ülkede ölüm demek olabilirdi.[1] Bu insanların pek azı Urallar'ı gittikleri yerde kök salmak için aşmışlardı. Hepsi bu vahşi topraklardan kürk ve fildişiyle ayrılma hayalleri kurarlardı. Kürk için gelmişlerdi ve kürk alacaklardı. O ıssız topraklara ayak bastıktan sonra yasa tanımazlar ve açgözlülüğün boyunduruğuna girerler, Sibirya yerlilerine acımasızca davranırlardı. Kossaklar sınır boyunca çar için haraç ve kendileri için 'armağanlar' isterlerdi. Soygun ve haraç, tüccar ve kürk avcılarına ticarette olduğu kadar kürk sağlıyordu. Ne kadar istekle veriliyor olsa bile, Rusya'nın Sibirya sınırlarındaki bu insanları yiyeceğe ve kürke doymazlardı. Yerlilerin verebileceklerinden hep daha fazlasını isterlerdi ve isteklerini yerine getirmeyenleri çok vahşice cezalandırırlardı.

Yerlilerle değiş tokuş yapabilecek mal alacak kadar parası ve cesareti olan herkes Sibirya kürk ticaretine girebilirdi. Bu küçük tüccarlar bir iki at yükü kadar kürk toplayabildikleri halde, Sibirya'ya ilk kürk akını durulana kadar bunlar yüz binlerce samur ve tilki kürkü toplamışlardı.

Sibirya'dan alınan kürkler hakkındaki bilginin çok azı bize kadar ulaşmıştır, ancak buradan bilebildiğimiz kadarıyla Rusya'ya dönen 436 tüccar ve kürk avcısı, 1630 yazında, Mangazeia'dan 34.000 samur kürkü getirmişlerdir; 1641 yazında ise çarın Yakutsk'taki

gümrüğüne 75.000 samur kürk getirilmiştir. Bazı tahminlere göre özel tüccarların 17. yüzyılda yıllık olarak topladıkları kürklerin değeri üç yüz bin rubleyi aşmaktadır. O dönemde Rusya'da dört kişilik bir köylü ailesi kırk dönümlük iyi tarım arazisinden yılda bir rubleden az kazanıyordu.[2]

Bir avuç kürk toplamak için Sibirya taygasının tehlikelerine göğüs geren binlerce küçük tüccar ve kürk avcısı karşısında Urallar'ı bir kere bile aşmamış, bu işte kendileri hesabına çalışması için parayla tüccar ve ajan tutmuş birkaç kişi vardı. Mallarını arabalar ya da teknelerle taşıyan bu tür tüccarlar uzaklık, hava ve talihlerine göre Sibirya'da iki ilâ altı yıl kalırlardı. Rusya ile batı Sibirya kentleri ve sınır karakolları arasında gidip gelmek genellikle bir kış ve iki yaz sürerdi. Tobolsk'tan Yakutsk'a gidip gelme ise bunun üç katı uzun sürebilirdi. Bir insan on yılda böyle iki sefer yapabilir, ama Sibirya'nın kuzeydoğusuna gidip oradaki avcılarla bir iki kış geçirdiği takdirde bunu bile yapamazdı.

Kürk sınırının uzak bölümlerine beş altı yolculuk bir ömrün en iyi yıllarını alacağı için,[3] Sibirya'ya giden Ruslar için zaman ve mekân ayrı anlamlar taşırlardı. Moskova'dan Kolima topraklarına iki üç gidiş gelişte bir insan gençlikten orta yaşa geçerdi. Dolayısıyla, yaşamın 'şimdi ve burada' niteliği, Sibirya'da yolculuğun gerektirdiği çok büyük zamanlarla kesin bir çelişki içindeydi.

Sibirya kışı kendilerini uzak kışlaklara sığınmaya zorlayana kadar, fatihlerin ve tüccarların, baharda buzların çözülmesinden sonra en iyi koşullar altında sadece yedi ayları vardı. Çoğunlukla kaba kütüklerden yapılmış ve pencereleri mika ya da şeffaf balık derilerinden yapılma köylü kulübelerinden farksız bu yerler, kürk sınırında kış yaşamının merkezleri olurdu. Doğru düzgün ısıtmayan tek bir kerpiç sobanın dumanına karışan kalabalığın kokusu, insanların yemek yiyip, uyuyup, cinsel ilişkide bulundukları bu tür sığınakları, bir tek büyük odada boğulmadan yaşayabilmelerinin anıtlarına dönüştürüyordu. İnsanlar bu kapalı alanlarda uzun Kutup gecelerinin sıkıntısıyla boğuşurlar, işlenmemiş kürklerini giyerler, eğlenmek için kumar oynarlar ve canları isteyince de birbirlerini öldürürlerdi. Bahar gelince bu insanlar yeniden yola düşerler, arabalar veya yük atlarıyla ülkenin içerlerine girerler, Sibirya'nın büyük nehirlerine akan kollar arasında yolculuk yaparlar, bir nehir sisteminden diğerine teknelerini karada taşırlardı.

Bu sınır insanlarını ve Kossaklar'ı bir disiplin altında tutmak için acımasız valiler gerekirdi ve Sibirya'yı yönetmek ve savunmak için gönderilen insanlar, yönetmek için geldikleri serüvencilerden daha üstün değillerdi. Moskova yasaları, çarın memurlarının kişisel kazanç için Sibirya'nın 'altın post'u peşinde koşmalarını yasaklasa da, bunların çoğu bundan başka bir şey düşünmezlerdi. Çar adına gücü kullanan herkes ya kürk ticareti yaparak, ya da ellerinden ge-

çen kürklerin bir kısmını çalarak zengin olurdu. Yüzlerce yıllık gelenekler sonunda ta Moğollar zamanından beri Rusya memurları arasında rüşvet ve hırsızlık sıradan bir şey olmuştu; ancak çarı Sibirya'da temsil eden insanların açgözlülüklerinin, Urallar'ın Avrupa yanında pek benzeri yoktu. Cinayet, haraç, sahtekârlık, eşkiyalık ve kürk için kadın satışı hep bu insanların işledikleri suçlardı. Bir yorumcu şöyle demektedir: "Hiçbirinde Tanrı korkusu ve utanma duygusu yoktu. Bu konudaki kanıtlar çelişkisiz olmasaydı, insan bu kişilerin çağdaş edebiyatın onları çizdiği kadar aşağılık ve soysuz olduklarına inanamazdı."[4]

Çarın Tobolsk, Mangazeia, Yeniseysk, Yakutsk ve daha birçok sınırı belirsiz bölgelere gönderdiği askeri valiler Tanrı'nın ve insanların yasalarını herkesten çok çiğnerlerdi. Hükmettikleri çok geniş topraklarda askeri güç ve sivil yetki kendi tekellerinde olan bu insanların ellerinde, başkalarının aleyhine çok büyük servetler yapma fırsatları vardı. Bir yüksek memur 1635'te Mangazeia'ya geldiğinde yanında otuz iki uşak, bir özel papaz, 2500 galon şarap ve içki getirmişti; Tobolsk'a (17. yüzyıl Sibiryası'nın en önemli yeri) gelen her yeni askeri vali bunun en az iki katı kadar akraba, uşak ve en az iki katı malzemeyle gelirdi.

Yüzyılın sonlarına doğru Sibirya yüksek memurlarının bagajları o kadar fazlaydı ki, akla ortaçağ Avrupası'nın kral ve kraliçelerinin yaptıkları yolculuklar geliyordu. Bu adamlar çok uzaklarda hizmet gördüklerinden ve çok büyük toprakları yönettiklerinden Moskova'da bunları kontrol için yapılacak şey görev sürelerini iki yılla sınırlamak ve bu kısa memuriyetin hırsızlık fırsatlarını sınırlayacağını ummaktı.[5]

Sibirya Rusları arasında kürk dışında en kârlı girişim kadın ticaretiydi. Sibirya'nın o yalnız dünyasına kadınlar nadiren girdiklerinden, yerli kadınlar, sürgün kadınlar, kocalarıyla gelip dul kalmış kadınlar ve kaderin, Urallar'ın ötesine attığı bütün kadınlar satış ve ticaret metalarıydı. Bu tür suçların ilk resmi raporlarını inceleyen bir yazar şöyle diyor: "Karılarını ve kızlarını sanki odalıklarıymış gibi değiş tokuş ederler, kumarda kaybedip kazanırlar, kiralarlar ve satarlardı."[6] Devlet memurları ve askerler seçtikleri kadınlara daha iyi yiyecek ve barınma vaat ederek, zinadan cinayete kadar çeşitli suçlarla Sibirya'ya sürülen bu kadınları paylaşırlardı. Sibirya sınırının çiğ yaşamına atılan kadınlar için açlık veya yaşamak ya da yoksunluk içinde bir yaşamla az bir konforu olan bir yaşam arasındaki fark gerçekten çok büyüktü. 1940'ların ve 1950'lerin 'kur yapma' âdetlerinin üç yüzyıl öncesine şaşırtıcı derecede benzediği Sibirya'daki kadınlar bu seçeneklerle 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar karşılaşacaklar ve ancak ondan sonra sınır bölgelerine sürgünlere son verilecekti. Sibirya'nın yerli kadınlarının en soyluları bile aynı kaderi paylaşmaktaydılar. Bir Rus yetkilisinin Sibiryalı bir prensin karısını haremine aldı-

ğı bildiriliyordu. Çeşitli kaynaklar başkalarının da bu örneği izlediklerini bize göstermektedir.[7]

Koşullar yerli prenseslerin sıradan halk arasındaki kızkardeşlerinin de kaba fatihlerin kucaklarına atılmalarına neden oluyordu. Ruslar Sibirya yerlilerini yıllık haraçlarının bir kısmını kadın olarak vermeye zorluyorlar ve bu kadınlar garnizonlarda ve kışlama yerlerinde iki üç samur kürk karşılığında satılıyorlardı. Pazarlarda alınıp satılan, kumar masalarında kazanılan ya da kışlalarda bir kış kullanılıp yeniden satılan bu kadınlar, değerleri hiç düşmeden elden ele, mevsimden mevsime aktarılıyorlar ve kaderin bir yıl sonra kendilerine nasıl bir oyun hazırladığını bilemiyorlardı.[8] Kadınların Kossaklar'la, avcılarla ve sürgün suçlularla olan geçici ilişkilerinden Yakut, Ostiak, Samoyed ve Moğol annelerinin kanının Rus babalarınınkiyle birleştiği çocuklar doğmuştu. Bu, Ruslar'ın Sibiryalılar'a dört yüzyıl süreyle bağışlayacakları uzun ve karmaşık mirasın ilk unsuru olmuş ve sonuncusu da 1980'lerde dev bir çevre zehirlenmesiyle gelmiştir.

Sibirya sınırında kürk ve kadınlardan sonra en hareketli ticaret, yasadışı içki alanındaydı. Gözden uzak imbikhanelerde ve arka bahçe imalathanelerinde yapılan içkiler üretilebildikleri hızla içildiğinden çok kârlı ticaret alanıydı. Önemli olan miktardı ve alkol miktarı saflıktan önce geliyordu. Günümüzde hemen hemen insanın bildiği bütün organik maddelerden kaçak içki yapan halefleri gibi 17. yüzyıl Sibiryası'ndaki Ruslar da herhangi bir maddeden yapılan her türlü içkiyi bol miktarlarda içerlerdi. Yetkililerin üretenleri, satanları ve içenleri para, kırbaç ve hapis cezalarına çarptırmaları boşunaydı. Hiçbir şey kaçak içkinin Ruslar'ın ardından Urallar'ı geçmesini önleyemez ve bir kere kök saldıktan sonra hiçbir şey onu ortadan kaldıramazdı.

Suçla haşır neşir olmuş bir yerde bile suçun bir bedeli vardı, özellikle de onu yüksek yerde satın alacak parası ya da etkinliği olmayanlar için. Çarın yetkilileri kendilerini koruyacak paraları olmayanları kırbaçla, hapisle, asarak ve şaşırtıcı derecede zalim işkencelerle cezalandırırlardı. Sibirya Dairesi'ne verilen bir dilekçede bir grup itaatsiz Kossak, Yakutsk askeri valisini şöyle suçluyorlardı: "Bizleri bir ateşin üzerinde yaktı, kollarımızı bacaklarımızı çıkardı, başımıza soğuk sular döktü, göbeklerimizi ve kaslarımızı sıcak maşalarla koparttı." Diğerleri aynı yetkilinin insanları büyük demir tavalarda kızarttığını, tırnaklarının arasına iğne soktuğunu, çıplak sırtlarına yanan kömürler koyduğunu bildirmişlerdir.[9] Suçluların kulakları, burunları ve kolları kesiliyor, dilleri kopartılıyor, alınlarına, yanaklarına ve sırtlarına dağlama ile damgalar vuruluyordu. Ölüm cezasına çarptırılanların durumu diğerlerinden iyiydi: Yetkililer bunların cellat karşısına çıkmaları yerine sınır ötesi topraklarda çar için yeni haraç kaynakları aramalarına izin veriyorlardı. Sibirya'nın en ünlü 17. yüzyıl kâşifle-

rinden bazıları -bunların arasında Khabarov da vardı- çarın celladı yerine yeni haraç kaynakları aramayı yeğlemişlerdir. Daha küçük suçlar işleyenler için "Tanrı çok yukarlardadır ve çar çok uzaklarda" eski Rus atasözü, bir dilekçenin Moskova'ya gitmesi, üzerinde bir karar alınıp geri gönderilmesinin iki yıl sürdüğü bu topraklarda yeni anlam kazanmıştı.

Sibirya'nın yerlileri Ruslar'dan çok çekiyorlardı. Moskova'daki Sibirya Dairesi kendilerine onları 'aşağılamama' uyarısında bulunmuşsa da, Sibirya genel valileri genellikle aşiret reislerini ve şamanları rehine alıyorlar, prangaya vuruyorlar, kışları kızak köpekleri için saklanan çürümüş etlerle besliyorlardı. Batı Sibirya'dan gelen haberlerde çarın memurlarının yerlilere işkence yaptıkları bildirilmekteydi. Yakutsk askeri valisi bir keresinde yirmi üç aşiret reisini astırmıştı (ve bunun için kınanmıştı), Ohotsk'ta bir memur da yerel Tunguzlar'ın bütün çocuklarını kaçırtmış, sonra bunları tanesi bir samur kürk karşılığında ailelerine satmıştı.[10]

Bu kötü davranışların ardında genelde kürk haracı konusundaki anlaşmazlıklar bulunurdu. Ruslar haraçlarının bir kısmını kadın olarak alsalar da, Sibiryalılar yeni efendilerine haracın büyük kısmını kürkle ödemek zorundaydılar. Zamana ve mekâna göre her yerli erkek her yıl, bir ilâ on, birinci kalite samur kürkü ederdi ve haracı toplayan memurlar için de 'armağan' olarak fazladan kürk istenirdi.[11] Bir kent ya da sınır karakolu yakınında yaşayan Sibiryalılar (Ruslar batı Sibirya'da 1640 yılına kadar yirmi dokuz böyle yer kurmuşlardı) av mevsimi sona erince haraçlarını buradaki en büyük memura kendileri götürürler, daha uzaklarda yaşayanlara ise özel Kossak ve haraç toplayıcı birlikleri gönderilirdi.

Ruslar daha sonra kürkleri ayırırlar, tilki kürklerini onarlık, samur kürklerini kırkarlık, vizon ve sincapları altmışar veya seksenerlik bağlar halinde toplayıp Moskova'ya gönderirlerdi. Sibirya Dairesi'nde bunların değerleri hesaplanır (herbirinin iyi ya da kusurlu yanları işaret edilir) sonra da, ya depolanır ya da ticari amaçlarla kullanılırlardı.

Özel tüccarlardan ve kürk avcılarından her on kürke karşılık vergi olarak birinin de alınmasıyla çarın yıllık kürk haracı 17. yüzyıl sonunda yılda 100.000 kürke yükselmişti. Çarın sarayının ve hükümetinin masrafları bu kürklerden çıkarılır, yabancı hükümdarlara ve elçilerine armağan olarak kürk verilirdi. Ruslar'ın Romanovlar'ın 17. yüzyıl başında iktidara gelmelerinden önceki sıkıntılarından kurtulmalarını sağlayan ve İsveç ile Polonya'nın el koydukları büyük toprakları geri almanın bedelini ödeyen, bu 'yumuşak altın'dı. Kürk ticaretinin geliri, Büyük Petro'nun, 18. yüzyıl başında Rusya'yı modernleştirme dev girişimini de finanse edecekti.[12]

Daha sonraki yıllarda Sibirya altını, gümüşü, kömürü, petrolü, doğal gazı ve kerestesi, Stalin ile haleflerinin Sovyet halkı üzerine

zorla yükledikleri dev sosyal mühendislik deneyinin masraflarını da ödeyecekti.

Yeni Dünya'da büyük altına hücum dönemlerinde servet sahibi olmak için yarışan ama altın humması sona erince başka işlere yönelen insanlar gibi, Sibirya'daki Ruslar da kürk ticareti doğuya doğru kaydıkça başka geçim kaynaklarına döndüler. Kürke hücum döneminin doruğunda Kossaklar, tüccarlar ve kürk avcıları Sibirya sınırlarına egemen olmuşlar, burada şiddetle ve şiddet altında yaşamışlardı. Ancak kürk sınırının çok hızlı ilerlemesi üzerine 1640 ve 1650'lerde batı Sibirya'ya yerleşen kadın ve erkeklerin ve 1670 ve 1680'lerde Yenisey ve Lena topraklarına yerleşenlerin artık ilk kaygıları kürk değildi. Bu ilk *sibiriaki*'ler -Ural'ın Avrupa yanındaki yurtlarından ayrılan Ruslar kendilerini Sibiryalı olarak görüyorlardı- oralarda kök salıp yuva kurdukça, yeni işlere atılıp sahneyi yeni yaşam biçimlerine hazırladılar ve yeni Sibirya kültürünün yaratıcıları oldular. Zamanla bunlardan bazıları Sibirya'nın Rus İmparatorluğu'ndan ayrılması için güçlü seslerini yükselteceklerdi.

Yeni yaşam kurmaya gelen insanlar arasında marangozlar, demirciler, silah yapımcıları, tekne yapımcıları ve pek çok diğer zanaatkâr kendilerine büyük talep olduğunu gördüler. Kürk sınırı doğuya kaydıktan sonra ticaret artık yalnızca kürk karşılığı bıçak, tencere, boncuk ve süs eşyası vermek değildi. 1650'li yıllarda batı Sibirya'daki Rus zanaatkârları giderek artan talebi karşılayacak kadar gümüş, deri ve demir eşya üretiyorlardı.

Yüzyılın sonunda Orta Asya ülkeleri ile ticaret, Sibirya'nın ekonomik yaşamına yeni boyutlar getirmiş, Çin'de Rus kürkleri pazarı genişleyince Sibirya ticareti daha karmaşık bir hal almıştı. 1670'lerde Kuzey Amerika'nın sınır bölgelerinden gelen kürkler Avrupa'da Rus kürkleriyle rekabete başlamıştı. Avrupa kürk ticareti tekeli tehdit edilince Ruslar, Çin ve Orta Asya hanlıkları pazarlarını yeni ufuklar olarak görmeye başladılar.[13] Çarın 17. yüzyılın ikinci yarısında Çin'e diplomat göndermeye başlaması ve 1650'lerden 1720'lere kadar Ruslar'ın başlıca amaçlarının Çinliler'le bir ticaret anlaşması yapmak olması bir rastlantı değildi.[14]

Kürke hücum günlerinin sınır karakolları, daha yerleşmiş kasabalara ve ticaret merkezlerine dönüştükçe Tobolsk Sibirya'nın başlıca kenti oldu. Urallar'ın doğusunda Rus hükümetinin, dininin ve ticaretinin merkezi olan Tobolsk'ta 17. yüzyıldan önce bir erkekler manastırı, bir kadınlar manastırı ve bir din okulu vardı.

Buharalı ve Tatar tüccarlar Doğu'dan Tobolsk pazarlarına mal getirirler, kentin kendi zanaatkârları ekonomik yaşama daha fazla bir canlılık katarlardı.[15] O günlerde Rusya'nın Sibirya ticaretinin tümü Tobolsk tüccarlarının elinden geçerdi. Tobolsk yüzyılın sonunda Sibirya'nın en büyük ticaret merkezi ve bütün Rusya'nın en varlıklı kentiydi.[16]

Tobolsk rakipleri olmadan bile 1650'de, Sibirya ıssızlıklarında tek başına bir ada değildi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Tomsk da güney orta Sibirya'da buna benzer bir rol oynamaya başlamıştı; Yakutsk'tan Sibirya'nın uzak doğusuna giden ticaretin geçiş noktası olan Yeniseysk de daha kuzeyde aynı işlevi görüyordu.[17] Yeniseysk'in doğusunda Yakutsk ve İrkutsk da kilit kentler olmuşlardı. Dejnev ve Staduhin'in Sibirya'nın kuzeydoğusunda açtıkları topraklardan gelip giden kürkler, mallar ve tahıl, Yakutsk'tan geçerdi ve kent bu nedenle 17. yüzyılın ortalarına doğru Lena'nın ötesindeki tüm topraklara hükmetmekteydi. Ondan sonra 1661'de Angara ve İrkut nehirlerinin birleştiği yerde kurulan bir karakol olan İrkutsk, Buryatlar'dan çarın kürk haracını toplamaya ve Transbaykal topraklarının kontrolünü ele geçirmeye başladı. Çin sınırına yakın olan kent, Moskova'nın Çin'le ticaretini geliştirmesi için önemli bir halka olacak konumda olduğu gibi, doğu Sibirya'nın kendi tahılını üreten nadir bölgelerinden biriydi. Yakutsk ve Yeniseysk'in aksine 17. yüzyılda İrkutsk'ta açlık pek seyrek görülmüş, halk Urallar'dan gönderilen tahıla muhtaç olmamıştı.[18]

17. yüzyıl ikinci yarısına girerken Sibirya'nın batısı, Avrupa Rusyası'nın tahılına giderek daha az ihtiyaç duyuyordu. Ruslar giderek avcılıktan tarıma dönüyorlar, Çarlık hazinesinden verilen hayvanlar, tohumluklar, araç gereçler ve para yardımı Avrupa Rusyası'nın toprağın verimli olmadığı yerlerdeki köylülerini Sibirya'ya çekiyordu. Sibirya'nın yeni topraklarında bir aile çar için ektikleri bir dönüm toprağa karşılık beş dönüm de kendileri için ekebiliyorlar ve yurtlarında kendilerini ezen yoksulluktan kurtuluyorlardı. Yeni yaşamlarına başlamak için gelenlerden bazıları devletten destek alan yerleşimcilerdi. Diğerleri Urallar'ı bir kere geçtikten sonra eski efendilerinin kendilerini bulma şansının olmadığını bilen serflerdi. Gelecek yüzyıllarda Sibirya bir 19. yüzyıl dışişleri bakanının deyimiyle, Rusya'nın tüm suçlularının atılacağı 'derin bir ağ'[19] olmuştu. Ama burası aynı zamanda bir fırsatlar ülkesi, efendileri tarafından ezilen ya da talihsizliklere uğramış insanlar için yeni bir yaşam kuracakları bir yer olmuştu. Böylece, Yermak'ın zaferinin yüzüncü yılı dolmadan Rus askerleri, Rus zanaatkârları, Rus köylüleri, Rus kiliseleri, Rus hükümeti ve Rus yaşam biçimi Sibirya'da yerlerini almaya başlamışlardı. Yüzyılın sonunda Sibirya'da on binden fazla Rus köylü ailesi yaşıyordu.[20]

Bu insanlara Sibirya'yı açan fetih, bir zamanların tanınmayan Moskova krallığını da modern dünyanın en büyük imparatorluğuna dönüştürmüş ve Ruslar, Avrupa'nın büyük devletleri arasında yerlerini almaya hazırlanmışlardı. 18. yüzyılın başında iki metre boyunda ve enerji dolu olan ve geleneklere önem vermeyen Büyük Petro tarafından acımasızca modern çağa itilen Rusya, çeyrek yüzyıldan daha kısa bir süre içinde Batı'ya meydan okuyacak ordusunu ve silahlarını geliştirmişti. Zamanın Fransız dışişleri bakanı bu sürecin geri kalmış

Moskova'yı 'düşmanlarına tehlikeli olacak' bir imparatorluğa dönüştürdüğünü yazıyordu.[21]

Ünlü Alman filozofu Leibnitz (ki, bir zamanlar İsveç ordusunun Rusya'yı geçerek Çin sınırlarına dayanacağı kehanetinde bulunmuştu) Avrupa'nın artık 'çarın aşırı gücünden korktuğunu' itiraf ediyordu. Leibnitz'e göre Petro şimdi Avrupa'nın hükümdarları ve devlet adamları için 'Kuzey'in Türk'ü' olmuştu.[22]

Rusya'nın Avrupa'nın büyük devletleri arasına aniden girişini sağlayan şey, kürke hücumun dorukta olduğu yıllarda, devletin, başka doğal zenginlik kaynaklarını da aradığı Sibirya idi. 17. yüzyılın sonuna doğru maden arayıcıları Sibirya'nın batısında Ural ormanlarında demir madeni bulmuşlardı. Bu, Buryat ve Yakut demircilerinin eski zamanlarda döktükleri demirden çok daha üstün kaliteliydi ve Rusya'nın 1700'lerin başında modern savaşlar yapmasına imkân tanıyacak top ve tüfeklerin çok büyük miktarlarda üretilmesi demekti. Bu olasılıkları gören Büyük Petro, Sibirya demiriyle, Rusya'yı büyük devletler arasında bir yere sokma fırsatını kaçırmadı. Ancak Batılı devletlere meydan okumadan önce Ural demirinin çıkartılması ve işlenmesi gerekiyordu. Bunun için de Rusya'da yaptıkları işi bırakıp Sibirya ıssızlıklarında büyük miktarlarda demir ve çelik üretmeye cesareti olan insanlara ihtiyacı vardı. Aradıklarını orta Rusya kentlerinden Tula'da demircilik yapan Nikita Demidov ile Batı'da mühendislik okumuş olan oğlu Akinfi'de buldu.

BÖLÜM III

Ruslar Fethettikleri Yerleri Keşfediyorlar

12

Demidovlar, Sınır Demiri ve Çar Petro

Avrupa'yı yöneten devlet adamları ve hükümdarlar 17. yüzyılın sonunda sadece doğal kaynaklara sınırsız erişimi olan ve bunları üretecek teknolojiye sahip olan devletlerin zengin ve güçlü olacaklarına inanırlardı. Bu inanç İngiltere, Hollanda, Fransa ve İspanya'nın sömürge imparatorlukları kurmalarına, Yeni Dünya'da ve Uzakdoğu'da çok büyük topraklar ele geçirmelerine neden olmuştur. İngiltere ve Hollanda'nın her zaman yeni imparatorlukları arayan tüccar serüvencileri Rusya'yı da bu gözle görüyorlardı. Rusya kürke olduğu kadar Avrupa'nın giderek gelişen kentlerini beslemek için gerekli tahıla da sahipti. Ayrıca Rusya'da modern donanmalar için çok önemli olan kenevir, katran ve kereste çok boldu. Avrupalılar bu nedenle Korkunç İvan'ın günlerinden beri Rusya'ya girmeye başlamışlardı. 17. yüzyılın ortaları geldiğinde İngilizler donanmaları için halat üretmek üzere Kuzey Rusya'nın Beyaz Deniz kıyılarında bir halat bükme imalathanesi bile inşa etmişlerdi.

Böylece Ruslar tıpkı kendilerinin Sibiryalılar'ı sömürdükleri gibi, servet ve teknolojiye daha büyük erişimleri olan devletler tarafından sömürülme tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Bir Rus devlet adamı şöyle bir uyarıda bulunuyordu: "Yerliler ürünlerini ham durumda sattıklarında, bunları işleyen ve emekleri karşılığında büyük kârlar elde edenler, hep başka devletlerin halkları olmaktadır. Malın eski sahipleri ise ancak geçim sağlayacak kadar bir şeyle yetinmektedirler."[1] Büyük Petro eğer Rusya'yı eşitleri yapmadığı takdirde Avrupa kral ve tüccarlarının yurdunu yutacaklarını hissettiğinden kaybedecek fazla zamanı yoktu. Rusya dünyadakilere eşit bir ordu kurmak zorundaydı. Bunu yapmak için de ordusunu, Sibirya kürkleri karşılığında Batı'dan alınan pahalı silahlarla donatmaktan vazgeçmeliydi.

Petro daha önce hiçbir çarın yapmadığı bir biçimde ve kişisel örnek oluşturmaya aday olarak 1689'da, Rusya'nın dümenini büyük bir hız ve kararlılıkla ele aldı. Batı'nın devletleri arasında yerini almak istiyorsa, Rus silah yapımcılarının Rusya'nın silahlarını Rus demir ve çeliğinden üretmeleri gerektiğini anlamıştı. Ancak Rusya'da Moskova ve Tula'daki birkaç küçük dökümhane ve silahhaneden başka bir demir çelik sanayii yoktu. Petro'nun selefleri Urallar'ın ötesine gön-

derdikleri her askeri valiye Sibirya'da demir madeni arama talimatı vermişler, bazıları da ithal edilmiş demirle çalışacak yabancı uzmanlar getirterek Rusya'nın demir sanayiini geliştirmek istemişlerdi. Bu çabaların hiçbiri yararlı olmamıştı. Solvyçegodsk'ta Stroganovlar'ın tuz işletmeleri yakınlarında ve daha bir iki yerde küçük demir rezervleri bulunmuştu ama Sovyetler Birliği'ni dünyanın en büyük demir ve çelik üreticisi yapacak olan büyük rezervler henüz keşfedilmemişti. 17. yüzyılın sonunda Rus demirinin çoğu köylüler tarafından kazılmış bataklıklardan geliyor, bunlar küçük demirci ocaklarında ısıtılıyor ve çekiçlerle küçük parçalara şekil veriliyordu. Ruslar yüksek kalite demir ve çeliği İsveç'ten alıyorlardı ve İsveç Baltık Denizi'ne erişmek için Rusya'nm savaşacağı milletti.[2]

Sibirya'nın batı sınırında Neviansk'da yüksek kalite demir madeni bulunması Rusya'nın demir sanayiini Büyük Petro'nun tahta çıkmasından on yıl sonra değiştirmişti. Büyük bir nehirler ağının ortasında, yakıt için ormanların çevrelediği bir alanda bulunan madene uzmanlar 'İsveç'te bulunanlardan daha iyi' raporunu vermişlerdi.[3] Şimdi dökümhanelerin inşa edilmesi, bu ıssız yörede bir işgücü toplanması, Rusya'da hiç görülmedik bir ölçüde usta işçiler yetiştirilmesi gerekiyordu. Petro bu işi Verkhoture askeri valisine verdiyse de, Rusya, İsveç'le savaşa girince adam başarısızlığa uğradı. Neviansk'taki yeni dökümhanenin, ordularına yolladığı 'kötü demir'den ve 'çarpık ağızlı toplardan' bıkan çar, görevi, güvenini kazanmış bir demirci ustası ve silah yapımcısı olan Nikita Demidiç Demidov'a verdi.[4]

Demidov'un sarkık ve güçlü omuzları, örs başında geçirilmiş bir yaşamın kanıtıydı. Bazı kaynaklara göre, Orta Avrupa'nın en ünlü silah yapımcılarından birinin silahının çok ustaca yapılmış, kusursuz bir kopyasını, saraydan biri için yaparak Petro'nun gözüne girmişti. Diğer bazı kaynaklarsa, onun Petro'nun isteği üzerine Tula'nın diğer silah yapımcılarından daha çabuk bir tüfek yaptığı için yükseldiğini iddia etmektedirler. Yine bazıları da, çarla silah ustasının, Petro'nun Preobrajenski Muhafız alayı için iri yapılı insanlar aradığı zaman karşılaştıklarını söylemektedirler.[5] Kesin olarak bildiğimiz tek şey çarın 1695 sonlarında ya da 1696 başlarında Osmanlı İmparatorluğu ile ilk savaşı sırasında, Moskova ile cephe arasında gidip gelirken Tula'ya uğradığı ve Demidov'un çara kendi tasarımı olan altı adet tabanca armağan ettiğidir.[6] Demidov'un modern silah teknolojisi anlayışından ve insan idare etmesinden etkilenen Petro ona bir vaatte bulunmuştu. "Fabrikanı genişletmeye gayret edersen seni yalnız bırakmam."[7]

Nikita Demidov, Tula'da daha yıllarca çalıştı. Orada su gücünü kullanan ilk demirci ustası oldu ve diğer birkaç küçük dökümhaneyi satın aldıktan sonra hükümetin spesifikasyonlarına uyan ve Avrupa'dan ithal edilenlerden çok daha ucuz olan çakmaklı tüfekleri üretmeye başladı. 1700 yılında Rusya ile İsveç arasında Büyük Kuzey Savaşı'nın başlamasıyla devlet siparişleri gelmeye başladı ve Demidov

bir yıldan az bir süre içinde yirmi bin tüfek siparişi aldı.[8] Petro'nun, onu 'yalnız bırakmayacağı' sözünde durmuş olduğu anlaşılıyordu. Çarın hamiliği başka bir biçime dönüştü. Neviansk'taki başarısız dökümhaneyi ucuz demir ve iyi yapılmış top vaatlerine karşılık, özel ellere teslim etmek isteyerek, 1702'de Nikita'ya teklif etti.

Yerine getiremeyeceği kadar çok siparişi olan ve kendi Tula kentinde rahatça yaşayan Nikita Demidov, Petro'nun Sibirya sınırına gitme önerisini biraz kaygıyla karşılamış olsa gerek. Ancak önüne çıkan bu fırsatı kaçırmadı, karşısında Tula'da asla başaramayacağı çapta bir dökümhane kurma fırsatı olduğunu hissetti. Nikita ile oğlu, Neviansk'ta ve çevresindeki alanda bir imparatorluk kurmaya giriştiler. Bunun temeli Sibirya'nın batı sınırındaydı ve Chusovaia Nehri tekneler dolusu demiri ve silahı Avrupa Rusyası'nın merkezine taşıyabilirdi. Chusovaia ve Urallar'ın Sibirya tarafındaki Tagil ve Neiva kısa zamanda bir dizi madeni, ormancı kampını, demirci ocağını ve dökümhaneleri birbirlerine bağlayacak, dağların ötesinden insan, maden, silah ve ikmal malzemesi gelmesini sağlayacaktı.[9]

Demidovlar'ın, çara demir silah yapmaları için sadece bol miktarda madene değil, ucuz emeğe de ihtiyaçları vardı. Nikita daha önce hiç görülmedik bir şey yaparak, Neviansk çevresinde tek yerel işçi kaynağı bir avuç Rus köylüsü ile dağınık birkaç yerleşim biriminde oturanlar olduğu için, çardan, dökümhanelerinde çalıştırmak için serf satın almalarına izin verilmesini istedi.[10] Rusya'da serflere sahip olmak hakkı sadece çar, Çarlık hazinesi ve soylulara aitti. Petro'nun halktan birine bu ayrıcalığı tanıması, Batı'nın madenine ve teknisyenlerine bağlı olmayan bir demir ve silah sanayiini ne kadar istediğini göstermektedir. Çarın desteğiyle Demidov modern Rusya'da serf sahibi olan ilk sıradan insan oldu. Bu adımıyla da, 18. yüzyılda Rusya'nın en iyi döküm ustalarının, maden işçilerinin ve silah ustalarının serfler olmasını garanti altına almış oluyordu.

1702'de Neviansk'a taşınmak, Demidovlar'la Romanovlar arasında yarım yüzyıl içinde altı hükümdarın gelip gitmelerine karşın yaşayacak bir ittifak yarattı. Demidov demiri, Urallar'dan Rusya'ya getirilen Sibirya ürünlerinin ilk vergiden bağışık malı oldu. Demidov ocakları ve dökümhaneleri 1720'de Rus donanmasına demir sağlayan tek kuruluş haline geldiler. Dökümhanelerine yakıt sağlamak için büyük çaplı ormancılık işletmeleri kuran Demidovlar, devlet tersaneleri için ağaç kesmeye başladılar. Petro'nun savaş girişimlerinin her alanından para kazanan aile, 1721'de çar ve çariçenin bir gün Rusya'nın başına geçeceğini umdukları bir oğulları olunca yüz bin rublelik altın armağan verecek zenginliğe eriştiler.[11] Ancak Demidovlar'ı hükümdarlarına bağlayan şey bu armağanlar değildi. Stroganovlar'dan bu yana en başarılı sınır girişimcileri olan Demidovlar, Petro ve haleflerine Rusya'nın, Batı'nın büyük devletleri arasında bir yer almalarını sağlayan demir sanayiini vermişlerdi. Rusya 1780'lerde dünyanın en önde ge-

len pik demiri üreticisi olduğunda, her beş tondan ikisi Nikita ile haleflerinin Sibirya'da kurdukları dökümhaneden gelmekteydi.[12]

Çar ve demirci, 1720'lerin başlarında birbirlerine karşılıklı armağanlar verirken, her ikisi de sonlarına yaklaşıyorlardı ve ikisi de 1725'te ölecekti. Demidov'un demirinden yapılmış silahlarla Petro'nun askerleri Baltık'ta bir köprübaşı elde etmişler ve Rusya'ya, Avrupa'nın büyük devletleri arasında bir yer açmışlardı. Demidov demiri Rusya'nın gemilerinde de kullanılmış ve Büyük Petro'nun yeni imparatorluğunun kurulmasında daha yüzlerce alanda hizmet görmüşlerdi. Nikita ölmeden önce Neviansk'a ek olarak altı demir işletmesi daha kurmuştu. 1725'te ardında bıraktığı imparatorluğu oğlu daha da geliştirecekti. Demidov dökümhaneleri bu sırada yılda on bin ton, yani Rusya İmparatorluğu'nda üretilen tüm demirin yarısından fazlasını üretmekteydi.[13]

Avrupa ve Amerika'da pek çok aileyi Sanayi Devrimi'ne taşıyan ikinci kuşaklar gibi Nikita Demidov'un büyük oğlu Akinfi de matematik dizi yasalarına ve dehasına uygun olarak babasının başarısı üzerinde inşaata başladı. 1678'de doğan Akinfi, Avrupa'nın en büyük metalurji merkezlerinden biri olan Freiberg'de demir ve çelik yapımı öğrenmişti. İki adam imparatorluklarını kurarken yirmi yıl süreyle Akinfi'nin modern fen bilgisine değil, Nikita'nın eski moda deneyimlerine ve sezgilerine dayanmışlardı. Nikita girişimlerini ve oğlunu aynı sertlikle yöneten bir patriyarktı ve oğluna, biraz imkân verecek kadar sağduyu sahibiyse de, Akinfi'nin, babasının isteklerini yerine getirmek için Freiberg'de öğrendiklerinin çoğunu bir yana bırakması gerekmişti.

Nikita'nın ölümüyle özgürlüğüne kavuşan Akinfi, teknik eğitimini inatçılık, güven ve girişimci ustalığıyla birleştirerek Urallar'daki Demidov ocak ve dökümhanelerini bir Sibirya sanayi imparatorluğuna dönüştürdü. Akinfi'nin yaşamı hep madenin işlenmesi ve dökümü çevresinde dönüyor, Sibirya'nın batısında kurduğu işletmelerin herbirine özel olarak itina gösteriyordu. Akinfi'nin tutkusu maden yapmaktı ve hiçbir ayrıntı kendisinin üzerine düşmeyeceği kadar küçük veya büyük olamazdı. "Fabrikalar tıpkı küçük çocuklar gibi sürekli kontrol isterler," diye yazmıştı.[14] Babasının ölümünden sonra yaşadığı yirmi bir yıl içinde Akinfi, fabrikalarının, Rusya'nın en çok ihtimam gösterilen sanayi çocuğu olmasına özen göstermiştir.

Akinfi'nin madeni dökme ve maden işletmelerini yönetmedeki dehası ürününü bütün rakiplerinden daha ucuza mal edip daha çok kâr elde etmesini sağlıyordu. Devlet fabrikalarının dörtte biri kadar işçi çalıştırıp onlardan iki kat fazla ürün alıyordu ve daha etkili fırınlar yaparak elde ettiği demiri Moskova ve St. Petersburg'da, devlet işletmelerinden on kat daha fazla kâr elde ederek satıyordu. Bir avuç özel girişimci rakibinden de kat kat üstündü. Hiçbir Rus demir üreticisi, Demidov dökümhanelerinin 18. yüzyılın ilk yarısında ürettiğinin altı-

da birinden fazlasını üretemediği gibi Demidov kalitesine yaklaşanı da yoktu.[15] Rusya Akinfi'nin üretimini tüketemiyordu bile. Akinfi 1745'te öldüğünde işletmelerinden çıkan her on ton madenin yedi tonu yurt dışına satılıyordu.[16] 1700 yılında, gelecekteki düşmanlarından yüksek fiyatla demir ithal etmek zorunda kalan Rusya, Demidovlar'ın çabalarıyla elli yıldan kısa bir sürede dünyanın en büyük demir ihracatçıları arasına girmişti ve Korkunç İvan döneminde Rusya'da demir madeni işletme girişimlerini denemiş olan İngilizler[17] şimdi Rusya'nın müşterisi olmuşlardı. 1730'larda heyecanlı bir İngiliz müşteri, "Demir saftır ve en yüksek kalitedir," diye yazıyordu.[18] Hele Demidov'un sattığı fiyatlarda İngiltere'ye nakliye masrafı ödemek bile önemli olmuyordu.

Akinfi, Rusya'nın en büyük demir üreticisi olmakla yetinmeyerek başka alanlara da el atmaya başladı. Demir gibi bakır da Rusya tarihi boyunca hep az olmuş, Korkunç İvan'dan bu yana her çar kuzeyde ve Sibirya'da maden aramaları için özel kişilere ve yabancı uzmanlara izin vermişlerdi. 16. ve 17. yüzyıllarda bulunan düşük kaliteli bakır kısa zamanda tükenince büyük rezervlerin bulunmasının önemi ortaya çıkmıştı.[19] Ruslar'm gelmesinden önce Sibirya'da maden işletmeciliği yapıldığı hikâyeleri ilgisini çeken Akinfi, şimdi de Rusya'nın en büyük bakır tasfiyecisi olmaya karar vermişti. Kendisinden öncekilerden daha çok metalurji uzmanlığı olan Akinfi, Sibirya'nın güneyinde Altay Dağları'na yöneldi. Urallar'ın 1600 kilometre doğusunda ve güneyinde maden arayıcılarının Yermak'ın günlerinden beri hayalini kurdukları zengin bakır madenleri buldu.

Aylar boyu süren araştırmalardan sonra Akinfi'nin adamları 1724'te, Şulba Nehri vadisinde eski ocaklar ve sonra 1725'in Noel günü, Kolyvan Gölü civarında bu ocaklara bakır sağlayan madenleri buldular. Çariçe I. Katerina 1726 ilkbaharında Akinfi'ye bakır çıkartma izni verdi ve halefi Çariçe Anna, on yıl sonra Urallar'la Obi Nehri arasındaki büyük bölgede Akinfi'den başkasının maden aramasını yasakladı.[20] Ancak ne kadar güçlü ve yetenekli olsa da, bir tek kişi Sibirya'nın tüm madenini bulup çıkaramazdı. Rus politikalarına biçim veren güçler de bu kadar güç ve servetin bir ailenin eline bırakılmasını kabul edemezlerdi. Başkalarına da bu fırsattan yararlanmak için bir pay verilmeliydi. Ancak Nikita ve Akinfi'nin haleflerinin ilgi alanları, Sibirya'nın madenlerinden, yüzyılın sonunda St. Petersburg'da Rus hükümdarlarının hizmetine girmelerine dönüşünceye dek, kimse Demidovlar'la rekabet edemeyecekti.[21]

Rusya'ya modern dünyanın büyük devletleri arasında bir yer arayan çara hizmet etmiş olan büyükbabaları ve babalarının aksine, demirciliği ve bakırcılığı terk edip St. Petersburg'a giden Demidovlar, diplomatlar, devlet adamları ve aristokratlar olarak dünyanın en büyük birleşik imparatorluğuna hükmeden çar ve çariçelere hizmet ettiler. Avrupa'nın büyük devletlerinden biri olan bu yeni imparator-

luk, Avrupa'yı 18. yüzyıl boyunca bölen ve birleştiren sistemin ayrılmaz bir parçası olmuştu ve orduları, kendi savaşları olduğu kadar Avrupa savaşlarına da katılmıştı. 1761'de Yedi Yıl Savaşları'nın sonunda Berlin kapılarındaki Kossak birlikleri ve 1814'te Champs-Elysee'de geçit törenine katılan Rus tümenleri, Petro'nun, Rusya'yı bir Avrupa devleti yapmasındaki başarılarının kanıtlarıydı. Ancak onun yarattığı bu imparatorluğu Avrupa'ya bağlayan başka unsurlar da vardı. 18. yüzyıl Avrupası gibi Ruslar da, Versailles sarayını aynen taklit etmeye başlamışlardı ve İngiltere pazarında Demidov demirine karşı giderek artan istek, Rusya'nın Avrupa ticaretine girmesini de sağlamıştı.

Ticaret ve yeni teknoloji arayışları Rusya'yı Avrupa bilim dünyasına da çekiyordu ve pek çok Rus, Akinfi Demidov'u izleyerek Batı'da öğrenim yaparken, Batı bilimi de Avrupalı bilim adamlarıyla birlikte Rusya'ya giriyordu. Bilimsel araştırma ve keşfin yeni ve verimli araştırmaları için bu Batı bilimi öğrencileri Sibirya'ya yönelmişlerdi. Orada botanikçiler, tarihçiler, jeologlar ve özellikle de coğrafyacılar, modern bilimin elinin değmediği bakir bir bilim alanı bulmuşlardı.

13

Bering'in İlk Yolculuğu

Büyük Petro Batı bilim ve teknolojisine olan tutkusuyla Rusya'da bilimsel devrimin ileri karakolu olacak bir bilimler akademisi kurmuştu. 1725'te akademinin başına getirilen on yedi kişinin tümü de, o sırada böyle bir görevi yürütecek bilgiye sahip herhangi bir Rus olmadığı için, Orta Avrupa'dan getirtilmişlerdi ve Rusya'nın ilk bilim adamlarını yetiştirmek görevi bunlara düşmüştü. Bu Avrupalılar bir yandan Ruslar'ı eğitirken bir yandan da geldikleri bu ülkenin doğal tarihi ve coğrafyasıyla çok ilgilenmişlerdi. Onlar için Kuzeydoğu Geçidi arayışını yeniden başlatma zamanı gelmiş görünüyordu.[1]

Asya ile Kuzey Amerika'nın, kürenin tepesinden birleşip birleşmedikleri, Sibirya'nın 'buzul burnu' denilen şeyin esrarının çözülmesi gerekiyordu. Alman bilim adamı Gottfried Leibnitz, Petro'nun danışmanlarından birine şöyle demişti: "Büyük bir kara parçası, buzul burnu adı verilen ama henüz bilinmeyen bir yere doğru uzanmaktadır... Bu burnun gerçekten var olup olmadığı ve kara parçasının burnun ucunda sona erip ermediği ya da Amerika ile birleşip birleşmediğini

öğrenmek gereklidir."[2] Dejnev'in çok eskilerde kalmış yolculuğu Leibnitz'in sorusunun yanıtını vermişti, ama Rusya'nın büyük çarı bile son yetmiş yıldır Yakutsk arşivlerinde küflenen bu keşfin hikâyesini bilmiyordu. Petro'yu harekete geçiren (ve Leibnitz ile çağdaşlarının çoğu tarafından bilinmeyen) şey, 17. yüzyılın hemen sonunda Ruslar'ı Kamçatka Yarımadası'na götüren kâşif Vladimir Atlasov'un daha sonra yazdıklarıydı. Atlasov 1698'de şunları yazmıştı: "Kolima ve Anadir nehirleri arasında denize doğru uzanan aşılmaz bir yarımada veya burun vardır. Bu burnun solunda yazın denizde buzlar bulunur ve kışın ise donar."[3] Yerliler Atlasov'a, Sibirya'nın Doğu Burnu çevresindeki suları geçilmez yapan şeyin Asya ile Kuzey Amerika'yı birleştiren bir kıstak değil, buz olduğunu söylemişlerdi. Leibnitz ile meslektaşları Kutup'tan bir Kuzeydoğu Geçidi önünde kara engeli bulunduğunu tahmin ederlerken, Büyük Petro ve danışmanları bu suların nasıl aşılıp buzlar arasından bir geçit bulunacağını düşünüyorlardı.

Hükümdarlığının son on yılında St. Petersburg'a yeni keşifler için gelen Avrupalı bilim adamlarının aksine Petro'nun Sibirya'nın Doğu Burnu'ndan ötedeki sular konusunda çok başka kaygıları vardı. 18. yüzyılın başlamasıyla Ruslar'ın Sibirya'nın kürk bölgelerini yağmalamaları, sonunda, kuzey Asya'da kürklü hayvan sayısında çok büyük bir düşüş yaratmıştı; Petro'nun savaşları, Rus milli hazinesine büyük bir yük getirdiği sırada Sibirya kürk ticaretinden gelen gelir de çok azalmıştı. Sibirya'da el koyacak başka toprak kalmadığından ve Ruslar'ın açgözlülüklerinin neden olduğu kürk hayvanı eksikliğini giderecek başka kaynaklar olmadığından, Petro Kuzey Amerika'nın kürklü hayvan yaşayan topraklarına göz dikmişti.[4] Daha güneyde İspanyollar ve İngilizler, Kaliforniya ve Kanada kıyılarında zengin kürkler elde etmekteydiler ve Sibirya'nın hemen karşısında olan Kuzey Amerika topraklarında da aynı bollukta hayvan bulunacağını beklemek için nedenler vardı. 1720'lerde bu topraklar henüz keşfedilmemişse de, Petro ile danışmanları, Kuzey Amerika'nın batı topraklarının kuzeyde Avrupa ile Asya'ya kadar uzandığından emindiler. İspanya ve İngiltere'nin, Rusya'nın Yeni Dünya'da hak iddia etmesini önleyeceğinden korkan Petro, gerçek amacını gizleyerek o ıssız köşede, Rus araştırmalarının nedeninin, bir Kuzeydoğu Geçidi aramak olduğunu açıklıyordu.[5]

Petro, Sibirya'nın doğusunda bulunduğuna inandığı topraklara yapılan birkaç seferden sonuç alınmayınca, sonunun yaklaşmakta olduğunu hissetmesine karşın daha büyük bir girişim planladı. Ölmeden birkaç hafta önce donanmasının büyük amiraline şöyle demişti: "Kutup Denizi'nden Çin ve Hindistan'a bir geçit bulma konusu üzerinde düşünüyorum. Talimatlarımı kaleme aldım ve sağlığım nedeniyle bunun tek tek gerçekleşmesini size bırakıyorum."[6] Ölümünden bir ay kadar önce 23 Aralık 1724 tarihli bu yazıda Petro'nun talimatlarının bir Kuzeydoğu Geçidi bulunmasıyla hiç ilgisi yoktur. Bunlarda

Danimarkalı kaptan Vitus Bering'in, St. Petersburg'dan kara yoluyla Ohotsk'a yapacağı seferin ayrıntıları yer almaktadır. Bering, Ohotsk Denizi'nden Kamçatka Yarımadası'na gidecek, orada Kuzey Pasifik sularına dayanacak sağlamlıkta bir gemi inşa ettikten sonra şimdi Alaska olarak bildiğimiz kıyılara ulaşacak, kıyının haritasını çıkartacak ve Kuzey Amerika'nın uzak kuzeybatısındaki toprakların sömürgeleştirilmesi için kullanılacak Rus girişimlerine yardımcı olacak bilgiler toplayacaktı.[7]

Çar Petro'nun emirlerini aldığında 44 yaşında olan Vitus Bering, mesleğini, kendisini Baltık sularından Hint Okyanusu'na ve daha ötelere taşımış olan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin gemilerinde öğrenmişti. Batı'da ün fırsatını kaçırmış pek çok Avrupalı gibi o da talihini aramak için Rusya'ya gelmiş ve altı yıl sonra 1710'da bir gemi komutasını alabilmişti.[8] Denizcilik için mütevazi bir yeteneği olmasına rağmen, karada savaşmayı seven bir ulusun donanmasında dikkatleri çeken kahraman bir kaptan olarak Bering, aslında kâşif rolünü oynamaya çok uygundu. İnatçı, katı ve sert bir insandı, dünyayı meraksız bir zihnin prizmasından seyrederdi ve gerçek kâşifleri eski sınırların ötesine sürükleyen o bilinmeyeni bulma tutkusu yoktu. Bering görevinden kaçacak bir insan olmadığı gibi, görevinin ötesine uzanan bir insan da değildi. Bu kusuru kendisine ikinci komutanı olarak Martin Spanberg'i seçmesinde de görülüyordu. Bering gibi Danimarkalı olan Spanberg, en güç emirleri yerine getirmek için elinden gelen her şeyi yapardı -ancak emredilenden fazlasını yapacak ne isteği ne de vizyonu vardı.

Bir zamanlar 'astlarına karşı kabalığı ve zalimliğiyle ün salmış yetenekli bir insan' olarak tanımlanan[9] Spanberg, Rusça'yı pek az anlar, çok kötü konuşur ve hemen hemen hiç yazamazdı. Her yere (söylentilere göre) kendisini kızdıran herkesin üzerine saldırttığı büyük bir köpekle gider ve komutanı gibi emirleri en dar anlamlarında kabul ederdi. Spanberg'in bu sıkıcı tabiatı Bering'in teğmeni Aleksey Çirikov'un canlı cesaretini köreltecekti. Çirikov yirmi bir yaşındaydı ve Rus donanmasının en çok gelecek vaat eden subaylarından biri olarak kabul edilirdi.[10] Amirlerinden biri onun için "Saf bir kalbi ve büyük bir deniz sevgisi vardır" diye yazmıştı.[11] Ancak Çirikov, Rusya'nın yeni kurulan deniz akademisinden sadece dört yıl önce mezun olmuştu. Bir kâşif ruhuna sahip olmasına karşın gençliği ve sınırlı deneyimi onu bu seferde aksi yüzlü Danimarkalı amirlerine boyun eğmeye zorunlu bırakıyordu.

Bering'in yirmi altı kişi ve yirmi beş arabadan oluşan seferi St. Petersburg'dan 24 Ocak 1725'te yola çıktı. Spanberg ve diğer dört kişi kendilerine üç hafta sonra katılacaklardı. Pasifik'te bir gemi yapmak için gerekli halat takımları ve brandalar yanlarında olduğu halde Mart ortasında Tobolsk'taki valiliğe vardılar ve ondan sonra buzların çözülmesiyle nehir yolundan Yeniseysk ve İlimsk'e gidip kışı orada

geçirdiler. Ertesi ilkbaharda yüklerini İlimsk'i Lena'dan ayıran kara parçası üzerinde taşıdılar, yeni tekneler yaptılar ve nehrin 1200 mil aşağısında olan Yakutsk'a gittiler. Bering buradan Ohotsk'ta odun kesmek ve gemi yapmak için gerekecek malzemeyi ve işçileri topladı. Bering 1726 Temmuzu'nda Spanberg'i en ağır eşyalarını nehirler yoluyla Ohotsk'a götürecek on üç salın başına getirdi. Altı hafta sonra da Çirikov'u, kalan adamlarla malzemeyi ertesi bahar getirmesi için kışlamak üzere Yakutsk'ta bırakıp kendisi yola çıktı.[12]

Bering ekimin sonunda Ohotsk'a vardığında amirlerinin söylediği yetmiş yıllık bir kent yerinde on bir köhne barakanın bulunduğu sefil bir yerleşim birimiyle karşılaştı. Adamları ve atları için barınak olmadığından öncü grubuna yüksek ağaç yetişmeyen bu ülkede bulunabilecek ağaçları kestirdi. Bering, Ohotsk çevresinde denize dayanıklı bir gemi yapmak için gerekli keresteyi bulamayacağını anlayınca adamlarına *şitik* adı verilen (Rusça 'dikmek' sözcüğünden gelmektedir) küçük bir tekne yapmalarını emretti. Burada keresteler kabaca yontulmuş olan gövdeye söğüt dalları ve meşin şeritlerle 'dikilirdi.' Şitik, sefer heyeti ile malzemelerini Ohotsk Denizi'nden Kamçatka Yarımadası'nın ucunda bir noktaya taşıyacaktı. Yarımadada bulunan büyük ormanlarda Kuzey Pasifiğin fırtına ve dalgalarına dayanıklı daha sağlam bir gemi inşa etmek mümkün olacaktı.[13]

Bering öncü grubunu Ohotsk'ta yerleştirmeye çalışırken Spanberg dağlarda fırtınaya tutulmuş, erken gelen kış fırtınası sallarını dondurmuştu. Spanberg ile adamları malzemelerinin büyük bir kısmını ellerinden geldiğince saklayarak karadan yürümeye devam ettiler. Geceleri karların altında kazdıkları inlerine sığınıyorlardı. Spanberg yolda adamlarının sekiz on tanesini kaybettikten sonra 1727 Ocak ayı başında Ohotsk'a erişti ve bundan sonraki üç ayı dağlarda bıraktığı malzemeyi getirtmek için harcadı. Çirikov, Ohotsk'tan 1727 Mayısı sonunda kırk ton malzeme ve elli sığırla gelene kadar diğerleri Ohotsk'ta barınaklar yaptılar ve gemi kerestesi olarak kullanılacak ağaçları otuz kırk kilometre içerlerden kızaklarla getirdiler.

Çirikov, Ohotsk'a vardığında Bering'in gemi ustaları *shitik Fortuna*'yı hemen hemen tamamlamışlardı. Gemi haziran başında ilk yükünü ve gemi ustalarını Kamçatka'ya taşıdıktan sonra ağustosta Ohotsk'a dönüp Bering ile diğer adamlarını Kamçatka'nın güneybatı ucunda Ruslar'ın kürk toplama üssü olarak kullandıkları küçük bir yerleşim birimi olan Bolşeretsk'e götürdü. Bering buradan adamlarıyla yarımadayı geçerek 480 kilometre ilerdeki Kamçatka Nehri'nin ağzına varmayı planlıyordu. Orada çarın Kossak kürk toplayıcılarının Nijnekamçatsk'taki ileri karakollarında kendilerini ertesi yaz Kuzey Pasifik'e götürecek olan geminin omurgasını kızağa koyacaktı.[14]

Bolşeretsk'den Nijnekamçatsk'a ulaşmak için Yakutsk'u Ohotsk'dan ayırandan daha tehlikeli iki sıradağı aşmak gerekiyordu. En yüksekleri dört bin metre olan pek çok faal yanardağ zirvelerinin

iki kilometre kadar üzerine kara bir duman ve kül salmaktaydılar. Bunların arasındaki tek geçit Kamçatka Nehri vadisiydi ki, burada arazi yazın bataklıktı, kışları ise ısı -50 dereceye düşerdi. Spanberg yılbaşından hemen sonra gemi için ağaç kesmeye başlamak üzere heyetin yarısını 1727 sonbaharında buraya doğru yola çıkardı; geri kalanlar kış ortasında ikiye ayrılıp şiddetli Kamçatka fırtınaları içinde arkalarından gittiler. Bir yolcu yüz yıl sonra buna benzer bir fırtınayı şöyle anlatmaktadır: "Rüzgâr giderek artan bir şiddetle eserek yerdeki karları kaldırıyor, bir metre önümüzü bile göremiyorduk."[15] Bering ve adamları o şiddetli fırtınalarda karın altında kazdıkları sığınaklarda bekleyerek baharda Nijnekamçatsk'a ulaştılar. Şimdi St. Petersburg'un 6000 mil (9600 kilometre) doğusunda ne Rusya'da ne de Batı'da haritası çizilmemiş sulardan geçecek kadar dayanıklı bir gemi yapmaya başlayacaklardı.[16]

Bering şöyle yazıyor: "4 Nisan 1728'de çalışmaya başladık ve Tanrı'nın yardımıyla gemimiz *St. Gabriel*, 10 Temmuz'da tamamlandı."[17] Geminin demiri Tobolsk'dan, halatları ve brandaları St. Petersburg'dan getirilmişti ama katranın orada yapılması gerekiyordu. Bering daha sonra Çariçe Anna'ya şöyle anlatacaktı: "Yanımızda katran getirmediğimiz için ve yerliler de nasıl yapılacağını bilmediklerinden, bunu orada, *listvennik* denilen bir ağaçtan ürettik... Deniz yolculuğunda yanımıza alacağımız şeyler arasında oralarda bilinen bir yolla otlardan yapılmış içki de vardı. Tuzumuzu deniz suyunu kaynatarak elde ediyor, tereyağımızı balık yağından yapıyor ve et yerine tuzlanmış balık alıyorduk. Gemimizde kırk kişiye bir yıl yetecek yiyecek vardı."[18]

Bering, Spanberg, Çirikov ve 41 kişilik mürettebat, 13 Temmuz 1728'de kuzeye doğru yelken açtılar. Bir ay sonra Sibirya'nın Çuhotski Burnu'nun yüz mil açığındaki St. Lawrence Adası'nı geçtiler. Bering Boğazı hemen önlerindeydi ve Alaska kuzeydoğuda, üç gün ötedeydi ama bunu bilemezlerdi. *St. Gabriel*, Bering Boğazı'ndan geçip de sollarındaki kara gerilemeye başlayınca Bering, Sibirya ile Kuzey Amerika arasındaki deniz yolculuğunun tamamlandığına karar verdi. Biraz daha ilerlediği takdirde kıştan önce Nijnekamçatsk'a dönemeyeceğinden korkarak 13 Ağustos'ta yardımcılarını, rotalarını kararlaştırmak için toplantıya çağırdı. Bering, az önce geçtikleri St. Gabriel'i, Asya kıtasının 'en doğu noktası' olarak tahmin etti ve şimdi önlerinde ya kışı geçirecek yeni bir yer arama ya da başladıkları yere dönme seçenekleri olduğunu söyledi. "Konuya, ülkemize en iyi şekilde hizmet verme açısından bakarsak, en iyisi gemiyi ve içindekileri korumak için kışın kalacak bir yere gitmek değil midir?" dedi.[19]

Spanberg *St. Gabriel*'in yeni topraklar bulma umuduyla daha üç gün kuzeye gitmesini önerdi; ondan sonra karayı görseler de, görmeseler de, 'dönecekler ve geldikleri Kamçatka Nehri'ne girerek adamları ve gemilerini kurtaracaklardı.' Görevin gerçek nedenini henüz

bilmediği anlaşılan, ancak Avrupalı coğrafyacıların Kuzeydoğu Geçidi tartışmalarını bilen Çirikov, batıya Kolima Nehri ağzındaki yerleşim birimlerine yönelmelerini ve böyle Kuzey Amerika'nın daha batıda bir noktada Sibirya ile birleşmediğinden emin olmalarını önerdi.[20] Bering, Spanberg'in tarafını tutarak *St. Gabriel*'i daha yetmiş iki saat kuzeydoğu rotasında tuttu. Sonra, eğer sis olmasa, Alaska'nın henüz keşfedilmemiş kıyılarını görecekleri bir noktadan geri döndü. Yolculuk notlarında şöyle yazıyor: "Ölümsüz anısıyla şanlı imparatorumuzun talimatını tümüyle yerine getirdiğime inanıyorum. Kuzeye doğru kara olmaması gerçeğine dayanarak bu sonuca varmıştım. Ormanların bulunmadığı ve insanların Rus yönetim alanında yaşamadıkları bu bölgelerde kışlamak söz konusu değildi."[21]

Kırk kulübe, bir kilise ve bir depodan oluşan Nijnekamçatsk'da kışı geçiren Bering, 1729 Temmuzu'nda *St. Gabriel* ile Ohotsk'a döndü, sonra da, Rusya'nın çocuk imparatoru II. Petro'nun, 1728'de, başkenti, Moskova'ya taşımasına karşın St. Petersburg'da kalan Amirallik Dairesi'ne rapor vermeye gitti. 1730 Martı'nda St. Petersburg'a geldiklerinde, Sibirya'yı uçtan uca geçmiş, ıssızlıklar arasında iki gemi inşa etmiş ve bilinmeyen bir denizde dolaşmış insanların bekleyebileceklerinden çok daha sade bir törenle karşılandılar. Bering Rusya'nın en üst düzey memurlarına ve Senato'suna hitap ederken, bir yorumcuya göre, 'bazıları alkış tutarlarken bazıları omuzlarını silkiyorlardı.'[22] Büyük Petro'nun ölmüş olması ve Rusya'nm gücünü üçüncü bir kıtaya yayması vizyonundan henüz habersiz olan senatörler, Bering'in, ünlü kâşiflerin genelde aldıkları bin rublelik ödülünü oylamayı geciktirdiler. Ondan sonra iki yıl aylığını ödemediler ve Bering yaptığı hizmet karşılığı tuğamiralliğe terfiini isteyince bir karar almaktan kaçındılar.[23] Rusya'nm yeni liderlerinin, Büyük Petro'nun denizlerin ötesinde yeni bir imparatorluk vizyonunun genişliğini anlamaktaki yavaşlıkları, önlerindeki yüzyılda kendilerine pahalıya mal olacaktı. Daha sonra Rus Amerikası'nı sömürgeleştirmeye yardımcı olacak biri, 1806'da şöyle yazıyordu: "Eğer hükümetimiz Büyük Petro'nun bir kehanet olan vizyonunu ısrarla izlemiş olsaydı, Yeni California'nın (yani kuzey California'da Fort Ross ve Bodega Körfezi çevreleri) o zaman İspanya'nın sömürgesi olmayacağı kesinlikle söylenebilirdi."[24]

Bering'in kendisini yeniden çarın gözüne sokacak politik bilgisi yoktu, ancak onu da destekleyenler vardı ve bunlardan bir kısmı hükümetin önemli makamlarmdaydılar. Bu insanlar yeni imparatoriçe Anna'nın, Büyük Petro'nun, Rusya'yı Avrupa devletleri arasına sokma hayalini gerçekleştirmek üzere, ikinci bir sefer önermesi için onu ikna ettiler. Tarihin Büyük Kuzey Seferi olarak hatırlayacağı bu girişim, sonunda, o kadar karmaşık bir hal aldı ki, her şeyin birbirine dolanmasını kimse önleyemezdi.

Bering'in, Kuzey Amerika'nın uzak kuzeybatı kıyılarının haritasını çıkartma girişimi olarak başlayan şey çok geçmeden 'herhangi bir

devletin herhangi bir zamanda gönderdiği en kapsamlı ve en pahalı sefer' olarak tanımlandı.[25] İmparatorluk Rusyası'nın Batı'nın coğrafyacıları ve bilim adamları arasında yer kazanmak için ilk çabası olan Büyük Kuzey Seferi, boyut bakımından keşfetmek üzere gönderildiği topraklar kadar geniş olacaktı.

14

Büyük Kuzey Seferi

Büyük Petro'nun yeni Avrupalılaşmış Rusyası'nın neler yapabileceğini dünyaya göstermek için, İmparatoriçe Anna ile danışmanları Bering'in önerisini Büyük Kuzey Seferi'ni bilim geleneklerine uygun bir başlama noktası olarak kullandılar. Seferin denizcilik programı üç ana bölümden oluşuyordu ki, bunların her biri başlı başına büyük bir girişimdi ve üçü birden ele alındığında herhangi bir Avrupa devletinin planladığı bir girişimden çok fazlasını kapsıyordu. Giderken Kuril Adaları'nı keşfedecek olan Spanberg, Ohotsk'tan Japonya'ya kadar Sibirya'nın doğu denizlerinin haritasını çıkaracak ve Avrupalılar'ın yeni yeni ilişki kurmaya başladıkları bu ada krallığı ile ticari ilişkiler başlatacaktı. Bering, Kamçatka'dan Kuzey Pasifik'e açılarak Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyılarına gidecek, mümkün olduğu kadar kuzeyin haritasını çıkaracak, kürk haracı toplama ve Sibirya'nın uzakdoğu topraklarına yeni besin maddeleri bulmak için yerlilerle ilişkiye girecekti. Bu girişimler Sibirya'nın Pasifik kıyılarından başlatılırken diğer yarım düzine sefer heyeti de Sibirya'nın 7000 mil (11.000 kilometre) kıyısının haritasını çıkarmak üzere Rusya'nın Beyaz Deniz kıyısındaki Arkhangelsk'ten Bering Boğazı'na kadar gidecekler, oradan güneye yönelip Çukotka Yarımadası kıyısını izleyerek Kamçatka'ya varacaklardı.[1]

Büyük Kuzey Seferi'nin haritasını çıkaracağı kıyıların çoğu Kutup Dairesi'nin üzerinde kalıyordu ve yılın büyük bir bölümünde dev buzullarla kaplıydı. Hudson's Bay Company'nin gemileri ve adamları Kuzey Amerika'da buna benzer bir işe girişecekler ve iki yüz yıla yakın bir süre uğraşıp 1847'de görevlerini tamamlayacaklardı. Ancak şan kazanmak için insanları kurban etmekten kaçınmamaktan gelen bir cesaretle Büyük Kuzey Seferi planlayıcıları bütün bu işi on yılda tamamlamayı tasarlıyorlardı. Sibirya'nın denizleriyle sınırlı kalmak

niyetinde değillerdi. Bu büyük girişimin bir parçası olarak Büyük Kuzey Seferi'ne bağlı Rus İmparatorluk Bilim Akademisi bilginleri Sibirya'nın tarihi, fiziki, botanik, etnografik ve linguistik bir tanımını çıkaracaklardı.[2] Senato'da bazıları sefer heyetinin bir bölümünün Orta Asya'yı keşfini isterlerken Amirallik de Bering'in komutasındaki girişimlere bir de Afrika'nın güney ucu çevresinde bir sefer eklenmesini bile düşünmüştü.[3]

Senato, Amirallik ve Bilimler Akademisi'nin Büyük Kuzey Seferi'ne verdikleri görevler kesin olmaktan çok hayalciydi. Açık seçik organizasyon ilkeleri veya çalışabilir bir komuta yapısı yoktu ve bir tek kişinin her şeyi kontrol edemeyeceği kadar kapsamlıydı. Bir oda dolusu çılgın politik simyacı gibi seferin planlayıcıları her girişimin karar verme sürecinde demokrasi ilkeleriyle despotluğu karıştırmışlardı. Sibirya'nın Kutup kıyılarının haritasını çıkartmaya giden subaylar komutalarındaki girişimlerden dolayı doğrudan doğruya sorumluyken emirlerindeki mürettebat yaşamsal önemli kararları bir kişilik çoğunlukla verebiliyorlardı. Bunun yanı sıra Senato'nun Bering'e her konuda fikirlerini alması talimatını verdiği seferin 'bilim muhafızları' ise sadece Bilimler Akademisi'ndeki meslektaşlarına karşı sorumluydular.[4] Sefer gücünün ayrı girişimlerinin komutanları Bering'den daha fazla adam, malzeme ve teçhizat isteyebilirlerdi ama bunları satın alacak paranın kontrolü St. Petersburg'daki Senato'nun elindeydi. Büyük Kuzey Seferi'nin ayrışan ipliklerinin kopmasını önleyen tek şey Amiralliğin katı tutumuydu. Büyük Kuzey Seferi'ni uzak St. Petersburg'dan yöneten insanlar için hastalıklar, kazalar, kusurlu malzeme ve beklenmedik felaketler hiç önemli değildi. Kâşiflerin bildirdikleri her türlü engele Amiralliğin bir tek yanıtı vardı: Her nasıl olursa olsun 'iş yapılmalıydı.'[5]

Ruslar Sibirya'nın fethi masraflarını nasıl yine Sibirya'dan çıkarmışlarsa, St. Petersburg'daki devlet adamları da Sibirya'nın keşfinin aynı kaynaktan ödenmesini bekliyordu. Malzemenin büyük bir kısmı yol üzerindeki devlet depolarından verileceği için seferin İmparatorluk hazinesine 12.000 rubleye mal olacağı hesaplanmışsa da, Büyük Kuzey Seferi'nin daha henüz yarılanmışken maliyeti 300.000 rubleye yükselmişti. İşte o zaman Rusya'nın üst düzey devlet adamları ilk seferinden sonra bu aksi yüzlü Danimarkalı amiral hakkında düşündüklerini hatırladılar.[6] İmparatoriçenin kabinesi bir ara 'Hazinenin boşuna tüketilmediğinin' anlaşılması için bir şeyler yapılıp yapılamayacağını sordu. Amiralliğe dilekçe vererek 'Kamçatka Seferi'nin incelenip sona erdirilip erdirilemeyeceğinin' mümkün olup olmadığını öğrenmek istediler.[7] Şimdi Osmanlı İmparatorluğu ve Polonya ile gayet masraflı savaşlara girmiş olan Rusya'nın bu üst düzey devlet adamları barıştaki o keşif ve bilim heyecanlarını kaybetmişler, Büyük Kuzey Seferi'nin İmparatorluk hazinesinin kaynaklarını zorlayabileceğinden korkmaya başlamışlardı.

RUSLAR FETHETTİKLERİ YERLERİ KEŞFEDİYORLAR

Büyük Kuzey Seferi'nin masrafının bu kadar artmasının nedeni çeşitli bölümlerinin, özellikle Sibirya'nın Kutup kıyısının haritasını çıkaracakların, görevlerini tamamlamakta büyük güçlüklerle karşılaşmalarından doğuyordu. Bu enlemlerde sadece ısının ve rüzgârın kaprislerine tabi olan buzlar hiç kaybolmaz, ancak haziran ortalarından eylüle kadar buzdağları birbirlerinden ayrılarak aralarından deniz görünürdü. Rus kâşifleri o narin ahşap gemilerini bu sürekli yer değiştiren buzdağları arasından geçirmek ve bunu yaparken de harita çıkarmak için gerekli tüm ölçümlerini yapmak zorundaydılar. Bu insanlar on iki ay içinde en fazla dört ay çalışıyor ve bu dört ay içinde geceyarısı güneş olduğu için genellikle uyumayarak çalışma saatlerini uzatıyorlardı. Yazın serbest dolaşan buz dağları birden bütün seyrüseferi durduracak bir şekilde buzdan alanlara dönüşüyorlardı. Küçük kürekli veya yelkenli tekneler buzlar arasında sıkışıp kalıyorlar ve işlerine devam etmek için orada yazı bekliyorlardı.

Senato'nun tavsiyesi üzerine Amirallik, Bilimler Akademisi ve Büyük Kuzey Seferi planlamacıları batıda Arkhangelsk'ten başlayıp doğuya doğru Sibirya'nın kutup kıyılarını dörde böldüler: Arkhangelsk'ten Obi'nin ağzına kadar birinci, Obi'den Yenisey'e kadar ikinci, Yenisey'den Lena'ya kadar üçüncü ve Lena'dan Sibirya'nın Pasifik kıyısındaki Kamçatka Nehri ağzına kadar dördüncü bölüm. Bunlardan her birinin kendine özel tehlikeleri vardı ve Ruslar hiçbirinin farkında değillerdi. Arkhangelsk ile Obi arasında sisli Kara Denizi'nin buzdağları en kararlı kâşiflerin yenmekte güçlük çektikleri engeller çıkarmaktaydı. Aynı engeller Obi-Yenisey arasında da vardı. Kâşifler Taymir Yarımadası'nı dönmek için daha kuzeye çıkmak zorunda kaldıklarından Yenisey'in doğusunda buzların arasında ezilme riski daha da artıyordu. Yarımadanın doğusundaki soğuk kışlar Laptev Denizi'nin kıyı sularının temmuza kadar donmuş olarak kalması demek olduğundan Taymir Yarımadası'ndan Lena Nehri deltasına kadar buzlar daha da tehlikeliydi. Lena'dan Bering Boğazı'na kadar Sibirya'nın kuzeydoğu kıyılarında denizler hep sisliydi ve sürekli yer değiştiren buzdağları vardı. İlk Rus kürk avcılarından bazıları 17. yüzyılın ilk yarısında bu sulardan altı düz tekneleriyle geçmişlerse de, herhangi bir harita bırakmış değillerdi.

Büyük Kuzey Seferi'nin batıdaki girişimi, kuzeydoğu Avrupa ve Beyaz Deniz kıyısının, Beyaz Deniz'in Arkhangelsk limanından doğuda Obi Nehri'nde bir zamanların Kutup kürkleri ticaret merkezi olan Berezöv'e kadar haritasını çıkarmaktı.[8] Bu, 17. yüzyıl başlarında Arkhangelsk ile Mangazeia arasında bu yolu pusulasız, usturlabsız ve sekstantsız aşmış olan küçük kıyı tüccarlarının yollarını izlemekten fazla bir şey değil gibi görünüyorsa da, Kara Denizi'nde buzlar eskisine kıyasla çok arttığı için bu iş de beklenildiğinden güç oluyordu. Deniz teğmenleri Stepan Muravev ve Mihail Pavlov 1734 yazında Arkhangelsk'ten yola çıktıklarında Pechora Nehri'ne ancak sonbaharda

varmışlardı ki, Sibirya'nın ilk kürke hücum günlerinde bu yolculuk dört ilâ altı hafta sürerdi. Deniz donmaya başladığında hedeflerine erişemedikleri için kışı, geçmiş yıllarda pek çok ünlü Rus'un sürüldüğü ıssız bir karakol olan Pustozersk'te geçirdiler. Muravev ve Pavlov ertesi yaz doğuya doğru kısa bir yolculuk yapmışlar, ancak Kara Denizi'nin sislerinin ardındaki buzdağları nedeniyle kışı geçirmek üzere yine Pustozersk'e dönmüşlerdi.

Eşit rütbedeki pek çok insan gibi Muravev ve Pavlov ateşli rakiplerdi ve 1735 sonbaharında Pustozersk'e döndüklerinde bu rekabet nefrete dönüşmüştü. Birbirlerini beceriksizlik, yolsuzluk ve zalimlikle suçlayarak Amiralliği şikâyet yağmuruna tuttular. Ancak amirleri ikisini de 'şerefsiz ve budalaca davranışları' nedeniyle erliğe indirdiler.[9] Amirallik Dairesi işin yapılması ve ilerlemelerin bildirilmesinde ısrar ediyordu. Onun planında Rusya'ya Batı'da şeref kazandıracak bir işin hızını yavaşlatacak kişisel çekişmelere yer yoktu.

1736 baharında Amirallik, Muravev ve Pavlov'un yerini almak üzere Stepan Maligin'i gönderdi. Erken gelen don eylül ortalarında kendisini kışlamak zorunda bırakmadan Maligin, gemilerini Kara Denizi'ne soktu ve Yamal Yarımadası'nın güneybatı kıyısına erişti ve ertesi yaz buradan Berezöv'e gitti. Maligin yaptığı ayrıntılı ölçülere dayanarak Urallar'ın kuzeyinde denizden yükselen bir kütle olan Novaia Zemlia'nın güney ucunun bir başka kıta ya da yarımada değil, bir ada olduğunu ve Yamal Yarımadası'nın daha kuzeydeki topraklara giden bir kıstak olmadığını bildirdi. Maligin Amirallik Dairesi'ne raporunu verdiğinde daha araştırılacak yüzlerce yeni keşfedilmiş ada varsa da, Büyük Kuzey Seferi'nin çalışmasının birinci bölümü 1737 yazında sona ermişti. Sibirya'nın Kutup kıyılarında çalışan diğer gemilerden de aynı derecede başarılı haberler geldiği takdirde dünya denizcileri ve haritacıları Kuzey Amerika'nın kuzey kıyılarından önce Sibirya'nın ayrıntılarını öğreneceklerdi.

Daha doğuda çalışan heyetlerden bilgi gelmeye başlıyordu ama bunların çalışmalarını inceleyip başarılarını değerlendirmek daha uzun zaman alacaktı. 1734 yazında 56 kişilik mürettebatla Obi Nehri'nden Tobolsk'a inmekte olan genç deniz teğmeni Dimitri Ovtsyn *Ob Postman* adlı yirmi beş metrelik teknesiyle bir yaz içinde Obi ile Yenisey arasındaki birkaç yüz kilometrelik kıyının haritasını çıkartmayı amaçlıyordu.[10] Kara Denizi'ndeki buzlar Obi'den ayrılır ayrılmaz Ovtsyn'i geri dönmeye zorladı. Kışı nehir ağzındaki küçük bir yerleşim birimi olan Obdorsk'ta geçirdikten sonra 1735 yazında bir deneme daha yaptıysa da, bu kere tayfaları iskorbüt hastalığına tutuldular ve yine beklemek zorunda kaldı. 1736'da da aynı şey tekrarlandıktan sonra Ovtsyn sonunda 1737'de Yenisey'e vardı ve nehirden Turukhansk'a gitti. Ertesi bahar gemisini ve adamlarını Yeniseysk'e götürdükten sonra raporunu vermek işin St. Petersburg'a döndü. Sibirya'nın Kutup kıyılarının haritasının bir bölümü daha çıkarılmıştı

ama Rusya başkentinde de Ovtsyn'i kötü haberler bekliyordu.

St. Petersburg 1725 ile 1741 arasında on altı yılda tahta yedi hükümdarın çıkmasıyla politik bir entrika bataklığına dönüşmüştü. Dört yıllık çalışması sırasında Rus politikasının ne yöne gittiğini bilmeyen Ovtsyn, Rusya tarihinde 'Saray Devrimleri Çağı' olarak bilinen pek çok karışıklıktan birine kurban düştü. Prens Aleksey Dolgorukov'un arkadaşı olduğundan ve Prens de kendisi yokken gözden düştüğünden Ovtsyn de Muravev ve Pavlov gibi denizci eri rütbesine indirildi ve Bering ile Çirikov'un Alaska'ya götürmek üzere hazırlandıkları gruba verildi. Orada, Bering'in, Kutup sularındaki deneyimleri amirinden kat kat üstün olan yardımcısı olacaktı. Döndüğünde ise kaybolup gidecekti.[11]

Sibirya'nın Arkhangelsk'ten Yenisey'e kadar kıyılarının haritalarını çıkarma işi hava ve talihsizlikler nedeniyle yavaşlamışsa da, Yenisey'in ağzının doğusunda Taymir Yarımadası'nm Kara ve Laptev denizlerini bölmek için Kutbun buzlu sularına uzandığı yerde çalışan adamları daha büyük engeller bekliyordu. Hemen hemen hep karla kaplı olan bu kıyının haritasının çıkarılması gerekiyordu, ancak denizciler yarımadanın en kuzeydeki ucunu doğudan ya da batıdan gelip dönen kimse olmadığını biliyorlardı. Amirallik yarımadaya aynı anda iki yönden yaklaşılmasına karar vererek Vasili Pronçişçev ile dünyanın ilk kadın kutup kâşifi olan karısı Mariia'nm doğudan ve Fedor Minin'in batıdan yola çıkmasını istediler.[12]

Minin ile 57 kişilik mürettebatı 1738 Haziranı'nda Ovtsyn'in kısa bir süre önce getirdiği *Ob Postman*'la yola çıktılar. Minin'in St. Petersburg'dan aldığı iyimser talimata göre Taymir Yarımadası kıyısını kuzeydoğuya kadar izleyip en kuzey noktasını döndükten sonra güneye dönecek ve Katanga Nehri'nin ağzına kadar gidecekti. Eğer zamanları kalırsa aynı yoldan Yenisey'e döneceklerdi. Aksi takdirde Katanga'da kışı geçirecekler ve ertesi yaz döneceklerdi. Minin'in heyeti temmuz ayının büyük bir bölümünü Yenisey'in ağzını Kara Denizi'nden ayıran uzun körfezdeki buzlarla uğraşarak geçirdikten sonra yoğun sis sonunda bu işi bırakmak zorunda kaldılar. Güneyden esen rüzgâr, sisi temizlediği ve yol almalarına imkân verdiği zaman da geminin fıçılarındaki içme suyu donmaya ve kar yağmaya başlamıştı. Kıyıya gönderilen bir grup küçük ırmakların donduğunu bildirince Minin, Taymir Yarımadası'na varmadan mürettebatını karaya çıkartıp kışlık barınak hazırlaması gerektiğini anladı.

Ertesi yaz da fazla bir ilerleme kaydetmediler. Fırtınalar ve buzlar, gemisini yine Yenisey'in ağzına çevirince, Minin, yardımcısını Taymir kıyılarını karadan haritasını çıkarması için gönderdi. Ancak soğuk, aletlerini dondurduğu ve Kutup karlarından yansıyan ışınların gözlerini bozması yüzünden adam eliboş döndü. Minin 1740 yazında buzdağları ile mücadele ederek iki yıl önce kurdukları kışlaktan 240 kilometre kadar kuzeyde olan Piasina Nehri ağzına vardı. Bu arada

St. Petersburg'a çıkardığı haritaları göndermiş olmasına karşın amirleri kendisini görevden almayı kararlaştırmışlardı. Amirallik Dairesi 1740 sonbaharında görevden alınmasından sonra durumunu on yıla yakın bir süre gözden geçirdi ve sonra onu da (Ovtsyn, Muravev ve Pavlov gibi) er rütbesine indirdiler. Sibirya'nın Kutup sularında buzları ve havayı fethetmeyi başaramayan en cesur insanların bile ödülleri, gözden düşme ve ceza olmaya başlamıştı.

Bu arada deniz teğmeni Vasili Pronçişçev, karısı Mariia ve 55 kişilik mürettebatı Taymir Yarımadası'na doğudan yaklaşmaya çalışıyordu. *Ob Postman*'ın hemen hemen tıpatıp benzeri olan *Yakutsk* gemisiyle Yakutsk'u 1735 Haziranı sonunda terk etmişler, Lena Nehri'nden denize inmişler ve batıya doğru yol almaya başlamışlardı. İki ay ve yüz mil sonra Olenek Nehri ağzına varmışlar, kış için buraya yerleşip yazın yaptıkları gözlemleri ve ölçümleri kâğıda geçirmeye başlamışlardı. Ertesi yaz buzlar Yakutsk'u ağustos başlarına kadar hapsetti ve gemi üç yüz mil batıdaki Katanga Nehri'ne vardığında Pronçişçevler'in ikisi de iskorbütten ölmek üzereydiler. Seferin geri kalan subayları ve mürettebatı Katanga'da 'ne insan ne de yakacak ağaç' olmadığından ikinci bir kış için Olenek'e dönmeye karar verdiler.[13] Kışlaklarına döndüklerinde Pronçişçevler'in ikisi de ölmüşlerdi. Ertesi yaz başsubay Semen Çeliuskin, heyeti Yakutsk'a geri götürdü. Amirallik Dairesi *Yakutsk* gemisinin komutasını henüz teğmen olmuş olan Hariton Laptev'e verdi.

Laptev'in nerede olduğunu, nasıl bir aileden geldiğini bilmiyoruz ama kendisinin sıkıntılı zamanlarda insanları harekete geçirecek şeyin ne olduğunu bilen becerikli bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Laptev, Kutup'ta başarıyı ancak doğru dürüst yiyeceklerin, yeterli malzemenin ve işine bağlı bir mürettebatın getireceğini biliyordu. Bu nedenle Amirallik'ten adamlarına yola çıkmadan önce paralarının verilmesini ve haritasını çıkartacağı yol üzerine yedek besin maddeleri için depolar yapılmasını istedi. Amirallik bütün istediklerini kabul ettiyse de, Laptev ile adamlarının karşılaşacakları korkunç iklimi değiştirmek mümkün değildi. 20. yüzyıl hesaplamalarına göre Taymir Yarımadası'nın kuzey topraklarında ortalama ısı sadece temmuz ve ağustos aylarında sıfırın üzerine çıkmaktadır. Yılın geri kalan bölümünde -21 ilâ -31 (kasımdan nisana kadar) ve haziranda da -1.7 derece olmaktadır.[14]

Pronçişçevler gibi Laptev de şimdi adını taşıyan denizde adım adım buzlarla boğuşmak zorunda kaldı. *Yakutsk* denizde yüzen buzlar arasında Pronçişçevler'in Katanga Körfezi'ndeki kışlaklarına vardı ama sonra sekiz gün kuzeye doğru yol aldıktan sonra geri dönmek zorunda kaldılar. Kıyıda ne yiyecek bir şey ne de denizin sürüklediği arasında yakacak bir şey bulamayan Laptev kışı Katanga'da geçirmeye karar verdi. Burada Yakutsk'tan kara yoluyla gönderilen ekip kışlık barınaklar kurmuş ve adamları için yiyecek ve malzeme

depolamıştı. Ertesi yaz Minin, Taymir Yarımadası'nm batı kıyısından yukarı doğru son denemesine çıktığında Laptev bir deneme daha yaptı. Bu kere buzdağları *Yakutsk*'u parçalayınca ekibiyle birlikte yayan olarak Katanga Körfezi'ne döndü.

Yakutsk'un yerine yeni bir gemi yapma olanağı bulunmadığından Laptev, Çeliuskin'i (Pronçişçevler'in de rehberiydi) köpek kızakları da olan bir grupla yarımadanın öteki yanma göndererek Minin'in en ileri gittiği noktadan kuzeye gitmeleri talimatını verdi. Laptev de yanında bir tek asker ve bir Yakut rehber olduğu halde beş hafta sonra 1741 Nisanı sonunda Çeliuskin'le buluşmak üzere yola çıktı ve iki adam yaz boyunca karadan giderek yarımadanın batı kıyılarının haritasını çıkardılar. Kış için Turukhansk sığınağına 800 kilometre geri dönen Çeliuskin sonra yine yola çıktı ve sonunda 1742 Mayısı başlarında Taymir Yarımadası'nın en kuzey ucuna vardı. Ondan sonra Laptev'le buluştu ve iki adam Amirallik Dairesi'ne rapor vermek üzere St. Petersburg'a döndüler. Avrasya'nın Kutup kıyılarının artık Arkhangelsk'ten Lena Nehri ağzına kadar haritası çıkarılmıştı ve iki adam, daha doğuda kara engeli olmasa bile Taymir Yarımadası çevresindeki şimdiye kadar aşılamamış buzlar nedeniyle Sibirya'nın Kuzey Doğu Geçidi'nin geçilmez olduğu kanısmdaydılar.

Laptev ile Çeliuskin, Taymir Yarımadası kıyılarının haritasını çıkartmaya çalışırlarken Büyük Kuzey Seferi'nin bir başka grubu daha doğuda çalışıyordu. Pronçişçevler 1735'te keşiflerine başlamak üzere *Yakutsk* gemisiyle Lena'dan kuzeye giderlerken, daha küçük bir gemi olan *İrkutsk* de deniz teğmeni Petr Lasinius komutasında onları izlemişti. Lasinius ondan sonra *İrkutsk*'u Dejnev'in henüz bilinmeyen rotasıyla Bering Boğazı'na ve Anadir Nehri ağzına yöneltmişse de, Dejnev kadar talihli değildi.[15] Buzdağları yüzünden ağustos başına kadar Lena deltasında sıkışıp kalmış, Laptev Denizi'ne girdikten sadece dört gün sonra yine buzdağlarına rastlayıp durmuştu. İskorbüt aralıkta Lasinius'u öldürmüş ve sonbaharda tayfalarından sadece yirmisi sağ kalmıştı. Genç teğmenin *Yakutsk* gemisinde Pronçişçevler'in yerini alan kuzeni Dmitrii Laptev komutayı almak üzere geldi.

Lasinius gibi Laptev de ilk başlarda fazla ilerleyemedi. Görevin umutsuz olduğuna inanarak 1737 ilkbaharında St. Petersburg'a döndü. Ancak amirleri görevin bir yılda olmasa bile iki veya üç yılda bitirilmesi gerektiğini, kıyının haritası denizden çıkarılmadığı takdirde bu işin karadan yapılacağını söylediler. Laptev Sibirya'ya döndü, *İrkutsk*'la bir kere daha denize açıldı. 1739 yazında buzlar yolunu kapatmadan dört yüz mil kadar ilerleyip İndigirka Nehri'nin ağzına varmıştı. Laptev ertesi yıl yine buzlarla boğuşarak Kolima Nehri'ne kadar gitti ve kışı daha doğudaki buz dolu denizlerde kolay manevra yapılabileceğine inandığı küçük teknelerin yapımıyla geçirdi. Bu teknelerle 1741 yazında sadece yirmi beş mil ilerleyebilince karadan Dejnev'in yaklaşık yüz yıl önce gemisinin batması üzerine Çuhotski Ya-

rımadası'nın güney kıyısında kurduğu ticaret merkezi olan Anadirsk'e gitmeye karar verdi. Laptev, Anadirsk'ten 1742'de Sibirya'nın en doğu noktasına erişmeyi başardıysa da, bu suların haritası 1823'e kadar çıkarılamayacaktı. 1823 yılında Teğmen Ferdinand Vogel ve bir grup kadastrocu, köpek kızaklarıyla giderek Sibirya'nın kuzeydoğu kıyısının son bölümünün de haritalarını çıkardılar.

Yetmiş yıl önce Vrangel'in yaptığı çalışma bir yana bırakılırsa, Amiralliğin Sibirya'nın Kutup kıyılarının haritasını çıkarmak için görevlendirdiği Büyük Kuzey Seferi'nin birimleri, insanların 16. yüzyıldan beri hayal ettikleri Kuzeydoğu Geçidi'nin gerçekten de Sibirya'nın kuzey kıyılarında var olduğunu kanıtlamışlardı. O yoldan geçmeyi önleyen kara değil buzlardı ve bu da en azından o dönem için herhangi kara engeli kadar aşılmazdı. Ancak 19. yüzyılda Sibirya'nın Kuzeydoğu Geçidi, Doğu'nun ve Batı'nın gemilerine açılacaktı. İsveçli Baron Nils Adolf Nordenskjöld, 1875'te ilk kez buharlı *Vega* gemisiyle Stockholm'dan Bering Boğazı'na gitti. 20. yüzyıl başlarında Lena'dan tomruklar Kuzeydoğu Geçidi yoluyla düzenli olarak İngiltere'ye gönderiliyordu. Sovyetler'in döneminde ise bu yol, üstünde durulmayacak kadar sıradan olmuştu. Belki de en şaşırtıcı nokta, Nordenskjöld'ün daha hassas aletleriyle yaptığı ölçümlerin Çeliuskin ve Laptev'in köpek kızaklarından yaptıkları ölçümlerden sadece üç dakika farklı olmasıydı.[16] Bu açıdan ele alındığında Rus fenni 1730 ve 1740'larda kimsenin ummaya cesaret edemeyeceği kadar başarılı olmuştu. Ancak Büyük Kuzey Seferi'nin başarıları bu kadarla da kalmadı. İnsanlar zayıf gemileriyle Sibirya'nın kuzey kıyılarının sisine, buzuna ve soğuğuna karşı koyarlarken diğerleri de 19. yüzyıl öncesinin bu en büyük araştırması için ülkenin içlerinde uğraş veriyorlardı.

Yeni kurulan İmparatorluk Rusya Bilimler Akademisi 1733'te bir bilim adamı grubunu Büyük Kuzey Seferi'ne vermiş ve kendilerine Sibirya'nın tam bir tarihi, fiziki, botanik, etnografik ve linguistik portresinin çıkarılmasını istemişti. Bu girişimin merkezinde üçü Rus olmayan dört kişi vardı ve başlarında Gerhardt-Friedrich Müller bulunuyordu. Henüz yirmi sekiz yaşında olan bu Westfalyalı içe dönük bilim adamı, Urallar'la Kamçatka arasında yaşayan bütün yerli kabilelerin âdetlerini ve dillerini saptamak ve bulabildiği arşivlere dayanarak Rus fethinin tarihini yazmak üzere Sibirya'ya gitmişti. O bu işi yaparken, yirmi iki yaşında parlak bir Württembergli hekim, kimya profesörü ve doğa tarihçisi olan Johann Georg Gmelin de Sibirya bitkileri ve hayvanları hakkında bilgi toplayacaktı. Üçüncü arkadaşları Louis Delisle de la Croyere sıradan bir Fransız bilim adamıydı ve 'çok kusurlu' olarak nitelenen astronomi bilgisine karşın Sibirya'nın kent ve belirgin yerlerinin kesin enlem ve boylamlarını saptamakla görevlendirilmişti. Her üçü de genç bir doğabilimci olan Rus yardımcıları Stepan Petroviç Kraşeninnikov'u küçük görüyorlardı. Gmelin'den iki yaş daha genç ve St. Petersburg Bilimler Akademisi'nde okuyan ilk

Ruslar'dan biri olan Kraşeninnikov Sibirya'da geçirdiği sekiz yıldan sonra kendisini horgören Avrupalılar kadar ünlü olacaktı.[17]

Akademisyenler yanlarında çok sayıda ressam, topograf ve kâtiple ve de la Croyere'in onsuz çalışamayacağını bildirdiği beş metrelik teleskopların da arasında bulunduğu pek çok bilimsel araç gereçle birlikte 1733 Ağustosu'nda Sibirya'ya doğru yola çıktılar. Tobolsk'a varmaları altı ay, oradan Yeniseysk'i bulmaları bir altı ay daha sürdü. Ruslar artık Sibirya'da iyice yerleşmiş oldukları için yolculuk sadece ilkbahar, yaz ve sonbaharla sınırlı kalmadığından akademisyenler Yeniseysk'ten yola çıkıp 1735 Martı başlarında İrkutsk'a vardılar. O zamana kadar Müller ve Gmelin kaldıkları yerler konusunda yerel yetkililerle tartışmaya başlamışlardı ve doğu Sibirya'da yaşamdan hiç hoşlanmamışlardı. Yazın büyük bir kısmını Kiahta'da geçirip Çin'e açılan bu yeni kapının Rusya'nm ticaretini nasıl etkilediğini inceleyip kış için İrkutsk'a döndüler. Ruslar'ın Sibirya'da işgal ettikleri en son yer olan Kamçatka Yarımadası'nı incelemek için üsleri olacak Yakutsk'a ancak 1736 Eylülü'nde varabildiler.[18]

İrkutsk ve Yakutsk'taki yaşam ve çalışma ilkel koşullarından hoşlanmayan Gmelin ve Müller (ikisi de her gittikleri yere en sevdikleri şarapla dolu fıçıları götürüyorlardı) görevlerinin, Rus etkisinin çok zayıf ve koşulların en konforsuz olduğu, Kamçatka kısmını bırakıp daha batıda tarih, etnografi ve botanik araştırmalar yapmayı kararlaştırdılar. Müller on yılını daha konforlu olan Yeniseysk ve Tobolsk'taki merkezinden Sibirya karakollarının ve manastırlarının arşivlerini araştırarak geçirdi. Gmelin ise, bugün hâlâ botanik tarihinde bir klasik olarak kabul edilen dört ciltlik dev eseri *Flora Sibirica*'yı hazırlayarak geçirdi. İki adam yüzyılın ortalarında St. Petersburg'a döndüklerinde 36.800 kilometre yol katetmişlerdi. Müller nadir belgelerden binlercesini kopya etmişti ve bunlarla Ruslar'ın milli geçmişlerini yazmalarının ilk çabasının bir bölümü olarak Sibirya'nın hikâyesini yazacaktı.

Müller gittiği her yerde Ruslar'ın Sibirya'yı nasıl ve ne bedelle aldıklarını gösteren tarihi hazineler bulmuştu. Solvyçegodsk'ta Stroganovlar'ın özel arşivlerinde Yermak'ın kampanyasının ayrıntılarını, Yakutsk'ta devlet depolarının çoktan unutulmuş belgeleri arasında Dejnev'in bir avuç Kossak'la yüz yıl önce, şimdi Lasinius ve Laptev'in başaramadıkları işi başardığım gösteren kayıtlarını bulmuştu. Müller belgenin yaşını ve doğruluğunu saptadıktan sonra Dejnev'in dosyasının gerçek olduğunu ilan etmişse de, Lasinius ve Laptev'in karşılaştıkları güçlükleri örnek gösteren diğerleri böyle bir şeyin olanaksız olduğunda ısrar etmişlerdi. Yıllar geçtikçe, özellikle de daha büyük, daha eğitimli personelli ve daha iyi araç gereçli gemiler Sibirya'nın Doğu Burnu'nu aşamayınca Dejnev'in raporu konusundaki kuşkular daha da arttı. En iyi Rus uzmanları Dejnev ile bir avuç Kossak'ın iddia ettikleri şeyi başardıklarını bu yüzyılda kanıtlayana ka-

dar da bu tartışma devam etti. Bu arada Müller 1783'te 78 yaşında ölene kadar yedi Rus otokratı eskitmişti. Gmelin'le birlikte Urallar'ın doğusundaki toprakların ve halkların tarihi, coğrafyası, dilleri ve etnografyaları hakkındaki bilgileri toplayan ve yetişkin yaşamının hemen hemen tümünü Rusya'da geçiren Müller, Sibirya tarihinin babası olmuştu.[19]

Müller ile Gmelin, Sibirya tarihini, yerli halkların dillerini ve yaşamlarını, Urallar'la Yakutsk arasındaki bitki örtüsünü ve hayvanları incelerlerken, yardımcıları Kraşeninnikov'u kendi yerlerine Kamçatka'ya göndermişlerdi.[20] Neyi nasıl inceleyeceği ayrıntılı talimatlarıyla silahlanmış olan Kraşeninnikov, Yakutsk'tan, amirlerinin lüksünden çok uzak koşullar altında iklim ve doğal koşullarla mücadele ederek Ohotsk'a gitti. İlk Ruslar'ın dağları aşıp Ohotsk'u kurmalarından bu yana neredeyse yüz yıl geçmişse de, zaman, yolculuğu daha rahat veya daha az tehlikesiz yapmış değildi. Kraşeninnikov ve yanındaki bir avuç insan kayalarla kaplı ırmakları ve sisler içindeki dağları aşarlarken doğa koşullarının merhametine kalmışlardı. Kendisi daha sonra şöyle yazacaktı: "Dağların tepelerinde korkunç bataklıklar var... İnsan toprağın titremesinden dehşete kapılıyor... bundan daha güç bir yol düşünülemez."[21]

Kraşeninnikov'un, Bering'in Kamçatka seferi için inşa ettiği *Fortuna*'nın hâlâ hizmet gördüğü Ohotsk'ta işler düzelmedi. On yıldır Ohotsk ile Bolşeretsk arasında yük taşıyan *Fortuna*, Kraşeninnikov ve adamlarıyla malzemelerini alıp yola çıktıktan kısa bir süre sonra su almaya başladı. Geminin Ohotsk'tan ayrılışının on ikinci saatinde ambarındaki tulumbalarda çalışan adamlar dizlerine kadar suya gömülmüşlerdi ve tayfalar tencereler ve ellerine geçen her şeyle su boşaltmaya çalışıyorlardı. *Fortuna* ancak yedi tonluk yükünün denize atılmasıyla biraz hafifledi ve Bolşeretsk'e varabildi. Bir depremin ardından gelen fırtına gemiyi orada karaya oturttu. Kraşeninnikov raporunda şöyle yazıyor: "Ertesi gün gemimizden geriye sadece kalaslar kalmıştı. Tahtalar öylesine çürümüştü ki, insan bunları eliyle kolayca kırabiliyordu."[22] Kraşeninnikov'un artık malzemesi yoktu, yiyeceği yoktu ve araç gerecinin çoğunu kaybetmişti.

Kraşeninnikov 1737 Ekimi'nin sonlarından başlayarak dört kış ve üç yaz boyunca kendi başına çalıştı. Kamçatka'mn vahşi topraklarında dolaşarak bu depremlerin, yanardağların, geyzerlerin, bataklıkların, dev dalgaların ve çığların ilkel dünyasının tam bir portresini çıkartacak örnekler topladı.

Kamçatka nehirlerinin haritalarını çıkardı, sıcak su kaynaklarını buldu, yollarını ve geçitlerini işaretledi, dağlarını dolaştı ve topladığı örnekleri, gördüğü şeyleri anlamaya çalıştı. On beş yıl sonra yayınladığı eserde Kamçatka'dan şöyle söz ediyor: "Tek vakit geçirme yolu, dorukları sürekli karlarla kaplı dağlara bakmak, ya da eğer deniz kıyısında yaşıyorsanız dalgaların gürültüsünü dinlemek ve çe-

şitli deniz hayvanlarının birbirleriyle dostluk ve düşmanlıklarını seyretmektir."[23]

Kraşeninnikov'u Kamçatka hakkında en çok heyecanlandıran şey yarımadanın güney üçte ikisinde yaşayan ve yüzyıllarca süren yalnızlıkları içinde masumluğu ve sapıklığı bir yaşam biçimi haline sokmuş olan Kamçadallar'dı. Kraşeninnikov şöyle yazıyor: "Kamçatka yerlileri, üzerinde yaşadıkları topraklar kadar vahşiler. Çok pis ve çok kötüler... hepsi tümüyle bit kaplı... parmaklarını tarak gibi kullanıp saçlarını kaldırıyorlar, bitleri avuçlayıp ağızlarına atıyorlar." Rusya'nın yakın zamanlarda Avrupalılaşmış seçkinlerinden olan ve uygar dünyanın sunduğu iyi yemeklerden, konfordan ve lüksten hoşlanan Kraşeninnikov, Kamçadallar'a katlanmayı güç bulmuştu. Yerlilerin, konuklarının ağzından içeri yağlı balık etleri sokup bütün olarak yutmalarını istemelerini dehşetle karşılıyordu. Balıkların etleri jelatinleşecek kadar çürümeye bırakıldıktan sonra hazırlanan yemeklerle çok kereler kusmuştu. "Bu yiyeceklerin kokusuna dayanmak neredeyse olanaksızdı", ama o incelediği insanları tanımak ve yemek çeşitlerinin insan organizması üzerinde ne etki yaptığını öğrenmek için onların yaptıklarını yapacaktı.

Kamçadallar'm pislikleri karşısında dehşete düşen ve onların bazı yemekleri hazırlamalarını 'midesi bulanmadan' seyredemeyen Kraşeninnikov onların bu vahşi yaşam biçimlerinin erdemlerini de görmüştü: "Servet, şeref ve şan diye bir şey bilmedikleri gibi açgözlülük, hırslılık ya da gurur diye bir şey de tanımıyorlar. Bütün istedikleri ellerinde olan şeylerin zevkini çıkarmak." Böylece Kamçadallar'ın mutlulukları uygar insanlarınkinden farklıydı. "Seçtikleri biçimde yaşayamıyorlarsa, ölmenin daha iyi olduğunu düşünüyorlar," sonucuna varmıştı. Kraşeninnikov'a göre Kamçadallar intiharı 'mutluluğa varma yolu' olarak kullanıyorlardı.[24]

Kraşeninnikov, Kamçatka'daki bu tek kişilik bilimsel nöbetini, Halle Üniversitesi'nde eğitim görmüş bir hekim olan ve doğa tarihi araştırmacısı Georg Wilhelm Steller'in Orta Avrupa'dan geldiği 1740 sonbaharına kadar sürdürdü. Steller, Bilimler Akademisi'nin Büyük Kuzey Seferi'ne sonradan kattığı biriydi ve St. Petersburg'a 1735'te gelmişti. Akademi'nin büyüklerinin gözüne giren Steller, 1738 başlarında Sibirya'ya doğru yola çıkmıştı. Ohotsk'a giderken Yeniseysk'te Müller ve Gmelin'le karşılaşmış ve Kamçatka'ya gidip Bering'e katılmak için onaylarını almıştı. Steller görevinin bir parçası olarak Kraşeninnikov'un çalışmalarını gözden geçirmeyi kabul etmişti. Ondan sonra örnekler toplayıp notlar alarak yoluna ağır ağır devam etmiş, 1740 ilkbaharında Yakutsk'a varmıştı. Kentten hoşlanmamış, yetkililerin kendisine yardımcı olmadıklarını görmüş ve hemen hemen geldiği andan başlayarak oradan uzaklaşmak istemişti. Yakutsk'ta karşılaştığı insanlar için şöyle yazıyordu: "Kötülükte, inanılmaz sahtekârlıkta, ihanet ve ikiyüzlülükte diğer Sibiryalılar'dan ve yerli Rus-

lar'dan kumruların yılandan farklı oldukları kadar farklılar."[25] Steller böylece hemen dağlara vurmuş ve ağustos ortalarında Ohotsk'a varmıştı.[26]

Orada Bering'le ilk kez karşılaşmış ve adamı etkilemişti. Kırıcı ve genelde uyumsuz olan Steller istediği zaman sevimli olabilirdi. Bering'in güvenini kısa sürede kazandıktan sonra Kuzey Amerika'ya giden gemilerden birinde yerini sağlamlaştırmıştı ama geriye Kraşeninnikov sorunu kalıyordu. Steller, Bering'in baş natüralisti olarak elde ettiği yerini kimseyle paylaşmaya niyetli değildi. Özellikle de uzun süredir Kamçatka ve halkını inceleyen biri kendisinin, dünyanın o bölgesindeki hayvan ve bitkileri hakkındaki bilgisine meydan okuyabilirken.

Steller bu nedenle Kraşeninnikov'a bir sürü ağır iş yükledi ve bir keresinde de, Senato'ya Kamçatka'yı yönetmek ve yerlilerini Hıristiyanlaştırmak konusunda yapacağı tavsiyelerini Rusça'ya çevirmesi için kendisine işini bıraktırıp Kamçatka Yarımadası'nın yarısından geri dönmesini bile istedi. Steller, Rus rakibine böyle işkenceler yapabilirdi ama yapamayacağı tek şey onu geri çağırtmaktı. Bunun için de 1736'da Müller ve Gmelin'den ayrılıp Ohotsk'ta Bering'in heyetine katılan orta dereceli Fransız astronomu de la Croyere'in yardımını istedi. De la Croyere'in Bilimler Akademisi'ndeki profesör rütbesi kendisine Kraşeninnikov'un kaderini tayin gücünü veriyordu ve adam Steller'in istediği emri vermeye çoktan hazırdı.

Steller'in yardımcısı olarak çalışmak düşüncesinden herhalde hoşlanmayan ve sekiz yıl sonra Sibirya'dan ayrılmaktan şikâyetçi olmayan Kraşeninnikov herhangi bir itirazda bulunmadı.[27] Onun ayrılması üzerine Steller ile de la Croyere 1741 yazında Bering'in Kuzey Pasifik seferine katılacaklardı. Ancak daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak son bir sürpriz daha vardı. Steller, Alaska topraklarına ayak basan ilk bilim adamı olacaktı ama, kendisi otuz yedi yaşında alkolden ölünce, notlarının arasındaki boşlukları dolduracak ve bunları Kamçatka hakkındaki büyük araştırmasına katacak olan Kraşeninnikov'du. Bu nedenle tarihin Bering'in ikinci yolculuğu ya da Ruslar'ın Amerika'nın 'keşfi' olarak hatırladığı girişimin bilimsel bulgularında Kraşeninnikov önemli bir rol oynayacaktı.[28]

15

Rusya'nın Amerika'yı 'Keşfi'

Yermak'ın Urallar'ı geçmesinden beri Ruslar hep doğuya gitmişler, çara yeni uyruklar bulup Sibirya'yı kürk için taramışlardı. Çarın Kossakları, Kamçatka Yarımadası'na gidip de Ohotsk'un verimsiz topraklarında kök salmak için uğraşırlarken ufukta yalnız deniz görünüyordu. Sibirya'nın ötesinde ne vardı acaba? Kamçatka'dan Kuzey Amerika ne kadar uzaklıktaydı? Arada ne bulunuyordu? Sibirya'da kürk hayvanları hızla azalırken kürk haraçları toplanacak yeni topraklar var mıydı? Rus bayrağını üçüncü bir kıtaya dikmek fikri, Avrupa'nın en genç imparatorluğunun yeni taç giymiş hükümdarı Büyük Petro'ya aitti. İsveç'le Büyük Kuzey Savaşı'nın sona erdiği anda Kuzey Pasifik'i keşif için gemilerini ve çok değerli insanlarını hemen yola çıkarmıştı. Bering'in ilk yolculuğundan önce iki sefer yapılmış, ancak onlar da Yeni Dünya'ya erişememişlerdi.

Bering'in, Bering Boğazı'ndan geçerek Alaska kıyılarına üç günlük yolda olduğu seferden geriye dönmesinden üç yıl sonra, İvan Fedorov ve kadastrocu Mihail Gvozdev, *St. Gabriel* gemisiyle, Sibirya yerlilerinin yüksek dağlar ve geniş ormanlarla kaplı ve okyanusta bir günlük uzaklıktaki 'büyük ülke' dedikleri yeri aramaya çıktılar.[1] *St. Gabriel* 23 Temmuz günü Kamçatka'dan ayrıldıktan bir ay kadar sonra 'büyük ülke'nin kıyılarına vardı ama sert rüzgârlar ve sığ sular yüzünden yanaşamadı. Gvozdev, "Kulübeler görüyordum, ama bütün çabamıza karşın yaklaşamadık,"[2] diyordu. Fedorov ile Gvozdev 'mevsimin geç olması ve fırtınalı hava nedeniyle' Kamçatka'ya geri döndüklerinde Amerika'ya batıdan varmış olduklarını bilemeyerek 'büyük ülke'nin bir ada olduğuna inanıyorlardı.

Fedorov birkaç ay sonra öldü. Bundan kısa bir süre sonra geminin günlüğü kayboldu ve Gvozdev'in Ohotsk'a gönderdiğini söylediği kısa rapor ise St. Petersburg'a hiç varmadı. Büyük Kuzey Seferi'nin mimarları, Bering ve Çirikov'un, Kuzey Amerika'yı bir kere daha aramalarını isterlerken hiçbiri, 'büyük ülke' ile Kuzey Amerika'nın kuzeybatı ucunun aynı yer olduğunu ve *St. Gabriel*'in altı yıl önce oraya vardığını bilmiyorlardı. 'Büyük ülke'nin hâlâ bir ada olduğuna inanan Rusya'nın Amirallik Dairesi, Bering'e, adanın ötesindeki Kuzey Amerika'ya gitme görevini vermişlerdi.

Ohotsk'da gemiler yapılır yapılmaz göreve çıkmayı kararlaştıran Bering ile Çirikov, 1733 ilkbaharında St. Petersburg'dan ayrıldılar. Bering, Kuzey Amerika kıyılarına ulaştıracağı sefere ek olarak, Spanberg'in, Kuril Adaları ve Japonya'nın kuzeyindeki sularda yapacağı araştırmalarından, Sibirya'nın Kutup kıyılarının haritasını çıkaracak gemilerden, Sibirya yönetiminde reform yapmaktan ve Bilimler Akademisi'nin gönderdiği heyetin çalışmalarından da sorumluydu. Sadece inanılmaz bir enerjiye, üstün bir Makyavelci görüşe ve çok büyük bilimsel zekaya sahip biri böylesine bir girişimi kontrol edebilmeyi düşünebilirdi ve Bering böyle bir insan değildi. Amirlerinin bütün bu girişimleri düzenledikleri plan da, kendisinin başında bulunacağı Kuzey Pasifik seferi dışında gerçek bir yetki kullanımına izin vermiyordu. Ancak plancılar Bering'in Büyük Kuzey Seferi'nin kontrolünü sınırlamışlarsa da, seferin başarısızlıklarının suçunun üzerine binmesini garanti altına almışlardı. Bundan sonraki beş yıl içinde iş ağırlaşıp da masraflar yükseldikçe, Senato kendisini zimmetine para geçirmekle, kaçak içki ticareti yapmakla ve daha pek çok şeyle suçladıysa da, iddialarının hiçbiri kanıtlanamadı. Bu arada senatörler Bering'in aylıklarını iki yıl süreyle vermemişler ve kendisini savaş divanına vermekle sürekli tehdit etmişlerdi.[3]

Bering bu suçlamalara karşı kendini savunmaya çalışırken Çirikov ve Spanberg ve kendisinin Pasifik'te yapacakları seferlerin hazırlık sorunlarıyla uğraşıyordu. Kendisiyle Çirikov 1735 yazında Yakutsk'ta gerekli adam ve malzemeleri toplamışken Spanberg Ohotsk'a gitmiş ve sefer için vaat edilen barakaların henüz yapılmadığını, malzemenin gelmediğini ve gemilerini yapacakları kerestelerin ağaçlarının henüz kesilmediğini görmüştü.[4] Gemilerin 1736 ya da en geç 1737'de tamamlanacağını bekleyerek Spanberg, Ohotsk'ta barakaların yapımına girişti.

Canı sıkılan Bering, Spanberg'in yanma koştu. Durumu gördükten sonra şöyle yazıyordu: "Bölgede yalnız kum ve çakıltaşı var ve hiç bitki yok ve orman da yok. Yakacak odun beş altı kilometre, içecek su iki üç kilometre öteden getiriliyor. Gemi yapımı için kullanılacak tomruklar ise nehrin kırk kilometre yukarısından geliyor."[5] Bunun suçunu Amiralliğin hazırlık yapmak üzere gönderdiği yetkililere atmak kolaydı ve Bering de gemileri hazırlanana kadar bunu sık sık yapacaktı. Ancak karşısında yaşı daha yarım yüzyılı bile bulmamış bir donanma, yolsuzluk ve suçu üzerinden atma geleneği zaman kadar eski bir ülke vardı. Bu arada gemi ustalarının ağaç kesme ve yapılmış olması gereken barakaları yapma işine yönlendirilmeleri gerekiyordu. Ancak ondan sonra gemilerin omurgalarını kızağa koyabilirlerdi.[6]

Kuzey Amerika'ya gidecek olan subay ve mürettebat için durumu daha da güçleştiren bir şey, programa göre Bering'den daha önce yola çıkacağı için bütün kaynakların Spanberg'in seferine ayrılmış olmasıydı.[7] Spanberg eski *St. Gabriel*'e ek olarak iki yeni gemiyle 1738

Haziranı'nda Kuril Adaları'na hareket etti ve ertesi yıl daha güneye inerek Kuriller'in Kamçatka'dan Japonya'ya kadar uzanan bir ada dizisi olduğunu kanıtladı. Ancak Spanberg gemi günlüğünü tutmakta o kadar dikkatsiz davranmıştı ki, Rusya Amiralliği'nin lordları onun aldığı ölçümlerden rotasını çizmeyi 'olanaksız' buldukları için keşfini tekrarlamasını istediler.[8] Spanberg'in amirleriyle anlaşmazlıkları kendisini üç yıl sonra ölümün eşiğine getirecekti. Danimarka hükümeti ve bazı etkili dostları araya girmemiş olsalardı Spanberg'in meslek yaşamı darağacında sona erecekti.[9]

Spanberg, Kuriller'i keşfederken Bering'e de yardım geldi. İmparatoriçe kendisine engeller çıkaran Sibiryalı yetkililerden istediği kadar adam ve malzeme alabilmesi için iki yaverini tam yetkiyle göndermişti.[10] 1740 Haziranı sonunda her biri yirmi beş metre boyunda ve on dört küçük top taşıyan iki, iki direkli gemi Ohotsk'da denize indirildi. Bering ve Çirikov o ekimde doğu Kamçatka'mn Avaça Körfezi'nde inşa edilmekte olan Petropavlovsk limanına gittiler. Adanın daha korunmalı Ohotsk kıyısına indirilen malzemeler daha sonra 1740–41 kışında dağların üzerinden taşınınca ikinci Bering seferi artık yola çıkmaya hazırdı.[11]

St. Peter ve *St. Paul*, 4 Haziran 1741'de Avaça Körfezi'nden demir aldığında her gemide yetmiş altı mürettebat, yüz fıçı su, altmış beş ton et, domuz eti, yulaf, un, tereyağ, tuz ve birbirleriyle ilişkide bulunmalarını sağlayacak çok sayıda işaret malzemesi vardı. De la Croyere'in atanmış olduğu *St. Paul*'ün komutanı Çirikov'du. Küstah tavırlarıyla gemi subaylarının çoğuyla çatışmış bulunan Steller ise Bering'le *St. Peter*'deydi.[12] Bering ve Çirikov bir tehlike durumunda birbirlerine yardımcı olabilmek için gemilerini bir arada tutmayı kararlaştırmışlarsa da, aradan on beş gün geçmeden büyük bir fırtına ikisini de ayrı rotalara sokmuştu. Gemilerin rotaları bundan sonraki dört ayda yirmi bir kere çakışmışsa da, ikisi de birbirlerini bir daha hiç görmediler.[13]

Bering fırtınadan sonra günler boyunca *St. Paul*'ü aradı ve sonunda doğu rotası tutturarak gemisini 16 Temmuz'da Alaska Körfezi'ne soktu. Önünde Kayak Adası ve onun ardında Kuzey Amerika'nın en yükseği olan bir dağ yükseliyordu. *St. Peter*'in tayfaları dağı ilk gördükleri zaman, günü olan azizin adıyla St. Elias Dağı olarak adlandırdılar. Burası Yeni Dünya'ydı, Rusya'nın gücünü üçüncü bir kıtaya taşıma şansı ve belki de Sibirya'nın doğu topraklarındaki yiyecek kıtlığını sona erdirmenin fırsatıydı. Kamçatka'dan birkaç haftalık uzaklıkta olan Kuzey Amerika kıyılarından yiyecek getirilebildiği takdirde, Ohotsk ve Kamçatka, Urallar'dan Pasifiğe taşıması hâlâ yıllarca süren tahıla muhtaç kalmayacaktı. Bering'in gemilerinin önünde açılan bu yeni toprakların dikkatli bir incelenmesi Rusya'nın Sibirya'daki durumunu yıllarca etkileyecek yanıtlar verebilirdi. Ya da Steller öyle düşünüyordu. Gerekli olan, zaman, insangücü ve araştırma isteğiydi.

Steller'de bu istek vardı ama ne insangücü ne de zamanı yoktu. Yerkürenin yarısını bu toprakları görmek için gelmişti ama Bering, ilk başta Kayak'a bir grup denizciyi içme suyu aramak için gönderdiğinde onun karaya çıkmasını yasaklamıştı. Şiddetli bir tartışmadan sonra, Steller'in Amiralliğe rapor yazıp kaptanın 'benim görevimi yapma irademi ihlalini'[14] bildireceğini söylemesi üzerine Bering, tayfaların fıçıları doldurdukları anda geri dönmesi şartıyla izin verdi. Steller günlüğüne, "Ben Amerikan suyunu Asya'ya getirmek için buraya kadar geldiğimizi söylemekten kendimi alamadım," diye yazıyordu.[15] Bering'in fikrine göre, kara artık bulunduğuna göre derhal ve güvenlik içinde Kamçatka'ya dönmeliydiler. *St. Peter* kıyıya yaklaşmadan birkaç gün önce Steller'e, "Bizi dönmekten alıkoyan kimbilir ne rüzgârlar çıkabilir?" demişti ve Steller biraz daha kalmaları için yalvarınca da, "Bu toprakları tanımıyoruz. Elimizde de kışlamaya yetecek kadar yiyecek yok," diye uyarmıştı.[16] Bunlar kendini keşfe adamış bir kâşifin sözleri değildi. Steller görevini en dar anlamında tamamlayıp yurduna dönmeyi düşünen bir insanla konuşuyordu.

Bering'in tayfaları Kayak Adası'nda su fıçılarını doldururken Steller de taş ve bitki örnekleri toplamaya çalıştı. Altı saat içinde 142 bitki örneği topladı. Ayrıca tek Kossak yardımcısının nişancılığı sayesinde bir batı mavi tüylü kargası da getirmişti. Daha sonra şöyle yazacaktı: "Bu tek örneğin bir resmini Carolinalar'ın kuşlarının ve bitkilerinin yer aldığı bir kitapta görmüştüm. Bu kuş bana gerçekten Amerika'da olduğumuzu kanıtladı. O kuşa benzeyen bir şeyin Avrupa ve Asya'da görüldüğü hiç bildirilmemişti."[17]

Steller oraya varışından birkaç saat öncesine kadar içinde insan yaşadığı anlaşılan bir kulübeye rastlamıştı. Steller burada bulduğu kapkacağı, bir sepeti, silahları ve yiyecek kalıntılarını hemen topladı ve yerlerine demir bir tencere, tütün, bir Çin piposu ve bir miktar ipekli kumaş bıraktı. Daha fazla zamana ihtiyacı olduğu için *St. Peter*'e adanın öteki tarafında duman gördüğünü ve orada insanlar bulunduğunu bildirdi. Steller elindeki örneklerden ada halkının Kamçatka'nın Kamçadalları ile aynı kökenden geldiklerine inanmıştı. Ancak kendilerinin geldikleri uzun yolu düşününce Kamçadallar'ın o zayıf tekneleriyle oraya varmalarının mümkün olmadığını düşündü. Kendisine göre bunun tek açıklaması Kuzey Amerika'nın, kendilerinin karaya çıktıkları yerin daha kuzeyinde, Asya'ya daha yakın olduğuydu.[18] Birkaç saatlik bir araştırma daha yapabilirse bu varsayımlarını doğrulayacak yerliler bulacağından emindi.

Tayfaların daha dolduracak yirmi fıçıları varken Bering birden hepsinin gemiye dönmelerini, hareket edeceklerini bildirdi. Steller de ya döner, ya da orada kalabilirdi. Alman büyük bir öfkeyle emri kabul etti. Gemiye döndüğünde Bering'e ne söylediğini bilemiyoruz, ama yolculuk boyunca en gizli düşüncelerini döktüğü özel günlüğüne notlarını düştüğünde öfkesi hâlâ geçmiş değildi. "Karaya inmememizin

tek nedeni gereksiz bir inat ve bir avuç silahsız ve çekingen vahşinin saldırısına uğrayacağımız korkusu... Burada araştırmaya ayrılan zaman bu yolculuk için hazırlanma zamanıyla doğru orantılı. Bu büyük girişim için on yıllık bir hazırlık gerekti ve işimize ancak on saat ayırabildik."[19] Bilimin geniş ilgi alanı bir kere daha Bering'in dar görev duygusuyla çatışmıştı. Danimarkalı'nın bilimin büyük sorunlarını inatçı umursamazlığı, keşif sürecini daha başında güdük bırakmıştı.

Hakkını vermek gerekirse, Steller o anda Bering'in kafasındaki güçlü etkenleri biliyordu ama bunlardan söz etmeyip günlüğüne de geçirmemişti. Yolculuk başladıktan hemen sonra iskorbüt belirtileri gösteren Bering günler geçtikçe daha sıkıntılı ve içine dönük olmuştu. İnsanların bilinçlerinden bir duvarla saklamaya çalıştığı iç varlığının derinliklerinde buz gibi bir ses Bering'e yaşayacak fazla zamanı kalmadığını söylüyordu. Ölmek üzere olan bir insanı yaşayan dünyadan ayıran o uzaklaşma hissi, onu, *St. Peter* daha Kuzey Amerika'ya varmadan subaylarından ve tayfalarından koparmaya başlamıştı. Çevresindeki hiçbir şeye ilgi duymayarak sadece Kamçatka'ya dönmeden öleceği korkusuyla yaşıyordu. Steller günlüğüne Bering'in Alaska kara sularında ilk saatlerinde 'karaya bakarken omuzlarını bile silktiğini' yazmıştı.[20] Orta Avrupa'daki rahatını bırakıp bilinmeyen bir dünyada bilimin yeni sınırlarını keşfe çıkmış olan Bering'in bu ilgisizliği açıklanabilir bir şey değildi. Bu, Kolomb'un kara ilk göründüğü anda Yeni Dünya'ya duyduğu ilginin kaybolmasından farksız bir şeydi.

İskorbüt Bering'i güçsüz bırakırken, Kamçatka rotasını verdikten sonra komutayı yardımcılarından birine terk etti. İskorbütün tayfalar arasında yayılmasından kaygılanan ve Kamçatka'nın tam olarak ne yönde olduğunu bilmeyen yardımcıları çeşitli rotalara girip dönerek, Kayak Adası'ndan Alaska'nın en batıdaki ucuna gelmek için kırk değerli gün kaybettiler. *St. Peter*, ağustos sonunda genelde 16 Temmuz'da karayı gördükleri noktadan bir hafta uzaklıkta olan Şumagin Adaları'nın ters rüzgârlarına karşı koymaya çalışıyordu.[21] Ancak o zaman tayfanın çoğu Steller'le o kadar çatışmaya başlamıştı ki, Steller Şumagin Adaları'ndan birinde bir su kaynağı aramalarını söylediğinde geminin fıçılarını kıyıdaki birikintilerden doldurmuşlar, su da bozulmuştu. Steller iskorbütün acılarını dindirecek bazı bitkileri toplamaktan söz edince, ona da karşı çıktılar. Yapayalnız kalmış olan bilim adamı Bering'in çizimcisi yaptığı ve şimdi de arkadaşı olan Friedrich Plenisner adında bir Alman kendisine çalışmalarında yardımcı oluyordu.

Steller çalışmak için giderek daha az zaman buluyordu artık. Günlüğüne, "İlaç dolabımız bir savaşta dört-beş yüz kişiye yetecek kadar ilaç ve araç gereçle doluydu, ama en çok ihtiyaç duyulan iskorbüt ve astıma karşı hiçbir şey yoktu." Steller'in botanik bilgisi burada da kendisini zamanının önüne geçirmişti. Avrupalı denizciler yüksek

derecede C vitamini içeren meyve ve sebzelerin iskorbütü önleyeceğini ancak 1750'lerde öğreneceklerdi. Ama Steller kaşıkotunun hastanın kollarını ve bacaklarını güçlendireceğini ve en çok bulunan otlardan kuzukulağından yapılacak çayın dişlerin dökülmesine engel olacağını biliyordu. Bu iki bitkinin de Şumagin Adaları'nda yetiştiğini görerek şaşırmıştı, ancak öfkeli bir dille yazılmış günlüğüne göre, gemi subayları onları toplamak için adam vermemişlerdi. Kendi başlarına kalan Steller ve Plenisner adalardan kendi yaşamlarını kurtaracak ve Bering'inkini uzatacak ve tayfaları birkaç hafta daha yaşatacak kadar bitki topladılar. Önlerindeki günlerde tayfaların çoğu, Steller'in kıştan önce karada geçirdikleri son birkaç saat içinde toplamaları için yalvardığı ilaçların olmayışı yüzünden öleceklerdi.[22]

St. Peter, 6 Eylül 1741'de Şumagin Adaları'ndaki sığınağından Petropavlovsk'a gitmek için yola koyulduğunda tayfalar kendilerini felaketin eşiğine getirecek rüzgâra, dalgalara ve iskorbüte karşı bir mücadeleye girdiler. Ekimin üçüncü haftasında tayfalardan hiçbiri yelkenlerle uğraşacak güçte olmadıklarından gemi yalpalamaya başlamıştı. Bering'in ikinci subayı Sven Waxell, daha sonra şöyle diyecekti: "Artık herkes o kadar hastaydı ki, geminin dümeninin başına geçecek kimse kalmamıştı diyebilirim. Dümen nöbeti geleni hâlâ yürüyebilen iki kişi kollarından tutup dümen başına oturtuyordu... ve o da artık oturamayacak duruma gelinceye kadar dümeni tutuyordu." Hava da giderek bozulmaktaydı. "Rüzgâr çok şiddetliydi... kar, tipi ve yağmur hiç durmuyordu...[23] Güverteye çıkabilen sadece üç kişi vardı... diğerleri ölüm döşeğindeydiler."[24] Haftalar boyunca güneş ve yıldızlara bakarak yerlerini saptayamayan tayfa kasım ayı geldiğinde artık nerede olduklarını bilemiyordu. "Gemimiz suda yüzen bir tahta parçası gibiydi," diye yazıyor Waxell. "Rüzgârın ve dalgaların insafına kalmış, oradan oraya sürüklenip duruyorduk."[25]

Şumagin Adaları'ndan ayrıldıktan iki ay sonra karayı gördüler. Steller 5 Kasım'da günlüğüne şunları yazıyordu: "Kara göründüğünde insanların sevincini anlatmak imkânsızdır... Yarı ölü insanlar, karayı görmek için sürüklenerek dışarı çıkmışlardı, herkes Tanrı'ya şükrediyordu."[26] İlerideki karla kaplı dağlar Kamçatka'ya o kadar benziyordu ki, tayfalar ilk önceleri Petropavlovsk limanının ağzı olan Avaça Körfezi sanmışlardı. Birkaç saat daha yol alınca bunun böyle olmadığı anlaşılınca subaylar önlerindeki karanın 1120 kilometre uzunluğundaki Kamçatka Yarımadası'nın başka bir parçası olduğunda ısrar ettiler.[27] Waxell karaya çıktıklarında birinin Nijnekamçatsk'tan yaralıları taşımak için at getirmesinin kolay olacağını söyledi. Bering'in Avaça Körfezi'ne gitmelerini istemesine karşın, kamarasında yapılan toplantıda karaya çıkma kararı alındı. Bering artık tayfalarını yönetemeyecek kadar hastaydı. Deneyimli bir denizci Bering'in öğütlerini dinlemeleri gerektiğini söyleyince, diğerleri onu "*Von!*" (defol!) ve "*Molchi!*"(kes sesini!) diye susturdular.[28]

St. Peter'in subayları kıyıya bir sandal çıkardılar, bulundukları yerin bir ada olduğunu anlayınca o kış orada kalmaya karar verdiler. O sırada yerler karla kaplandığından ve kimsede ağır iş yapacak güç kalmadığından tayfalar kumun içinde sığınaklar kazıp üzerlerini brandayla örterek kışa hazırlandılar. Bunlar bir hafta sonra kıyıya taşınan hastalar için hastane oldu. Çok ağır olanlar *St. Peter*'in ambarından çıkıp da temiz havayı ciğerlerine çeker çekmez ölmüşlerdi. Kıyıya varabilen diğerleri açlıktan ağır ağır ölmekteydiler. Steller karadaki ilk günleri için günlüğüne şunları yazıyordu: "Dişetleri sünger gibi şişmiş ve kararmış, büyüyerek dişlerini örtmüştü, çok ıstırap çektiklerinden hiçbir şey yiyemiyorlardı."[29]

Bacakları çok şişmiş ve şimdiden soğumuş olan Bering üç uzun hafta boyunca ölümle pençeleşti. 8 Aralık 1741'de girdiği çukurun kenarlarındaki kumlar bacaklarını örttüğü için zaten yarı gömülmüş olarak öldü.[30] Steller, "Eğer Kamçatka'ya erişebilseydik ve sıcak bir oda ile taze yiyecekler olsaydı hiç kuşkusuz yaşardı," diye yazıyor. "Ama orada açlıktan, susuzluktan, soğuktan ve üzüntüden öldü."[31] Bir ay içinde Bering'i otuz kişi daha izledi ve kalanların güçlerine kavuşması aylar sürdü. Herhalde, *St. Peter*'in Şumaginler'de kısa duraklaması sırasında topladıkları bitkiler nedeniyle sadece Steller ve Plenisner iskorbüte tutulmamışlardı.[32]

Şimdi sadece dalgaların getirdiği tahta parçalarını yakan ve sağ kaldıkları takdirde ilkbaharda yola çıkabilmeleri için un ve yulaf stoklarını mümkün olduğu kadar tutumlu kullanmaya çalışarak kışı geçirmek zorunda olan *St. Peter* mürettebatı bu ada sığınağının sağladıkları ile geçinmeye çalıştılar. Kıyıya vurmuş olan iki balina leşinin yağlarında pişirdikleri deniz samurları ve ayıbalıkları tek gıdaları olmuştu. Steller'in karın altından bulup çıkardığı bitkilerle iskorbüt sancılarını gidermeye çalışan adamların bahara kadar yiyecekleri sadece bunlardı.[33] Bazıları ölümün eşiğinde yaşarlarken bir kısmı da çıldırmanın eşiğine gelmişlerdi. O an için soğuktan, boşluktan ve insanlardan korkmayan mavi tilkilerden kaçış olanağı yoktu.

Steller kamplarını gece gündüz basan mavi tilkileri şöyle anlatıyor: "Zayıflara ve hastalara öyle saldırıyorlardı ki, kaçınma imkânı yoktu. Bir gece bir denizci dizleri üstünde sığınağının dışına işemek isterken bir tilki açıkta kalan uzvuna saldırdı ve adamın çığlıklarına karşın tuttuğunu bırakmadı." Öfkelenen ve bir eğlence arayan tayfalar da tilkilere işkence ediyorlardı. "Bize gece gündüz rahat vermedikleri için biz de onlara öyle kin tutuyorduk ki, küçük büyük demeden önümüze geleni öldürüyor, en vahşi işkenceleri yapıyorduk..."[34] "Bazılarının gözlerini oyuyor, bir kısmını canlı canlı ayaklarından bağlayıp asarak birbirlerini öldürene kadar ısırmalarını seyrediyorduk."[35] Ancak ne tetikte olmak ne de zalimlik, hayvanların kaçmaları için yeterli değildi. Waxell şöyle diyor: "Gömmemize fırsat vermeden ölülerin ellerini ve ayaklarını yiyorlardı."[36]

Şans Bering'i, şimdi kendi adını taşıyan adaya düşürmüştü ve ada da, Avaça Körfezi'nden sadece üç yüz mil uzaktaydı. Ancak orası bile kış fırtınalarından onarılmayacak kadar zarar görmüş gemileriyle bu insanlar için bir başka dünya olarak kalıyordu. Ağaç olmayan bir adada yeni bir gemi yapmak için mürettebattan sağ kalan kırk altı kişi bahar geldiğinde Teğmen Waxell'in komutasında gemiyi sökmeye başladılar. Yaz ortalarında hepsini alabilecek boyda bir tekne yapabilmişlerdi. Steller'in sözleriyle, 'bu ıssız adadan kurtulmak için sabırsızlanarak' 14 Ağustos 1742'de yelken açtılar.[37] Şimdi rüzgâr ve akıntı kendilerinden yana olduğundan üç gün sonra Kamçatka'yı gördüler. Tekneleri 27 Ağustos 1742'de Avaça limanına girdi ve Petropavlovsk'da demir attı. Normal koşullar altında üç ayda yapılabilecek bir yolculuğu on beş ayda tamamlamışlardı. Steller raporlarından birinde şöyle diyordu: "Sadece denizin bizi bekleyen tehlikelerinden kurtulduğumuz için değil, sağ kalabildiğimiz için de hepimiz daha minnettar olabilirdik."[38] Ancak, Steller'in bilim adamı yanı bu fedakârlığın değdiğine inanıyordu. Bir arkadaşına, "Bu sefil yolculukta elde ettiğim doğa deneyimini çok büyük paralara bile değişmem," diye yazıyordu.[39]

St. Paul ile Çirikov'la yola çıkanlar dahil, Steller'in bu fikrini pek paylaşan yoktu. Çirikov Petropavlosk'dan çıkmalarından önce Bering'le üzerinde anlaştığı plan üzerine gemileri birbirlerinden ayrı düşünce doğuya doğru gitmişti. Bering'in St. Elias Dağı'nı görmesinden otuz beş buçuk saat önce *St. Paul* Kuzey Amerika kıyısına, ama Galler Prensi Adası'nın daha güneyine ve doğusuna varmış bulunuyordu.[40] Çirikov'un Kuzey Pasifik'i aşması Bering'inki kadar talihsizdi ve felaket onların başlarına daha önce gelmişti. Yeni Dünya'ya vardıktan sadece iki gün sonra su almaya giderlerken geminin iki sandalını da kaybetmeleriyle her denizcinin korkulu rüyası gerçekleşmiş oldu.[41] Çirikov Amiralliğe yazdığı raporda neden önlerindeki Kuzey Amerika kıyılarını araştırmadan Kamçatka'ya dönme kararını verdiklerini şöyle anlatıyor: "Sadece 45 fıçı suyumuz vardı ve bunların dolu mu, yoksa yol sırasındaki sızıntılardan yarı yarıya boşalmış mı olduklarını bilemiyorduk."[42]

St. Peter'den daha talihli olan *St. Paul* Kuzey Amerika'yı gördükten on hafta sonra Petropavlovsk'a dönmüştü ama genelde tuzlu etle yaşayan tayfaların iskorbüte tutulmaları için bu yeterliydi. "Eylül ortalarında adamlardan bazıları güverteye bile çıkamayacak kadar bitkin düşmüşlerdi," diye yazıyor Çirikov. "On beş gün sonra tayfaların hepsi iskorbüte tutulmuşlardı... ve ben de o kadar zayıf ve güçsüz düşmüştüm ki, her an ölümü bekliyordum."[43] *St. Paul* Petropavlovsk'a vardığında Çirikov kıyıya sedyeyle taşınmıştı. O yaz kendisiyle birlikte denize açılmış olan astronom ve haritacı, de la Croyere, *St. Paul* limanda demir atmadan ölmüştü.[44]

Ne *St. Peter* ne de *St. Paul* Alaska olarak bilinecek toprakları ince-

lemeye fırsat bulamadan Bering ve Çirikov'un Kuzey Pasifik'e yaptıkları seferin beklenmedik önemli sonuçları oldu. Bering, 1727 Kiahta Antlaşması'nın Rus kürklerine Çin'de büyük bir pazar açmasından on yıl sonra ve Rus avcılarının en son istila ettikleri Kamçatka'dan gelen kürklerin azalması sırasında sefere çıkmıştı. Rusya'nın Çin'le yeni ticaretini oluşturacak kürkler nereden gelecekti? Ve Avrupa'nın kürk isteği nasıl karşılanacaktı? Rus kürk ticaretinin bu en kritik anlarında Bering'in seferi sonucu yeni bir kürk kaynağı bulunmuş ve kürk ticaretinin merkezi ilerdeki yüz yıl için başka tarafa kaymıştı.

Ruslar ilk kez 18. yüzyıl başlarında Kamçatka kıyılarında deniz samurları bulmuşlar ve bunlara 'Kamçatka kunduzları' adını vermişlerdi.[45] En iyi Kutup tilkisinden daha büyük ve en siyah samurdan daha değerli olan deniz samurunun kürkü daha büyüktü. Steller bir ara samur kürkünün 'en siyah kadifeden daha siyah olduğunu' ve arasında rastlanan gümüş beyazı kılların onu başka hiçbir kürkle kıyaslanamayacak kadar gösterişli yaptığını yazmıştı.[46] Deniz samuru kürkleri şiddetli soğuklarda sertleştiğinden manto ve pelerin yapımında kullanılamıyorsa da, Çinliler bunları başka zengin malzemeden yapılma giyecek eşyalarının kenarlarında kullanıyorlardı. *St. Peter*'in seferi sırasında bir tek samur kürkü İrkutsk'ta kırk, Kiahta'da yüz ruble getiriyordu. Yüzyılın sonunda Ruslar'ın açgözlülükleri ve ısrarlı avlanmaları Kamçatka, Komandorskie Adaları ve Aleutian Adaları çevresinde hemen hemen deniz samuru soyunu tükettiğinde kürklerin fiyatı on kat artmıştı.[47]

Deniz samurlarının Kamçatka kıyılarında azalmaya başladıkları sırada Bering'in tayfaları, hayvanların Bering Adası'nda çok miktarda yaşadıklarını görmüşlerdi. Yeni bir hazinenin bulunduğundan kimsenin kuşkusu yoktu ve 1742 ilkbaharında sağ kalanlar güçlerini son damlasına kadar harcayarak hayvanları avlamışlardı. *St. Peter*'in kalıntılarından yaptıkları küçük gemi, insanlara ve yiyecek stoklarına güç yeterken tayfalar Sibirya'da sayıları azalan samur ve tilkinin yerini alacak yeni bir 'altın post' bulduklarının bilincinde olarak dokuz yüz adet değerli deniz samuru kürkünü gemiye sıkıştırmışlardı. Bir yıl geçmeden Kuzey Pasifik'in insan yaşamayan adaları deniz samuru arayan insanlarla dolmaya başladı. Ruslar bir yüzyıl boyunca bu yeni servet kaynağını Kuzey Pasifik'te, Aleutian Adaları'nda ve Kuzey Amerika'nın ıssız kuzey batı kıyılarında kovalayacaklardı.[48]

16

"Rus Kristof Kolomb'u"

Avrasya taygasının ıssızlığı yerine Kuzey Pasifik'in buzlu sularında avlanacak bu yeni altın post, yani deniz kürkü, *St. Peter* döner dönmez Sibirya'da yeni bir çılgınlık başlattı. Yeni zenginlik olasılığı insanları yine doğuya, bu kez Sibirya'nın Pasifik kıyıları ötesindeki yeni sınıra, okyanusun ıssızlığının insanların geçmiş yıllarda tundra ve tayga topraklarında çektikleri yalnızlığı on kat arttırdığı bölgeye çekti. Kuzey Pasifik'in büyük bir kısmının haritası çıkarılmamış, adaları henüz keşfedilmemişti. Ancak insanları bu bilinmeyen sulara çekmek için deniz samurlarının orada sayılamayacak kadar çok miktarlarda bulunduğu haberi yeterliydi.

1600'lerde Sibirya'nın tayga ve tundrasının yaratıklarını avlayanlarla kürk tüccarlarına kıyasla Kuzey Pasifik'in altın postunu ancak bir avuç insan avlayabilirdi. Bu iş için büyük bir gemi, can kaybı tehlikesi çok büyük olduğundan tayfalara da büyük bir kâr vaat etmek gerekiyordu. Bering kendi *shitik*'i *Fortuna*'yı, Ohotsk Denizi ötesine götürmeye cesaret edememişti ama Kuzey Pasifik samurlarını avlayan insanlar, daha güçlü gemiler için gerekli demirin Sibirya'nın Pasifik kıyılarında bulunmaması nedeniyle, ona benzer teknelerle denize açılıyorlardı. Kalasları kabaca yontulmuş gövdelere söğüt dalları ve meşin kayışlarla 'dikilen' bu tekneler genellikle rüzgârın ve dalgaların şiddetine dayanamıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Pasifik'e kürk aramak için açılan beş teknenin ikisinden bir daha haber alınamıyordu.[1]

Kuzey Pasifik'in deniz hayvanlarına erişmek Ruslar'ı 17. yüzyılda Sibirya'ya çeken orman hayvanlarından daha güçse de, bunların bir kere bulunduktan sonra öldürülmeleri çok daha kolaydı. Steller iskorbütten güçsüz düşen tayfaların Bering Adası'nda bu savunmasız hayvanların başlarına bir çekiç darbesi vurarak öldürmelerini anlatırken şöyle der: "Bir samur yan yatıp arka ayaklarını kaldırarak ve ön ayaklarıyla gözlerini örterek ölümüne hazırlanır."[2] *St. Peter*'in izinden giden ilk avcılar bu hayvanların o kadar kolay avlar olduklarını görünce yarım yüzyıl içinde en az iki yüz binini öldürdüler; daha büyük ve sayıları daha çok olan fokların yüz binlercesini avladılar. Ruslar Pribylov Adaları yakınlarında dört yıl süren çok büyük bir avda bir milyona yakın fok öldürmüşler, sonra gemileri bunların tümünü almayınca üçte birini kıyıda çürümeye terk etmişlerdi.[3] Amerikan

ovalarının bufalo avcıları gibi Rus kürk avcıları da artık öldürmenin zevki için avlanıyorlardı. Ve yine Amerikalılar gibi kürkleri başlıca geçim kaynakları olan hayvanları korumak için avlanmayı sınırlayacakları yerde bir alandaki hayvanları tüketip başka bir alana geçiyorlardı. Dişi samurların iki yılda bir sadece bir veya iki yavru doğurmaları nedeniyle Ruslar'ın bu avlanması hayvanların soyunu tüketmeye doğru gitmekteydi.[4]

1750 yılı geldiğinde Ohotsk ve Petropavlovsk'dan denize açılan avcılar bir zamanlar Kamçatka ve yakınlardaki Komandorskie adaları kıyılarını dolduran samurlar tükenince avlanma alanlarını Aleutianlar'a kaydırmışlardı. En batıdaki Attu Adası'yla başlayıp doğuya Unalaska ve Unimak'a doğru giderek daha uzaklara açılmışlar ve daha uzun zamanlar kalmaya başlamışlardı. Artık ancak çok geniş bir şekilde düzenlenmiş seferler yatırımcıların bekledikleri kârları sağlıyorlardı.[5] 1780 yılı geldiğinde giderek artan risk ve giderek azalan av, yedi Rus ticaret şirketi dışında herkesi Kuzey Pasifik'ten uzaklaştırmıştı. On altı yıl sonra Büyük Katerina'nın oğlu Pavel, Rusya'nın başına geçtiğinde gemileri donatma masrafı bu sayıyı üçe düşürmüştü.[6]

Sibirya'nın kürk avcıları doğuya doğru gittikçe ana limanlarından 3200 kilometre uzakta demirlemiş gemilerden avlanmak daha da güç oluyordu. Kayıp bir sandalın veya demirin, kırık bir direğin ya da buzdağına çarpıp delinmiş bir gövdenin felaket demek olduğu bu sularda gemilerin sığınabileceği ve onarım yapılabileceği sürekli üsler bulunması gerekti ve bu da Ruslar'ın Alaska kıtasına vardıklarında, Tlingit Kızılderilileri'yle savaşmaları demekti. Ruslar'ın Kamçatka'ya girişlerini 17. yüzyılın sonuna kadar engelleyen Koriaklar gibi Tlingitler de savaşçı bir halktı. Ruslar Alaska'da ilk yerleşim birimlerini kurduktan yetmiş beş yıl sonra bir subay şöyle yazıyordu: "Bunlar yapıları gereği cesur insanlar ve her türlü yoksunluğa ve fiziki acıya katlanıyorlar. Yürekli bir reis altında birleştikleri takdirde yerleşim birimimizi basarlar ve bütün Ruslar'ı öldürürler."[7] Bu nedenle kürke hücumu Tlingitler'in ülkelerine yaymak, cesaret ve titiz bir hazırlık gerektiriyordu. Özellikle de Ruslar'ın Kuzey Amerika kıtasında bir köprübaşı elde etmelerine İngilizler karşı çıkacak gibi göründükleri bu zamanda. Rusya Çariçesi Büyük Katerina, İngiliz süper gücü ile doğrudan doğruya bir çatışmaya girmek istemediğinden, İmparatorluk Donanması'nın, bayrağını Alaska'ya taşımasına cesaret edemiyordu. Bu görev, gemilerini Kuzey Pasifik'e göndermeye devam eden bir avuç Sibiryalı girişimcilerden biri tarafından yapılacaktı.

Kuzey Pasifik'te avlananların belki de en zengini ve en cesuru Grigori İvanoviç Şelikov bu meydan okumayı göze alarak Rusya'nın Alaska'da hakkı olduğunu ilan etti. Şair Derjavin tarafından 'Rus Kolombu' olarak anılan Şelikov, güney–orta Rusya'da 'bülbülleri ve yarış atlarıyla ünlü'[8] ama denizle ilişiği olmayan Kursk şehrindendi. 1770'lerde Sibirya'ya geldiğinde orta yaşma varmış olan Şelikov orada

zengin bir dulla evlenerek onu da keşif seferlerine götürdü ve karısının servetini kürk ticaretine yatırarak on yıldan az bir sürede Sibirya'nın en zengin tüccarları arasına girdi. Ohotsk ve Petropavlovsk'tan denize açılan beş seferden ikisinde Şelikov gemileri, parası ya da malları bulunuyordu. Şelikov fırsatlarını daha da genişletmek için Kursklu hemşehrisi İvan Golikov'la ortaklık kurdu. İki adam on iki yılda Sibirya'nın Pasifik limanlarından İrkutsk'taki merkezlerine yaklaşık bir buçuk milyon ruble değerinde doksan bin kürk göndermişlerdi.[9]

Şelikov ve Golikov 1783'te 'Amerika denilen Aliaska (Alaska) topraklarına ve bilinen ve bilinmeyen adalara gitmek, buralarda kürk ticareti, keşifler ve yerlilerle ticaret yapmak için' bir şirket kurdular.[10] Şelikov ile karısı Natalia kıştan önce kalacak yer yapabilmek için o yaz Ohotsk'tan *Üç Aziz* diye adlandırdıkları yeni bir gemiyle yola çıktılar. Kötü hava nedeniyle kışı Bering Adası'nda geçirdiklerinden Alaska'nın Kodiak Adası'na ancak bir yaz sonra vardılar. Karlar başlamadan ilk barınakları ve Üç Azizler Limanı için savunma duvarlarını yaptılar ve Alaska'ya Rusya adına el koydular.[11]

Şelikov ile karısı tayfalarıyla birlikte çalışarak ondan sonraki dokuz ayı kürk toplamak, yerleşim biriminin savunmasını güçlendirmek ve şimdi Cook İnlet denilen Kenai Körfezi'nde ikinci bir ileri karakol kurmakla geçirdiler. 1786 ilkbaharı sonlarında değerli yükleriyle dönüş seferine başladıklarında Alaska'da yerleşmenin güç olacağını ama kârlarının bu yatırımı haklı çıkardığını düşünüyorlardı. Bu girişimlerinin St. Petersburg'dan doğrudan doğruya destek almadan ne kadar devam edebileceğini bilemiyorlardı. Bu bir yerde Büyük Katerina'nın riskleri hesaplamasına ve Avrupa'daki olası düşmanlarım ne derecede önemsediğine bağlıydı.

Ruslar'ın imparatorluklarını üçüncü kıtaya yayma planları, hükümdarlarının denizle ilişkisinin denizde pek rahat olmadığı bir millet için yeni politika ikilemleri yaratacak gibi görünüyordu. Başkent St. Petersburg, Şelikov'un Üç Azizler Limanı'nda kurduğu küçük barakadan yarım dünya ötede olduğundan çok büyük ikmal ve iletişim sorunları yaratıyordu. Bunların arasında Avrasya'da 10.400 kilometre ve Kuzey Pasifik'te 3200 kilometre uzanan incecik bir candamarı vardı. St. Petersburg ile Rusya'nın yeni doğu karakolları arasındaki bağlantının ne kadar hassas olduğunu Şelikovlar'ın Alaska'ya gidip gelmedeki kendi deneyimleri kadar canlı bir şekilde gösteren başka bir şey olamazdı. İyi koşullar altında İrkutsk'dan Ohotsk'a varmak iki ay, oradan da Alaska'ya gitmek üç ay sürerdi. Şelikovlar Kuzey Amerika kıtasına ancak bir yılda gitmişler ve deniz ve fırtınalarla boğuşarak İrkutsk'a dönüşleri de yine bir o kadar almıştı.[12]

Şelikov İrkutsk'a dönerken ortağı Golikov'un da yardımıyla Sibirya'nın genel valisi İvan Yakobi'yi, yaptığı büyük Alaska girişimini İmparatoriçe'ye, Senato'ya ve St. Petersburg'daki Ticaret Müdürlüğü'ne savunması için ikna edebilmeyi düşünüyordu. Babası gibi Rus

hükümdarlarına hizmet eden bir Alman soylusu olan Yakobi, Şelikov ve Golikov'un, bir zamanlar Sibirya tüccarlarından 'sorumsuz ve kötü insanlar'[13] diye söz eden imparatoriçenin sarayında asla elde edemeyecekleri saygınlığa sahipti ve iki ortak onun desteği olmadan başarılı olamayacaklarını biliyorlardı. Yakobi daha sonraları imparatoriçenin danışmanlarına, Rus İmparatorluğu'nun milli çıkarları için kaygı dolu sözcüklerle, iki adamın, şirketlerinin Alaska'daki arazilerini koruyacak asker, İmparatorluk hazinesinden gelecekteki girişimlerini finanse edecek ödenek ve Alaska kürk ticaretinde tekel olmak istediklerini anlattı.[14] Şelikov ve Golikov buna karşılık Rusya bayrağını Kuzey Amerika kıtasına dikeceklerdi.

Bütün bunların ardında nelerin yattığını görecek kadar kurnaz olan Büyük Katerina, Yakobi'nin anlattıklarını dinledikten sonra, Şelikov ile Golikov'u St. Petersburg'a davet etti, kendilerine hiçbir bedele mal olmayan rütbeler verdi ve istedikleri tekeli vermekten kaçındı. "Şelikov ve Golikov'un girişimlerini ödüllendirmek için kendilerine birer kılıç ve boyunlarında taşımaları için altın bir madalya veriyoruz," dedi. Senato'dan verilecek özel bir takdirname de, 'onların toplum yararına olan bu girişim ve eylemlerini' belirtecekti. Ancak, 'içinde bulunulan durumda şirketlerine para ve asker ne yazık ki verilemeyecekti, çünkü Sibirya'nın şimdiki asker mevcudu bile ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı.'[15]

İmparatoriçe çevresine özel olarak, tüccarların İmparatorluk hazinesinden yirmi yıllık faizsiz borç istemlerinin kendisine bir hikâyeyi anımsattığını söyledi. Bir adam otuz yılda bir file konuşma öğreteceğini iddia etmişti. Biri bunun neden bu kadar uzun süreceğini sorduğunda şu yanıtı almıştı: "O zamana kadar ya fil ölür ya da ben, ya da filin eğitimi için bana para veren adam!"[16] Şelikov ve Golikov'un planlarına dikkatle yaklaşmasının bir nedeni daha vardı: İspanya'nın garnizonlarını Yukarı California'ya kaydırmasından rahatsızdı ve İngilizler'in kürk ticareti için gemilerini Vancouver Adası'na ve daha da kuzeye göndermelerinden hiç hoşlanmıyordu. Katerina İspanya ile İngiltere arasında Kuzey Amerika'nın batı kıyılarında yaklaşan bir çatışmanın kolaylıkla Rusya'yı da kapsayabileceğini çok iyi biliyordu. Zaten Osmanlı İmparatorluğu ve İsveç'le savaş durumunda olduğundan, Rusya'nın karşısına aynı anda savaşmaya cesaret edemeyeceği yeni düşmanlar çıkartmak istemezdi.[17]

Bu arada Sibiryalı büyük işadamı Pavel Lebedev-Lastoçkin de Kuzey Amerika kürk ticaretinden bir pay istiyordu ve Alaska'daki bir avuç Rus Tlingitler, İngilizler ve İspanyollar'a karşı birleşecekleri yerde birbirleriyle savaşa başlamışlardı. Şelikov'un 1795'te ölümünden hemen sonra bu çatışmalar St. Petersburg'a kadar uzanmıştı. Şelikov ve Golikov on yıla yakın bir süre imparatoriçenin gözdelerine büyük rüşvetler vererek rakiplerinin sarayda ilerlemelerini önlemişlerdi, ancak Katerina 1796'da ölüp de gözdeleri saraydan uzaklaştırı-

lınca bu savunma hattı da çökmüş oldu. Sarayda bir savunucuları olmayınca iki ortağın Kuzey Amerika'da kurmayı hayal ettikleri ticaret imparatorluğunun geleceği de kararmıştı.[18]

Natalia Şelikova kocasının ölümünden sonra düşmanlarının açtığı davalarla uğraşırken Golikov da, başında güçlü tüccar Nikolay Milnikov'un bulunduğu rakip İrkutsk Şirketi'ne geçmişti. Şelikova bir süre dayandıysa da, İrkutsk, Alaska ve St. Petersburg'daki düşmanları ile aynı anda savaşamazdı. Bu nedenle şirketinin Alaska işlerinin yönetimini, kocasının Kuzey Amerika'da baş acentesi olarak seçtiği Aleksandr Baranov'a devretti. Aynı zamanda damadı Özel Danışman Nikolay Petroviç Rezanov'dan da kendisini St. Petersburg'da temsil etmesini istedi.

Soyluluğu Korkunç İvan'ın günlerine kadar uzanan Rezanov yirmi üç yaşında Büyük Katerina'nın özel muhafız kıtasının komutanı olmuş ve imparatoriçenin oğlu ve veliahtınm da gözünde kalmayı başarmıştı. Üzgün bakışları ve ileriye çıkık dudaklarıyla, duygularına aklının önünde yer verir gibi görünen zengin ve yakışıklı Rezanov'un karşısında umutlu anababalarının önüne çıkardıkları pek çok genç kız vardı, ama Rezanov başkentte bir evliliğin dost olduğu kadar düşman da yaratacağını bildiğinden olacak, evlenmeye karar verdiğinde gözünü taşraya çevirdi. Şelikovlar'ın genç ve bazılarına göre 'aşırı şuh' kızları Anna ile 1793'te imparatoriçenin bir işi için gittiği İrkutsk'ta tanışan Rezanov o sonbaharda başkente dönmeden evlenmişti.[19]

St. Petersburg genel valisinin yakın arkadaşı ve yeni imparator Pavel'in gözdesi olan Rezanov'un sarayda kaynanasının güçlüklerini şaşırtıcı başarılara dönüştürecek etkinliği vardı. St. Petersburg'daki etkinliğini Şelikov gemileri ve sermayesiyle de güçlendirerek kaynanası ve Baranov'la birlikte çalışıp Alaska kürk ticaretinin tümünün kontrolünü ellerine geçirecek planları hazırladılar. Rezanov 1797'de Şelikov Amerikan Şirketi'ni Milnikov'un İrkutsk Şirketi ile birleştirerek Birleşik Amerikan Şirketi'ni kurdu, sonra bu şirketi ünlü Rus-Amerikan Şirketi'ne dönüştürdü. 1881'de kapatılana kadar Kuzey Amerika kıtasındaki bütün Rus girişimlerine bu şirket hâkim olacaktı.[20] Rezanov'la Madam Şelikova'nın 1799'da kurdukları Rus-Amerikan Şirketi, Şelikov'un hayallerinin çok ötesinde bir güçle Yeni Dünya'ya yerleşmişti ve Avrasya Rus İmparatorluğu'nu Kuzey Amerika kıtasına taşımakta başlıca araç olacaktı.

Aleksandr Baranov, Rezanov'un Kuzey Amerika'daki görkemli düşlerini gerçekleştirmesinde kilit kişiydi. Yeni fırsatlar ve fethedecek yeni dünyalar arayan Baranov otuz üç yaşındayken karısını ve kızını Rusya'nın Fin sınırında bir kasabada bırakıp Avrupa Rusyası'nın verdiği sınırlı fırsatların üzerine çıkma şansını yakalamak üzere Sibirya'ya gitmişti. Bir süre vergi tahsildarlığı, içki üreticiliği, camcılık ve kürk ticareti yapmış, ilk başlarda başarılı olmuşsa da, işleri sonradan bozulmuştu. 1780'lerin sonlarında iflasın eşiğine gelmişken Şeli-

kov'un Kuzey Amerika'daki baş acentesi olma teklifini kabul etmişti. O günlerde Kuzey Pasifik'i geçenlerin çoğu gibi o da gayet sıkıntılı bir yolculuktan sonra Üç Azizler Limanı'na varmıştı.[21]

Baranov, Şelikov şirketinin Üç Azizler Limanı'ndaki şubesine akıl, enerji ve cesaret getirmişti. Birbirinden ayrık gözleri ve dökülmüş saçları kendisine bir kâşiften çok bir devlet memuru havası veren Baranov, şirketin pek az olan insan ve malzeme kaynaklarını kâşiflerin hiç akıllarına gelmeyen bir şekilde örgütlemişti. Şelikov, Yakutat Körfezi'nde büyük bir metropol kurmayı hayal etmişti ve son mektuplarından birinde burada "geniş alanlarda zamanla 'Rus yurtseverleri şerefine' anıtlar dikileceğini" anlatmıştı.[22] Baranov ise daha mantıklı davranmış bugün kendi adını taşıyan adada Novo-Arkhangelsk (şimdi Sitka) limanını kurmuştu. Güneşin yılın sadece üçte birinde görüldüğü bu adada kışlar bazen öyle ıhk geçerdi ki, çileklerin martta çiçek verip mayısta olgunlaştıklarına rastlanırdı. Baranov burada, Rus-Amerikan Şirketi'nin, tüm Alaska'yı kontrolü altına alacak ve kuzey California topraklarına ve yirmi beş yıl sonra kısa bir süre için Hawaii'ye uzanacak olan merkezini kurdu.[23]

Sert, inatçı ve Washington İrving'in *Astoria* hikâyelerinde 'biraz asker, biraz tüccar ama hepsinin üstünde eski zamanların dostu' diye tanımladığı[24] Baranov, Kuzey Amerika kıtasında Rus otoritesini güçlendirmek için çalışmıştır. O günlerde Rus-Amerikan Şirketi Alaska'ya gönderdiği gemilerin yarısından fazlasını kaybediyordu ve Ruslar'ı Kuzey Amerika'dan atmaya çalışan Amerikan ve İngiliz tüccarlarının verdikleri silahlar ve romla başları dönen düşman Tlingit Kızılderilileri şirketin en büyük yerleşim birimlerinden çoğunu yakmışlardı. Baranov Kuzey Amerika'da geçirdiği yirmi dokuz yılda hep tehlikenin eşiğinde yaşadı. Ancak içinden çıkılmaz gibi görünen krizlerle arka arkaya boğuşması Rus-Amerikan Şirketi'nin daha yarım yüzyıl ayakta kalmasını sağlamıştı.[25]

Baranov, Novo-Arkhangelsk'i üs olarak kullanarak yeni kurulan Rus-Amerikan Şirketi'nin etkinliğini 19. yüzyıl başlarında güneye doğru yaymaya başladı. Yiyecek ve kürk bulmak için gönderdiği gruplar, John Jacob Astor'un Amerikan Kürk Şirketi'nin Columbia Nehri'nin ağzını tuttuklarını bildirince, Baranov Ruslar'ın Yeni Albion dedikleri topraklara yürümelerini emretti. Ruslar kuzey California'nın kıyısındaki Bodega Körfezi'nin otuz kilometre kadar kuzeyinde Fort Ross'u kurdular. Ancak kuzey California'ya çiftçilik yapması için gönderilen insanlar, samur avcılığını yeğliyorlardı ve Baranov'la Rezanov'un umutlarının aksine, Fort Ross çevresindeki arazide, değil Kamçatka ve Sibirya'nın Ohotsk kıyılarmdakileri, Alaska'daki Ruslar'ı bile beslemeye yeterli tahıl yetişmiyordu. Baranov, Pasifik imparatorluğu hayalini tütün, et, tuz, sebze ve tropik meyvelerin büyük kârlar vaat ettiği Hawaii Adaları'na kadar yaygınlaştırmıştı. Ancak Baranov'un Kauai Adası'nda taş bir kale yapmakla başlayan girişim-

leri kısa zamanda başarısızlıkla karşılaştı. Kauai'nin bir zamanlar dost olan Kral Tomari'si (yeni müttefiklerinin Hawaii'nin I. Kamehameha'sına karşı yardım edeceklerini ummuştu) Ruslar'la iki yıl ilişkide bulunduktan sonra 1817 sonlarında adadan kovarak Ruslar'ın, Hawaii Adaları'nı, bir zamanlar bir Rus elçisinin dediği gibi, 'Rus batı Hint Adaları ve ikinci bir Cebelitarık'[26] yapma hayallerine son verdi.

Baranov, Fort Ross çevresindeki topraklarda Rus hâkimiyetini pekiştirip Hawaii'ye doğru uzanırken zaman değişiyordu. Avrupa'nın Rus, İngiliz ve Prusya orduları tarafından Napolyon'dan kurtarılmasıyla Rusya'da yeni topraklar kazanmak yerine milli savunmayı önde tutan insanlar iktidara geldi. Rus-Amerika Şirketi'nin daha az serüvenci yeni yöneticileri de aynı görüşteydiler. Bunlar 1819'da kendilerine otuz yıl hizmet eden Baranov'un yerine daha az girişken ve St. Petersburg'dan verilen sınırların içinde kalmaya daha istekli kişiler getirildi.[27]

Bu arada samurlar hemen hemen tümüyle ortadan silinmişti. Ruslar bir süre onun yerine kunduz avladılarsa da, 1830'larda Batı'da erkek şapkalarında kunduzun yerini ipekli almaya başlamış ve Çin'deki politik karışıklıklar kürk isteklerini kısmıştı. Yine bu sırada Çin'in giderek artan zayıflığı, Amur vadisi ile Orta Asya'nın zengin vahaları Rus sömürgeci girişimleri için daha erişilebilir hedefler olmaya başlamıştı. Daha yüzyılın ortaları gelmeden Çinliler'in Sibirya'nın güney sınırının hemen berisindeki çıkarlarını savunamayacakları anlaşılmıştı. İlgi alanı bu yeni yönlere kayan Rus hükümeti Alaska'yı 1867'de Birleşik Devletler'e sattı. Kamçatka ile Sibirya'nın Pasifik kıyıları Rus İmparatorluğu'nun doğu sınırları olunca çarların da üç kıtada egemen olma hayalleri son buldu.

Ruslar'ın Kuzey Amerika'da imparatorluk hayalleri kurdukları yıllarda, Sibirya, Rus İmparatorluğu'nun daha yakından gözetilen bir parçası olmuştu. Kasaba ve kentler kuruluyor, ticaret gelişiyor, insanlar yerleştikleri yerlere kök salmaya başlıyorlardı. Yollar yapıldıkça uzaklıklar kısalıyor, ulaşım artıyordu. 18. yüzyıl sonunda (Senato'nun umut verici bir tahminiyle) bir hükümet kuryesi St. Petersburg'dan Ohotsk'a olan on bin kilometreyi on sekiz haftada alabilirdi. Nerçinsk'e ise yetmiş beş günde gidilebilirdi. Aynı belgeye göre, Yakutsk'u St. Petersburg'dan yüz günlük bir yolculuk ayırmaktaydı ve batı ve orta Sibirya kentleri bundan daha yakındı. Senato Omsk, Tomsk, Tiumen ve hatta Yeniseysk'e altmış günde gidilebileceğini iddia ediyordu.[28] Büyük Petro'nun tahta çıktığından bu yana geçen yüz yıl içinde Rus hükümdarlarının -Alaska ve California dışında- karar verip emirlerinin gerçekleşmesini sağlaması artık birkaç ayda mümkün olabiliyordu.

Ancak Sibirya'da yolculuk hâlâ güvenilmez ve tehlikeliydi. Bataklıklar ve buzlu alanlar 19. yüzyılda bile İrkutsk'un doğusundaki vahşi topraklarda yolcuların ve atların ölümüne neden olacaktı. İngiliz Kra-

liyet Donanması'ndan Kaptan John Cochrane 1822'de Kolima vadisinden Ohotsk'a yaptığı yetmiş beş günlük yolculuğu yaşamının güç yolculuğu olarak nitelemiş ve Ohotsk'a vardıktan sonra Sibirya genel valisi Mihail Speranski'ye, "Karşılaştığım güçlükler şimdiye kadar rastladığım her şeyin üstünde ve üstelerinden gelmek için olanca çabamı harcamak zorunda kaldım," diye yazmıştı.[29] Ancak Sibirya'nın kısalan uzaklıkları ayrı parçalarının toplamını daha ölçülebilir ve daha erişilebilir yapıyordu. Artık egzotik ve uzak bir sınır bölgesi olmayan Sibirya, şimdi St. Petersburg'dan yöneten hükümetin çıkarlarına uygun olarak, burada çalışmak isteyen herkesin kolaylıkla ulaşabileceği bir uzaklıktaydı.[30]

17

Yeni Bir Çağın Eşiğinde

Büyük Kuzey Seferi 18. yüzyıl gemilerinin Sibirya'nın Kuzeydoğu Geçidi'nden geçemeyeceklerini göstermişse de, Urallar'ı Pasifik'ten ayıran bu büyük kıta parçasında yapılan keşifler Doğu ve Batı arasında başka ticaret yolları açmıştır. Doğu-Batı ticareti Sibirya'nın ekonomik yaşamını, eski zamanlardaki İpek Yolu'nun kendisine verdiği öneme kavuşturunca, merkez, kuzeyin Turukhansk, Yeniseysk ve Yakutsk gibi kentlerinden, Tobolsk, Tomsk ve İrkutsk gibi tayga ticaret merkezlerine kaydı. Bir zamanlar uluslararası ticaretin kilitleri olan Orta Asya'nın eski vahalarının yerini, Sibirya'nın Çin sınırındaki yeni kurulan Kiahta kenti almıştı.

Issızlığın ortasında kurulan bir kent olan Kiahta, Kont Sava Lukiç Vladislaviç-Ragujinski adında Hersekli bir soylunun yarattığı bir yerdir. Kont Vladislaviç 1726 ilkbaharında yüz diplomat, memur ve ticaret uzmanından oluşan maiyeti ve bin dört yüz özel seçilmiş Rus askeriyle İrkutsk'a geldi. Şimdi Büyük Petro'nun dul eşi I. Katerina'nın emrinde özel elçi olarak Çin ile Rusya'nın sınırlarını emniyete alacak ve Çin sınırını Rus ticaretine açacak bir anlaşma yapacaktı. Vladislaviç St. Petersburg'da kışın başladığı yolculuğunda boş Moğol bozkırlarından ve Gobi Çölü'nden geçerek Pekin'e varacaktı. Çin imparatoru orada kendisine, elçilerinin Rusya ile Çin arasındaki ticaret konusunu, Vladislaviç'in İrkutsk'tan yola çıktığı yerin altı yüz kilometre kadar ötesinde Kiahta vadisinde görüşeceklerini bildirdi.[1]

Bir kültürel düşmanlık mirası ve sınır çatışmaları Rusya ile Çin arasındaki görüşmeleri daha ilk başında yokuşa sürmüştü. Ruslar'ın da Nerçinsk Antlaşması anıları kendileri için hiç hoş değildi: Bu antlaşmayla vermek zorunda kaldıkları Amur topraklarına karşılık Çin'in ticaret ödünlerinin pek az olduğuna inanıyorlardı. Antlaşmanın imzalanmasından bu yana ticaret kapılarının açılıp kapanması Çin'in Mançu liderlerinin keyfine kalmıştı. Büyük Petro üç yıllık bir dönemde Çin'in, sınırlarını Ruslar'a kapatması nedeniyle gümrük vergisinden yirmi bin ruble kaybetmişti. Bu nedenle Vladislaviç'e verilen talimat, kraliçenin para kıtlığı çeken hazinesine belirli bir gelir sağlamak amacıyla, Çin pazarlarına Rus tüccarlarının düzenli girişlerini sağlamak ve böylece giren ve çıkan mallardan gümrük vergisi almak için müzakere etmekti.[2] Doğulular'ın Batı'ya ve Ruslar'ın da Doğu'ya olan güvensizlikleri düşünüldüğünde bu çok güç bir görevdi. Ancak Vladislaviç 1727 yılı sona ermeden Çin'le Rusya arasındaki ticaret kapısını sürekli olarak açmıştı.

Ertesi sonbaharda Sibirya'nın Tobolsk Alayı askerleri Çin'in Mai-mai-cheng sınır kenti karşısında Kiahta kentinin temellerini attılar. St. Petersburg'dan 6926 kilometre doğuda ve Pekin'den 1634 kilometre kuzeyde olan bu yer bir kent kurulabilecek en kötü yerlerden biriydi. En yakın içme suyu kaynağı yarım saatlik yoldaydı ve yakacak odun insan ya da hayvanların sırtında en az kırk kilometrelik yoldan getiriliyordu. Kenti kuruluşundan doksan yıl sonra ziyaret eden Kaptan John Cochrane, "Toprak öyle zayıf ki, en sıradan sebzeler bile güçlükle yetiştiriliyorlar," diye yazıyordu.[3] Yüz ellinci kuruluş yıldönümünden on yıl sonra Amerikalı gazeteci George Kennan, Kiahta'yı 'Doğu Sibirya'nın en önemli ticaret noktası' olarak düşünemiyordu.[4] Bir Rus, "Rusya ve Çin gibi iki devlet neden daha görkemli bir şey yapmadılar?" diye soruyordu.[5] Dış görünüşü bakımından ne Kiahta, ne de Çin'deki karşıtı Mai-mai-cheng ilerki yıllarda içlerinden akan serveti hiç yansıtmayacaklardı.

Çin'in Mai-mai-cheng'i Ruslar'ın Kiahta'sından biraz daha az ilkeldi. Birkaç yüz metre güneydeki Mai-mai-cheng (Çince'de 'al-sat kenti' demektir) Rus karşıtından daha düzenli planlanmıştı, evleri daha büyük, sokakları daha temizdi ve daha iyi bir su kaynağı vardı, ama yine de çirkin bir sınır kentiydi. Bir yolcunun 'Çin'in korunmasız arka kapısı'[6] dediği bu yerde kadın yoktu. İngiliz Cochrane bunun nedeninin halkın eşcinsel olmasına bağlamıştı.[7] Herhalde daha olası bir nedeni Çin imparatorlarının tüccarların Batılılaşma tehlikesi altında olacakları bir yerde sürekli yerleşmelerini önlemek için kadınların kente girişlerini yasaklamış olmasıdır.

Kiahta ve Mai-mai-cheng'de Ruslar iki yüzyıl boyunca ince Çin pamukluları, kuru ravent kökleri ve çay karşılığında kürk, hayvan derisi, meşin eşya, ginseng ve kaba kumaş vereceklerdi. Kiahta kapısından giren malların başında 18. yüzyılda yıllık olarak bir milyon metre-

den fazla Çin pamukluları geliyordu.[8] Sık sık Ruslar'ın milli içkisi (votkadan sonra) olarak düşünülen çay da, üst sınıf Ruslar'ın yaşamlarında 1770 ve 1780'lerde önem kazanmıştır. Ondan önce çay Rusya'dan çok Sibirya'da tüketilirdi ve Kiahta tüccarları tarafından sıkıştırılmış tuğlalar biçiminde alınırdı. Her biri bir buçuk kilo gelen bu dayanıklı ve kolayca istif edilebilen tuğlalar bir süre Kiahta'da para yerine de kullanılmıştı. 1780'lere kadar Sibirya'ya Kiahta yolu ile giren yılda üç yüz ton çay, Rus tüccarlarının ve soyluların henüz içmeye alışmaya başladıkları yüksek kalite çay yaprağından farklıydı. Yüzyılın başında yaprak çay miktarı yıllık olarak 700 tonu bulmuş ve Sibiryalılar'ın kendi kullanımları ve Rusya'nın alt sınıflarına satmak için aldıkları 567 ton tuğla çayını geçmişti. O sıralarda Rusya'mn Çin'den yıllık çay ithalinin bedeli yaklaşık olarak iki milyon rubleydi.[9]

Tıbbi ilaçların yapıldığı kurutulmuş Çin ravent kökü Batı'da özellikle önemsendiği için Kiahta ticaretinin değerli bir malıydı. 20. yüzyıl tıbbının bize söylediğine göre hem müshil ve hem de ishal kesici olarak kullanılan ravent 'yüksek tanen içerdiği için bağırsakları bir kere boşalttıktan sonra ardından serbest hareketlerini önlemesiyle' diğer müshillerden ayrılmaktadır.[10] 18. yüzyılda Avrupalı hekimler raventin karaciğer hastalıklarından belsoğukluğu ve bağırsak kurtlarına kadar bir sürü hastalığa iyi geldiğini düşünürler ve en iyilerinin Tibet, Kansu ve Çin Orta Asyası'nın yaylalarında yetiştiğine inanırlardı. Moskova'nın batısındaki her kentte çok aranan kurutulmuş ravent, Kiahta'dan her yıl yirmi beş ton iyi kalite kuru kökün geçmesine karşın talebi asla karşılayamıyordu. Raventin Kiahta'daki maliyet fiyatının on beş katına St. Petersburg'da satıldığı oluyordu ve kökleri o fiyattan alan tüccarlar bunları Paris ve Londra'da gayet yüklü kârlarla satabiliyorlardı.[11]

18. yüzyılın büyük bir bölümünde Ruslar Kiahta'dan geçen Çin mallarının bedellerini kürkle ödüyorlardı. Kiahta'da iyi kalite kürkler yakalandıkları yerlere kıyasla on katına satılabiliyordu. Çin ithal listesinin başında sıcak tutan, dayanıklı Sibirya sincabı bulunuyordu. Mai-mai-cheng tüccarları yüzyılın sonlarına doğru Ruslar'dan yılda yedi milyon kürk almaya başlamışlardı. Kakım, samur, tilki, kunduz, evcil kedi, gelincik ve tavşan kürklerinin toplamı da yılda bir milyonu aşıyordu. 19. yüzyıl başladığında Mançular'ın kürke olan düşkünlükleri Sibirya ile Aleutian Adaları ve Alaska'nın kaynaklarını da aşmaya başlamış, Ruslar Mai-mai-cheng'e satmak için Kanada ve Amerikan kuzeybatısından on binlerce kürk ithal etmişlerdi. Kiahta kapısı açıldıktan sonra Çinli mandaren ve tüccarlar Sibirya kürklerini Ruslar'ın gerçek altın postuna dönüştürmüşlerdi. Ruslar'ın 18. yüzyılda sattıkları diğer eşya -Demidovlar'ın demiri dahil- bunların değerine erişememişti.[12]

18. yüzyılda Kiahta'dan yapılan bu ticaret, yoldaki Sibirya kentlerinin gelişmelerini de sağlamıştı. 1661'de yerel Buryat yerlilerinden

çarın kürk haracını toplama üssü olarak kurulan İrkutsk, Kiahta'dan gelen giden malların başlıca dağıtım noktası olduğu için Sibirya'nın en hızlı gelişen kentlerinden biri oldu. St. Petersburg'dan 6240 kilometre uzakta ve Singapur'dan bile daha doğuda olan kentte Rusya'nın Çin'le ticareti daha batıdaki kent merkezlerinin erişemediği bir refah yaratmıştı. Büyük Katerina 1762'de tahta çıkmadan, Kiahta ticaretinin kârlarıyla bir taş katedral, pek çok ahşap kilise, toptan ve perakende satışlar için sekiz on çarşı, on meyhane, bir bira fabrikası, hamamlar, hükümet binaları ve bine yakın özel dükkân yapılmıştı bile. Ondan sonraki kırk yıl içinde tüccarların ve zanaatkârların yerleşip zenginleşmeleriyle İrkutsk ekenomisi daha da güçlendi.

Şelikov-Golikov girişimlerinin merkezi gibi Kuzey Amerika ve Aleutian Adaları'ndaki başlıca rakipleri Milnikov ve Lebedev-Lastoçkin'in şirketleri de İrkutsk'taydı. Doğu ve Batı'nın mallarının kasım ortalarından aralık sonuna ve sonra mart ortalarından nisan sonuna kadar satıldığı büyük İrkutsk ticaret panayırı Avrupa, Rusya ve Çin'in mallarını bir araya getiriyor ve her on yıl geçtikçe çeşitlerde artışlar oluyordu. 1780'lerin başlarında İrkutsk'un 'Aralık pazarında' iki milyon rubleden fazla değeri olan üç yüz çeşit Rus malı satılmış ve bahar panayırında bunların sayısı daha da artmıştı. Bunlar Şelikov–Golikov ve Lebedev-Lastoçkin şirketlerinin 1780'lerin sonunda Alaska'dan kürk getirmelerinden önceydi. Ondan on yıl sonra İrkutsk'tan geçen Rus ve Çin mallarının değeri yılda yedi milyon rubleyi aşıyordu.[13]

Avrupa Rusyası'na daha yakın ve daha eski iki kent olan Tobolsk ve Tomsk'la birlikte İrkutsk da 19. yüzyılda nüfusu on beş bin sınırını aşmadan çok önce Sibirya'nın en önde gelen kent merkezi olmuştu. Sibirya'da ilk halk kütüphanesi 1782'de İrkutsk'ta açıldı ve İmparatorluk Bilimler Akademisi buraya bin üç yüz kitap bağışında bulundu. Yüzyıl sona ermeden İrkutsk'ta bir amatör tiyatro, (1780'lerde Genel Vali Yakobi tarafından getirilen) kırk kişilik bir orkestra ve dünyanın ilk çiçek aşısı merkezi bulunuyordu. Büyük Katerina'nın emriyle İrkutsk ve çevresinde yaşayanlarla, Sibirya'nın Buryat ve Tunguz yerlilerinin çoğu dünyada çiçeğe karşı aşılanan ilk insanlar oldular.[14] O günlerde İrkutsk'ta yerli Buryatlar'a, Moskova, St. Petersburg, Kazan ve diğer küçük Rus kentlerinin tüccarlarına, İsveçliler'e, Almanlar'a, birkaç İngiliz'le birkaç Amerikalı'ya ve dünyanın her yanından gelen tüccarlara yer vardı. İmparatorun danışmanlarından biri 1820'de İrkutsk'ta karşılaştığı 'canlı' toplumdan ve 'kibarlıktan' söz ediyordu. Aynı yıl kentten geçen İngiliz Kaptan Cochrane da İrkutsk'un 'kaynaklarının bağımsız bir krallığın başkentine bile yetecek miktarda olduğuna' işaret etmişti.[15]

Yeniseysk bir zamanlar İrkutsk'tan daha görkemliyse de, 18. yüzyıl ortalarında onun çok gerisinde kalmıştı. Ama yine de orta Sibirya'nın kuzeyindeki zengin kürk alanları Turukhansk bölgesinin ka-

pısıydı ve Kutup kürkleri alıcı ve satıcıları haziran ayındaki panayırda bir araya gelmekteydiler. Turukhansk panayırından hemen sonra ağustosta Yeniseysk panayırında Sibirya'nın doğal ürünleri ile Yeniseysk'in usta zanaatkârlarının ürünleri tüm Avrupa Rusyası'nın tüccarlarına sunulurdu.[16] Turukhansk ve Yeniseysk panayırlarında satın alınan mallar teknelerle Angara Nehri'nden İrkutsk'a götürülür, oradan kara yoluyla Kiahta'ya, ya da yüz kilometrelik bir karayoluyla Makarskoi'ye taşındıktan sonra Obi'den sallarla yola çıkarılır ve sonra İrtiş yoluyla Tobolsk'a ulaştırılırdı. Sibirya Genel Valisi Çiçerin, Baraba Bozkırı'nda 1760'larda bir yol yaptırttıktan sonra Yeniseysk, İrkutsk ile Tobolsk arasındaki anahtar transit noktası olarak önemini kaybetti. Ondan sonra Sibirya'nın doğu-batı ticareti güneye kayarak İrkutsk'u Tobolsk'la birleştiren Büyük Sibirya yolunun tamamlanmış bölümlerini izlemeye başladı.[17]

St. Petersburg ile İrkutsk'un tam ortasında olan Tobolsk'un çevresindeki topraklarda tarım gelişmişti. 19. yüzyılın başında bir ziyaretçi şöyle yazıyor: "Burada tahıl ve yaşam için gerekli her şey bol miktarda yetişiyor. Her tür sebzenin yanı sıra, kabak, karpuz ve salatalık da yetişmektedir."[18] O günlerde Tobolsk'un nüfusu İrkutsk'taki kadarsa da, kentin Avrupa Rusyası'na daha yakın olması nedeniyle Tobolsklular daha kozmopolit sayılırlardı. İmparatorun danışmanlarından biri 1820'de Tobolsk'un 'Rusya'nın en iyi taşra kentleriyle rahatça rekabet edebileceğini' söylemişti.[19] Avrupa Rusyası'nın taşra kentleri, başkentliler tarafından geri kalmış yerler olarak görülürlerdi. Ancak Sibirya'nın diğer kısımlarına kıyasla Tobolsk aydınlanma ve kültürde bir hak iddia edebilirdi. Orada da kürk ticareti başlıca servet kaynağıysa da, 1790 Tobolsk'unda bir düzine kadar ikona ressamı, bir saatçi, on sekiz gümüş işçisi, kırk beş demirci, otuz beş silah ustası, terziler, kunduracılar ve diğer esnaf vardı.[20]

Büyük Katerina 1775'te 'Sibirya Çarlığı'nı ikiye bölerek İrkutsk'u resmen Tobolsk'un doğudaki karşıtı yaptı. İki 'başkent' arasında büyük Baraba Bozkırı vardı. Burası bataklıklarıyla henüz kimsenin yerleşmediği bin beş yüz kilometrelik bir engeldi. Baraba Bozkırı'nda köy yoktu, tahıl yetiştirecek kuru toprak ve hemen hemen hiç içme suyu yoktu. Daha doğuya gönderilecek mallar ya da gidecek insanlar uzaklık, karadan gidilenin iki katı olsa da, Obi ve Angara nehirleri yollarından akıntıya karşı sallarla taşınırdı. Bozkırda yol yapmak, bataklıkları kurutmak için hükümet, yaşamlarına fazla değer vermediği serfleri ve mahkumları kullanırdı. Bir yazar bu zorunlu emekçiler için, "Yorgunluk, zulüm, ateşli hastalıklar, tifüs, iskorbüt binlerce insanı öldürür, sonra akibetleri aynı ölümler olan diğerleri onların yerini alırdı," diye yazıyor.[21]

Yolcuların batıda alıştıkları yollara benzemekten çok uzaksa da, Büyük Sibirya Yolu 1780'lerden sonra Sibirya'nın en önemli doğu-batı damarı olmuştu. İlk ve sonbaharda arabalar akslarına kadar çamu-

ra batarlar, yazları toz bulutları canlı her şeyi boğacak duruma getirir, suyu sağlayan dereler ve havuzlar sıcakta çamurlaşır ve bozulurdu. Birbirlerine yakın araba istasyonlarıyla Büyük Sibirya Yolu'nda en iyi yolculuk, karların tozları örttüğü ve çamurları dondurduğu kış aylarında yapılıyordu. O zaman mallar Batı'da hiç görülmedik miktarlarda ve hızlı olarak taşınırdı. 1790'larda Sibirya, Avrasya'yı saran ticaret yollarının en belli başlı bağı olduğundan İrkutsk'ta donan yollarda Kiahta'dan batıya mal nakletmek için on bin kızak toplanırdı.[22]

Ulaşımdaki gelişme Yermak'ın 'fethi'nden bu yana Doğu ile Batı'yı ayıran mesafeyi daraltmıştı. Sibirya'nın batısı daha uzak olan doğusundan daha çok gelişiyorsa da, 18. yüzyılın sonu yaklaştığında ikisi arasındaki mesafe iyice azalmıştı. Bazıları 'tüccar sınıfının burjuva özlemlerinden, yetkililerin despotça tekelciliklerinden ve halk yığınlarının kara cahilliklerinden ve pasif uşaklıklarından'[23] söz etseler de, gerçek, Sibirya'da ünvan sahibi soylular olmadığı için kültürün ve uygarlığın taşıyıcılarının tüccarlar olduğuydu. Şelikovlar gibi kadın ve erkekler, bu misyonu Kraliçe Katerina ile, aydınlanmanın Rus aristokrasisinin özel alanı olarak kalacağına inanan danışmanlarının kabul etmeye hazır olduklarından daha iyi başarmaktaydılar. 1780'lerde bile İrkutsk'ta Rusya'nın ileri gelen yazarlarının eserlerini tartışan küçük bir okumuşlar çevresi vardı.[24] Rusya'da zengin aristokrasinin gururu olan özel öğretmenlere, bir valinin 'hemen hemen hiç eğitimin olmadığından' yakındığı[25] İrkutsk ve Tobolsk'ta da rastlanıyordu. 19. yüzyıl başlarında bir ziyaretçi İrkutsk'ta 'Avrupa şaraplarının ve diğer lüks eşyalarının... çok mantıklı fiyatlara satıldığını' görerek şaşırmıştı. Aynı kişi, "Buraya gelen yolcular, Sibirya'nın tam ortasında sadece iyi inşa edilmiş kalabalık bir kent değil, gayet kibar ve hoş bir toplum, hemen hemen yaşamın tüm lüks eşyasını görünce gerçekten şaşırıyor," diyordu.[26]

Sibirya'nın en doğudaki kıyı toprakları dışındaki büyük fırsatlar ve daha bol gıda maddesi 18. yüzyıl sona ererken Tobolsk'un ötesine giderek daha çok Rus'u çekmekteydi. 1700 yılında Urallar'ın doğusunda yaşayan on Rus'un altısı, Sibirya'nın batı topraklarına yerleşmişken, yüz yıl sonra on kişiden altısı orta ve doğu kısımlarında yaşıyordu. 1709 ile 1797 arasında Sibirya'daki Ruslar'ın sayısı ikiye katlanırken yerli nüfusta sadece üçte iki kadar bir artış olmuştu.[27] Daha fazla nüfus, daha fazla ticaret ve daha fazla mal Sibirya'nın daha iyi yönetime ihtiyacı olması demekti. Sibirya Rusları artık enerjilerini yerli kürk avcılarını sömürmeye yöneltemezlerdi. Artık Rus İmparatorluğu'nun bu en büyük parçası olan geniş toprakları yönetmek durumundaydılar.

Sibirya, Rusya'nın imparatorluk çerçevesine nasıl alınabilirdi? Kaynakları nasıl geliştirilip kullanılabilirdi? Yerliler sömürülen kurbanlardan yararlı yurttaşlara nasıl dönüştürülebilirdi? Ve en önemlisi, Sibirya valilerinin iki yüzyıldır başlıca karakteristiği olan yetki istis-

marı ve açık yolsuzluk nasıl önlenebilirdi? Sibirya'nın 17. yüzyıl valileri çıplak güç kullanan kaba ve zalim insanlardı. 18. yüzyıl karşıtları - Büyük Petro ve imparatoriçeler Anna, Elizabeth ve Büyük Katerina'nın atadıkları valiler- Ruslar'ın Moskova mirasının yerine kabul etmeye başladıkları Avrupa uygarlığının parıltılarını yansıtan kişiler olmuşlarsa da, onlar da seleflerinden daha az yolsuzluk yapmış ya da yönettikleri ülke ve insanların çıkarlarını kendi çıkarlarının önüne geçirmemişlerdi. Rusya'nın en ünlü soylu ailelerinden birinden gelen Prens Matvey Gagarin, Büyük Petro günlerinde Sibirya'nın genel valiliği sırasında yaptığı hırsızlıklardan dolayı asılmıştı.[28]

Bu gibi insanlar güçlü ve zenginlerden olduğu kadar yoksul ve güçsüzlerden de çalıyorlardı. Gagarin'in haleflerinden Genel Vali Jolobov altın ve değerli kürklerden bir servet yaptıktan sonra bile daha fazlasını ödeyecek gücü olmayanlardan rüşvet olarak bir parça et veya birkaç yumurta istemekten geri kalmazdı. Jolobov'u tutuklamak için St. Petersburg'dan bir askeri birlik gönderilmiş, ancak halefleri ondan fazla iyi çıkmamışlardır. Sibirya yetkililerinin suçlarını araştırmak için gönderilen bir genel müfettiş ziyareti sırasında İrkutsklular'dan 150.000 ruble haraç almış, I. Aleksandr'ın Sibirya'daki yolsuzluğu sona erdirmek üzere gönderdiği bir senatör, İrkutsk'ta Doğulu bir prens gibi yaşamıştı. Bu senatör genel valiliğe getirildikten sonra karısını Tobolsk'ta bırakıp Fransız metresiyle İrkutsk'a yerleşmişti.[29]

Sibirya 19. yüzyıla girerken valileri, Büyük Petro zamanındaki güce sahip olanlar kadar kendi çıkarlarını gözetiyormuş gibi görünüyorlardı. Çarın memurları arasındaki başlıca fark (birinin anlatımına göre) bazılarının hükmettikleri insanlardan 'diğerlerinden daha fazla ve daha açık olarak' çalmalarıydı.[30] Bu insanlardan bazıları Sibirya'yı daha iyi yönetmeyi düşünmeye başlamışlarsa da, yolsuzluğu bir yana bırakamıyorlardı. 19. yüzyılın ikinci on yılında İrkutsk valisinin karısı olan Madam Treskin kendisine verilen rüşvetleri satmak için özel bir mağaza açmış, kocasının hizmetinde olan daha alt düzeyde bir bürokrat görevinden atılana kadar değerleri yüz bin rubleyi aşan kürk ve diğer mallar elde etmişti.[31]

Böyle bir yönetim Sibirya'nın ve halklarının çıkarlarını valilerin çıkarlarından öne alacak bir yönetime dönüştürülebilir miydi? İmparator I. Aleksandr, Özel Danışmanı Mihail Mihailoviç Speranski'ye işte bu görevi vermişti. Aleksandr 1819'da danışmanını Sibirya genel valiliğine atadı. İmparatora hükümdarlığının başında iç reformlar konusunda fikir veren ve daha sonra Rus yasalarını kodifiye etmekle ünlenecek olan Speranski, Sibirya'nın, en güç görevi olacağını anlamıştı. Herkesin yasaları çiğnediği bir yerde yönetenlerden ve yönetilenlerden yasalara saygı göstermelerini sağlamak zorundaydı.

BÖLÜM IV

Rus İmparatorluğu'nun En Büyük Kısmı

18

Genel Vali Speranski

Mihail Speranski Rus İmparatorluğu'nun bir kontu olarak ölmesine karşın yaşamına çok alçakgönüllü koşullar altında başlamıştı. 1772 yılının ilk günü doğan Speranski küçük bir Rus köyünde yetişmişti ve o günlerde, köy papazı Mihail'in oğlu Mihail olarak tanınırdı. O çağlarda Rusya'da papazlara soyadları verilmesine yeni başlanmıştı ve Mihail de soyadını on iki yaşında, babasının izinden yürümek üzere Vladimir'deki din okuluna başladığı zaman almıştı.

Okul, öğrencilerini, Rusya'nın bir köşesinde göreve göndermeden önce yıllarca açlık ve soğuk içinde yaşamaya mahkum ederdi; ancak Speranski'nin parlak bir öğrenci olması kendisine St. Petersburg'daki yeni Teoloji Akademisi'nde okuma fırsatını verdi ve genç Mihail orada okulun en iyi öğrencisi olarak ün saldı. Öğrenimini bitirdikten sonra yıllarca akademide öğretmenlik yaptı ve sonunda Rus İmparatorluğu'nun en güçlü işadamlarından biri olan prens Aleksey Kurakin'in özel sekreteri oldu. Daha sonra da Kurakin'in teşvikiyle devlet memurluğuna geçti. 1807 yılı geldiğinde karmaşık devlet konularının özüne inebilme ve bunlar hakkında açık seçik raporlar yazabilme becerisi kendisine İmparator I. Aleksandr'ın en güvenilir danışmanlarından biri olma fırsatını sağladı.

Bundan sonraki yıllarda papazın oğlu Speranski, Rusya'nın en tepe noktasında imparatorun yakını olarak, Rusya'nın etkisiz hükümet biçimini modernleştirmeyi tartışan iç çevrenin bir üyesi haline geldi. Ancak Rusya'nın yüksek sosyetesine uyum sağlayamamıştı. Yaşama ve hükümete metodik yaklaşımı, etkinliğin yetenekten daha çok değer gördüğü sarayda kendisine dost kazandırmadı. İmparatorun isteği üzerine hazırladığı raporlar serfliğe karşı çıkıyor ve Rus aristokratlarının arpalıklarını baltalıyor soğuk kişiliği düşmanlarının sayısını arttırıyordu. Halktan birinin tehdidine uğrayan saray erkanı ilk fırsatta intikam almayı isteyecekti.

I. Aleksandr barış zamanında Speranski'nin fikirlerini Rusya'nın kendilerini beğenmiş diğer aristokratlarınınkilerine yeğlerdi, ama 1812'de Napolyon, Rusya'yı işgal edince, Fransa ile yapmak zorunda olduğu savaşta soyluların desteğini alabilmek için onun görevine son vermek zorunda kaldı. Napolyon yenilene ve Rusya'nın soyluları yeni bir kendini beğenmişlik duygusuyla kendilerinden geçene kadar hükümete de geri getiremedi. Ancak soylular arasında Speranski nefre-

ti öylesine köklüydü ki, Aleksandr eski sırdaşını Rusya'nın ortalarındaki taşra eyaleti olan Penza valiliğine atamak zorunda kalmıştı. Speranski, Penza'daki başarısının kendisine St. Petersburg'da imparatorun yanındaki yerini kazandıracağını umuyordu. Oysa Penza'da iki yıllık valiliğin sonu Sibirya'ya atanmak oldu.[1]

Sibirya'nın aydın bir valiye ve reforma ihtiyacı vardı. Batı'da devlet işlerinde beceri ve sorumluluk, Avrupa'yı Sanayi Devrimi'ne götürecek modern ve etkili hükümetler doğurmaya başlamıştı. Ancak, Rus İmparatorluğu pek çok alanda modern dünyaya geçmiş olmasına karşın, Batı'da hüküm süren ilkeler Sibirya işlerinde henüz bir yer bulamamıştı. Kırbaçlamalar, uzak Kutup köylerine sürgünler ve Transbaykal'ın madenlerinde ve tuz işletmelerinde çalışmaya mahkum olmalar, imparatorun adına konuşan, ama ceplerini, onu, Urallar'ın doğusunda zarara sokarak dolduran devlet adamlarının başlıca yönetim araçları olmaya devam ediyordu. Sibirya'nın hızla ilerleyen sınırının uçlarında öncü gidenlerin hüküm sürmek zorunda kaldıkları koşullar, Romanovlar'ın ilk günlerinde bu davranışı haklı gösterse de, artık zaman çok değişmişti. Sibirya'nın açgözlü askeri valilerinden bu yana yüz yıl geçmesine karşın yüksek dereceli memurların öncelikleri hep aynı kalmıştı.

Genel Vali İvan Pestel ve yakın müttefiki, İrkutsk eyaletinin sivil valisi Nikolay Treskin, Sibirya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar 1805 ile 1819 arasında böylesine yozlaşmış bir rejim kurmuşlardı. Sibirya tüccarları o zaman ticaret ağlarını California ve Kanton'dan Cadiz ve Londra'ya kadar yaymışlar; hem Doğu'nun hem de Batı'nın ekonomik yaşamının bir parçası olmuşlardı. Modern dünyada yaşayıp ticaret yaptıkları halde Pestel ve Treskin'in bu tüccarlara zorla kabul ettirmek istedikleri rejim çok eski devirlerden kalmaydı ve sonunda iki taraf kaçınılmaz olarak bir çatışmaya girmişlerdi. Öfkeli tüccarlar imparatora bir dizi dilekçe gönderip, valilerinin, girişimlerini zorbalıkla önleme çabalarından ve vermek zorunda oldukları rüşvetlerden yakınmışlardı. Rusya'nın Çin'le ticaretinin temel direkleri ve imparatorun Urallar'ın doğusundaki sosyal ve politik desteğinin başlıca unsurları olan Sibirya tüccarlarının sözlerinin dinlenmesi ve Treskin'le Pestel'in zorbalıkları konusundaki yakınmalarının zamanla dikkate alınması gerekiyordu.[2] Bu da Sibirya'nın o günlerdeki durumu konusunda temel bir soruyu ortaya çıkarıyordu. Modern ticaret ve modernlik öncesi yönetim kalıntıları bir arada yürüyebilir miydi?

Napolyon'un düşüşünden sonra St. Petersburg'da, Sibirya'nın, Rus İmparatorluğu yapısına daha sağlam bir şekilde alınması zamanının geldiği konusunda güçlü bir duygu belirmeye başlamıştı. Ve yönetimlerindeki bazı yozlaşmalarına karşın Pestel ile Treskin'in bazı politikaları bu yeni yön doğrultusundaydı. Her iki adam Sibirya halkını daha iyi bir yaşama ancak devletin götürebileceğine inanmış olarak yeni yerleşenlere yardımlar yapmışlar, Buryatlar gibi yerlilere

göçebe yaşam biçimlerini bırakıp çiftçiler olarak yerleşik düzene geçmeleri için baskılar uygulamışlardı. Tarım yapılan arazi miktarını yarısı kadar büyütmüşler ve devlet depolarına yüksek fiyatlarla tahıl almak için hazine fonlarından yararlanarak, doğu Sibirya'nın tahıl sıkıntısı çekilen kısımlarında ürün miktarını on yılda arttırmışlardı.[3] Sibirya'yı Rus İmparatorluğu devletinde tam bir ortak yapmak için gereken şey, bu politikaları sürdürürken, bir yandan da, Pestel ve Treskin rejimini öylesine sevilmez yapan yozlaşma ve zalimliği ortadan kaldırmaktı. Treskin ile Pestel'in yerine Sibirya'nın gelişmesine olan ilgilerini paylaşan ama imparatorun mutlak surette güvenebileceği dürüstlükte bir devlet adamı gerekliydi. Speranski'nin Penza'da valilik süresi sona erdiğinde Aleksandr onu Sibirya işlerini düzeltmeye göndermişti.[4]

Sibirya'nın öfkeli tüccarlarını yatıştırmak, yönetiminde reform yapmak ve oralarda yaşayanları ve yerlileri Rus ulusal yaşamının akışına sokmak için Çar, Aleksandr Speranski'ye, daha önce hiçbir çarın bir Sibirya valisine vermediği derecede büyük bir yetki verdi. "Düzeltilebilecek her şeyi düzeltecek ve gereken herkesi yargılayacaksın," diye yazmıştı.[5] Ancak 'düzeltilebilecek her şeyi düzeltme' yetkisi başka bir şeydi, kime nasıl davranacağını bilmek başka bir şey. Mutlakiyetçiliğin tehlikelerini bilen pek nadir devlet adamlarından biri olan Speranski, imparatorunun kendisine verdiği geniş yetkilerin temelinde Sibirya'nın hastalığının yattığını biliyordu. İyi bir valinin iyilik yapmak isterken yasayı bir yana bırakması kolaydı, ancak bu tür amaçlar ne kadar soylu olsalar bile, yozlaşmayı kontrol eden ilkeleri tehdit ederlerdi. Pek çok Sibirya valisi bu tuzağa düşmüştü. Bu nedenle yasanın her şeyin üstünde olması gerekirdi ve Speranski de en yüksek düzeydeki memurların bile, iyi amaçlarla da olsa, yasayı çiğnemelerini önleyecek bir kontrol ve denge sistemi getirmek istiyordu.[6]

Speranski 1770'lerde Müller'in yayınladığı kitaplardan ve onun ölümünden sonra Bilimler Akademisi'nin yayınlarından Sibirya hakkında, bütün yaşamlarını Avrupa Rusyası'nda geçirmiş insanların çoğundan daha fazla bilgiye sahipti. Ama yine de Sibirya yaşamı ve bir genel valinin karşılaşmak zorunda olduğu günlük sorunlar hakkında hiçbir bilgisi yoktu. Bu nedenle iki yıla yakın bir süre Sibirya'da dolaştı, gözlemler yaptı, konuştu ve en önemlisi, dinledi. Hükümetin hükümlüleri gönderdiği Nerçinsk'deki madenleri gezdi, Yakutistan'ın (henüz keşfedilmemiş) maden zenginliklerini araştırdı, Kiahta ve Ohotsk'ta ticareti arttıracak yollar düşündü, Sibirya'yı hem dar hem de geniş açıdan görmeye çalıştı. Geceleri okuyarak, fırsat çıktıkça sorarak ve yol boyunca yakınmaları dinleyerek 1819'da Tobolsk'u, Omsk'u, Tomsk'u, Yeniseysk'i ve Krasnoiarsk'ı ziyaret etti. Ağustos sonlarında Treskin'in kalesi ve Speranski'nin ilk biyografyacısının sözleriyle Sibirya'nın 'gerçek yolsuzluk yuvası' olan İrkutsk'a vardı.[7]

Speranski, İrkutsk'ta, Treskin-Pestel rejiminin sonuçlarını gördü ve Yenisey'in doğusundaki tüm toprakların en korkulan bölge şeflerinden Loskutov'la tanıştı. Nijneudinsk bölge şefi olarak Loskutov bir köye, yanında bir Kossak birliği köylüler üzerinde kullanacağı bir araba dolusu sopayla girerdi. Loskutov her baktığı yerde kusur bulurdu: Bir köylünün tarlasının durumu gibi karısının mutfağı da cezalandırma nedeniydi ve cezaya bir kere karar verildikten sonra kurtuluşu yoktu. Herkes, bölgesini, Sibirya'nın eski ve en zalim askeri valileri gibi yöneten bu küçük zorbadan korkardı. Loskutov'un göründüğü yerde insanlar başlarını eğerler ve kendilerine dokunmadan geçmesi için dua ederlerdi.

Speranski'nin gelişinden önce Loskutov yurttaşların şikâyet dilekçesi yazamamaları için bölgesindeki bütün kâğıt, kalem ve mürekkebe el koyarak hepsini devlet dairelerine depolamıştı, ama Speranski bunu çok geçmeden öğrenince adamı, kurbanlarından bir grubun önünde tutukladı. Herhangi birisinin şefin otoritesini sorgulayacağını hayal bile edemeyen yaşlı bir adam, "Sen bunu Loskutov'a mı söylüyorsun?" diye bağırdı. "Loskutov'un kim olduğunu bilmiyor musun?"[8] Speranski o zamana kadar pek çok şeyi öğrenmişti. Sibirya'nın doğu bölgelerinin halkı kalabalık içinde konuşmaktan korkarak genel valinin arabasını ormanın ortasında durdurup şikâyetlerini gizlice yapıyorlardı. Speranski, Loskutov gibi insanları görevlerinden aldıysa da, Sibirya'nın, Avrupa Rusyası'yla aynı koşullarda yönetilmesi için daha pek çok şeyin yapılması gerekiyordu.

Sibirya'da gerekenden çok az memur olduğundan ve Speranski'nin görevden aldıklarının yerini tutacak fazla aday bulunmadığından, yolsuzluk yapıp görevinden alınacak memurların da bir sınırı vardı. Avrupa Rusyası'nda soylular gerektiği zaman devlet memurluğu için hazır bir rezerv oluştururlardı ama Sibirya'da bir aristokrasi olmadığı gibi, Demidovlar'ın demir işletmeleri dışında serf de yoktu. Sibirya sosyal ve ekonomik piramidi iki yüzyıllık Rus yönetiminde şekillendiği için tepesinde büyük tüccarlar vardı, ama Şelikov ve İrkutsklu rakiplerinin halefleri devlet hizmetine girmek istemedikleri gibi, böyle bir eğitim de almamışlardı. Bu nedenle Speranski, Sibirya'da varolan memurlarla çalışmak zorundaydı ve bu da, yolsuzluk yapan insanları kovmak yerine onları namuslu memurlara dönüştürmek zorunluluğunu getiriyordu. Vali vekilleri ve hatta Loskutov gibi bölge şefleri hâlâ işten alınıyorlardı ama daha küçük makamlardakilere ikinci bir şans tanınıyordu.[9] Bazıları hiç duraksamadan suçlarını tekrarlıyorlarsa da, Speranski'nin iyi yaklaşımlı bir hükümetin insanlarını daha büyük refaha götürebileceğine olan inancı, Sibirya'nın memurlarını daha yüksek kamu hedeflerine doğru birlikte çalışmaya yöneltmişti. Speranski'nin yönetiminde Sibirya hükümetinin havası, en alttan en üste kadar değişiyordu. Ilımlılık ve insanlık, zorbalık ve zalimliğin yerini almaya başlıyordu.

Sibirya'yı her bakımdan Avrupa Rusyası düzeyine çıkartmaya kararlı olan Speranski, bölge sorunlarını ciddiye almış ve dikkatle incelemeye koyulmuştu. Sibirya'nın gerçek servetine henüz el sürülmediğine inanarak tüccarları, kürk kârının ve Çin ticaretinin ötesine bakıp başka kaynaklar geliştirmeleri için teşvik etti. Eğer Sibirya ham maddesini Çinliler'e ve Avrupalılar'a verip karşılığında işlenmiş mal almaktan öteye gitmek istiyorsa kendi mallarını üretmeliydi; onun için Speranski de modern sanayilerin geliştirilmesini ve bunların Avrupa'nın Doğu ile ticaretinde daha büyük bir rol oynamasını istiyordu.[10] Hepsinin de ötesinde doğu Sibirya'nın hâlâ daha iyi yiyecek kaynakları bulması zorunluluğu vardı. 1820'lerde Sibirya'nın batısında ve güneybatısında tarım gelişmeye başlamıştı ve İrkutsk çevresindeki bölge uzun zamandır kendi kendini besleyebiliyordu. Yenisey'in doğusundaki topraklarda iskorbüt, beriberi ve pelagra gibi vitamin eksikliğinden doğan hastalıklar Speranski'nin zamanında da vardı. Kaptan Cook'un ikinci süvarisinin, Bering'in denize açıldığı Kamçatka'nın limanı Petropavlovsk'taki herkesin iskorbüte tutulmuş olduğunu söylemesinden bu yana uzun yıllar geçmiş değildi. 1849'da bile Ohotsk limanında beş denizciden biri beslenme yetersizliğine bağlı hastalıklar nedeniyle hastanede yatmaktaydı.[11]

Speranski, Sibirya'nın doğusundaki yiyecek kıtlığının çözümünün batıda değil daha doğuda olduğunda ısrar ediyordu. Filipinler ve Çin'le ticaret Sibirya'nın Rus tahılına olan bağımlılığını azaltabileceği gibi, Amur'un da Sibirya hinterlandına bir damar olarak gelişmesi sağlanabilirdi. Speranski, Sibirya'nın doğu kıyılarına hükümetin, Baltık limanlarından gemilerle tahıl göndermesinin de, kara ve nehir yoluyla göndermekten daha uygun olacağını söylüyordu. Ancak en iyi çözümün Kuzey Amerika olacağına inanmıştı. Şelikov'dan bu yana ilk kez biri Pasifik'e bakıyor ve Kuzey Amerika'nın batı kıyılarını Sibirya'nın ekonomik yaşamının bir parçası olarak görüyordu. Onun, hayalinde, California'dan gelecek gıda maddeleri Avrupa Rusyası'nın tahılının yerini alacaktı.[12]

Avrupalılaşmış Rus kültürünün uygarlaştırıcı gücüne inanan bir insan olarak Speranski, Sibirya yerlilerinin daha iyi yaşamlarının anahtarını Ruslaştırmada görmekteydi. Uygarlığın ilerlemesi Ostiyaklar, Vogullar ve Kamçadallar gibi halkları kıtanın dış uçlarına itmiş, burada da yoksulluk, açlık ve hastalık bu halklara ağır bir bedel ödetmişti. Göçerler ve avcılar olarak yaşamlarını uygarlık uğruna bırakamayan bu 'imparatorluğun üvey evlatları' yok olmaya mahkum görünüyorlardı,[13] ama başkaları -Kırgızlar, Buryatlar, Yakutlar ve özellikle Tunguzlar- çevrelerinde biçimlenmeye başlayan yeni dünyaya uyum sağlamaya başlamışlardı.

Bu, bir zamanların göçerlerini ve hayvancılarını yerleşik çiftçilere dönüştürmek, Speranski'nin başlıca amaçlarından biriydi. Bu yüzden onlara eğitim olanakları ve ekonomik fırsatlar sunarken, Ruslar'ın

Urallar'ı geçmelerinden bu yana ilk kez kendi istedikleri gibi yaşamalarına izin verdi.[14]

Speranski genel vali olarak üç yıl boyunca Sibirya'nın büyük çeşitliliğini anlamış ve geniş fırsatlarını St. Petersburglular'ın anlayamayacakları kadar hissetmişti. Sibirya'nın toprakları ve halkları konusunda doğru raporlar isteyen ilk genel vali oydu. Kürk ticaretinin ötesindeki çok büyük ekonomik fırsatları ilk o görmüş, Çin'den ithal edilip dışarı satılacak mallardan gümrük alınmamasını ilk o önermiş, Nerçinsk madenlerini ziyaret eden ilk vali o olmuştu. Ancak Speranski herhangi bir geniş kapsamlı reform programını gerçekleştirmenin önünde duran engelleri kaldırmanın ne kadar güç olacağının da farkındaydı. O zamanlar İrkutsk'ta yaşayan biri, biraz da alaycı bir dille Sibirya'nın ihtiyacı olan şeyin 'yasa hâkimiyetini kurmak, adalet sistemini düzeltmek, herkesin güvenliğini sağlamak, ticaret ve tarımı geliştirmek, kısaca, Sibirya'yı tümüyle mutlu etmek' olduğunu yazıyordu.[15] Kişisel talihi göklere çıkıp yerlere vurmuş bir insan olan Speranski, mutluluğun ne kadar çabuk elden kaçan bir şey olduğunu biliyordu, ancak ilerleme ve fırsatın da yaşamın kalitesini arttıracağına inanıyordu. Bunu başarmak için imparatoru, fikirlerini, görüşlerini ve sezgilerini yasalara dönüştürmesi için ikna etmesi gerekiyordu.

Speranski'nin Sibirya genel valisi olarak en büyük başarısı 1822'de görev süresini tamamlayıp bir yasa taslağı ile St. Petersburg'a dönmesinden sonra gerçekleşti. Sibirya'da yıllarca süren gözlem, dinleme ve hükmetme sonunda bu yeni yasalar, Urallar'ın doğusunu, daha kolay yönetilebilir birimlere ayırıyor, hiyerarşik bir hükümet sistemi getiriyor, vali ve genel valilerin yetkilerini kısıtlıyordu. Sibirya artık parçası olduğu imparatorluk gibi yönetilecekti. Yönetim artık, Romanovlar'ın ilk gününden bu yana, Sibirya'da hüküm süren sömürge idaresinin kat kat önüne geçmişti.

Speranski Sibirya için yeni yasalar çıkarmaktan çok yasalara boyun eğilmesi zorunluluğu üzerinde duruyordu. Bölgenin yasasızlığının boyutlarını anladıktan sonra, "Sibirya'nın gerçek politik sorununun ne olduğunu anladım, benimle bu konuda ancak Yermak yarışabilir," diye yazıyordu.[16] Speranski bir kere damgasını vurduktan sonra, kolay kolay gerçekleşemeyecekse de, Sibirya yönetiminin ölçütü, yasaların hâkimiyeti olmuştu. Bu nedenle hayranlarından biri birkaç yıl sonra, Sibirya tarihinin, Speranski'den önce ve sonra diye ikiye ayrılması gerektiğini yazacaktı.[17]

1822'de *Rus İmaparatorluğu Yasaları Külliyatı*'nın otuz sekizinci cildinde, iki yüz sayfa tutan on bir yasadan oluşan paketi ile Sibirya, İmparatorluk Rusyası'nın bir sömürgesi olmaktan çıkmıştır.[18] Aynı dönemde Amerikalılar'ın, Allegheny Dağları'nın batısındaki topraklarda yeni yaşamlar kurup daha büyük servetler aradıkları gibi, Sibirya da, insanların, ülkelerinin birer yurttaşı kalarak yeni bir yaşama başlayacakları bir fırsatlar diyarı olmuştu. Girişimlerinin sonuçlarını

almakta gecikseler de, inşaatçılar, girişimciler, zanaatkârlar, dış ticaretçiler, öğretmenler, altın madencileri ve hükümetin Sibirya'ya yerleşmeleri için teşvik ettiği köylüler, Speranski'nin yasalarının yarattığı yeni dünyada kendi yollarında ilerlemeye başladılar.

Yine de, Ruslar'ın Pasifik'e ilk eriştikleri zamanla 1917 Devrimi arasındaki dönemde, hükümetin sürgün ve ceza kamplarına yolladığı milyonlarca kadın, erkek ve çocuk için Sibirya, bir zorbalık ve ıstırap ülkesi olmuştur. 19. yüzyılda, ceza kampları ve sürgünler, Speranski'nin yarattığı yasalar ve fırsatlar kadar Sibirya tarihinin bir parçası olacaktır.

19

Katorga ve *Ssylka*

Ruslar Sibirya'dan söz ederlerken, *katorga* ve *ssylka* sözcüklerini sık sık, aynı solukta söylerlerdi. Koşulları, Sovyet döneminin köle emeğini andırdığı için, *katorga* -zorunlu çalışma- daha sert bir cezaydı ve on yıllık veya daha fazla bir ceza genelde ölüm demekti. *Ssylka* ise çeşitli sürgün biçimleriydi. En ılımlı biçimiyle kurbanın Sibirya'nın büyükçe kentlerinden birinde yerel polisin gözetimi altında yaşaması anlamına geliyordu. Daha sert biçimlerinde, hükümlüler, daha uzak Sibirya köylerine, kimi zaman Kutup Dairesi içine götürülürler ve dış dünya ile pek ilişkileri olmazdı. *Ssylka*'nın en ağır biçimi hükümlülerin Sibirya yerlileri arasında yaşamaları ve onların ilkel yaşam biçimlerine katlanmalarıydı. Suçlular *katorga* cezalarını tamamladıktan sonra önce uzak bir köyde *ssylka* cezalarını çekmeye başlarlar ve zamanla daha büyük kasabalara geçerlerdi. Bunun aksi olarak da, *ssylka* cezası çeken herkesin başının üzerinde bir *katorga* cezasının bulunmasıydı. Sürgün koşullarını çiğnemek, özellikle kaçma girişimleri, suçluyu Sibirya'nın madenlerinde veya cezaevlerinde yıllarca zorunlu çalışmaya mahkum ettirirdi.

1650'lerin Birinci Kuzey Savaşı ile başlayıp, Vietnam'daki savaş süresince tutsaklar da, Sibirya'ya sürgün edilen dini muhalifler, devlet adamları, saray erkanı, generaller ve gözden düşen prenslerin arasına katılmışlardır. Sibirya'da eğitim görmüş insan az olduğu için askeri valiler ve yüksek yetkililer kimi zaman *ssylka*'ya mahkum kişileri resmi görevlere getirirler ve bu insanlar kendilerini süren çarın

adına konuşurlardı. Avrupa Rusyası'nda yaşayamayacak kadar tehlikeli insanların Asya'nın uzak köşelerinde çara hizmet etmeleri Sibirya'nın pek çok çelişkisinden biriydi. Çarlık Rusyası'nın amansız 19. yüzyıl devrimci düşmanı Mihail Bakunin bile bir zamanlar Sibirya'nın uzakdoğu topraklarında küçük bir memur olarak çalışmıştır.

Katorga veya *ssylka*'ya mahkum kadın ve erkekler üç yüzyıl boyunca çalışma ve sürgün yıllarını insanın sadece hayatta kalmayı düşündüğü ve dış dünyanın sıkı sıkı tutunulan bir anı olduğu Sibirya ileri karakollarında geçirmişlerdir. Büyük Petro'nun bir zamanlar silah arkadaşı olan Prens Aleksandr Menşikov, imparatorlarını 1825'te devirmeye çalışan genç 'Desembrist' subaylar, büyük romancı Dostoyevski, devrimci popülist Ekaterina Breşko-Breşkovskaya ve Lenin, Troçki ve Stalin gibi Bolşevikler, Romanovlar 1917'de düşene kadar diğer bir milyon Rus gibi Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Bolşevikler iktidara geldikten sonra Sibirya'ya akan insan nehri Urallar'ın ötesine her yıl yüz binlerce insanı sürükleyen bir sele dönüşmüştür. Bu 'halk düşmanları' daha sıkıntılı koşullarda yaşıyorlar, daha kötü yerlerde barınıyorlar ve kendilerini Sibirya'ya gönderen sistemin daha kaprisli ve zalim olmasından dolayı Sovyet çalışma kamplarında çarlık atalarından daha çok ölüme yakın bulunuyorlardı. Sovyet kamp komutanlarını, Gulag kurbanlarının on binlercesini öldürmeye teşvik eden ahlaki mutlakiyetçilik, 1917 büyük Ekim Devrimi'nden önce Rusya'nın ceza sisteminin bir parçası değildi.

Katorga ve *ssylka* Sibirya'yı Rus İmparatorluğu'na sokmak için gerekli emeğin ve yerleşimcilerin sağlanmasında yardımcı olmuştur. 1649 Yasası Rus çarlarına, suçluları, din muhaliflerini, dilencileri Sibirya'da 'ebedi sürgüne' gönderme hakkını veriyordu.[1] Tıpkı İngiltere ve Fransa'daki hükümdarların, suçluları Kuzey Amerika ve Batı Hint Adaları'ndaki yeni sömürgelerine gönderdikleri gibi. 17. yüzyıl sonuna kadar hükümdarlar, aralarında yaşamaları uygun olmayan kadın ve erkekleri istediklerini yapacak bir köle işgücünü arttırmak için değil, kontrollerini güçlendirmek istedikleri için, uzak topraklarda nüfusu arttırmak üzere sürgüne gönderirlerdi.

1700'lü yılların başlarından sonra Büyük Petro suçluları Nerçinsk çevresinde yeni açılan gümüş madenlerine göndermeye başladı.[2] *Katorga*'ya mahkum olmuş insanlar sonunda Sibirya'nın Altay tepelerinden Kolima vadisinin kuzeydoğusuna kadar uzanacak madenlerde çalışmak için gereken insangücünü oluşturdular. *Katorga*'ya mahkum olan Ruslar, Büyük Sibirya yolunun yapımında, Trans-Sibirya Demiryolu'nun Baykal Gölü'nün doğusundaki ıssız kısımlarında çalıştılar. Sovyet döneminde fabrikalar, barajlar ve kentler inşa ettiler. Kader kendilerini Stalin'in çok geniş Gulag sistemi içine çekmiş olan kadın ve erkekler, Kutup Dairesi'nin yukarlarında ağaç kestiler, kömür, demir, bakır ve diğer madenlerde çalıştılar, sermaye yokluğu çeken Sovyet rejiminin başına bela olan ekonomik gelişmedeki gev-

şekliğin düzeltilmesine yardımcı oldular. *Ssylka* ile birlikte zorunlu çalışma, böylece Sibirya'nın geçmişini geleceğine bağlayan tarihi zincirin önemli bir halkası oldu.

Büyük Petro'nun Nerçinsk madenlerinde *katorga* kullanması, seleflerinin, Sibirya'ya sürgün uygulamasından vazgeçmesi demek değildi. Çok yakın çevresi cezalandırmadan bağışıklı olan Petro, yeni vergilerini ödemeyen ya da istenilen malları üretmeyenleri olduğu gibi, hazinesinden para çalanları da Sibirya'ya sürüyordu. Petro'nun modernleşme programının politik eylem için yarattığı fırsatlar sonunda devlet güvenliği nedeniyle *ssylka* cezasına çarptırılan insanların sayısını arttırmıştı. Petro'nun ölümünü izleyen Saray Devrimleri Dönemi'nde bir hükümdarın devrilmesi ya da ölümü saraydaki insanların durumlarını bir anda değiştirebilirdi.[3]

İmparatoriçe Elizabeth 1760'ın sonunda Rus soylularının karışıklık çıkaran kölelerini sürebileceklerini, ordu için sağlamaları gereken asker sayısını doldurmak için onlardan yararlanabileceklerini ve onlarla birlikte gönderecekleri kadın ve çocuklar için devletten doğrudan doğruya para alabileceklerini ilan edince, *ssylka* cezasına çarptırılanların sayısı iki katma çıkarıldı. Binlerce memur ve soylunun, kadın ve erkekleri sürgüne gönderme güçleri olunca bir yanlışlık yapma olasılığı artık buna karar verebilecek insanların sayısı kadar artmıştı. Büyük Katerina dönemine kadar *katorga* ve *ssylka*'ya mahkum edilen insanların yaşamlarında şans ve rastlantının önemi o kadar arttı ki, ciddi suçlar işleyen insanlar çoğunlukla hafif cezalara çarptırılırken kimlik belgelerini kaybeden veya efendilerini kızdıran insanlar yaşamlarının geri kalanını zorunlu çalışmayla geçirmeye başladılar.[4]

Kaç kişinin *katorga*'ya, kaç kişinin *ssylka*'ya mahkum edildiği, bir on yıldan diğerine göre değişiyordu. İlk günler için doğru rakamlar yoksa da, 1830'lar ve 1840'larda Urallar'ı geçen yedi tutukludan biri, yani yirmi üç binden fazlası *katorga* cezası almıştır. Bunların çoğu cezalarını, biri 1640'larda Khabarov tarafından kurulan devletin tuz işletmelerinde geçirmişlerdir. Diğerleri devlet içki fabrikalarında, demir dökümhanelerinde, ya da Nerçinsk çevresindeki gümüş madenlerinde çalışıyorlardı ki, bunların her birinde her an üç bin kişiye gerek vardı.[5] Bazıları için *katorga*, ölüm cezası demekti. Cezasını sağ olarak tamamlayanlar genellikle zorunlu çalışma yapmaya gönderildikleri yerlerde kalıyorlardı. İçlerinde Avrupa Rusyası'na dönen çok azdı. 1840'ta İrkutsk eyaletinin nüfusu içinde, cezalarını tamamlamış on altı binden fazla kadın ve erkek vardı. Yine bunların arasında hükümetin beslemek ve barındırmaktan kurtulmak için *katorga*'dan salıverdiği yedi bin kadar hasta mahkum da bulunuyordu.[6]

18. yüzyıl sonunda Sibirya'ya gönderilenler arasında -okumuş, iyi eğitim görmüş, Rusya'nın geleceği ile ilgili- yeni bir sürgün tipi görülmeye başlandı. Bunların hayallerinin başında insan hakları ve sosyal adalet bulunduğu için, güçlü bir ahlak ve politik bağlılık duygu-

su, aralarında en tutkulularını Rusya'nın kurulu düzenine karşı, servetlerini, sağlıklarını ve hatta yaşamlarını tehlikeye atmalarına neden olmuştu. Bu 'politikler' sonunda 1917'de Romanov Rusyası'nı devireceklerse de, Rusya'nın Napolyon Savaşları ile Fransız Devrimi arasındaki yıllarda sayıları ancak onlarla ölçülüyordu. Bu sayı 1840'larda yüzlere, 1860'larda ise binlere varmıştı.

Rusya otokrasisini devirmek isteyenlerin ilki, tarihin 'Desembrist' olarak hatırladığı genç ve aristokrat subaylardı. Bunlar Napolyon'a karşı savaştıkları günlerde Avrupa'yı onun elinden kurtarma heyecanını paylaşmışlardı ve (yazıları, fikirlerine biçim veren Avrupalı Romantikler gibi) kendilerini kötü bir despotun soylu muhalifleri olarak görüyorlardı. Bunlar Avrupa'daki zaferlerinin Fransa ve Polonya'ya –hem de Rus imparatorunun teşvikiyle– anayasalar getirdiğini görmüşlerdi. Bunun üzerine hükümdarlarının kendi umut ve hayallerini paylaştığını düşünerek, kendisinden aynı hakkı Ruslar'a da tanımasını istediler. İmparator kendilerini düşkırıklığına uğratınca da onun genç kardeşi ve halefi olan I. Nikola'ya karşı, 14 Aralık 1825'te ayaklandılar. Buna Desembrist İsyanı adı verildi. O gün Rusya'yı meşruti bir monarşi ya da cumhuriyet yapmak isteyen yüzlerce genç subay, adamlarını St. Petersburg Senatosu önüne sürdüler ve bu tür çatışmaların hepsinde olduğu gibi bu eşitsiz durum yenilgiyle sonuçlandı. Desembristler'den beşi asıldı, iki yüzden fazlası imparatorluğun sınırlarında bekleyen alaylara er olarak gönderildi. İmparator doksan altı kişiyi de Sibirya'da uzun *katorga* veya *ssylka* cezalarına çarptırdı ve bunların içinden Avrupa Rusyası'na ancak birkaç kişi dönebildi.

Desembristler'den bir kısmı Baykal Gölü'nün doğusundaki topraklara cezalarını çekmeye giderlerken pek azı kendilerini bekleyen yalnızlığı hayal edebiliyordu. Çekecekleri ıstırabı hafifletmek için iki prensesle on cesur kadının da kendilerine katılacağını bilmiyorlardı. Çağdaşlarının birinin hayranlıkla belirttiği gibi, bu kadınların fedakârlıkları 'tarihe birkaç güzel satır' ekleyecekti.[7] Bunlar şiirlere ve efsanelere konu olan romantik idealizme sahip insanlardı. Bir yazar bu on iki kadın için şöyle demiştir: "Feragat ve fedakârlık, sevgi ve olağanüstü enerji örnekleri olan bu kadınlar, ülkenin gurur duyacağı ve gelecek kuşaklara örnek oluşturacak insanlardır."[8]

20

İki Prenses

Servet, akıl ve zekaya sahip olan Ekaterina Laval yaşamına St. Petersburg sosyal piramitinin en tepesinde başlamıştı.[1] Annesi Rusya'nın en zengin ailelerinden birinin kızıydı ve anababasımn istemedikleri bir evlilik yapmasına karşın Koziitski milyonları, Lavallar'ın, başkentin en gösterişli saraylarından birini yapmalarına imkân vermişti. Koziitskiler'in etkinliği kızlarının evlendiği göçmen Fransız yüzbaşısına imparator tarafından kont ünvanı verilmesini de sağlamıştı. Yüzyılın başlarında St. Petersburglular Neva Nehri üzerindeki Laval Sarayı'na davet edilmeyi heyecanla beklerler, orada mutlaka yabancı bir büyükelçi ya da imparatorluk ailesinin bir üyesi ile karşılaşacaklarını bilirlerdi. Lavallar'ın o şaşırtıcı klasik tavanlı büyük balo salonlarının, ya da ileri gelen mimarların gri, mavi ve beyaz renklerinin tonlarıyla zarif bir şekilde döşedikleri salonlarının rakibi, ancak yakınlardaki Yusupov prenslerinin sarayı olabilirdi. Küçük bir Fransız üzüm yetiştiricisinin ikinci oğlu olan Jean-Charles François de Laval de la Loubrerie, eski yaşantısından çok uzaklardaydı artık.

Ekaterina Laval, Rusya'nın Napolyon savaşları sırasında görkemli bir sanat koleksiyonu ve anababasının servetinin sağladığı konfor içinde büyümüştü. Arkadaşlarının Kataşa adını verdikleri Ekaterina annesine çok benzerdi: Hayalci, hatta zaman zaman melankoliye kaçan ama gerçekten iyi yürekli, dindar ve her türlü krizi ancak büyük inancın verebileceği huzurla karşılayan bir insandı. Güzel değildi. Bir yazara göre, 'patatese benzemesi kaçınılmaz'[2] olan kızın burnunda, geçirdiği çiçek hastalığının izleri vardı ve en zarif giysiler bile kısa vücudunun tıknazlığını saklayamıyordu. Ancak sağduyusu, başkaları için duyduğu kaygı ve dostlarına bağlılığı Kataşa Laval'ı yine de gösterişli bir insan yapmaktaydı. Yolları onunla çakışanlardan pek azı bu genç kadını unutabilirdi.

Kataşa Laval annesi gibi bir aşk evliliği yapmış, ama kocasının geçmişi konusunda talih kendisine daha iyi davranmıştı. İmparatorun hizmetinde bulunan uzun boylu, kıvırcık saçlı ve gelecek vaat eden bir diplomat olan prens Sergey Trubetskoy'un ailesi, ortaçağ Litvanyası'nın Gedemyn grandüklerine kadar dayanıyordu ve evlenmek için seçtiği kadın kadar ünlü bir adı ve serveti vardı. Kataşa ile prens, kız on sekiz kendisi de otuz yaşındayken 1820'de Paris'te Rus Kilisesi'nde evlenmişlerdi. Trubetskoy'un Paris'teki Rus büyükelçili-

ğindeki görevi sona erince yeni evliler St. Petersburg'a dönüler. Rusya'da Sergey ve Kataşa Trubetskoy'a açık olmayan hiçbir saray yoktu. Sağlık, mutluluk ve servet hep onların gibiydi.

Rusya'nın ulusal kahramanı general Nikolay Raevski ile 18. yüzyıl Rusyası'nın en büyük bilim adamlarından ve şairlerinden Mihail Lomonosov'un torununun kızı olan Mariya Raevskaya'nın çevresinde de aynı derecede sihirli insanlar vardı. Rus politik dünyasına hükmeden kadın ve erkekler Laval Sarayı'nda bir araya gelirlerken, Raevskaya'nın anababasının sarayı da Rus sanat ve edebiyatının önde gelen adlarına evsahipliği ederdi. 19. yüzyılın ikinci on yılı Rusyası'nın en ünlü şairlerinden biri olan Vasili Zhukovski konuklar arasında en çok parlayanıydı. Zhukovski'nin bir zamanlar öğrencisi olduğunu iddia ettiği Aleksandr Puşkin de öyleydi. Mariya Raevskaya'nm amcası Vasili Davidov St. Petersburg'un edebiyat devleri arasındaydı ve eniştesi Mihail Orlov, Ruslar 1814'te Paris'i işgal ettiklerinde imparatorun maiyetinden olan genç generallerden biriydi.[3]

Çok güzel ve kaygısız bir insan olan Mariya Raevskaya kahramanlar ve şairler arasında yetişmişti. Güneşten daha parıltılı ve geceden daha siyah (Puşkin'in tanımı) kıvırcık saçları kalp biçimindeki yüzünün çevresinde parıltılı bir çerçeve gibiydi. İri badem gözlerine hayran erkeklerin en önde geleni Prens Sergey Volkonski'ydi. Piyade tümgenerali ve Rusya'nın Napolyon Savaşları kahramanı olan Volkonski, Aziz Vladimir, Aziz George ve Azize Anna haçlarını taşırdı. Volkonski, Napolyon'la savaştıktan sonra Rusya'nın Kafkasya yerlileriyle savaşma katılmış ve 1824'te St. Petersburg'a dönmüştü. Prens otuz yedi yaşındayken ve Mariya henüz daha yirmisine basmamışken evlendiler.[4] Mariya Raevskaya'yı Prenses Volkonskaya olarak mutluluk, tatmin ve konfor dolu bir yaşam bekliyordu. Bu açıdan Prenses Trubetskaya ile ortak çok şeyi vardı. Kocalarının kendilerine söylemeye cesaret etmediği şeyler olduğundan iki kadının aralarında henüz kendilerinin bilmedikleri ortak bir sır daha bulunuyordu.

Trubetskoy ve Volkonski gibi insanlar Napolyon ordularıyla savaştan döndüklerinden beri Rusya'yı Batı'da gördükleri ülkelere benzetmeyi hayal ediyorlardı.[5] Trubetskoy St. Petersburg'daki komplocular arasında sivrilmişti. Rusya'nın güneyindeki tümenlerin komutanlığına getirilen Volkonski ise Mariya Raevskaya'ya kur yaparken bile orada devrimci duyguyu uyandırmak için çalışmaktaydı. Volkonski 1825 sonbaharında, gelecek baharda III. Kolordu'yu teftişe gelecek olan imparatora suikast için bir planın hazırlanmasında yardımcı olmuş ve Trubetskoy da güneydeki isyancılar başarılı oldukları takdirde St. Petersburg'da bir ayaklanma başlatmayı kabul etmişti. Aynı zamanda St. Petersburg'un gizli Kuzey Derneği, güneydekilerin isyandan önce hükümetin dizginlerini nasıl ele alacaklarını konuşmuşlardı.[6]

Ancak olaylar isyancıların en hayalcilerinin bile bekleyemeyecekleri bir yola girdi. Çocuksuz olan İmparator I. Aleksandr, 1825 Kası-

mı'nda, kırk sekizinci doğum gününe üç hafta kala öldü. Küçük kardeşi Nikola tahta çıkınca Trubetskoy ile darbeciler harekete geçmeye karar verdiler.[7] İmparatorluk Muhafızları'nı kendilerini desteklemeleri için ikna edeceklerini uman komplocular, bütün Rus devlet adamları, memurları ve ordunun, yeni imparatora bağlılık yemini edecekleri 14 Aralık 1825'te Rusya'da iktidar dizginlerini eline almak ve eski otokrasinin yerine meşruti bir monarşi kurmak üzere Trubetskoy'u 'diktatör' olarak seçtiler. Zaferden yenilgi kaderciliği ile söz ediyorlardı. İsyandan önceki toplantılarından çıkarken içlerinden biri, "Öleceğiz!" diye bağırdı. "Ama bu ne şerefli bir ölüm olacak!"[8] Trubetskoy'un Rusya'nın idaresini nasıl ele alacağı pek kesin değildi. Sadece zaferden veya ölümden söz eden isyancıların içlerinden birkaçının ele geçirilmeleri durumu için de bir eylem planları yoktu.

Rus körinançlarına göre pazartesi günleri uğursuzdur ve 14 Aralık 1825 Pazartesi günü de hava ıslak ve rüzgârlı, ısı sıfırın altındaydı. Yılın o mevsiminde güneş geç doğduğu için Trubetskoy'u destekleyen subaylar adamlarını şafak sökmeden St. Petersburg'un Senato Meydanı'na çıkarmıştı. Plandan ancak bir gece önce haberi olan yeni imparator Nikola hazırdı. İmparatorluğun en uzun boylu ve en yakışıklıları arasından seçilen Preobrajenski Muhafızları imparator tarafını tutan ilk birlik olmuştu. Sonra Muhafız Alayı, Süvari Alayı, Chevalier Muhafızları da onlara katılıp meydandaki isyancıların çevresini sardılar. İsyan öğleden sonra kırılmış, isyancılar dağıtılmıştı. Rusya'nın Dışişleri Bakanı Nesselrode'nin gönderdiği subayların Avusturya elçiliğinde saklanırken yakaladıkları Trubetskoy prangaya vurulmuş olarak geceyarısı Nikola'nın karşısına çıkarıldı.[9]

"Bu konuda neler biliyorsun?" diye sordu Nikola.

"Ben masumum, hiçbir şey bilmiyorum," dedi prens.

"Sen bir suçlusun," dedi Nikola. "Ve ben de senin yargıcınım."[10]

Trubetskoy dizleri üstüne çöküp canının bağışlanmasını istedi. Nikola yıllar sonra, "En utanç verecek bir şekilde ayaklarıma kapandı," diye yazacaktı.[11]

Ertesi gün bir imparatorluk ulağı Laval Sarayı'na gelip Prenses Trubetskaya'nın eline şu notu teslim etti:

"Bana kızma. Kötü bir niyetim olmadan seni ve kendimi mahvettim. İmparator sana sağ ve sağlıklı olduğumu bildirmemi istedi."[2q12]

Trubetskaya kocasının bu düşüncesiz hareketini yaşamlarını zenginleştirecek bir Tanrı işareti olarak gördü. Yıllar sonra, "Tanrı bize ıstırap gönderdiği zaman bunu bizim kendi iyiliğimiz için, bizleri kendisine yaklaştırmak için yapar," diyecekti.[13] Hemen imparatora bir not yazıp kocasıyla görüşmek istediğini bildirdi. Nikola, kocasına istediğini gönderebileceğini, zarflar kapatılmamak koşuluyla istediği kadar yazabileceğini bildirdi. Ama üç ay kadar kocasını görmesine izin vermedi. Kadın Paskalya günü kocasını ziyaret ettiğinde ne cezaya çarptırılırsa çarptırılsın onu izlemek için yemin etti.[14]

Prenses Volkonskaya'ya kocasının isyana karıştığı haberi Trubetskaya'nın dünyasının yıkılmasından on beş gün sonra geldi. Prens Volkonski St. Petersburg'da sorguya çekilenlerin kendisini ele vermeleri üzerine tutuklanmıştı. Genç prenses ilk önceleri kocasının durumunun ciddiyetini anlamadı. Ama ne ünvan ne de servetin onu uzun bir *katorga*'dan kurtaramayacağını anlayınca, Trubetskaya gibi onunla Sibirya'ya gitmeye karar verdi. İmparatorun, eğer kocasının ardından giderse bir daha Avrupa Rusyası'na dönemeyeceğini ve isyandan on beş gün önce doğmuş olan oğlunu geride bırakmak zorunda kalacağını söylemesine karşın Volkonskaya başka bir çaresi olmadığında ısrar etti. Yapmak zorunda olduğu bu ıstırap verici seçimi açıklarken şöyle yazıyordu: "Oğlum talihli, kocamsa talihsiz. Bu nedenle benim yerim kocamın yanıdır."[15] Kadının anababası gitmemesi için yalvarmışlar ve General Raevski bir yıldan uzun bir süre kızının evlendiği 'o kötü adam'ı suçlamakta ısrar etmişti.[16] Ama sonra insafa gelerek kızını bağışladı.

İki prenses, imparatora kendilerinin de kocalarıyla gitmelerine izin vermesi için ricada bulunurken yetkililer *katorga*'ya mahkum olan doksan altı Desembrist'in Akatui, Blagodatsk ve Nerçinsk'teki gümüş madenleri arasında bölüştürülmelerini kararlaştırmışlardı. Akatui'deki tutuklular, bir ziyaretçinin, 'anlatılmaz derecede kasvetli bir vadi' diye tanımladığı, her yanından dağlarla çevrili rutubetli bir yerde çalışıyorlardı.[17] Desembrist tutuklulardan biri yıllar sonra şöyle yazacaktı: "Akatui cezaevinin mimarı hiç kuşkusuz Dante'nin hayalini miras almış bir kişiydi. Benim bulunduğum öteki cezaevleri buna kıyasla salon sayılırdı."[18] Cezaevleri ve zorunlu çalışma uzmanı olan biri de Akatui'nin 'Transbaykal'daki her yerden daha kasvetli' olduğunu söylüyordu.[19] Blagodatsk ve Nerçinsk'de koşullar biraz daha iyiyse de, gardiyanlar daha zalimdi. Nerçinsk komutanı 'tutukluların sağlıklarına dikkat etmesi' emrini alınca küplere binmişti. İlk Desembristler geldiğinde, "O madde olmasaydı iki ay içinde hepsini kurşuna dizdirirdim, ama sorarım size, elim kolum böyle bağlıyken ne yapabilirim?" diyordu.[20] Volkonski ile Trubetskoy ilk başta gümüş madenlerinden kurtulmuşlardı. 1826 sonunda vardıkları ilk çalışma yerleri İrkutsk yakınlarındaki Nikolaevski tuz işletmeleriydi.

İmparator 1827 yazı sonlarında Desembristler'in çoğunu Çita ve İngoda nehirlerinin birleştikleri yerde elli kadar barakadan oluşan küçük bir yerleşim birimi olan Çita'ya göndertti. St. Petersburg'un 7200 kilometre doğusunda bulunan ve Nerçinsk'te olmayan doğal güzelliğiyle Çita ilk başlarda daha hoş bir cezaevi olarak görülmüştü. Bir Desembrist, Çita'nın ötesindeki tepeler için, 'renkler parlak ve göz kamaştırıcı' diye yazıyor, bir diğeri 'İsviçre'nin ünlü manzaralarıyla kıyaslanacak görüntülerden' söz ediyordu.[21] Çita'daki yaşam koşulları ilkelse de, Trubetskoy, Volkonski ve arkadaşları birlikte olmaktan memnundular. Kendi cezaevlerini yapmak zorunda kalan adamlar, Çi-

ta'nın tek odalı barakalarında on ikisi bir arada olmak üzere 'sardalya istifi gibi' yaşıyorlardı.[22] Baharda buzların erimesiyle donların başlaması arasındaki sürede, bu bir zamanların lordları yol onarıyorlar, sellerin bastığı alanları kurtarmaya çalışıyorlar, cezaevinin bahçesine bakıyorlar, kış gelince de tahıl öğütüp cezaevi içindeki diğer işleri yapıyorlardı.[23] Aristokrat eğitimlerinin kendilerine verdiği bilgileri de paylaşmaktaydılar ki, biri bunun kendilerine 'politik ölümün ötesinde politik bir varlık' verdiğini itiraf ediyordu.[24] Bir Desembrist yüksek matematik, bir diğeri kimya ve fizik dersleri veriyor, diğerleri astronomiden, tarihtan ve edebiyattan söz ediyorlardı.[25] Hepsi de Rusya ve Batı hakkında imparatorun emriyle çevrelerini örten gözetim perdesi arasından sızan haberleri susamışçasma içiyorlardı. İçlerinden biri, cezasını tamamlayana kadar on üç dil öğrenmişti.[26]

Erkekleri bir çalışma kampından diğerine gönderildikçe Trubetskaya ve Volkonskaya ile diğer sekiz eş, bir nişanlı ve bir kızkardeş onların ardından geliyorlardı. Bütün Sibirya yolcularının zaman zaman katlanmak zorunda kaldıkları yaysız dört tekerlekli *tarantass* ile yolculuk yapan Trubetskaya, İrkutsk'a 1826 Eylülü'nde varan ilk kadın olmuştu. Yetkililer birkaç hafta sonra kocası ile kısa bir görüşme için kampa gitmesine izin verdiler. Sonra 1827 Ocak ayında Volkonskaya geldi ve iki kadın yaşamlarının sonuna kadar sürecek bir arkadaşlık kurdular. Karşılarına her adımda kendilerini cesaretsizliğe sürükleme talimatı almış asık yüzlü memurlar çıkan kadınlar, imparatorun emrine uyup ünvanlarını, rütbelerini ve maddi servetlerini geride bırakmışlardı. İrkutsk valisi her birine, "Size yazılı olarak tekrar etmek görevimdir, kocanızı izlediğiniz ve evlilik ilişkinizi sürdürdüğünüz takdirde eski mevkiinizi kaybedeceksiniz ve Sibirya'da doğan çocuklarınız devlet köylüleri olacaklardır."[27] Kadınlar yanlarında para taşıyamazlar, değerli eşyalarını İrkutsk dışına çıkartamazlar ve köle sahibi olamazlardı.[28] 'Sürülmüş çalışma kampı hükümlülerinin eşleri'[29] olarak kendi ailelerinin kölelerinin kaldıklarından pek de iyi olmayan bir kulübede kalıyorlardı.

Volkonskaya ve Trubetskaya Çita'da günlerini devletin verdiği pek az tayınla yaşamaya çalışarak ve kocalarını iki saatliğine ziyaret edecekleri, haftanın iki gününü bekleyerek geçiriyorlardı.[30] Onlar ve 1827'de kendilerine katılan on kadın, arkadaşlar, dostlar, sevgililer, hemşireler ve özel ricacılar olarak kocaları ve arkadaşları için bir kale olmuşlardı. Bir Desembrist daha sonraki yıllarda şöyle yazmıştır: "Bu kadınların bizler için ne demek olduğunu anlatabilmek çok güçtür. Onların bize verdikleri huzur sözcüklerle anlatılamaz."[31] Birden fazla şair onların fedakârlıklarını şiirlerinde övmüştür.

Çita'daki gardiyanlar gümüş madenlerindekilerden daha hoşgörülüydüler ama fazla cömert de olmaya cesaret edemiyorlardı. Pek çok kişiden daha nazik olan Çita komutanı, tutsaklara ve onların karılarına göstereceği hoşgörünün St. Petersburg'da aleyhine kullanılacağın-

dan korkuyordu ve Desembristler'den birinin karısının başkentteki bir arkadaşına kendisinin namuslu bir adam olduğunu yazdığım duyunca paniğe kapılmıştı. Başı elleri arasında odasını arşınlayıp dururken, "Ben mahvoldum, ben mahvoldum," diye inlemişti.[32] Çita komutanı hiçbir iyiliğin cezasız kalmayacağına emindi, her türlü sağduyuya karşı olsa da, talimatlara sıkı sıkıya uyulması gerektiğine inanıyordu. Desembristler'den bazılarının karılarının anne olmayı beklediklerini duyunca, "Bayanlar, izin verirseniz şunu söylemek isterim ki, hamile olmaya hakkınız yoktur," demişti. Sonra saçma bir kuralı söylemek zorunda kaldığı için kendini toparlamaya çalışmış, "Ama bebekler doğunca bu başka bir konudur," demişti.[33]

Sibirya genel valisi 1830 Ağustosu'nda, Desembristler'i Çita'nın 640 kilometre güneybatısında Petrovski Zavod'a nakletti. Burada her bir tutuklu küçük bir hücrede tek başına kalacaktı. İmparatorun tasarımında yardımcı olduğu bu cezaevinde hücre kapıları karanlık bir iç koridora açılıyordu. Kasten ya da ihmal nedeniyle hücrelere pencere açılmamıştı ve Desembrist eşleri ancak bir yıllık yalvarmadan sonra impąratoru,debildiler.[34] Yine kocalarıyla birlikte olmak için yalvarmak zorunda kaldılar ve yine birbirlerinden ayrı olarak bir ay o bozuk yollarda o sarsıntılı köylü arabalarıyla yolculuk ettiler. Eylül sonunda Petrovski Zavod'a varan Mariya Volkonskaya, acı bir alayla, "Sonunda vaat edilmiş topraklara ayak bastım," diye yazıyordu.[35] İlkel barınaklara sahip çorak bir yer olan Petroski Zavod, Volkonskaya, Trubetskaya ve arkadaşlarına on yıl yuva olmuştu. Devlet suçlularından olan çocuklarını orada doğurup büyüttüler. Kocalarını, çocuklarını ve arkadaşlarını orada gömdüler ve kocalarının cezalarının *katorga*'dan *ssylka*'ya çevrilmesi için yıllarca beklediler. Mariya Volkonskaya annesine şöyle yazıyordu: "Bu ülkede yaşamak için nasıl da cesarete ihtiyaç var! Sizlere burasını açıkça anlatmamız iyi ki yasak."[36]

Katorga cezası sona eren ilk Desembrist, ölene kadar Sibirya'da sürgünde yaşamak üzere Petrovski Zavod'dan 1833'te ayrıldı. 1834'te onu bir iki kişi daha izledi. Diğerlerinin cezaları da ondan sonraki bir iki yıl içinde tamamlandı. Prens Volkonski *katorga* cezasını 1835'te bitirmiş, ama Trubetskoy 1839'a kadar tutuklu kalmıştı. Sibirya'nın doğusunda çeşitli küçük köylerde yaşıyan iki adam ve arkadaşları daha büyük kasabalara ve hatta mümkün olursa İrkutsk'a nakledilmeleri için dilekçe üzerine dilekçe yağdırıyorlardı. Volkonskiler'in ve Trubetskoylar'ın 1854'te İrkutsk'a taşınma izinleri çıktıktan kısa bir süre sonra Prenses Trubetskaya kanserden öldü. Cenaze törenine katılan Desembristler'den biri, "Prensesin, cenazesinde söylevler verilmesine, kendisinin övülmesine hiç ihtiyacı yoktu. Onun yaşamı her şeyi açıkça söylemiştir," diye yazıyordu.[37]

Kırım Savaşı sonunda çıkan bir afla Avrupa Rusyası'na dönme izinleri çıkınca, Volkonskiler Ukrayna'da Çernigov'a yerleştiler ve on yıl daha yaşadılar. Prenses Mariya 1865 Ağustosu'nda ve prensi de üç

ay sonra anılarını yazarken öldüler. Tekerlekli koltuğunun küçük masası üzerinde yazdığı son satır şuydu. "İmparator bana dedi ki...."[38] O sırada daha genç kadın ve erkekler Rusya'nın 'kurtuluşu' davasını ellerine almışlardı.

Desembristler'in gününde *katorga* ve *ssylka* cezasına çarptırılanların çoğu 'politikler' değil adi suçlulardı. Bunlar Sibirya'ya gitmeden önce, en güçlünün yaşamasının tek yasa olduğu Maltusçu bir dünyada yaşamışlar ve bu yaşam biçimlerini de Sibirya'ya taşımışlardı. Tarih bu sürgün sürüsü hakkında fazla bir şey hatırlamıyorsa da, istatistikler bunların arasındaki erkeklerin, kadınlardan beş kat fazla olduğunu belirtmektedir. Ancak kaderlerinin ayrılmaz bir şekilde Sibirya'ya bağlı olduğunu gören bu *neschastnye* -'talihsizler'- kalabalığı arasında pek belirgin bir yüz ortaya çıkmamaktadır.[39]

'Talihsizler' arasında bundan sonra ilk belirgin yüzler, 1840'ların sonlarında, çar ile halk arasında yeni gerilimlerin, sürgüne yeni 'politikler' göndermeye başladığında görülür. Bu insanlar, Desembristler'i sıradan katiller arasında cezalarını çekmek gibi psikolojik bir korkudan kurtarmış olan özel cezaevlerine gönderilmediler. Çünkü Sibirya cezaevlerini yönetenler artık duygusal acı vermeyi çok daha iyi öğrenmişlerdi. Bu nedenle bu yeni 'politikler' cezalarını Sibirya'nın en korkunç cezaevlerinde geçireceklerdi ki, tarih bunların en kötü ünlüsünün de Omsk'taki olduğunu yazmaktadır. Rusya'nın büyük 19. yüzyıl yazarı Fedor Dostoyevski yazılarını, yaşamındaki bütün diğer deneyimlerden daha çok etkileyecek olan dört yıllık cezasını işte bu 'ölüler evi'nde çekmiştir.[40] Sibirya cezaevinin, fikirler ve yüksek politik inançlar dünyasında yaşamış olan bir insan üzerinde ne etki yapacağını, onun *Ölüler Evinden Notlar* adlı kitabı kadar hiçbir kitap anlatamaz.

21

Dostoyevski 'Ölüler Evi'nde

Ruslar'ın 'Sansür Terörü Dönemi' olarak hatırlayacakları bir rejim, 1840'h yılların sonlarında Fedor Dostoyevski'yi Omsk cezaevine göndermiştir. O günlerde Avrupa'da devrim rüzgârları esiyordu ve bunların Rusya'ya taşınabileceği korkusu, imparatorla danışmanlarının buna karşı mücadele kararlılıklarını arttırmıştı. Rus yaşamının yönünü değiştirmeyi hayal eden biri, gizli düşüncelerini paylaştığı takdirde, ciddi tehlike içinde sayılırdı. Sadece günü gününe yaşayabilen Ruslar ülkelerinin geleceğini tartışmaya cesaret edemezlerdi. İmparator, hükümetinin, üst tabakalar dışında herkesi üniversitelerden uzak tutma çabasını savunan bir yazısında, "Lehte veya aleyhte bütün makaleleri yasaklıyorum," diyordu.[1] Daha sert bir hüküm, devrimden söz etmeyi yasaklıyordu -başka ülkelerde olsa bile. Ve Dostoyevski'nin suçu ise başkaları konuşurken kulak misafiri olmaktı.

Dostoyevski'yi Omsk cezaevine düşüren şey, kendi fikirleri değil, mezun olduktan sekiz yıl sonra Dışişleri Bakanlığı'nda küçük bir memur olmaktan fazla bir şey başaramamış bir genç olan Mihail Butaşeviç-Petraşevski'nin aracılığıyla tanıştığı bir grubun fikirlerinden kaynaklanmıştı. Tanınmış bir hekimin iyi eğitim görmüş oğlu olan Petraşevski, 1840'lı yılların ortalarında Dostoyevski'yi St. Petersburg'daki dairesinde birkaç aykırı fikirli yalnız gencin konuşmalarını dinlemeye çağırmıştı. Bu küçük memurlar ve asteğmenler çok içiyorlar, durumlarından yüksek sesle yakınıyorlar, amirlerini açıkça eleştiriyorlar ve Avrupa kentlerini devrimin yeşerme alanları yapan ekonomik sıkıntılardan kaçınma yolunun sosyalizm olduğunu söylüyorlardı.[2] Batı'da böyle konuşmalar sıradan şeylerdi; yetkililerin düşünce ile eylem arasında bir çizgi çizmedikleri Rusya'da, bu tür konuşmalar isyan sayılırdı.[3]

Petraşevski'nin cuma akşam toplantılarının giderek artan gürültüsü nedeniyle St. Petersburg jandarmaları kendisini, Dostoyevski'yi ve bir grup arkadaşlarını 23 Nisan 1849'da tutukladı. Birkaç gün sonra Petraşevski'nin evindeki konuşmalara ve dostluk gecelerine katılan gençlerden yetmişi kendilerini kentin Peter ile Paul kalesinin zindanlarında buldular.[4] Hepsi de vatana ihanetle suçlanıyorlardı. Sekiz ay sonra bir muhafız bölüğü Petraşevski, Dostoyevski ve arkadaşlarından yirmisini St. Petersburg'un Semonevski Meydanı'na gö-

türdü. İdam mangası, şafak öncesi karanlığında titrerken Dostoyevski'nin hükmünü okudu: Suç oluşturan planlara kalkışmak, Ortodoks Kilisesi ve İmparator aleyhinde eleştiriler içeren bir mektubu dağıtmak, özel bir matbaa makinesi aracılığıyla hükümet aleyhinde risaleler basmaktan suçlu emekli istihkâm teğmeni, yirmi dokuz yaşındaki Fedor Dostoyevski kurşuna dizilerek ölüm cezasına çarptırılmıştır.[5]

Dostoyevski kardeşine, "Hepimize haçı öptürdüler, başımızın üstünde bir kılıç kırıldı ve beyaz idam gömleklerimizi giyinmemizi söylediler," diye yazıyordu.[6] Bir arkadaşına mektubunda ise şöyle diyordu: "Tüm yaşamım yıldırım hızıyla gözlerimin önünden geçti, tıpkı bir kaleidoskopta olduğu gibi sahneler birbiri içinde eriyordu."[7] İdam mangası tam silahlarını idam direklerine bağlı ilk üç adama doğrultmuşlardı ki, bir imparator yaveri dört nala meydana girerek imparatorun, canlarını bağışladığını bildirdi. Dostoyevski, Petraşevski ve yedi kişi *katorga*'ya mahkum olmuşlardı. Diğerleri de ya Sibirya'ya sürgün edilmişler ya da Kafkasya yerlilerine karşı savaşan Rus birliklerine katılmak üzere cepheye gönderilmişlerdi.[8]

1849 Noeli'nden birkaç gün önce idamdan kurtulan Dostoyevski, sahip olduğu ve değer verdiği her şeyi ve bu arada basılan ilk eserlerinin uyandırdığı edebi ünü de geride bırakmak zorunda kaldı. İdamdan kurtulduğuna, ilerisini düşünemeyecek kadar çok sevinmişti. Noel akşamı kendisini hücresinden çıkartıp Sibirya'ya doğru yola çıkardıklarında kardeşine, "Yaşam bir armağandır. Yaşamın her anı bir mutluluk yüzyılıdır," diye yazıyordu.[9] *Katorga*'da geçirilecek yılların psikolojik ıstırabı henüz ilerdeydi. Bu yıllar eğitilmiş bir insanın yaşamına bir anlam verecek her şeyden uzakta canlı bir ölüm olacaktı.

Günler ve kilometreler doğuya doğru uzadıkça Dostoyevski -kendisini ilerki yarım yüzyılda izleyecek 'politikler' ordusu gibi- özgürlüksüz bir yaşamın ve sağ kalmaktan başka amacı olmamanın nasıl bir şey olacağını düşündü. Jandarmasıyla birlikte Urallar'ı aşarken, "Bütün geçmiş artık arkamda. Önümde sadece Sibirya ve bilinmeyen bir kader var," diye yazıyordu.[10] On altıncı gün, İmparatorluk Sürgün İdaresi Bürosu yetkililerinin, bir tutuklunun, *katorga* cezasını, Sibirya madenlerinde, dökümhanelerde ya da zorunlu çalışma birlikleri arasında mı geçireceğine karar verdikleri Tobolsk'a vardı. Burada Sibirya'ya gönderilen sürgünlerden birincisi, Dostoyevski'yi şimdi avuçları içinde tutan sistemin despotluğunun anıtı gibi duruyordu. Bu 1591 Mayısı'nda çalışıyla kentinin hemşehrilerini isyana çağırmış olan ünlü Ugliç çanıydı. Çar Boris Godunov çanı, Tobolsk'ta sürgüne göndermişti ve çan da şimdi 260 yıl sonra Dostoyevski'nin geldiğini bildiriyordu.[11]

Tobolsk transit cezaevinde Dostoyevski şiddet, zalimlik ve insanın hemcinslerine karşı umursamazlığının öğrencilik günlerinde hayal ettiği özgürlük yaşamının tam bir antitezini oluşturduğu adi suçlular dünyasına girmişti. Kendisini orada ziyaret eden bir hekimin sözleriyle el ve ayak bileklerine 'çok ağır zincirler' vurulmuştu ve suçlu ol-

duğunu belli etmek üzere başının bir yanı tıraş edilmişti.[12] Dostoyevski Tobolsk'da, Omsk'un maksimum güvenlik cezaevinde çekeceği cezaya başlamak üzere kendisini götürecek jandarmaların gelmesini beklerken, "Cezaevinin ruhsal yoksunlukları eğitim görmüş bir tutuklu için fiziki işkenceye katlanmaktan daha güçtür... Böyle bir insan sudan çıkmış balık gibidir ve cezası sıradan bir insanın cezasından on kere daha fazla ıstıraplıdır," diyordu.[13]

Dostoyevski on gün sonra Tobolsk cezaevinden ayrıldığında yanında sadece zincirleri, giderek artan bir korku ve bir de İncil vardı. 'İnsanın öldürülmesinin güç olduğu ve doğası gereği her şeye alışacağı'[14] inancıyla, İncil'in öğretileri, insan yaşamını daha aşağı canlı biçimlerinden ayıran uçurumun eşiğinde, paçavraları içindeki insanlar arasında yaşayacağı güç yıllara dayanmasını sağlayacaktı.[15] Omsk cezaevinde tutukluların yanaklarında ve alınlarında kendilerini 'sürgün' olarak tanımlayan dağlamalar ve giysilerinin arkasında da İmparatorluk Rusyası'nın her yerinde tutukluları belirten kocaman bir sarı yıldız vardı.[16] Yerleri insan dışkısıyla kayganlaşmış barakalara sokulan bu insanlar üzerlerindeki bulaşıcı mikropların hastalıkları sürekli yoldaşları yaptığı kaba saba tahta raflarda yatıyorlardı. Bağırsak parazitleri ve solunum enfeksiyonları dirençlerini azaltıyordu. Verem, tifüs, dizanteri ve diğer hastalıklar, gardiyanların yapmalarını istedikleri işlerden çok daha çabuk olarak canlarını alıyordu. Amerikalı bir gazeteci yıllar sonra şöyle diyecekti: "Sibirya'da tutukluluğun en kötü yanı madenlerdeki ağır çalışma değil, cezaevlerinin durumuydu."[17]

Sovyet rejiminde insanları fiziki yorgunluk ile ölüm arasındaki çizgiyi aşmaya zorlayan köle çalışmasının aksine Omsk 'ölüler evinde' *katorga* en ağır darbesini, kurbanlarından istediği işlerin gereksizliğiyle indirmekteydi. *Katorga*'ya çarptırılan kadın ve erkekler neyi nasıl yapacakları konusunda bir seçim hakkına sahip değillerdi ve yaptıkları işlerden bir başarı duygusu alamıyorlardı. Dostoyevski bunu daha sonra şöyle anlatacaktı: "Bir insanı tümüyle ezmek, onu tümüyle yok etmek ve en korkunç katilin bile korkuyla irkileceği feci bir cezaya çarptırmak için yapılacak tek şey, onu tümüyle yararsız ve tümüyle saçma bir işte çalıştırmaktır." Böyle amaçsız çalışma her insanın ruhunu yok ederdi. "Bir tutukluyu bir kaptan diğerine, sonra yine aynı kaba su boşaltmaya zorunlu tutmak ya da kum öğüttürmek veya bir pislik yığınını oradan oraya taşıttırmak, onun birkaç gün sonra kendisini asmasına neden olur."[18] Sibirya cezaevi yetkilileri, Desembristler'i, Çita ve Petrovski Zavod'da birlikte yaşamak zorunda bıraktıklarında, insan doğası hakkındaki bu temel gerçeği anlamış olsalar bile, yüzyılın ortası geldiğinde bunu kullanmayı iyice öğrenmişlerdi.

Omsk cezaevinin komutanı olan askeri despot, tutukluları acımasızca kırbaçlar ve kendi zorba memurlarının kaprislerini her tutuklunun ona göre yaşayacağı yasalara dönüştüreceklerine güvenirdi.[19] O dönemin Rus ordusunda olduğu gibi cezaevi yetkilileri kesin itaat

beklerler, ne kadar kışkırtma olmuş olursa olsun şikâyete hoşgörü göstermezlerdi. Dostoyevski iki kere kırbaçlanmıştı -bir kere arkadaşlarıyla kendisine verilen çorbada bir parça insan dışkısı çıktığı için, bir kere de kurtarmaması emredilen bir tutukluyu boğulmaktan kurtardığı için. Omsk'taki tutuklular altı hafta sonra cezaevinden döndüğünde onun ikinci bir kırbaçlanmadan sağ çıkmayacağından emin oldukları için kendisine *pokoinik* (ölü) adını takmışlardı.[20]

Omsk cezaevinde dört yıl ve güneybatı Sibirya'da er olarak beş yıl, Dostoyevski'yi Rusya'nın otokrat hükümetini savunan dindar bir Hıristiyan'a dönüştürmüştü. Yaşamın gerçek amacını anlamaya çalışırken, Omsk cezaevindeki deneyimlerinin ıstırabı, büyük romanlarında işlemeye başladığı, insanlığın geniş ve hassas örgüsüne biçim vermesine yardımcı oluyordu. Avrupa Rusyası'nın günlük dünyasında yerlerini bulamayan yabancılaşmış karakterlerinin bazıları için Sibirya kurtuluş ile birlikte yeni ve daha iyi bir yaşam fırsatının vaadini taşımaktadır. Moğol zalimliğinin, Avrasya tecridinin, Sibirya tarihine şekil veren Avrupa uygarlığının karmaşık bileşimi bunu mümkün kılıyordu.

Sibirya sürgününün çarın düşmanlarının kafalarında yarattığı değişikliğin canlı anıtı olan Dostoyevski 1859'da St. Petersburg'a döndüğünde, Rusya'nm, sanayisi, teknolojisi ve konuşan insanlarıyla, Avrupalı rakiplerinin girmiş oldukları modern dünyaya kendini sokacak bir yolu izlemekte olduğunu gördü. Rusya'nın demiryolu ve fabrika yapması, kölelerini azat etmesi, hükümetini modernleştirmesi ve insanlarına modern toplumların gerektirdiği yurttaşlık sorumluluğu duygusunu aşılaması gerekiyordu. İnsanlar yüzyıllardır yaşamlarına hükmeden despotça güce çare olarak *glasnost*'tan söz etmeye başlamışlardı ve 1980'de Sovyet halefleri gibi onlar da bunu ilerlemenin ve özgür bir yaşamın anahtarı olarak görüyorlardı. O zamanlar bir Rus, "*Glasnost* ezilenlere, yasaların korunmasından yararlanma fırsatı sağlar," diyordu.[21] Rusya'yı saran iyimserlik dalgası doruğuna ulaştığında, ileri gelen bir radikal de, "...(yeni imparator) II. Aleksandr'ın, Rusya'nın ilerlemesinde başı çektiğine inanıyoruz," demekteydi.[22] Bu yeni özgürlük ve reform hareketinin bir parçası olarak Dostoyevski'nin 'ölüler evi' yıkıldı. George Kennan 1880'lerde bir gazeteci olarak Omsk cezaevinin bulunduğu yeri ziyaret ettiğinde geriye hiçbir iz kalmamıştı.

Dostoyevski'nin, Sibirya'nın kurtuluş vaadi ve yeni bir yaşam kurma şansı verdiğine dair, inancını paylaşan yeni yerleşimciler, bakir ormanlardan ve bozkırlardan çiftlikler ve tarlalar kazanmaya başladılar. Ancak Dostoyevski'nin zamanında Avrupa Rusyası'ndan insanları Sibirya'ya çeken şey sadece çiftlikler değildi. Rus hükümeti Sibirya'da altın aramayı devlet memurları dışındakilere yüzyıllarca yasakladıktan sonra, 1824'te politikasını değiştirdi ve Yermak'ın 'fethinden' bu yana ilk kez olarak özel kişilerin de altın arayabileceklerini bildirdi. Böyle yaparak da, modern tarihin en büyük altına hücumlarından birinin yolunu açmış oldu.

22

Altın Peşinde

Değerli kürkler yüzyıllar boyunca Ruslar için altın yerine geçmişti. Bu kısmen Avrupa ve Asya'da kürk talebinin -başka yerlerde altına ve gümüşe olduğu gibi- hiç azalmamasmdandı. Bir neden de, doğanın eski Rusya topraklarına pek az altın ve gümüş vermiş olmasıydı. Eski çağlardan beri uluslararası ticaretin ruhu olan madenlere sahip olmadığı için, ortaçağ Rusyası'nı yöneten insanlar Saksonya ve Avusturya devletlerine, sikkelerini basacak değerli maden karşılığında, kürk vermek zorunda kalmışlardı. Novgorod'da kuzey Avrupa'nın Hansa tüccarlarının getirdikleri tuzun, ince kumaşların ve lüks maddelerin bedeli ortaçağda kürkle ödenirdi.

İyi kürkler azalmaya başlayınca Ruslar'ın, bunların yerine geçecek altın ve gümüşe ihtiyaçları oldu. Rus yöneticileri Avrupa topraklarını yüzyıllarca boş yere aradıktan sonra, fazla bir şey bulamadıklarından yeniden Urallar'ın ötesindeki topraklara bakmaya başladılar. Yermak'ın 'fethi'nden sonraki yüzyılda Sibirya'yı açmış olan insanlar kürk yağmalamaktan, başka hazineler arayacak zaman bulamamışlardı. Ama şimdi çarlar bu büyük toprakların bir yerinde altın bulunamaz mı diye soruyorlardı. Sibirya'nın güney bozkırındaki İskit mezar höyüklerinde bulunan gayet ince işlenmiş altın eşyalar, eskilerin oralarda altın bulduklarını gösteriyordu; Herodot'un Avrasya topraklarının kuzeyinde kanatlı atlar tarafından korunan 'çok büyük miktarlarda' altın bulunduğunu söylemiş olması da bu inanca güç katıyordu. Efsanelerde, Sibirya'nın derinliklerinde, Meksika ve Peru'dakilerle rekabet edecek eski madenlerden söz edilmekteyse de, Ruslar bütün aramaların sonunda eli boş dönüyorlardı. İskitliler'in İsa'dan çok önce zarif süs eşyasına dönüştürdükleri değerli madenlerin kaynakları zamanın kefeniyle gözlerden saklanmıştı.[1]

17. yüzyıl sonunda Büyük Petro'nun Asya'ya gönderdiği yabancı maden uzmanları Nerçinsk'teki Çin sınırı yakınlarında ilk Sibirya gümüşünü buldular.[2] Gümüş bir an için değerli göründüyse de, Ruslar çok geçmeden bu yeni madenlerden çıkarılan her ton toprakta, rafineleştirme sonunda yüz ons da altın çıkacağını gördüler.[3] Akinfi Demidov'un Altay'da keşfettiği ve Kolyvan Gölü ve Zmeinogorsk çevresinde yasadışı olarak işlettiği madenlerde de 1730'larda altın izine rastlanılmıştı. Ancak Rus hükümdarlarının 18. yüzyılın ilk yarısında Sibirya'ya gönderdikleri kâşif ve Kossaklar'ın hiçbiri, Urallar'la

Pasifik arasında bir yerde bulunduğundan emin oldukları altın damarını bulamadılar. Yüzyılın ortasında hükümetin gönderdiği jeologlar, sonunda Sibirya'nın kuzeybatı köşesinde Berezöv yakınlarında altına rastladılar.[4] Bir zamanlar gözden düşmüş imparatorluk gözdelerinin sürgün yeri olan Berezöv şimdi Sibirya'nın en önemli altın madeni olmuştu ve ilk kez altın, gümüşü rafine etmeye gerek olmadan çıkarılıyordu.

Berezöv'ün altını, köle köylüler ve sürgündeki tutuklular tarafından kazılan büyük kuyularla varılan yeraltı koridorlarından çıkarılıyordu. Maden birkaç karışla yüz metre arasında değişik derinliklerde çıkarıldığından, madenciler, havada bir mum alevini ancak sağlayacak kadar oksijenin bulunduğu çukurlarda sular içinde çalışmaktaydılar.[5] Berezöv'de madencilik yapan insanlar soğuktan, açlıktan ve hastalıktan kırılıyorlardı ama bu büyük insan maliyetine karşılık çıkan altın, Rusya'nın ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktı. Berezöv'deki madenlerde yılda dört yüz ons, Altay'daki gümüş madenlerinde ise gümüş eritme sürecinin sonunda bin altı yüz ons altın elde edilmekteydi. Buna Nerçinsk madenlerinin birkaç yüz onsu eklenince toplam dünya üretiminin yüzde birine ancak ulaşıyordu. Rus İmparatorluğu 19. yüzyıla girerken, dış politikası bir milyon askeri silah altında tutmayı gerektiren bir ulusun ihtiyacı olan altının ancak çok küçük bir yüzdesine sahipti.[6] Büyük Katerina hazinenin zararını kapatmak için kâğıt para bastırtmıştı. Torunu I. Aleksandr da, Rusya'nın Napolyon'a karşı savaşlarının masrafını ödemek için çok para bastırttı. Aleksandr'ın 1825'te ölümünde bu kâğıt rubleler değerlerinin beşte birine düşmüşlerdi ve Rusya dünyanın büyük devletlerinden biri olmanın maliyetini ödemenin bir yolunu hâlâ bulamamıştı.

18. yüzyılın büyük bir kısmındaki altın arayışı Ruslar'ın karşısına yanıtlamaları güç olan sorular çıkarmıştı. Altın nasıl bir arazide bulunacaktı? Doğada ne gibi biçimlerde olurdu? Avrupalılar bu sorulardan bazılarının yanıtlarını yüzlerce yıldan beri biliyorlarsa da, bu konu Rus dilinde ilk kez 1763'te, Avrupa'daki meslektaşları ile görüşen ilk kişi olan, 18. yüzyıl bilim adamlarından Mihail Lomonosov'un, *Metalurjinin Temelleri* adında kısa bir risalesiyle ortaya çıktı. Lomonosov altının nasıl bulunacağını nasıl çıkartılıp rafine edileceğini anlatırken Berezöv'deki gibi sadece damarlar halinde değil, nehir ve dere yataklarındaki kumlar ve taşlar arasında da bulunabileceğini anlatıyordu. Ruslar'ın aradıkları Sibirya hazinesinin kilidini açacak ilk ipucu bu oldu.

Lomonosov'un kitabını yayınlamasından yarım yüzyıl sonra Lev Brusnitsyn adında bir maden mühendisi altını, kum ve taştan yıkayarak ayırmayı keşfetti.[7] Ruslar bundan sonra yüzyıllardır Sibirya toprakları altında yatan altını çıkartmanın mümkün olduğunu anladılar. En küçük bir altın parçasının bile çıkarılamadığı bu alüvyon yığınları şimdi değerli madenin en büyük kaynağı olmuştu. Sibirya'nın yıllık

altın üretimi yaklaşık altı yüz bin onsa yükseldi ve 1845 yılı geldiğinde Sibirya madencileri dünyada çıkartılan tüm altının beşte ikisini çıkartıyorlardı. Rusya'nın Avrupalı müttefiklerinin ve rakiplerinin çıkardıklarının on katı altın 1845'te Sibirya'da üretilmişti ve bu, Avrupa'nın, Asya'nın diğer bölgelerinin ve Latin Amerika'nın toplamından fazlaydı.[8]

Brusnitsyn'in altın kumdan yıkayarak çıkartma tekniği artık eli her kürek tutanın altın aramasını mümkün kıldığından, Rus çarlarının ya özel altın arama yasağını kaldırması ya da ülkeden akan on binlerce kilometre nehir ve dereyi korumak için büyük bir polis gücü yaratması gerekiyordu. İkinci alternatifin imkânsız olduğunu anlayan İmparator I. Aleksandr, Sibirya'nın su yollarını ve vadilerini 1824'te altın arayıcılarına açtı. Çok geçmeden kazmalı kürekli ve tavalı insanlar kendileri zengin edecek kumları aramak üzere ülkeye dağıldılar.[9] Bunlar ilk başlarda, Rusya'nın bu yeni arayışının önemini göstermek için İmparator I. Aleksandr'ın da bir kazma ve kürek salladığı Urallar'ın Ekaterinburg yakınlarındaki tepelerde kaldılar. Ancak Ekaterinburg'da Altay madenlerinden daha fazla altın çıkmayınca yirmişer otuzar kişilik gruplar daha doğuya yönelerek Sibirya toprağını araştırmaya başladılar.[10]

Sibirya'nın 19. yüzyıl altın arayıcıları 17. yüzyılın kürke hücum günlerindeki ataları gibi önce Lena Nehri'ne göre doğuya, sonra da Sibirya'nın uzak kuzeydoğu köşesine yollandılar. 1828'de Tomsk yakınlarında ve 1829'da Lena'nın güney kollarında altına rastladılar. Krasnoiarsk yakınlarında, 1830'da Minusinsk çevresindeki topraklarda ve 1832'de Achinsk ve Transbaykal'da altınlı kumlara rastladılar. İlk altınlı kuma 1836'da Angara'nın kollarında ve 1840'ta Yakutsk'un ötesindeki Permafrost'ta rastlanıldı. İklim ne kadar sertse altın da o kadar çok gibiydi. Yakutsk ve Yeniseysk eyaletlerinin kuzey bölgeleriyle Kara ve Kolima vadilerinin en zengin damarlar olduğu anlaşıldıysa da, bunlar Stalin'in köle çalışma kamplarına kadar tam olarak işletilemeyecekti.[11]

1800 yılında *katorga* cezasına çarptırılan üç bin bitkin hükümlü Sibirya'da altın çıkarmıştı. Hemen hemen sadece Brusnitsyn'in keşfi sonunda yarım yüzyıl sonra serbest çalışan altın madencilerinin sayısı altmış bine yaklaşmıştı.[12] Bunlar alttaki altınlı kum tabakasına erişmek için toprağm beş metre derinine indiklerinden 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde yılda dört milyon ton toprak aktarıyorlardı. Her ilkbaharda don kalkar kalkmaz çalışmak üzere altın alanlarında hazır beklerler, mevsimin gelmesini çabuklaştırmak için toprak tabakasını ya dinamitlerler, ya da büyük ateşler yakarak eritmeye çalışırlardı. Otuz günde bir gün bile dinlenmeden güneşin doğuşundan batışına kadar çalışırlar, donun eylül sonundan önce kendilerini kışlık barınaklarına dönmek zorunda bıraktıracağını bilerek zamana karşı kaybedecekleri bir yarışa girerlerdi. Yine ilkbaharda olduğu gibi ateşler yakarak do-

nun başlamasını geciktirmeye çalışırlarsa da, kazandıkları ancak iki üç hafta olurdu.[13] Toprak donunca madencilik sona ererdi. Stalin'in zamanında bile Sibirya'nın altınlı kumları kış ortasında işlenemezdi.

Zalim Kutup iklimi madencilerin dünyanın bu en vahşi sınırında karşılaştıkları pek çok engelden yalnızca bir tanesiydi. Tropiklerin ormanları bile, her yaz Sibirya'nın tayga ve tundrasının buzların erimesiyle oluşan bataklıklarından çıkan büyük gri sivrisineklerle boy ölçüşemezlerdi.[14] Madencilerin erken ve geç kar yağışlarının her ilk ve sonbahardaki dondurucu yağmurlara karıştığı günlerde içinde durdukları dizboyu çamur, kalın derili ren geyiklerini bile yüksek yerlere kaçırtan 'uçan sülük'lerden ancak biraz daha iyiydi. Altın alanlarında haftalık ücret St. Petersburg ve Moskova fabrikalarından daha iyiydi ama, yıllık toplam olarak beş aylık bir çalışma madencilerin yaşadıkları ve çalıştıkları ortam göz önüne alındığında yeterli değildi.[15]

Kaba saba kulübeler, genellikle toprak zemin, çoğunlukla baca ve pencere olmayışı, hatta bazı zaman üzerine branda serilmiş toprak duvarlar Sibirya'nın bu ıssız köşelerinde on ilâ kırk insanı barındıran yerlerdi. Hükümet müfettişleri raporlarında bu gibi yerlerin temizliğini sık sık sık vurgusalar da, ilkel sobaların dumanı doğrudan doğruya madencilerin yaşadıkları ve yattıkları yeri doldururdu. Dere yanında yapılan tuvaletler madencilere insan dışkısıyla ilgili bütün hastalıkları aşılardı ve kamplarda ölüm oranı, Avrupa Rusyası'ndaki köylü akrabalarından daha iyi beslenmelerine karşın, daha fazlaydı. Altın arayıcıları da bütün Rus köylüleri gibi çavdar ekmeği ve sulu lahana çorbası yerler, buna genellikle akşamları birer parça et katılırdı. Bu diyetin tehlikesi açlık değil, hastalıktı; çünkü yeteri kadar kuru bezelye, tuzlama lahana ve tuzlu salatalık olmadığından C vitamini eksikliğinden doğan hastalıklar her zaman bir tehdit oluştururlardı.[16] Sibirya'nın maden kamplarında iskorbüt hiç eksik olmazdı. Bağırsak parazitleri de ölüm oranlarını yükseltirdi.

Kar ve buz yılın madencilik mevsimini sona erdirdiğinde yalnızlık çeken madenciler bütün yazın biriken ucuz içki susuzluğunu gidermek için Sibirya kasabalarına doğru yola çıkarlardı.[17] Bir Sibirya yazının getirdiği para on beş günden az bir zamanda tükenir ve madenci bir öteki yazın getireceği zevklerin özlemiyle kışı geçirirdi. Madencinin altın çıkartmaktan kazancı servet değil, bu özlemi gidermek olurdu. Kâr edenler 19. yüzyılın ortalarına kadar Sibirya'nın çeşitli yerlerinde arama ruhsatı almış olan bin kadar şirkete yatırım yapanlar olurdu.[18]

Sibirya madenlerini işletenler kişiler işçilerinin çıkardığı altını Barnaul'daki devlet tasfiye işletmelerine gönderirler, burada külçe haline getirilen altın St. Petersburg'daki hazineye gönderilirdi. Akinfi Demidov'un Altay madenlerine yakın olan Barnaul'daki özel maden sahipleri tüm kontrolü çarın memurlarına bırakırlar, altını bunlar tartar ve değerlendirirdi. Hazine özel olarak çıkarılan altının bedelini beş

ay sonra öderdi. Bu da kârın elde edilmesini geciktirirdi ama boyutları bunu beklemeye değerdi. Sibirya maden şirketlerinden bazıları bir yılda % 800'den fazla kâr elde edebilirlerdi. Bu da Kiahta'dan İrkutsk'a akmaya devam eden ticaretten kazanılan kârları yatırabilecekleri iyi bir alan arayan spekülatörler için kaçınılmaz bir fırsattı.[19]

19. yüzyıl ortaları geride kaldığında Sibirya'da daha önce hiç görülmemiş boyutlarda servetler elde edilmekteydi. Fırsatlar çoğalıp da yatırımların getirileri daha kolay tahmin edilebilir olunca servet artık 18. yüzyılda olduğu gibi sadece birkaç tüccarın elinde kalmıyordu. Şimdi Urallar'ı zincirler içinde geçmeyenler için de Sibirya bir fırsat ve özgürlük ülkesi olmuştu. Bir aile orada bir çiftlik kurabilirdi ve bunu yaparken çardan başka efendi tanımalarına gerek yoktu. Vergi bağışıklıklarından ve hükümetin yeniden iskân tahsisatından yararlanmak isteyen yüzlerce ailelik kervanlar iki tekerlekli arabalara bütün mallarını yükler ve hayvanları arkada yola düşerlerdi. Kaçak serfler de Urallar'ı birer birer ya da küçük gruplar halinde geçerek Sibirya ıssızlıklarında 'gizli' köyler kuruyorlardı. Bu insanlar onlarca yıl yasa dışında yaşayıp çoluk çocuk sahibi oluyorlar ve ölüyorlardı. Bulundukları yerlere yolu bir rastlantıyla düşen bir devlet memuru veya bir gezgin olmadığı takdirde varlıklarını bilen olmuyordu.[20]

Böyle kaçak toplulukların Urallar'ın doğusunda fark edilmeden yerleşebilmeleri, Ruslar'ın Sibirya'yı imparatorluklarına diledikleri kadar sağlam bağlayamadıklarını gösteriyordu. Speranski, Sibirya'yı bir sömürgeden Rus İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçasına dönüştürerek buraya imparatorun kuvvetinin yanı sıra zayıflıklarını da getirmişti ki, bunlardan biri de, bürokrasiye bağlılıklarını imparatorlarına hizmetin önüne koyan memurların despotluğuydu. Özellikle taşradaki pek çok eğitimsiz memur yaptıkları işin önemini ya da anlamını bilmeden sadece bir bürodan ötekine kâğıt göndermeyi bilirlerdi. Rusya bürokrasisinin öğrenmesi güç olur diye her türlü yeniliğe karşı çıkan alt kademeleri ilerlemeye pasif direnişin büyük deposu olmuştu. Speranski'nin etkin bir hükümet sağlayacağını umduğu bürokrasi, değişen zamanların çeşitli ihtiyaçlarına karşılık veremeyerek, Dostoyevski'nin zamanında modernliğe bir engel oldu.

Avrupa Rusyası'nda imparator I. Nikola, Rusya'nın en güç sorunlarıyla başa çıkmak için en güvenilir yaverlerini göndererek, geleneklerine bağlı bürokratların uyuşukluğunu aşmaya çalışmıştı. 1830 ve 1840'lı yıllarda özel olarak seçilmiş yaverler Rusya'nın iç güvenliğini güçlendirmek, yasalarını derlemek, milyonlarca devlet köylüsünü yönetme sorunlarını çözmek, 1841-42 kıtlığında aç kalan kitleleri doyurmak ve koleranın yarattığı yıkımı durdurmak için çalıştılar. Ancak 1840'ların ortasına geldiğinde Sibirya sorunu hâlâ devam ediyordu.

Sibirya'nın karmaşıklığını yaratan ikilemlerle ve büyük mesafelerle uğraşmak imparatorun güveninden başka şeyler gerektiriyordu. Sibirya'da kendi adına konuşmak için imparatorun mutlak dürüst-

lüğü ve vizyon genişliğine sahip ve dünyanın değiştiğini anlayan bir yaver gerekiyordu. İmparator bunu yirmi yıla yakın bir süre aradıktan sonra, 1847'de, kahramanlığı ve sıradanlığa olan horgörüsüyle ünlü, otuz sekiz yaşındaki bir generalin kişiliğinde buldu. Nikolay Nikolaeviç Muravev, I. Nikola'nın Sibirya'yı modern çağa itmek için seçtiği yaverler yaveri ve genel vali oldu.

23

Muravev Amur'da

Dimitri Donskoy günlerinden beri yüksek mevkilerde Rusya'ya hizmet etmiş bir ailenin çocuğu olarak 1809 yılında doğan Piyade Generali Nikolay Muravev, Ruslar'ın Türkler'le, Polonyalılar'la ve Kafkasya yerlileriyle yaptığı savaşlarda cesaretle çarpışmıştı. Yeteneksiz insanlardan nefret ederdi ve namuslu olmakla ün salmıştı. Ancak Sibirya veya Çin'in giderek artan zayıflığının yarattığı boşluğu, Rusya'nm Avrupa'daki rakiplerinin doldurmak isteyecekleri dünyanın bu kısmı hakkında pek bilgisi yoktu.[1] Çin güçlü rakiplerini birbirlerine düşürmek isteyerek dünyanın Uzakdoğu ticaretini Sibirya'nın Kiahta'sından, Şanghay ve Kanton'a kaydırmaya başlamıştı. Muravev'in Rusya'nın Uzakdoğu'daki yerini sabit tutmak için dünyanın en büyük denizci devletleriyle uğraşmanın karmaşıklığını anlaması gerekiyordu. Aynı zamanda Çin'in ne kadar sıkıştırılabileceği konusunda bir altıncı duyu geliştirmeliydi.

Muravev İrkutsk'taki görevine gitmeye hazırlanırken sadece İngiliz ve Amerikalılar'm Uzakdoğu'ya verdikleri önemin yanı sıra, kendi yaptıkları bir dizi önemli keşif de, Ruslar'ın dikkatlerini Çin'e yöneltmelerine neden olmuştu. Alexander von Middendorf, 1843'te Amur'u ağzından kaynağına kadar keşfettikten sonra şaşkın amirlerine, Çinliler'in, Nerçinsk antlaşmasının kendilerine bıraktığı sol kıyıyı hiç işgal etmediklerini bildirmişti. Ruslar'ın Avrasya'nın en büyük suyollarından birini ele geçirme fırsatını gören Middendorf, Rusya'yı Amur topraklarına el koyması için teşvik ettiyse de, Dışişleri Bakanı Kont Karl Nesselrode ülkesinin Avrupa'nın büyük devletleri arasında elde ettiği diplomatik dengeyi bozma korkusuyla buna karşı çıktı.[2]

İmparatorun Sibirya'daki görevine hazırlanması için kendisine tanıdığı birkaç hafta içinde Muravev'in okuduğu malzeme arasında

Middendorf'un raporu, onu, Sibirya'nın denize açılan gerçek yolunun, hepsi de Kutup Denizi'ne akan Obi, Yenisey ve Lena değil, Amur Nehri olduğuna inandırmıştı.[3] Serüvenci bir İngiliz ya da Amerikan kaptanının nehrin Pasifik'e açılan ağzını bulup hak iddia etmesinden önce Rusya'nın Amur'un sol kıyısını ele geçirmesi gerektiğine inanan Muravev, Nesselrode'u çok çekingen, Rusya'yı da Uzakdoğu'da ulusal çıkarına sahip çıkmada çok tedbirli buluyordu.[4] Yeni görevine geldikten sonra St. Petersburg'a gönderdiği ilk raporlardan birinde, "Amur'un ağzını kim kontrol ederse, en azından Baykal Gölü'ne kadar Sibirya'ya o egemen olacaktır," diye yazıyordu. "Çinliler'e her iki devletin ortak çıkarının Rusya ile Çin'den başkasının Amur'a erişmemesi olduğunu açıklamalıyız."[5] Rusya'nın Amirallik Dairesi başkanına da bir açıklama olarak, "Amur'un ağzındaki bir Rus gücü, yabancılara iddiamızı anlatacaktır," demekteydi.[6]

Muravev'in emri üzerine kaptan teğmen Gennadi Nevelskoy 1849 yazında, üç ay Amur deltasının haritasını çıkardı ve Pasifik'ten gelen gemileri Sahalin Adası'nı kıtadan ayıran kumluklar arasında Asya'nın içlerine götürecek bir geçit buldu. St. Petersburg'daki devlet adamlarından bir yıl önce davranan Nevelskoy, burada Nikolaevsk adında küçük bir karakol kurarak Rusya'nın iddiasına sahip çıktı. Pasifik'in o kısmından geçen Amerikan ve İngiliz gemilerinin hepsinden az olan Nevelskoy'un hafif silahlı küçük tekneleri, Amur'un ağzında iki yıldan fazla nöbet tutarken, Muravev, Amur'un Rusya'ya ilhakını imparatorun önünde savunmak için St. Petersburg'a gitti. İmparatorun oğlu Grandük Aleksandr tarafından desteklenen (ancak Rus dışişleri bakanının hâlâ karşı çıktığı) Muravev, sonunda Uzakdoğu'da ilerleme için izin kopartabildi. İmparator, Nevelskoy'un yerleşim birimi için, "Rus bayrağı bir kere dalgalandığı yerden indirilemez," dedi.[7] Yarım yüzyıl sonra bu sözler Sibirya'nın 'Doğu'nun Kraliçesi' anlama gelen Vladivostok limanında Nevelskoy adına dikilecek bir anıta yazılacaktı.

Muravev'in Amur'u Rusya'ya kazandırmaya kendini adaması Sibirya'nın iç işlerini unutturmamış ya da bölgenin gelişmesinin anahtarının iyi yönetim olduğu inancını zayıflatmamıştı. İrkutsk'taki ilk sabahında, Sibirya'nın yöneticileriyle görüşmesinde, yüksek memurlarından en çok yolsuzluk yapana görevden el çektireceğini ve yetenekli insanların kolayca yükselebilmeleri için Speranski'nin katı bürokrasisini yıkacağım açıkça söylemişti. Tören alanında yeni askerlerini teftiş eden bir general gibi sessiz ve asık bir yüzle adamlarına tek tek bakmış, her birinin önünde bir an duraklamıştı. Bir kere bile el sıkışmış ya da başıyla selam vermiş değildi. Yandaki odada kentin tüccarlarının geleneksel tuz ve ekmek sunma töreninde de hiç konuşmamıştı. Yirmi dakika sonra da oradan uzaklaşmıştı. Yaveri, genel valinin bütün üst düzey memurlarla özel odasında görüşeceğini söylemişti.[8]

Muravev toplanan yetkililere dönerek, "Mangazeev nerde?" diye sordu. Doğu Sibirya'nın en güçlü adamlarından biri olan ve doğu Sibirya'nın altın madenlerine bakan büronun başkanı olarak hazinenin bazı altın madenlerini iyi ilişkileri olan soylulara aktararak St. Petersburg'da desteğini güvence altına alan Mangazeev öne çıkarak genel valiyi selamladı. Muravev adamın selamını soğuk bir tavırla kabul ederek, "Burada hizmete devam etmeyeceğinizi umarım," dedi.[9] Sonra diğer üst düzey nüfuz ticareti yapanlardan hemen o gün istifa etmelerini istedi.[10] Onların yerine Rusya'nın her tarafından getirdiği iyi eğitim görmüş gençleri yerleştirerek Sibirya'nın ilk kez gördüğü sorumlu devlet memurları kadrosunu yetiştirdi ve bu insanlara Rusya'nın Avrupa eyaletlerinde, hatta başkentte bulamayacakları fırsatları vaat etti.[11] Muravev'in gözünde yetenek önemliyse de, namusa daha çok değer verirdi. Onun dürüstlüğünün ve etkin yönetim isteklerinin doğrultusunda modern görüşlü ve sağlam vizyonlu insanlar Sibirya'ya akmaya başladılar.

Bu arada Muravev'in, özellikle Sibirya'nın doğu topraklarında ticaret yapan İngiliz ticaret acenteleriyle olmak üzere, başka sorunları da vardı. Bir ara, "İngilizler'in (özel kişilerin) yeryüzünün her köşesindeki faaliyetleri Büyük Britanya'nın çıkarlarını gerçekleştirmeye yöneliktir," diye yazıyordu.[12] Bazı İngilizler'in Amur topraklarını keşif çabaları kendisini Ruslar'ın geç kalmadan buralara el koyması gerektiğine bir kere daha inandırmıştı. Ancak Rus devlet adamları doğuya değil, batıya bakıyorlardı. Avusturya ve Prusya o sırada Almanya'yı birleştirmeye çalışıyorlar, Fransa İkinci İmparatorluğa dönüşüyor ve Rusya, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Yakındoğu'da gerilim artıyordu. Rusya 4 Ekim 1853'te Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girdiğinde Uzakdoğu gerçekten çok uzaklardaydı. Altı hafta sonra Fransa ve İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu'na katılarak Kırım Savaşı başlayınca, Muravev'in uyarıları yeni ve acil bir önemlilik kazandı. Nesselrode bile, eğer Ohotsk ve Kamçatka'daki savunma, Kraliyet Donanması'nın fırkateynlerine dayanamadığı takdirde, Rusya'nın, Amur'un 3500 kilometre uzunluğu boyunca, İngilizler'le karşılaşma olasılığının bulunduğunu kabul etti.

Nesselrode'nin İngiltere ile Fransa'yı kızdırma tehlikesi konusundaki uyarıları artık gereksiz görününce, St. Petersburg'un politikacıları artık desteklerini Muravev'e kaydırmaya başladılar. İmparator, Ruslar'ın 'Amur'da seyretme' zamanının geldiğini söyledi ama ilerleyişlerine 'barut kokusunun' eşlik etmemesini istedi.[13] Muravev 1854 kışı ve ilkbaharında Amur'un Rus topraklarından geçen kolu Şilka kıyılarında tekneler ve sallardan oluşan bir filo inşa etmeye koyuldu. Mayıs başlarında coğrafyacılar, jeologlar, maden mühendisleri, yaklaşık bin asker ve bir topçu bataryası ve Amur'un ağzına kadar yapılacak yolculukta ihtiyaç duyulacak atlar, sığırlar, ekmek ve votka tayınları hazır bekliyordu.

Muravev ve adamları 13 Mayıs'ta, Ruslar'ın 1689'da Çinliler'e bıraktıkları kalede bir zamanlar şeref yerinde duran Albazin Meryemi ikonası önünde ayin yaptılar. Muravev ikonayı gerçek yerine yerleştireceğine yemin ederek adamlarına hareket emri verdi. Kendisi Amur'da seyredecek ilk buharlı tekne olan altmış beygir gücündeki motorlu *Argun*'daydı. O an için seferinin güvenlikte olduğunu biliyordu. Kısa bir süre önce başlayan Tai Ping İsyanı, Çin hükümetinin elinde kuzey sınırlarını koruyacak küçük garnizonlara yedek kuvvet gönderecek imkân bırakmamıştı. Telgraf ve telefondan önceki günlerde iletişimin yavaşlığı nedeniyle, Amur'un ağzına varana kadar, İngilizler, nerede olduklarını haber alamayacaklardı.[14] Bu arada önlerinde doğu Sibirya'nın en görkemli toprakları içinde 3500 kilometrelik bir yol vardı.

Ruslar bir haftadan kısa bir sürede Albazin harabelerine vardılar. Çinliler Amur'un daha aşağısında olan Aygun kalesinden ileri gidemeyeceklerini söyleyince, Muravev nehrin ağzını İngiliz ve Fransızlar'a karşı koruma emri aldığını bildirdi. Çinliler kendisine engel olamayacaklarını anlayınca kenara çekildiler. Filosu Amur'un ağzına yaklaşırken Muravev, De Castries Körfezi güneyinde toplanmış olan Rus savaş gemilerinin İngiliz ve Fransız fırkateynlerine rastladıkları haberini aldı. Düşmanlarının nereye saldıracaklarını kestiremeyen genel vali, adamlarından üçte birini Rus savaş gemilerine doldurarak Kamçatka yarımadasındaki Petropavlovsk'taki küçük garnizonu güçlendirmeye gönderdi; sonra da diğerlerine Nevelskoy'un Nikolaevsk'te inşa ettiği karakolu koruma emrini verdi. Rusya artık Muravev'in on yıla yakın bir süredir uğrunda çalıştığı bir köprübaşına sahipti. İki hafta sonra gönderdiği askerler Petropavlovsk'a yapılan İngiliz-Fransız deniz saldırısını püskürtünce Muravev artık Rusya'nın hak iddia ettiği toprakları savunabileceğini anladı. 1855 yılında Nikolaevsk'e bir müttefik saldırısı daha başarısız olunca Batı dünyasının büyük devletleri Ruslar'm, Amur'a bir daha çıkmamak üzere yerleştiklerini anladılar.[15]

Bu arada Muravev'in hayali, yarım dünya ötede San Francisco'da Ulysses S. Grant'ın kayınbiraderi ile ortaklık kuran bir altın tozu tüccarının ilgisini çekmişti.[16] Perry McDonough Collins birkaç yıl sonra 1855'te bunu şöyle anlatmıştı: "Amerikan ticari girişiminin kuzey Asya'nın bilinmeyen derinliklerine dalarak yeni bir ticaret ve uygarlık dünyası açmak için Amur Nehri'ne girmesi gerektiğine inanmıştım." Rusya'nın Washington büyükelçisinin onayı ve kendi hükümetinin verdiği 'Amur Nehri'nde Birleşik Devletler Ticari Acentesi' ünvanıyla Collins ertesi ilkbahar, kâr ve serüven aramak için yola çıktı.[17] Orta Avrupa'nın Marienbad kaplıcalarında, bir mide rahatsızlığı için orada bulunan Muravev'le tanıştıktan sonra, Collins, Rus İmparatorluğu'nu aşıp o sıralarda doğu Sibirya ticaretinin yeni gelişen merkezi Çita'ya gitti, orada 1857 baharında buzların çözülmesini

beklerken birkaç hafta kaldı. Collins bu bekleyişi sırasında Sibirya'nın hinterlandının mal ve hammaddesini Amur'a ve dış dünyaya taşımak için Çita'yı demiryolu ile İrkutsk'a bağlamayı düşündü.[18] Büyük Petro günlerinden beri pek az kimse bu kadar büyük düşünmüştü. Çar gibi Collins de böyle bir girişime başlayacak bir kişinin önündeki engelleri düşünmüyordu.

Ancak Collins'in Sibirya'ya bir demiryolu yapımı için yirmi bin kişi getirecek 'Amur Nehri Şirketi' kurma konusundaki cesur girişimi, Amur topraklarının önemini anlamada Muravev'in de zamanının çok ilerisinde olduğunu gösterir.[19] Pasifik'e yeni bir çıkış kapısı olarak Amur Nehri, Sibirya'yı Amerika ve Avrupa tüccarları için yeni El Dorado'ya dönüştürebilirdi.

Collins gibi Amerikalılar tarafından Amur'un yeni sahipleri olarak görülen Ruslar'ın, hâlâ Çin'in resmi onayını almaları gerekiyordu. Çinliler'in direnecek güçleri olmadığına inanan Muravev, 1858 ilkbaharında ilhakı konuşmak üzere Aygun'a gitti ve Rusya'nın, Argun Nehri'nden ağzına kadar Amur'un sol kıyısına sahip olmasında ısrar etti. Sağ kıyının Ussuri bölgesine kadar olan kısmını Çinliler'e bırakmaya hazırdı. Ancak Amur'un onun ötesindeki sağ kıyısını iki devlet bir sınırda anlaşana kadar ortak mülkiyette olarak kabul edebilirdi. Aygun'un duvarlarının hemen ötesinde nehirde demir atmış iki gambot olduğu için Çinliler Muravev'in koşullarını kabul ettiler ve 16 Mayıs 1858'de Aygun Antlaşması'nı imzaladılar. Muravev adamlarını ve gambotlarını birkaç kilometre ilerdeki Zeia Nehri'nin ağzına çekti ve ilerdeki yıllarda Blagoveşçensk kentinin yükseleceği yerde bir ayin yaptılar. Muravev günlük emrinde askerlerine şöyle diyordu: "Boşuna çalışmış değiliz, artık Amur Rusya'ya aittir! Rusya size minnettardır. Yaşasın İmparator II. Aleksandr (yeni taç giymişti) ve bu yeni topraklar onun hükümdarlığını geliştirsin!"[20]

Bu isteği zaman gerçekleştirecekti. Yarım yüzyıl sonra Muravev'in adamlarının o gün ayin yaptıkları yerde yetmiş bin kişilik bir kent yükselecekti. Nehrin 960 kilometre aşağısında Ussuri'nin Amur'a döküldüğü ve Çin'in nehrin sağ kıyısı üzerindeki hakkının sona erdiği yerde, Ruslar'ın Khabarovsk yerleşim birimi aynı süre içinde elli bin nüfuslu bir kente dönüşecekti. Muravev'in doğu Sibirya genel valiliğinin 1860'ta sona ermesinden birkaç ay önce temelleri atılan daha ilerdeki Vladivostok, Rusya'nın Pasifik Filosu'nun merkezi ve 1900 yılında Sibirya'nın en büyük kenti olacaktı.

Muravev, Sibirya'dan ayrıldıktan sonra daha yirmi yıl yaşadıysa da, bu süre içinde Rusya için çalışamadı. Zaman değişiyordu ve Amur'un alınmasında ve doğu Sibirya'nın hizaya getirilmesinde yardımcı olan diktatörce yöntemler, mutlak valilerin kaprislerinin yerini almaya başladığı hükümet yöntemlerine sahip II. Aleksandr'ın Rusyası'na pek uyum sağlayamıyordu. Başarıları nedeniyle imparatorluğu tarafından Kont Amurski yapılan Muravev, kendisinin açtığı

Amur boyunca kazanılan toprakları başkaları geliştirirken emekliliğini Paris'te geçirmekteydi. 1881'de Paris'in Montmartre mezarlığında toprağa verilmeden önce, doğu Sibirya'nın yaşam ve ekonomisinin, doğusunda ve güneyinde kurduğu Blagoveşçensk, Khabarovsk ve Vladivostok yeni merkezlerine kaydığını görecekti. Muravev-Amurski'nin ardından en dramatik sözü söyleyen onun taraftarlarından biri değil, 1850'lerin sonunda Sibirya'da dört yıl sürgün yaşayan anarşist Mihail Bakunin olmuştur. Bakunin, arkadaşı ve devrimci yoldaşı Aleksandr Herzen'e şöyle yazıyordu: "Amur yolu ile Sibirya, Pasifik'e ulaşmıştır ve buraları artık, çıkışı olmayan, ayak basılmamış topraklar değildir. Muravev Sibirya'yı başka bir bölgeye taşımıştır. Sibirya artık Rusya'dan çok Amerika ve Avrupa'ya yaklaşmaktadır ve insanileştirilmiştir. Geleceğin kutsal ülkesi, yenilenme ülkesidir Sibirya!"[21]

Bakunin doğru söylüyordu ama Sibirya'nın karanlık yanını da görmezden geliyordu. 1870'lerin ortalarında Sibirya'ya her yıl on beş binden fazla kadın ve erkek, *katorga* ve *ssylka* cezalarını çekmeye gönderilmekteydi. Bu sayının en az üçte biri hükümlü kocalarını veya karılarını izleyen eşler ve ana babalarını izleyen çocuklardı.[22] Sibirya, Batı'ya yaklaşırken bu 'talihsizler'in kaderleri diğer ülkelerdeki insanları daha önce hiç olmadığı kadar duygulandırmaktaydı. Bunlar, "Madenlerde ya da yıllarca sürgünde yaşanılan bir yaşam nasıldır?" diye soruyorlardı. İngiliz rahip Henry Lansdell gibi bazıları, tutukluların Sibirya'da 1870'lerde İngiltere'de yaşayanlardan daha iyi durumda olduklarını, yiyeceklerinin daha çok ve işlerinin daha az ağır olduğunu iddia etmekteydiler.[23] Ama bazıları da Sibirya sistemini dünyanın büyük devletleri arasına girmek isteyen bir ulusa layık olmayacak kadar zalim bulmaktaydılar. Bunu en iyi belirten de, Sibirya boyunca süren yolculuğunun sonunda Sibiryalı mahkumlar ve cezaevleri hakkında en unutulmaz yazıları yazan Amerikalı telgrafçı ve gazeteci George Kennan olmuştur.

24

Kennan'ın Yolculuğu

İki polis memuru, 10 Haziran 1885'te Rusya'nın Sibirya'ya kapısı olan Perm'de iki yabancıyı durdurdular.

Polislerden genci, "Kim olduğunuzu sorabilir miyim?" dedi.

"Elbette," dedi yabancılar. "Bizler Amerikalı yolcularız."

"Nereye gidiyorsunuz?"

"Sibirya'ya."

Kibarlığı kuşkusunu tümüyle gizlemeyen polis, "Sibirya'ya neden gittiğinizi sorabilir miyim?" diye sorgulamaya devam etti.

"Gezmeye gidiyoruz."

Konuşma devam etti. İmparatorluk Rusyası'nm güvenlik güçlerinin meraklı, kuşkucu ve sert temsilcileri, istenmedik konuklarını ellerinden kaçırmaya niyetli değillerdi. Hele birinin elinde bir ressamın taslak defteri varken ve o gün cezaevi çevresinde görülmüşken. Polislerin kıdemli olanı herhangi bir tartışmaya yer bırakmayan bir sertlikle Amerikalılar'ın polis gözetiminde otellerine dönüp pasaportları incelenene kadar kendilerini tutuklu sayabileceklerini söyledi.

Dürüstlüğü kendisine, Başkan Garfield'in bir anarşistin kurşunuyla ölüm döşeğinde yattığı sırada Beyaz Saray'la dünyanın geri kalan bölümü arasında özel temsilcilik hakkı kazandırmış olan George Kennan, çarlık polisinin eline böylece düşmüş oldu. Daha sonraları, "Pasaportlarımız her nedense tatmin edici bulunmadı," diye yazacaktı. "Ancak Rus Dışişleri Bakanı'ndan aldığımız tavsiye mektubu bu yanlışlıklar komedisini hemen sona erdirdi." Perm polisi bundan sonra 'talihsiz bir yanlış anlaşılmadan' söz etti ve özür diledi. Kennan daha sonra şöyle yazacaktı: "Bu küçük serüven Rus polis yöntemlerinin bir uygulaması olarak beni ilgilendirmişti... Bir cezaevine dışardan baktığımız için böyle tutuklanırsak, araştırmamıza ciddi olarak başladığımızda başımıza neler gelecekti?"[1]

Kennan ile ressam George Frost Avrupalı mahkumların Sibirya'ya gidiş yollarını izlemek üzere Perm'e gelmişlerdi ve Çarlık hükümetinin cezaevi politikasını ve sürgün sisteminin savunmasını yapmak niyetindelerdi. Kennan şöyle diyor: "Rusya'ya ceza sisteminin işleyişini incelemeye, sürgünler ve suçlularla konuşmaya, devletin doğu Sibirya'daki cezaevlerinde ve madenlerindeki düşmanlarına nasıl davrandığını görmeye gitmiştim... Sibirya'nın, o zamanki Amerikalılar'ın sandıkları kadar korkunç bir ülke olmadığına ve Rahip Henry

Lansdell'in henüz yayınlanmış kitabındaki Sibirya maden ve cezaevi anlatımlarının doğru olduğuna inanıyordum. Rusya'yı bu kadar uzun bir süre bir tehlike ve korku durumunda tutan nihilistlerin, teröristlerin ve politik açıdan tatmin olmamışların, genelde mantıksız ve yanılgı içindeki fanatikler olduklarına da inanıyordum."[2] Aslında Sibirya'nın sürgün sistemi gerçeği, beklediğinden o kadar farklı çıkacaktı ki, Kennan'ın bu yolculuğu onu, sürgün sisteminin en sert eleştirmenlerinden biri yapacaktı.

Kennan'ın Sibirya'daki yollarını izlediği bütün kadın ve erkek suçlular çok tehlikeli ve yorucu bir yolculuk yaşıyorlardı. Sibirya sürgünü, nedeni o zaman bilinen veya bilinmeyen ve belki de hiç öğrenilmeyecek olan bir tutuklama ile başlıyordu. Bir insanın kimliği belirsiz biri tarafından 'politik' bir suçla suçlanması hapse girmesi için yeterliydi. Bir kere demir parmaklıklar ardına düşen insanın neyle suçlandığını öğrenme imkânı yoktu. Politik suçlarla suçlanan insanlar jüri karşısına çıkarılmadıklarından mahkeme bir formalite olarak kalabilirdi. O günlerde bir yargıç ya da başka bir yüksek düzey memurun önüne çıkmak hukuki bir cezanın gereklerinin yerine getirilmiş olması için yeterliydi. Tutuklu ondan sonra 1880'lerde suçluların Sibirya kapısı olan Kazan'a gönderilirdi.[3] Kazan'da mahkumlar özel trenlere ya da teknelere bindirilir ve kendilerine eşlik eden eşleri veya çocuklarıyla Ural'ın doğu yamaçlarında, Sibirya'nın hemen kıyısındaki yirmi bin nüfuslu Tiumen'e götürülürlerdi.[4]

Gayet rahatsız koşullar altında sekiz yüz kişiyi barındıran Tiumen transit cezaevinde, Kennan ve Frost'un oraya vardıkları 1885 yazında 1741 tutuklu vardı.[5] Kennan şöyle yazıyor: "Hepsi tepeden tırnağa kadar griler giymişlerdi; başlarında sipersiz bir kep, kaba kumaştan bir gömlek, pantolon; ve sırtlarında, omuzları arasına baklava biçiminde siyah ya da sarı kumaştan bir parça dikilmiş olan uzun gri bir ceket vardı.[6] Tiumen cezaevinde erkeklerden ayrı tutulan kadınlarda ise 'kaba kumaştan bir gömlek ve bileklerine kadar inen bir etek' bulunuyordu.[7] Tiumen'e varana kadar onlar da erkekler gibi gardiyanlarının zorbalıklarının ve yetkililerin kaprislerinin kurbanları olmuşlardı.

Tiumen cezaevinin ana binasında 160 erkek on metreye sekiz metrelik bir hücreye tıkılmışlardı. "Odanın ortasında eninin yarısı kadar ve yerden elli santim kadar yüksekte tahta bir ranza uzanıyordu. Bu ranzanın orta kısmı biraz daha yüksekte olduğundan üzerinde yatan insanların başları ayaklarından beş on santim yukarıdaydı." Bu ranzalar hücreye doldurulanların hepsini alamayacağından diğerleri yerde yatmaktaydılar. Tutuklular bütün Sibirya cezaevlerinin özelliği olan pis havayla doluydu. "Havanın her santimetre küpü sürekli solunduğundan içerde neredeyse bir tek oksijen atomu bile kalmamıştı. İçersi havalandırılmamış hastane koğuşlarının mikroplarıyla, hastalıklı insan ciğerlerinden ve yıkanmamış insan vücutlarından ve boşaltılmamış dışkı kovalarından yükselen kokuyla doluydu."[8]

Kadın tutuklular daha az kalabalık, daha temiz ve daha havalı koğuşlarda kalıyorlarsa da, bu çok mütevazi avantajlardan ancak sağlıklı kaldıkları sürece yararlanabilirlerdi. Çünkü cezaevi hastanesinin sefil koşullarını kadınlar ve erkekler aynı derecede paylaşmaktaydılar. Kennan, Tiumen hastane koğuşları için şunları yazıyor: "Yaşamımda bu hücrelerde gri yastıklar üzerinde yatan bu kadar beyaz ve süzgün yüzler görmüş değilim. Hem kadınlar hem de erkekler sadece ağır hasta değil, umutsuz ve kırgın görünüyorlardı."[9] Fransa ve Avusturya cezaevlerinde ölüm oranı yirmi beşte bir ve İngiltere cezaevlerinde yetmişte bir olduğu sıralarda, her yıl Tiumen cezaevinden geçen on beş bin mahkumun üçte biri yollarına devam edemiyordu. 1870 ve 1880'lerde Tiumen'deki ölüm oranı, Londra'nın 1665'teki Büyük Veba Salgını'nda olduğundan, hatta 14. yüzyılda Avrupa'nın dörtte birini öldüren veba salgınından bile daha fazlaydı.[10]

Tiumen'den yola çıkarılan mahkumlardan bir kısmı kuzey veya doğuya birkaç yüz kilometre öteye yollanılırken, çoğu özel teşebbüse ait buharlı gemilerin çektikleri mahkum mavnalarıyla Tura, Tobol, İrtiş ve Obi nehirlerini izleyen su yolundan Tomsk'a gönderiliyorlardı. Kennan'm tanımına göre sarı ve siyah renkli birer yüzen cezaevi olan bu mavnaların her birinde erkekler için büyük, kadınlar için daha küçük birer kafes vardı.[11] Yetmiş metre uzunluğundaki her bir mavnaya on gün kadar sürecek yol için genellikle altı ilâ sekiz yüz mahkum yerleştirilirdi. 1870 ve 1880'lerde Tiumen'den Tomsk'a her yıl bu yolla yılda sekiz ilâ on bin mahkum taşınmaktaydı.[12]

Tiumen'de mahkumların bindiğini gördüğü bu mavnaların temizliğinden etkilenen Kennan, bunların Tomsk'a vardıklarında "henüz boşaltılmış bir yabani hayvan kafesini andırdığını" söylemiştir: "Bulutlu bir günün kurşuni ışığında karanlık hücreleri, küçük ve demir parmaklıklı lombozları, çamurlu yerleri, pis amonyaklı havası beni ürpertmişti."[13] Köylülere sosyalist propaganda yapmak suçundan Sibirya'ya gönderilen genç bir soylu kadın, bu mavnaların kabalığından, zalimliğinden ve 'ruh ve beden haklarının dikkate alınmamasından' yakınmıştı.[14] Mahkumlar yol boyunca sekiz on kulübenin bir kasaba oluşturduğu boş topraklardan geçerlerken yerliler ekmek ve tütün karşılığı kendilerine balık veriyorlardı. Haziranda bu yolculuğu yapan bir devrimci mahkum, "Ölüm sessizliği, yılın bu yanan mevsiminde hiçbir yaşam belirtisinin olmayışı, insan üzerinde bunaltıcı bir etki yaratıyordu," diye yazıyordu. Yüz yıl sonra bu toprakların en ıssızları, Samotlor ve Urengoy petrol ve doğal gaz alanları olacaktı. Kennan'ın zamanında ise Rusya'nın ilk Marksist devrimcilerinin 'dünyanın çöplüğü' dedikleri yerlerden biriydi.[15]

Tomsk'ta gardiyanlar mavnalar dolusu mahkumu, Kennan'a, Amerikan sınırlarındaki yerleşim birimlerini hatırlatan bir transit cezaevine sokuyorlardı. Yanları pamuklu kumaş kaplı birkaç baraka dışında Tomsk cezaevi kütüklerden yapılmıştı ve alçak barakalarda Ti-

umen'de gördüğü 'aynı akılalmaz hava, aynı mide bulandırıcı kokular ve aynı gri ceketli mahkum kalabalığı vardı.'[16] Mahkum ailelerini barındırmak için aceleyle yapılmış olan üç büyük barakanın durumu daha da kötüydü. "İlk rastladığımızın çevresinde yarı yarıya pislikle dolu bir hendek vardı ve döşemeden buraya su ya da çiş damlamaktaydı," diye yazıyordu Kennan. "Yerdeki tahtaların aralarındaki deliklerden mahkumlar çöplerini, kirli sularını ve dışkılarını boşaltıyorlardı."[17] Kış, ekim sonundan mayıs sonuna kadar nehir yolculuğunu kapatana kadar Tomsk transit cezaevine her hafta daha doğudaki cezaevlerinin kapasitesinin iki katı mahkum gelmekteydi.[18] Her yaz sonundaki büyük birikimi önlemek için Tomsk yetkilileri buzulların Tiumen nehir yolunu kapatmasından sonra da İrkutsk'a karadan mahkum göndermeye devam ediyorlardı.

İrkutsk, Tomsk'tan 1600 kilometre doğudaydı ve mahkumlar buradan doğu Sibirya'daki sürgün ya da çalışma yerlerine gönderilirlerdi. Demiryolundan önceki günlerde hemen hemen bütün 'talihsizler' Tomsk'tan İrkutsk'a, üç-dört yüz kişilik gruplar halinde ve ayda 528 kilometre yürüyerek yayan giderlerdi. Mevsime bağlı olarak hastalar, sakatlar ve soylu 'politik'ler her konvoya eşlik eden iki tekerlekli arabalarda yolculuk ederlerken diğer mahkumlar arkalarında zincirlerini sürükleyerek çamur ve karda, ya da havaya kalkan toz bulutları arasında sendeleyerek yürürlerdi. Yolda hastalanan veya yaralanan biri, her 120 veya 240 kilometrede kurulmuş olan cezaevi kliniklerinden birine varmayı beklemek zorundaydı. Hastalıkları veya yaraları tedaviyi bekleyemeyecek olanlar ya kendilerini tedavi ederler, ya da yolda ölürlerdi.[19]

40 ilâ 65 kilometrelik aralıklarla, mahkumların yollarını noktalayan bir karakolla her iki karakol arasında bir barınak vardı. Tiumen ve Tomsk arasında işleyen mahkum mavnalarının kamaraları gibi bunlar da kirli sarıya boyanmıştı. Sarı renk Sibirya'da mahkum ve sürgünlerle ilgili her şey içindi. Kütüklerden ve kaba saba kalaslardan yapılma ve on yılların pisliğini emmiş olan, pencereleri çoktan mıhlanmış olan bu binalar Kennan'ın zamanında hastalık yuvaları olmuştu. Gardiyanlar her gece mahkumları büyük ve ağızları açık tahta kaplardan başka bir tuvaleti olmayan bu barakalara kilitlerlerdi. Bir mahkumun daha sonra yazacağı gibi, 'koku gerçekten dayanılmaz'dı ve bu barakalar 'gerçek bir cehennem'di.[20]

Rus devleti mahkum konvoylarını beslemek için etkili düzenlemeler yapmadığından Sibirya mahkumlarının en büyük kaygıları, Tomsk ile İrkutsk arasındaki yolculukta yeteri kadar yiyecek bulabilmekti. Mahkumlar genellikle her günün sonunda mola verdikleri yerlerde biriken köylü kadınlardan çavdar ekmeği, et, haşlanmış yumurta, süt ve turşu alırlardı, ama köylüler kaç aç mahkumun geleceğini bilemezlerdi. Devlet de herhangi bir anda satışa sunulan gıda maddelerinin fiyatlarını önceden kestiremezdi. Konvoy komutanları

iki günde bir, alt sınıftan mahkumlara yirmişer, soylulara otuzar kopek dağıtırlarsa da, eğer ürün azsa ya da yiyecek başka bir nedenle azsa, bu para ile iki somun kara ekmek bile alınamazdı. Yoksul mahkumlar her köy ve kasabada yiyecek dilenirlerdi. Bir görgü tanığı, "O zaman Sibiryalı kadınlar bunlara ekmek parçaları atarlardı," diyor.[21] Mahkumlar bazen de, fazla paralarıyla kendilerine yiyecek, tütün ve votka almaları için gardiyanlarına rüşvet verirlerdi. Eski bir köylü deyişi vardı: "Bir el diğerini yıkarsa, her ikisi de temizlenir."[22]

Mahkumların kendilerini artel adı verilen karşılıklı yardım toplulukları olarak örgütlemeleri, durumlarını düzeltmek için gardiyanlarıyla daha iyi pazarlık olanağı sağlardı. Kennan şöyle diyor: "Her artel tüm fonksiyonlarını gizli görür ve amaçlarına, önce dayanışma ve ortak hareket sağlayarak ve ikinci olarak da ilişkide bulundukları subay ve askerleri kandırarak ve aldatarak ulaşır."[23] Bir artel, mahkumların zincirlerinin geceleri çıkarılmasını, yorgun düşen mahkumların arabalara binmelerini, kırbaçlayanların kırbaçlarını daha hafif vurmalarını ve ek yiyecek, tütün ve votka bulmalarını sağlayabilirdi. Bu gibi şeylere karşılık artel, yol boyunca kimsenin kaçmamasını garanti edebilirdi. Artelin kararma itaatsizlik, suçlunun nereye kaçarsa kaçsın, ölümü demekti. Mahkumların bu kurumuna ihanet eden kimse, herhangi bir anda başka bir mahkumun, artelin ölüm hükmünü yerine getireceğini bildiği için tek kişilik hücreye atılmasını isterdi.

Mahkumlar zincirlerini şakırdatarak, ayaklarını sürüyerek sonunda İrkutsk transit cezaevine varırlar ve buradan son gidecekleri yerlere gönderilirlerdi. İrkutsk transit cezaevi Tiumen ve Tomsk'dakiler gibi kalabalık değildi, daha iyi aydınlatılmıştı ama yine de kötü bir durumdaydı. Kennan ilk ziyaretinde, "Bana çok iç kapayıcı, karanlık ve ihmal edilmiş bir yer olarak geldi," demişti. Hastane koğuşlarını gezdikten sonra da, "Soluğumu, boğulacak dereceye gelinceye kadar tutmama karşın oradan çıktığımda midem bulanıyordu," diyordu.[24]

İrkutsk transit cezaevinden ayrıldıktan sonra *ssylka*'ya mahkum olmuş isanlara kıyasla *katorga* mahkumlarının yaşamları çok farklı bir yol izlemekteydi. Bin kilometre kadar güneydoğuda binlerce kilometre karelik bir alana yayılmış Nerçinsk Gümüş madeni bölgesi ve onun Nerçinski Zavod'daki merkezinin 480 kilometre kuzeyinde Kara Nehri boyunca altın madenleri vardı. Kara vadisi cezaevlerinin ilki ve en kötüsü Kara ve Şilka nehirlerinin birleştiklere yere yakın Ust-Kara'daki bataklık araziye kurulmuş binalardı. Kennan 1885 sonbaharındaki ziyaretinden sonra şöyle yazıyordu: "Tarif edilemez bir pislik ve beş santim buzla kaplı iki üç basamaktan çıkıp, kalın bir kapıdan geçerek uzun, alçak ve çok karanlık bir koridora girdik. Zemin ayaklarımızın altında kaygandı ve içerde bütün Sibirya cezaevlerinin karakteristiği olan o rutubetli ve pis kokulu hava vardı."[25] Kennan cezaevinin kokusunu kâğıda geçirecek sözcükleri bulmakta güçlük

çeker: "Bu koku alışılmadık duyular için adeta katlanılmaz bir pislik ve hastalıkla dolu gibidir."[26]

Kennan, Ust-Kara'nın hücrelerini ziyaret ettiğinde daha kötü bir manzarayla karşılaşacaktı. "Sekiz metre uzunluğunda ve yedi metre eninde, iki buçuk metre yüksekliğinde bir odaya girdik. İçerde 29 mahkum vardı. Duvarlarda mahkumların tahtakurularını öldürdükleri yerlerde yüzlerce kan izi bulunuyordu. Yerdeki bir ranza dışında odada mobilya yoktu. Tuğla soba yalnız ısınmak için kullanılıyordu ve üzerinde yemek pişirmek yasaktı. Kapı her gece kapandığında bu 29 mahkumun 8 ilâ 10 saat soluyacak havaları kalmıyordu."[27]

Kara'da günlük tayın bir buçuk kilo kara ekmek, bir avuç arpa, pek az ucuz çay ve elli gram kadar etti.[28] Kennan'ın ziyaretinden birkaç yıl önce Rahip Lansdell bunun İngiltere'de mahkumlara verilenden daha fazla olduğunu söylemişse de,[29] Kara madenlerinde çalışan kadın ve erkekler İngiliz cezaevi sakinlerinden çok daha ağır bir çalışma içindeydiler. Bölgenin altın taşıyan killi toprağından günde üç ilâ altı metre kazılıp küreklerle büyük demir kovalara atılıyor, üzerine su ilave ediliyor sonra altın zerreciklerini ayırabilmek için bunlar bir dizi eğimli eleklerden geçiriliyordu. Özel madenlerde en güçlü işçiler bile işlerini eylül sonundan önce bırakıyorlardı, ama Kara mahkumları, 1885 Kasımı'nm başında, ayakları prangalı olarak buzlarla mücadele ediyorlar ve Kossak gardiyanları da çay için su kaynatmaya çalıştıkları ateşin çevresinde ısınıyorlardı.

Kennan ile Frost ilk kar düşmeye başladığında Kara vadisi cezaevlerinden Nerçinsk Gümüş Madeni Bölgesi'ne gittiler. Kennan'ın madendeki ilk izlenimleri kendisinde iyimserliğe yer bırakmamıştı. Madene inişi huzursuzluğunu biraz daha arttırdı. Sürekli permafrostla sarılı olan Algachi mahkumları bir mum alevini güçlükle yakacak kadar oksijeni olan ve ısısı donma noktasından yukarı çıkmayan bir ortamda çalışıyorlardı. Yeraltının bu donmuş bölümlerinden kimse günde beş kilodan fazla toprak çıkartamıyordu ve koridorlar hepsini alacak kadar geniş olmadığından pek çok kişi çalışamıyordu. Kennan, "Bu insanlarım üçte biri, ya da en fazla yarısı ağır bir işte çalışıyorlardı," diyor. "Diğerleri aylar ve aylar boyunca tembel tembel oturuyorlardı."[30]

Yakınlardaki Pokrovski madeni ile Algachi'den yılda dört yüz ton cevher çıkarılıyordu ki, bunun beşte biri kurşun, beş yüzde birinden azı da gümüştü. Eldeki malzemeyle olay yerindeki sorunları çözme konusundaki Amerikan yaratıcılığına inanmış olan Kennan şaşırmıştı.

"Neden uygun demir makineler almıyorsunuz, işçilerinize neden modern araç gereç vermiyorsunuz, neden buharlı pompalar ve havalandırma aygıtları kurmuyorsunuz?" diye sordu kendisine eşlik eden mühendise.

Mühendis, "Siz burada demirin kaça mal olduğunu biliyor musunuz?" dedi. "Demir makineler koyacak gücümüz yok."

"Ama bu yakınlarda demir madeni yok mu?"

"Var ama hiç çıkartılmadı."

"Neden cevheri çıkartıp tasfiye fırınları kurarak ihtiyacınız olan demiri burada üretmiyorsunuz? Mahkumlarınızın yarısından çoğu hücrelerinde boş oturuyor. Neden onların emeğinden yararlanmıyorsunuz?"

"Biz St. Petersburg'dan izin almadan demir çıkartamayız." Mühendis sorunun büyüklüğünün anlaşılmamasına gerçekten şaşmış görünüyordu.

"O zaman yetkililer neden izin vermiyorlar?" diye sordu Kennan. "Bu durumun işine yarayacağı kimse yok ki."[31]

Kuzey Amerika kıtasını iskâna açmış, dünyanın en büyük demiryolu sistemini kurmuş, dünyanın okyanuslarını telgraf kablolarıyla birleştirmiş ve modern dünyaya biçim veren binlerce araç üretmiş olan Amerikan pratikliği, rakibiyle, Pittsburgh'un yüksek fırınlarından ve Oklahoma petrol kuyularından yarım dünya ötede karşılaşmıştı. Kennan şöyle yazıyor: "Tek yanıtı omuzlarını silkmek oldu ki, bunu ya bilmediği ya da kendisini ilgilendirmediği anlamında aldım."[32]

Kennan 'Nerçinsk madenlerinin genelde söylendikleri kadar korkunç ceza yerleri olmadığını' ve 'pis, kalabalık ve kötü kokulu cezaevlerinde sürekli yatmaktan sağlığa daha iyi olduğunu' söylemiştir.[33] Bazı mahkumlar bu değerlendirmeye kaşı çıkmışlardır. Zindanlarda, cezaevlerinde ve daha batıdaki karakollarda bir yıl geçiren ve 1885 sonbaharında Kennan'la yolları az daha çakışacak olan Marksist devrimcilerden Lev Deich, Nerçinsk'deki cezaevini gerçekten çok kötü bulmuştu. Anılarında şöyle yazar: "O cezaevinin manzarasını asla unutamayacağım. Bununla kıyas edilecek şey ancak Dante'nin Cehennemi'dir."[34]

Kennan haklı bulmak için gittiği sürgün sisteminin Batı dünyasının en baskıcısı olduğuna inanmış olarak 1886 Martı'nda Sibirya'dan ayrıldı. Aralarında Deich gibi devrimciler de olan bütün sürgünler Kennan'ın sempatisini kazanmışlardı: "Suçlarını savunacak değilim. Temelde iyi ve soylu doğaya sahip bir insanın terörist olmasına aklım ermiyor."[35] Kennan'a göre bu devrimcileri eyleme iten şey, 'neden diye soran her yurttaşına suçlu gibi davranan... ve Rusya'da ilk yasasızlık örneğini yaratan' devletti.[36] Bu gibi 'politikler' için Sibirya'nın özel dehşetleri vardı. Desembristler ve Dostoyevski bunlardan bazılarını tanımışlardı, ancak Rus Devrimi'nden önceki elli yıl içinde onların ardından Sibirya'ya gidenler kendilerini çok daha büyük ıstıraplarının beklediğini öğreneceklerdi.

25

'Politikler'

Kennan'ın gözlemlerinin yanı sıra cezalarından sağ kurtulan kadın ve erkeklerin anıları bize Sibirya *katorga*'sına mahkum olan 'politikler'in özellikle ıstıraplı ve umutsuz yaşamları olduğunu anlatmaktadır. Gerçek bir sabıkalı geçmişleri olmadığı için kendilerinden nefret eden kaşarlanmış suçlular arasında çalışmaya mahkum olan ve Rusya'nın en büyük kentlerinde konfor içinde fikirler dünyasında yaşamış bu kadın ve erkekler hayallerine gelemeyecek kadar şiddetli ve belirsiz bir dünyaya girmişlerdi. Kendilerini yasaların dışında yaşayabilecek insanlar olarak gören Dostoyevski'nin karakterleri gibi hırsızlar ve katiller arasında yaşamaya mahkum olan devrimciler şimdi yasaların koruması olmaksızın sağ kalabilmeyi öğreneceklerdi.

Katorga'ya mahkum olan 'politikler' çevrelerindeki şiddet dünyasında güvenli bir yer bulmaya çalışırlarken, *ssylka*'ya mahkum olanlarsa Sibirya'nın tecrit edilmişliğiyle mücadele ediyorlardı. 19. yüzyılın ancak sonunda artan sayıları, Sibirya sürgün toplulukları arasında kendi gruplarını kurmayı sağladıktan sonra bu 'politikler' daha önceki devrimci sürgünlere işkence olan entelektüel yalnızlıktan kurtulmaya başlamışlardı. Ancak 20. yüzyıl başladığından diğer devrimciler Sibirya'nın sürgün toplulukları arasında yeni sorunlar yaratmıştır. Hiçbirinin görmediği devrimin kuramı ve uygulanması hakkındaki tartışmalar eski yoldaşları birbirlerinden ayırmış ve yalnızlıklarını arttırmıştır. Bir zamanlar Lenin'in arkadaşı ve devrimci kuram konusunda gerçekten parlak bir insan olan Yuli Martov siyasal ihaneti bağışlayamadığı gibi devrimci 'gerçek'ten ayrılmalara da dayanamadığından Turukhansk'ta bir cehennem hayatı yaşamıştır.[1] Bolşevik Yakov Sverdlov bir kere karısına şöyle demişti: "En acı şey, sürgün ve cezaevi koşulları altında bir insanın bütün aşağılık karakteristiklerinin ortaya çıkmasıdır." Sonra, daha sonra Stalin adıyla tanınacak adamdan söz ederken şöyle diyor: "Birlikte kaldığım yoldaş kişisel ilişki kurulamayacak biri. Artık birbirimizle konuşmuyoruz."[2] Hiçbirinin pratik deneyiminin bulunmadığı devrimci taktikler konusundaki bölünmelerin sonu yok gibiydi. Daha sonra Lenin adıyla Sovyetler Birliği'ni yönetecek olan Vladimir Ulyanov "Tanrı bizi 'sürgün kolonileri'nden ve sürgün 'drama'larından korusun demişti!"[3]

19. yüzyılın son çeyreğinde devrimci eylemlerden dolayı Sibir-

ya'ya sürülenlerin beş tanesinden ikisi öğrenci olduğu gibi kadınların sayısı da artıyordu ve bunların en tehlikelileri Kennan'ın o kadar dehşet verici bulduğu Ust-Kara'daki madene gönderiliyorlardı.[4] Orada 1880'den başlayarak generallerin ve büyük lordların kızları, köy çocukları ve köy papazlarıyla birlikte yaşarken devrime olan ortak bağlılıklarıyla ve suikastin politik eylemin başlıca aracı olabileceğine olan inançlarıyla birleşmişlerdi. Ust-Kara'daki kadınlardan biri Transbaykal valisini öldürmeye kalkışmıştı. Son anda başarısızlığa uğrayan bir silahlı soygunda bir başka kadın az daha İmparatorluk Hazinesi'nin bir şubesinden bir milyon ruble çalacaktı; yine diğer bir kadın 1881 Martı'nda İmparator II. Aleksandr'ın öldürülmesine yardımcı olmuştu.

Ust-Kara kadınları arasında en tanınmışı belki de, ileri gelen bir soylunun kızı ve ünlü bir ekonomi politikçinin kızkardeşi Mariya Kovalevskaya'dır. Mariya otuz yaşına basmadan on üç yıl hapse mahkum olduğu zaman yaşamının on yılından fazlasını halk yığınlarına hizmetle geçirmişti. Yetkililer Kovalevskaya'yı Kara'ya gönderirken kızından ayırmışlar ve kocasını, kadının devrimci faaliyetlerine karışmadığı halde, batı Sibirya'daki Minusinsk'e sürmüşlerdi. Kovalevskaya'nın yoldaşlarından biri daha sonra, "Başka bir ülkede olsaydı Mariya seçkin bir rol oynardı," demiştir.[5] Rusya'da yetkililer kadını cezaevinde tutmaya kararlıydılar.

Kovalevskaya, Kara'ya kendisini oraya gönderen sisteme karşı mücadeleye hazır olarak gelmişti. Durmadan şikâyet dilekçeleri yazıyor, hiç gelmeyecek olan resmi yanıtları beklerken öfkesinden camları ve mobilyaları parçalıyordu. Devrimci yoldaşlarından biri şöyle diyordu: "Konu ciddi ya da önemsiz olsun, suçu, yüksek makamdaki biri ya da en küçük bir memur işlesin, kararlılığı asla ödün tanımazdı."[6] Kovalevskaya itiraz edecek fırsat ve yer buldukça nefret ettiği sistemi temsil eden insanlarla karşılaşmaktan çekinmezdi. Bu nedenle 1889 Kasımı'nda üç kadınla iki erkeğin ölümlerine neden olduktan sonra 'Kara trejedisi' diye tarihe geçecek olan açlık grevine ilk katılan o olmuştu.

Kovalevskaya protesto kararlılığında kendisinden epey genç olan ve Taganrog liman kentinde yetişmiş olan Nadejda Sigida'yı bulmuştu. Sigida yirmi bir yaşında gizli bir matbaa işletme suçuyla yakalanmış ve Kara madenlerinde sekiz yıla mahkum olmuştu. Orada Kovalevskaya ve daha başka kadınlarla, yetkililerin bir arkadaşlarına kötü davranışını protesto etmek için açlık grevine başladılar. Grevin bir etkisi olmayınca Sigida kara komutanına hakaret etti (bazı anlatımlara göre, vurdu). Komutan, doktorun, açlık grevinin kadını dayanamayacak kadar zayıf bıraktığı uyarısına karşın yüz kırbaç cezası verdi.

Rus devrimcileri Sibirya'daki cezalar içinde en çok kırbaçlanmaktan korkarlardı. Ve bu sadece verdiği acı için değildi; son kırbaç darbesi inmeden kurban mutlaka hâkimiyetini kaybeder ve merhamet

için yalvarırdı. Rusya'nın ünlü hikâyecisi Anton Çehov, Sibirya'nın ceza adası Sahalin'de gördüğü bir kırbaç cezasını asla unutamamıştır. Her darbede etini parçalayan üç uçlu *plet*'le yüz kırbaç cezasına çarptırılan bir adamın halini anlatır: "Dişleri takırdıyordu, yüzü ıslak ve sarıydı, gözleri yuvalarında dönüyordu... Bir bardakla ilaç verdiklerinde titremesine hâkim olamayıp camı ısırıp parçaladı."[7]

Sigida kırbaçlanma yerine zehir içti. Kovalevskaya ve diğer iki kadın onun ölümünü protesto için zehir içerek intihar ettiler. Onların ardından yirmi erkek 'politik', zehir içtilerse de bunlardan ancak ikisi ölecek kadar morfin alabilmişlerdi.[8] Sonunda bu protestonun hiçbir yararı olmadı. Onların bu intihar eylemini paylaşmayan bir diğer mahkum yıllar sonra şöyle yazmıştı: "Her şey eskisi gibi kaldı. Yer alan trajik olaylardan yalnız biz değişmiş gibiydik. Üzerimizde büyük bir ağırlık vardı. Çoğumuzun sinirleri bozulmuştu."[9]

Sert imparator III. Aleksandr 1894'te ölüp yerine zayıf karakterli oğlu II. Nikola geçince, Rus radikalleri on yıldır ilk kez devrimci eylem fırsatını ele geçirdiler ve bu ağırlık, en azından sembolik bir şekilde kalkmış oldu. On beş yıldır kendilerini küçük eylemlere ve çekingen umutlara gömmüş olan baskıcı rejimden kurtulan bu genç erkek ve kadınlar ülkenin yeni doğan sanayi proletaryası arasına yayılarak Romanovlar'ın otokrasisini sonunda devirecek hareketi kurmaya başladılar. Önceleri çekinerek, sonra yüzyıl sonuna yaklaştıkça daha kararlı olarak yaşamlarını devrimci davaya adamış insanlar Rus kentlerinin emekçilerini sınıf mücadelesinin bayraktarları haline getirdiler. Fabrika işçileri önce Litvanya'nın Vilno kentinde, sonra Odessa, Kiev, Moskova ve en sonra St. Petersburg'da aletlerini bırakıp sokaklara dökülerek daha az çalışma ile daha iyi ücret istediler. Tarihte ilk kez Rus politikası kitle eylemi arenasına girmişti.

1880'lerin onlarla devrimcisi 1890'ların yüzlercesine dönüşünce, imparatorun bakanları, valileri, emniyet müdürleri ve yüzlerce küçük memur, varlıkları 'kamu düzenini bozucu' ya da 'kamu huzuru ile uyumsuz' olan kadın ve erkekleri sürgüne gönderirlerken, bu eski silahı yeni bir ustalık ve enerjiyle kullanıyorlardı. 'İdari tasarrufla' sürgün uygulaması Romanov Rusyası'nın despotluğunun son ve en vahşi aracıydı; çünkü sosyal adalet arayışları sırasında, devletlerin onaylamadığı politikalara başvuranlar kadar, herhangi bir suç işlememiş olanlar da sürülmekteydi. Bunların bazılarının hikâyeleri Sibirya sürgün sistemi tarihinin en acıklıları arasındadır.

26

'İdari Tasarrufla'

Sadece şans ve sadece kötülük, pek çok insanın yaşamını, 1917 Devrimi'nden önceki yarım yüzyıl içinde mahvetmiştir. Rusya'da hemen hemen herkes 'idari tasarrufla' zarara uğrayan birini tanırdı ama bu konuda konuşan da sürgüne gönderilebileceğinden, kimse ağzını açmaya cesaret edemezdi. Kennan'ın araştırmalarına göre polis kaldığı yerde 'tehlikeli' ve 'zararlı' bir yazı bulundurduğu gerekçesiyle bir adamı 'idari tasarrufla' Yakutsk eyaletinde ıssız bir kuzey köyüne sürmüştü. Birkaç ay sonra Rusya'nın çok satan dergilerinden biri, yazıyı sansürcülerin onayıyla yayınlamış, ama adam yine de sürgünde kalmıştı. Yetkililer tanınmış romancı Vladimir Korolenko'yu, Sibirya'ya 'idari tasarrufla' öyle bir yanlışlık sonucu göndermişti ki, hükümet daha sonra serbest bırakılmasını emretmek zorunda kalmıştı. Bir diğer 'talihsiz'in Sibirya'ya gitme nedeni ise yerel bir memurun, adamın bir zamanlar 'yasadışı bir konuma girmeyi düşünmekten' suçlu olabileceği konusundaki kaygısıydı.[1]

Yanlışlıklar bunları yapacak gücü elinde bulunduranlar kadar çoktu ve sanığın savunma ya da temyiz hakkı olmadığından bu insanların yaptıkları yanlışlar giderek katlanıyordu. 'İdari tasarrufla' sürgüne gönderilenlerin dosyalarını 1880'de inceleyen bir İmparatorluk Yüksek Komisyonu bunlardan en az yarısının hemen serbest bırakılacak kadar masum olduklarını bulmuştu. Eşleri ve anababayı sürgünde izleyen diğer eşler ve çocuklar hesaba katıldığında, 19. yüzyılın son yıllarında Urallar'ı aşıp sürgüne giden her üç kişiden ikisinin suçsuz olduğu düşünülebilir![2]

Bunlar Kennan'a 12. yüzyıl şairi Sadi'nin *Gülistan*'ını hatırlatmıştı. Hikâyede bir tilkiye, yetkililerin bir deveyi askere almaya karar verdiklerini duyduğu halde neden kaçtığını sorarlar. Kendisinin deveye hiç benzemediği söylenilen tilki, bütün yetkililerin despot oldukları bir dünyada bunun hiç önemi olmadığını söyler. Eğer biri kendisini gösterip de, "İşte bu bir devedir," dediği takdirde kaderi belirlenmiş olacaktı. Panik içinde olan tilki, "O zaman kim beni kurtarmak için bir soruşturma açar?" diye sorar. "Yılan tarafından ısırılan biri Irak'tan panzehir getirilene kadar ölmüş olabilir."[3]

'İdari tasarrufla' sürgün, Sibirya'ya gönderilen suçsuz Ruslar'ın yaşamlarını zehirlemesinin yanı sıra, Sibirya toplumları arasına da çok sayıda hırsız, sarhoş, sahtekâr ve yetkililerin şöyle ya da böyle kusur-

lu bulduğu insanları salıvermişti. Turinsk'de suçlular nüfusun üçte birini oluştururken, Yalutorovsk'da kentliler tarafından verilen bir dilekçeye göre sürgünler kentin gerçek sakinlerinin iki katıydı.[4] Doğu Sibirya'da da zorunlu ikamete tabi tutulanlar ora halklarından fazlaydı.[5] Eğitimsiz ve arkadaşsız olan bu sürgünler, yeni yaşamlar kurmayı güç bulup yaşamak için genelde eski suçlarını işlemeye başlıyorlardı.[6]

'İdari tasarrufla' sürgüne gönderilenlerin durumu *katorga* mahkumlarınkinden daha iyiyse de, bunlar çoğunlukla ruhlarını öldürücü bir yoksulluk içindeydi. Elli kilo un, beş kilo et, on iki yumurta, yarım kilo şeker, en ucuz çaydan bir kutu, iki litre gaz, en kötüsünden yarım kilo tütün ve ucuz bir odanın kirası bu sürgünlerin ayda aldıkları günlük yirmi kopekten çok daha fazla tutmasına rağmen, yetkililer onlara geçimlerini sağlamak için mesleklerini uygulama izni vermiyordu.[7] Sibirya'ya sürülen insanlar hekimlik, eczacılık ve avukatlık yapamazlardı. Öğretmenlik, fotoğrafçılık, litografçılık, kütüphanecilik, editörlük, matbaacılık, aktörlük veya kitapçılık da yasaktı. Daha eski zamanlarda sürgünlerden bazılarının yaptıkları gibi devlet için çalışamazlar, iş ya da 'kamu faaliyeti' çevresinde yeni yaşam kuramazlardı. Akmolinsk'teki bazı sürgünler batı Sibirya genel valisine bu koşullar altında karınlarını doyuramadıklarından şikâyet ettiklerinde vali kendilerine yerel Kırgız aşiretlerinin yanında çalışmalarını önermişti. Kennan şöyle diyor: "Bu, John Hopkins Üniversitesi'nde doktora yapan ve yargılanmadan Sierra Nevada dağlarına sürgüne gönderilen Amerikalılar'a, Kızılderililer'in yanında çekirge avlayabileceklerini söylemek kadar zalim ve küçültücü bir şeydi," demektedir.[8]

Tobolsk eyaletinin küçük bir ilçe merkezinin belediye başkanı, 'idari tasarrufla' oraya gönderilen bir cerrahtan, bir kaza kurşunuyla yaralanmış olan karısını tedavi etmesini istemişti. Sürgün hekim, belediye başkanına resmi kuralların kendisini hekimlik yapmaktan alıkoyduğunu söylediyse de, sonunda ısrarlara dayanamayarak kadının yaşamını kurtardı. Yerel polis şefi ertesi gün cerrahı sürgün koşullarını çiğnediği için hapse attı ve böylece resmen, 'İdari Tasarruf Sürgünü Nifont Dolgopolov'un, Tiukalinsk Belediye Başkanı'nın Eşi Bayan Balahina'nın Bacağından Yetkisiz Olarak Kurşun Çıkarması Davası' diye bilinen dava başlamış oldu. Tiukalinsk halkı Dolgopolov'un hapsedilmesine karşı çıkınca polis, cezaevi tifüsüne tutulmuş olmasına karşın, kendisini başka bir cezaevine nakletti. Ateşler içindeki zavallı doktor kış ortasında askerler eşliğinde yüz kilometre yürümek zorundaydı. Eyalet valisinin araya girmesiyle Dr. Dolgopolov en son dakikada Kutup Dairesi'nin hemen güneyinde, Obi Nehri üzerindeki küçük bir ileri karakola gönderilmekten kurtuldu.[9]

Namuslulukları kuşkulu yerel Sibirya polisinin (ki, Kennan bir yerde "Yanımda tabanca olmadıkça içlerinden biriyle gece saatinde karşılaşmak istemem," demişti)[10] insafına kalmış olan 'idari tasarruf' sürgünleri, özgürlükleri herhangi bir yargıç ya da jüri tarafından alın-

mamış olmasına karşın yasaların koruması altında değillerdi. Ancak 'polis üniformalı suçluların' en aşırı davranışlarını bile bastıran bir sürgün biçimi daha vardı.[11] Yetkililerin özellikle ıstırap verici bir sürgün cezası, Kutup Dairesi üzerindeki Yakut yerleşim birimlerine gönderilmekti. "Yakutlar kışın (ki, kışlar orada sekiz ay sürer) hayvanlarıyla birlikte yaşar," diye yazıyor öyle bir cezaya çarptırılıp da her yerli barınağının içine geçmiş olan pisliği ve kokuyu anlatan bir mahkum.[12] Bir başkası, "Yakutlar'ın yemekleri yenmezdi," diyor. "Özensizce pişirilmiş, tuzsuz ve genelde mikroplu malzemelerle hazırlanmış bu yemekler karşısında alışmadık mideler bulanırdı."[13] Böyle bir yaşantının fiziki gereklerine uyum sağlamak için yeteri kadar 'Yakutlaşmak' büyük bir irade gücünü ve daha büyük bir sabrı gerektirirdi.[14] Sibirya'nın kuzeydoğusundaki Kolima topraklarındaki yerliler arasında yaşamaya mahkum edilen bir 'politik', yerlilerin yaşamlarına duyduğu tiksintiyi atlattıktan sonra insanın aslında çok uyumlu olduğunu yazmıştı: "Cephede, siperlerde ve bazı çalışma kamplarında yaşam, bir Yakut ahırında yaşamaktan kıyas kabul etmeyecek kadar daha kötüdür."[15]

Böyle bir sürgüne mahkum olanlar Yakutlar'm pisliğine alışsalar bile, onların arasında yaşamanın yalnızlığının üstesinden asla gelemezlerdi. Bir sürgün, Kolima sınırında yaşadığı günlerden söz ederken şöyle diyor: "Fransa'dan daha büyük olan bu bölgede o sıralarda sadece 6500 kişi yaşıyordu (bunların Rus olanları binden azdı). Dünyadan, iki bin kilometrelik bataklıklı ve dağlık bir arazi ile ayrılan bu köşede canlı canlı ölüme mahkum edilmiştik... Kış geceleri akıl almayacak kadar uzundu... karanlıkta yatıp karanlıkta kalkardık... her gece bir yıldı ve bir yıl bir sonsuzluktu... Cezaevinde geçirilmiş günlerin hatırlanması bile tatlı bir rüya gibiydi."[16]

Bildikleri dünyadan kopmuş bu sürgünün en ağır biçimine mahkum insanların zihinleri karışır ve bağımlı olurlardı. Biri şöyle yazıyordu: "Okuyacak hiçbir şey yok ve dünyada neler olup bittiğini bilmiyorum. Bir insana bundan sonra yapılacak kötülük onu bir yaban atının kuyruğuna bağlayıp bozkıra salmak, ya da bir cesede zincirlerle bağlayıp kaderine terk etmek olur."[17] Bu yerleşim birimlerine yılda üç dört kez gelen mektuplar 'bir elektrik şoku' yaratır, insan 'çılgınca bir sevince' gömülürdü. 'Ama sonra sevinç solar ve yine o umutsuz melankoli' başlardı.[18] Kendilerini yalnız ve terk edilmiş hisseden bu insanlar sık sık intihar ederlerdi. Sibirya'nın Rusları arasında yaşamalarına devam izni verilen pek çok 'politik' sağlıkları bozulmuş olarak dönerdi.

Ancak hizmet ettikleri sistemin yolsuzluk yapan pek çok hizmetkârının bulunduğu ve en alt düzeyde bir memurun bile halka eziyet çektirdiği bir devlette, bazı kişilerin gayet hoş denilebilecek sürgün günleri de oluyordu. Bunlardan biri de, tarihin Lenin olarak bildiği Vladimir Ulyanov'unkidir. II. Aleksandr'ın 1881'de katli ile 1917 Dev-

rimi arasında yaşamış bütün önemli devrimciler gibi Lenin de bir süre Sibirya'da sürgünde kalmıştı. Ancak yoldaşlarının pek çoğunun aksine o, Urallar'ın doğusundaki günlerini nispi bir konfor içinde geçirmiştir. Lenin'in çarlık dönemindeki sürgün günleri her sistemin istisnaları olduğunu ve zorla uygulanan despotluğun kimi zaman yine aynı derecede zorla insanileştirilebileceğini göstermektedir.

27

Lenin Sürgünde

Rus devrimci hareketini 1890'larm ortasında yeniden canlandıran büyük grevler Sibirya'ya yeni bir 'politikler' dalgasının gönderilmesine neden olmuştu.[1] Bu devrimci genç kadın ve erkeklerin çoğu için Sibirya sürgünü, kendileri geride kalmışken, onları tarihin ileriye doğru gittiğini seyretmeye mahkum eden bir fiziki ve zihni ıstırap zamanı olmuştur. Ancak Sibirya koşulları da öyle bir değişiyordu ki, *ssylka* yalnızlığı artık bir zamanlar olduğu gibi umutsuz değildi. Bir kere, 'politik' sürgün topluluklarından bazıları yüzyılın sonuna kadar öyle gelişmişti ki, sürgüne mahkum edilen insanlar artık kendilerini, fikirlerini paylaşan insanların olduğu köylerde buluyorlardı ve hatta kimi zaman bu insanların kaldıkları pansiyonlarda bir oda tutabiliyorlardı. O zamana kadar telgraf ve demiryolu da Urallar'ı aşmıştı ve insanlar Asya ile Avrupa arasında daha çok sayılarda gidip gelmeye başlamışlardı. Bu nedenle bazı yeni 'politikler' Sibirya'yı selefleri kadar kötu bulmuyorlardı. 'Talihsizler' arasında böyle bir 'talihli' de daha çok devrimci adı Lenin'le tanınan Vladimir Ulyanov'du.

Kısa bir süre sonra Bolşevikler'in kurucusu olacak olan kısa boylu, seyrek saçlı bir genç olan Lenin, 1917 Devrimi'nden önce çarlık polisinin eline geçen en tehlikeli devrimcilerden biriydi. Ancak Sibirya sürgünü kendisi için olabileceğinden çok daha az güç olmuştu. Aileden soylu ve rütbesi tümgenerale eşit bir devlet memurunun oğlu olmanın, çarın yeminli bir düşmanı için bile avantajları vardı ve Lenin bu nedenle Sibirya'da üç yılını daha az talihli yoldaşlarından çok farklı bir biçimde geçirdi.

1895 Aralık ayında tutuklandığında henüz yirmi altı yaşında bile olmayan Lenin, Sibirya'ya kendi bildiği yoldan ve masrafını kendisi ödeyerek gitti. 14 Şubat 1897 günü St. Petersburg cezaevinden ayrıl-

dı, üç gününü yol için gerekli eşyaları hazırlayarak geçirdi ve Moskova'ya uğrayıp ailesi ve arkadaşlarına veda etti. Bir yılını harcadığı Petersburg cezaevi hücresinden sonra batı Sibirya'nın açık gökyüzü ve mekânı kendisine bir kurtuluş duygusu vermişti. Obi'yi geçtikten sonra ana babasına, "Kar ve gökyüzü -son üç gündür gördüklerim sadece bunlar oldu. Bozkır havası gerçekten çok iyi. Burada soluk almak daha kolay," diye yazıyordu.[2]

Lenin Moskova'dan ayrıldıktan iki hafta sonra demiryolunun sona erdiği Krasnoiarsk'a vardı. Lenin, yetkililerin, cezasını nerede çekeceği hakkındaki kararlarını burada beklerken 'politikler'e sempatisi olduğu bilinen bir kadının yanında oda tuttu. *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi* adlı eserini yazmasına yardımcı olacak malzemeyi okumak için, iki ayını Sibiryalı tüccar ve kitap meraklısı Gennadi Yudin'in özel kütüphanesinde geçirdi.[3] (Yudin on yıl sonra Sibirya hakkındaki nadir eserler koleksiyonunu, Kongre Kütüphanesi'ne, değerinin çok altında bir fiyatla, bunun Sibirya ve Birleşik Devletleri daha yakın bir işbirliğine neden olacağını umarak satmıştır.)

Lenin, Yudin'in kütüphanesinde çalışırken Sibirya'nın bürokratik cezaevi yönetimi onun üç yıllık sürgününü nerede geçireceğini kararlaştıracak ağır sürece başlamıştı. Rus devletinin her alanında olduğu gibi sürgün sistemi de yönlendirilebilirdi ve Rus resmi dünyası ile uzun deneyimi, Lenin'in annesine, 1887'de büyük oğlunu idam etmiş olan ve şimdi de öteki oğlunu sürgüne gönderen sistemin yollarını öğretmişti. İrkutsk genel valisine, "Çok zayıf olan sağlık durumum demiryolundan fazla uzağa yolculuk etmemi engelliyor," diye yazdı. Oğlu cezasını Krasnoiarsk ya da en azından Yeniseysk eyaletinin iklimin daha ılımlı ve demiryolunun yakın olduğu güney bölgelerinde çekebilirse, doktorlar kendisine izin verdiklerinde onu görmeye gidebilirdi.[4]

Bayan Ulyanova'nın dilekçeleri üzerine yetkililer Lenin'i, güney Sibirya'yı Moğolistan'dan ayıran Sayan Dağları'nın eteklerinde, yukarı Yenisey kıyılarında 1500 nüfuslu Şuşenskoe'ya göndermeye karar verdiler. Lenin daha sonra 'Sibirya İtalyası'[5] diyeceği bu bölgede av hayvanı dolu ormanlarda avlandı. Biraz daha uzak olan büyük ormanlarda ise ayı, geyik ve yaban keçisi aramaya gidiyordu. Yine orada annesine yazdığı gibi 'Rusya'dan getirtmek bir servete mal olacağı için' melez bir köpekten bir av köpeği yaratmaya çalıştığını yazmıştı.[6]

Lenin Sibirya'ya ayak bastığı andan ayrılacağı güne kadar Avrupa Asyası'ndaki ailesini ve arkadaşlarını Sibiryalı sürgünlerin çoğundan daha yüksek bir düzeyde yaşadığını belli eden bir mektup bombardımanına tutmuştur:

"Bir muşamba yağmurluk getirmediğime pişman oldum. Burada çok gerekli. Bir tane gönderebilir misin?"

"Beni gazeteye abone yazdırdın mı?"

"Bana her tür katalog yolla. Özellikle elden düşme ve yabancı kitaplar kataloglarını."

"Ekonomi politik ve felsefe klasiklerinin özgünlerini istiyorum."

"Hâlâ gazete gelmiyor... Okuduktan sonra gazetelerinizi bana gönderin."

"Bir çalar saat çok yararlı olacaktır."

"Bana kareli kâğıt gerek."[7]

Lenin olmak istediği yerde -devrimci mücadelenin ortasında- olamadığı gibi, Batı dünyasının gazeteleri ve kitapları da elinin altında değildi. Ama tecrit edilmiş de sayılmazdı, arkasında bıraktığı dünyada olanlarla sürekli ilişki halindeydi. St. Petersburg'dan on, on beş Marksist yoldaşı, Şuşenskoe'nun seksen kilometrelik çapı içindeki köylere sürülmüştü ve zaman zaman birbirlerini bir hafta kadar ziyaret edebiliyorlardı. Noel ve Paskalya'yı birlikte yemek yiyerek ve imparatorluğun işçileriyle kadınlarını nasıl örgütleyeceklerini tartışarak geçirdiler. 1897 ve 1898'de eşleri, anneleri ve nişanlıları da kendilerine katıldı.

Lenin'in Sibirya'daki otuz üç ayı içinde devrimci arkadaşları arasında üç düğün yapıldı. Doğrusu bu bir kuşak önceki sürgün popülistler ve teröristlerin yaşamı değildi. İlerki yıllarda teröristlerin ve sosyalist devrimcilerin yaşamları da böyle olmayacaktı. Kısmen koşulların, kısmen devletin yolu hakkındaki anlık kararsızlığının ve kısmen de Lenin'in annesinin etkisi sonucuyla bu kısacık istikrar dönemi ancak bir avuç devrimcinin işine yarayacaktı.

Kuşkusuz, Şuşenskoe'da bile o korkunç Sibirya kışı yaşanacaktı. Orta Rusya'da olduğundan daha uzun ve daha soğuk olan kış, eylül sonlarında başlar ve mayısa kadar sürer, o zaman da Lenin'e eldiven giydirmeyi düşündürecek kadar çok olan Sibirya sivrisinekleri ortaya çıkardı.[8] Şuşenskoe'da günlük insanlar da insanların en iyileri ya da en zekileri değildi. Pazar günleri tartışmalarını çözümlemesi için kendisine fikir danışmaya gelen köylüler dışında köyün günlük yaşantısının yalnızlığını bozanlar sadece ayyaş bir kumarbaz öğretmen, Polonyalı bir şapkacı ve St. Petersburglu isyancı bir Finli fabrika işçisiydi. Yine de yiyecek boldu, okuyacak şey ve yapılacak iş vardı ve bunları yapmak için de zamanı boldu. Yetkililer Lenin'in Moskova'dan ve yurt dışından gelen kitap ve gazetelerine izin verdikleri gibi, çok miktarlarda gelen mektuplarına da ses çıkarmıyorlardı.[9] Lenin sonuçta Şuşenskoe'nın, bir sürgün süresini geçirmek için 'kötü bir köy olmadığı' kanısındaydı.[10] Bir keresinde köy için, "Sonunda huzuru bulacağım yerdir Şu-şu-şu," demişti.[11]

1890'ların sonunda Şuşenskoe devrimcilerinin kutladıkları üç düğünden biri Lenin'inkiydi. 1894'te St. Petersburg Marksistleri Paskalya Salısı yemeği mazeretiyle devrimci taktik sorunlarını görüşmek üzere toplandıklarında Lenin, Nadejda Krupskaya ile tanışmıştı. Kısa kesilmiş saçları, kalkık burnu ve tüm yaşamı boyunca çekeceği guatrın sonucu fırlamaya başlamış gözleriyle Nadejda, yüzyıl başlarının tipik bir radikal kadınıydı. Lenin'den iki yaş büyük olan Krupskaya on dört yaşından beri Rus halk kitlelerinin hizmetinde çalışmış, Le-

nin gibi o da Marksizm'e 1891'de bağlanmıştı. Lenin'in düşüncelerinin ve yazılarının berraklığı daha tanışmadan Krupskaya'nın sadakatını kazanmış ve hayranlık kısa sürede sevgiye dönüşmüştü. Marksist bir kur dönemi, devrime olan ortak Marksist bağlantılarını pekiştirmişti. Lenin'in tutuklanmasından sonra Krupskaya St. Petersburg işçilerini örgütlemeye devam etmiş, sonunda o da tutuklanıp Uralar'ın Avrupa yanındaki Ufa'da üç yıl sürgüne mahkum edilmişti. Krupskaya Ufa'ya gitmektense Şuşenskoe'da 'nişanlısının' yanına gitmek istemiş, Çarlık yetkilileri de hiç beklenmedik bir kararla bunu kabul etmişlerdi.

Krupskaya masrafını kendisi ödeyerek annesiyle birlikte 1898 yılı baharında Lenin'in yanma gitmek üzere yola çıkmıştı. Sözlüsü haftalardır ailesini ve arkadaşlarını, kızın yanında getirmesini istediği şeylerin listeleriyle bombardımana tutmuştu: Eldivenler, Paris'te aldığı hasır şapka, gabardin pantolonu, yeni bir takım elbise, kalem ucu, balmumu ve mühürler, makas ve özellikle çok sevdiği bir tür kurşunkalem. Krupskaya St. Petersburg'dan ayrılmadan aboneliklerini ayarlayacak, Lenin'in makalelerinin bir cildinin yayınlanmasına bakacak, yeni çeviri işi bulacak (Lenin az olan sürgün aylığını bununla tamamlıyordu) ve daha bir sürü iş yapacaktı. Lenin annesine yazdığı bir mektupta nişanlısına 'mümkün olduğu kadar çok kitap verilmesini' istemişti.[12]

Krupskaya, Şuşenskoe'ya mayıs başında, Lenin'in istedikleriyle ve ancak İmparatorluk Rusyası'nda ülke içi pasaportları veren binlerce küçük memurdan birinin aklına gelebilecek özel bir talimatla geldi. Lenin annesine şöyle yazıyordu: "Nadejda Konstantinovna'ya komik bir koşul ileri sürmüşler: Hemen evlenmezse Ufa'ya dönmeliymiş. Bu nedenle St. Petro bayramından önce evlenmeyi umuyoruz."[13]

Lenin temmuzda evlendi. Krupskaya ilk aylarını şöyle yazıyor: "Vladimir İliç'le ben sabahları işe oturup Webbs'in, *İşçi Sendikacılığı Tarihi*'ni çeviriyoruz. Yemekten sonra *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi*'ni birlikte bir iki saat yazıyoruz."[14] Krupskaya'nın çalışmadıkları saatlerde ev işlerini yapması ve Lenin'in ava çıkmasıyla gayet rahat bir yaşantıları vardı. Lenin'in tutkusunun av, saplantısının da satranç olduğu o günleri Krupskaya şöyle yazıyor: "Vladimir İliç ava çok düşkündü ama zaman zaman da aşırıya kaçardı. Bir ara satranca o kadar düşmüştü ki, uykusunda, 'Atını buraya koyarsa kalemi oynatırım!' diye bile bağırdı."[15] Lenin sonunda oyundan tümüyle vazgeçmiştir. Birkaç yıl sonra, "Satranç insanın çok zamanını alıyor ve çalışmasını engelliyor," demiştir.[16]

Krupskaya'nın gelişinden sonra yaşam daha rahatlamışsa da, Lenin sürgünün kısıtlamalarından rahatsız olmaya başlamıştı. Kendisini Avrupa Rusyası'nın devrimci çevrelerinden ayıran uzaklığa kızıyordu. Ancak kendisinden önce ve sonra sürgüne gönderilenlerin yaşantılarına kıyasla sürgün kendisi için gerçekten çok şaşırtıcı bir dönem olmuştur. Krupskaya'nın yardımıyla en büyük eserlerinden biri

olan *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi*'ni tamamlamıştır. Avrupalı sosyalistlerin bazı önemli eserlerini de çevirmiş ve ilerki yıllarda Rus Marksist hareketini güçlendirme planlarını hazırlamıştır. Bu hâlâ eski zamanlarda sürgünlerin, kaçışı intiharda ya da delirmekte buldukları tehlikeli topraklara sürgün müydü? Krupskaya daha sonra, "Bunlar Minusinsk bölgesinde liberal dönemlerdi. Hemen hemen hiç gözetim yoktu," diye yazmıştır.[17]

Ama bu Lena'nın ve Baykal Gölü'nün doğusundaki ya da uzak kuzeydeki topraklar için geçerli değildi. Oradaki sürgünler, hâlâ ıstırap verici koşullar hakkında korkunç hikâyeler anlatıyorlardı. Lenin'in sürgün cezasını tamamlamasından sadece iki yıl sonra, dünyada Troçki olarak tanınacak genç Lev Bronstein, Lena Nehri'nin yukarılarındaki Ust-Kut köyüne gönderilmişti. Burada 'sayfalardan hamam böceklerini' silkerek Marx'ın, *Das Kapital*'ini okumuştu. Karısıyla Verkholensk'e nakledildiklerinde kürklere sardıkları küçük kızlarının havasızlıktan boğulmaması için sık sık kontrol ederlerdi.[18]

Diğerleri de çok acı içindeydiler. Kutup Dairesi'nin seksen kilometre içindeki Kureysk'teki devrimciler de sürgünü Troçki ailesi kadar berbat bulmaktaydılar. Bolşevikler'in gelecekteki genel sekreterleri Yakov Sverdlov birkaç yıl sonra şöyle yazıyordu: "Hiç gaz yok ve mum kullanıyoruz. Ama mum ışığı gözlerimi yorduğu için artık gündüzleri çalışıyorum. Daha doğrusu, pek çalışamıyorum. Hemen hemen hiç kitabımız yok." Sverdlov'un bir zamanlar bir süre bir odayı paylaştığı soğuk ve inatçı Stalin bile kışların sekiz ay sürdüğü ve donmuş topraklarında hiçbir şeyin yetişmediği bu yer için, "Doğa çirkin denecek kadar çıplak. Yazları bir nehir, kışları ise, kar. Doğanın burada bütün sunduğu bu işte," diye yazıyordu. Sverdlov başka bir yere nakledilince Stalin yerli Ostiaklar arasında kaldı. Şiddetli devrim hayalleri ve düşleriyle Stalin, Kureysk'teki yıllarının çoğunu tam bir tecrit edilmişlik içinde geçirmişti.[19]

Yine de, Sibirya'nın en uzak köşelerindeki sürgünlerin yaşantıları her nasılsa değişmekteydi. Kennan'ın 1880'lerde izlediği sürgün yolu aylarca sürmüşken, Stalin ve Troçki çeyrek yüzyıl sonra, Rusya'nın önemli güç merkezlerine birkaç haftada dönebiliyorlardı. 20. yüzyıla girerken Sibirya'nın zaman ve mekânlarındaki büyük boyutlar kısalmaktaydı. Dünyanın diğer bakir topraklarında olduğu gibi buhar gücü ve demiryolu da 19. yüzyıl sonunda Sibirya'ya gelmiş ve beraberinde, başka yerlerdeki uygarlıklara getirdikleri bütün sorunları ve ilerlemeleri de getirmişlerdi. Artık San Francisco'yu Chicago ve New York'a bir haftada getiren teknoloji, şimdi, İrkutsk'u Moskova'nın on beş gün, Vladivostok'u St. Petersburg'un bir aylık yakınına getirecekti. Rus İmparatorluğu'nun bu uçlarını birbirlerine bağlayan Trans-Sibirya Demiryolu, sanayi çağının en büyük girişimlerinden biri olmuştu. Atlantik ile Pasifik'i birleştirmek için Panama kıstağı içinde bir yol açmakla eşdeğer olan bir mühendislik başarısıydı.

28

Asya Boyunca Demirden Bir Yol

Demiryolları dünyanın sanayileşmiş uluslarının güçlerini 19. yüzyılda diğer bütün icatlardan daha belirgin olarak yansıtmıştır. Bu ilerleme aracı yeni pazarlar açıp, uzak topraklarda yerleşmeyi mümkün kılar ve ulusların eski günlerde zaman ve mekânın sınırlamalarının ötesine erişmelerini sağlarken doğal engeller ve büyük uzaklıklar hep küçülmüştür. Demiryolu Kuzey Amerika kıtasının batı topraklarını ehlileştirdikten sonra insanlar Kahire'yi Cape Town'a ve Buenos Aires'i Valparaiso'ya bağlamaktan söz etmeye başlamışlardı. Ancak yüzyıl sona ererken en büyük meydan okumalardan biri hâlâ dimdik ayakta duruyordu, demiryolu henüz Avrasya'yı fethedememişti. Moskova'dan Pasifik'e uzanacak bir demiryolu boyut bakımından Süveyş ve Panama'da denizler arasında açılan yola rakip olacaktı. Rus devlet adamı Sergey Witte, "Bu, 19. yüzyılın en büyük ve en önemli girişimlerinden biri arasında yerini alacaktır," diyordu.[1]

Bir Trans-Sibirya demiryolu, dünyanın demiryolları içinde yapımı en güç olanlarından biri olacaktı. Bu sadece demiryollarının en uzunu olacağından değil, inşaat ekiplerinin ikmal merkezlerinden binlerce kilometre uzakta çalışacaklarındandı. Raylar ve köprü demirleri Sibirya'ya St. Petersburg ve Varşova'dan getirilecek, taygada hemen hemen hiç ağaç yetişmediğinden traversler Avrupa Rusyası'nda kesilip Urallar'ın ötesinden gönderilecekti. Köprü ayakları için taşlar Moğolistan'ın batı sınırındaki taşocaklarından çıkartılacaktı.[2] Rayları döşeyen ekipler Sibirya'ya girdikçe arazi ve iklim, engelleri kat kat arttıracaktı. Sonsuz ormanlar, dimdik kayalardan oluşan boğazlar, Transbaykal dağları, permafrost, kısa kış günleri, dondurucu Sibirya soğuğu dünya inşaatçılarının henüz karşılaşmadıkları bir boyuttaydı.

Demiryolunun ortasında Belçika'dan daha büyük olan ve yamaçlar ve yarlarla çevrili Baykal Gölü vardı. Demiryolcular gölün güney ucundan kendilerine yol açmaya çalışırken kayaları delmek zorunda kalacaklardı. Baykal'ın ötesinde arazi, Sibirya'nın Pasifik topraklarına doğru alçalmadan önce aşılacak dağlar vardı. Pek çok kişi bu işin yararlarının masrafına değip değmeyeceğini ve dünyanın sanayileşmiş ülkelerinin en yoksulu olan Rusya'nın buna girişmesinin doğru

olup olmadığını soruyordu. Fikrin savunucuları yalnız prestijin bu masrafa değdiğini iddia etmekteydiler. İçlerinden biri, böyle bir girişimin 'sayısız yararlarının matematik hesaplara tabi tutulamayacağını' yazıyordu.[3]

Masraf, yol ve tasarım tartışmaları bir trans-Sibirya demiryolunun başlangıcını on yıllarca geriye atmıştı. 1880'lerin ortasında Rusya'nın devlet borcu altı buçuk milyar rubleye yaklaşmaktaydı ve milli bütçenin dörtte biri faize gidiyordu.[4] Muhafazakâr mali uzmanlar Sibirya'ya 8000 kilometre demiryolu döşemek için gerekli borçlanmanın Rusya'nın Avrupa pazarlarındaki kredisini düşüreceğinden kaygılanıyorlardı ve bundan en çok korkan da Maliye Bakanı İvan Vişnegradski'ydi. Bazıları tarafından 'bakandan çok veznedara'[5] benzediği söylenen Vişnegradski, bir trans-Sibirya demiryolu teklifinde, şişirilmiş masraflarla ve öyle maliyetlerle dolu bir Pandora'nın kutusu görüyordu ki, Rusya'nın bununla bir ilgisi olmasını istemiyordu. Kendisi efsaneleşmiş bir cimri olan Rusya'nın İmparator III. Aleksandr'ı Vişnegradski'nin para harcamadaki isteksizliğini paylaşıyorsa da, milli güvenlik, uluslararası prestij ve umulan ekonomik avantajlar nedeniyle demiryolunu istiyordu. Aleksandr 1886'da bir raporun kenarına yazdığı gibi, demiryolunun yapılmasının 'zamanının' geldiğini[6] ve bunun 'çabuk ve ucuza'[7] yapılmasını söylemesinin yeterli olacağına inanıyordu. Demiryolunun önünü bir kere açınca onu yapacak parayı bulmalarını başkalarına bıraktı.

Devrimci teröristlerin babasını öldürmelerinden sonra kabaran milliyetçilik dalgası III. Aleksandr'm, 1880'lerde Rusya'nın gideceği yolu belirlemesine yol açmıştı. Saf, basit ve aşırı bir milliyetçi olan imparator, Sibirya'yı daha fazla 'Rus' yapacak ve kendisiyle danışmanlarının Rusya'ya daha iyi hizmet edeceğine inandıkları politik güçleri pekiştirecek bir demiryolunu şiddetle istiyordu. Bu görüşün destekçilerinden biri, "Sibirya'nın tüm geleceği Rusya'nm geri kalan kısmıyla birliğinde yatmaktadır. Sibirya Rusya'nın bir sömürgesi değil, ta kendisidir," diye yazıyordu.[8] Diğerleri ise bu fikirde değillerdi ve Sibirya'nın daha bağımsız bir yol izlemesi gerektiğini düşünüp, çıkarlarının kendisine hükmeden imparatorluğun çıkarıyla uyumlu olmadığında ısrar etmekteydiler. Bu insanlar, Rus ordularını Uzakdoğu'ya daha çabuk götürmek için yapılacak bir demiryolunun Sibirya'nın bağımsız bir yol seçmesini güçleştireceği ve onu, parçası olmadığı bir imparatorluğa daha yakından bağlayacağı konusunda uyarılarda bulunuyorlardı. Bu 'bölgeciler' 1882'de Yermak'ın 'fethinin' üçüncü yüzyılından yararlanarak görüşlerini vurgulama fırsatı buldular. Arkeoloji, etnografya, tarih, coğrafya ve gazetecilik konularında pek çok eser vermiş olan Nikolay Yadrintsev Sibirya'nın demiryoluna karşı davasını çok büyük bir belagatla dile getirdi.[9]

Yadrintsev 'Sibiryalı' dediği insanların, Rus avcıları, askerleri ve kolonicilerinin, Sibiryalı yerlilerle birleşerek 'benzersiz etnik bir tip'

oluşturduğunda ısrarlıydı. Bu yeni 'Sibiryalılar' atalarından daha pratik, daha çok kendine güvenen ve kaderlerini biçimlendirmede daha yetenekli insanlardı. Bu kadın ve erkekler Ruslar'dan farklı bir tarih yaşamışlardı. Sibirya'da serflik olmadığından Avrupa Rusyası'nda serflerin efendileri tarafından yüzyıllar boyunca ezilmelerinden kaynaklanan politik, ekonomik ve sosyal gerilimler bunların yaşamlarını etkilememişti. Yadrintsev bu 'Sibiryalılar'ın', modern Ruslar'ı sömürücü olarak gördüklerini yazıyordu. Ruslar, Rus 'metropolü'nün kazancı için insanları ve az gelişmiş toprakların kaynaklarını kötüye kullanarak Sibirya'nın hazinelerini elinden almanın yollarını arıyorlardı. Bu 'yabancıların' bir trans-Sibirya demiryolu yapma konuşmaları Yadrintsev'in 'Sibiryalıları'nı gerçekten çok rahatsız ediyordu.[10]

Yadrintsev'in liderlik ettiği Sibirya bölgecileri kıtalararası bir demiryolunun Sibirya halkını Rus efendilerin uyrukları yapacaklarından korkuyorlardı. Bunlardan biri, 'Açgözlü bir demiryolu uygarlığı işgalinin' Ruslar'a, Sibirya işlerine daha çok karışma fırsatı vereceğini ve Sibirya'yı Çin, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yaklaştıracak yoldan uzal laştıracağını yazıyordu. Bir bölgeci gazete de şu uyarıda bulunuyordu: "Demiryolunun yapılmasıyla eski Sibirya bir daha gelmemek üzere yok olacaktır." Bunun ardından gelecek spekülasyon hummasında 'kolay para kazanma peşinde olanlar, kuşkulu kişiler ve dolandırıcılar Sibirya yaşamının sağlıklı huylarını' bozacaklardı.[11] Sibirya ve 'Sibiryalılar' toprakları üzerinde yaşamayan toprak ağalarının, maden sahiplerinin ve sanayicilerin kolay avları olacaklardı. Afrika'da İngiliz ve Belçika deneyimi dev boyutlu olarak tekrarlanacak, 'Sibiryalılar' Rus emperyalistlerin kurbanlarına dönüşeceklerdi.

Ancak Yadrintsev ile bölgeciler demiryolunun hizmet ettiği topluma getireceği avantajları görmeyecek kadar geri kalmış veya kör değillerdi. Bir trans-Sibirya demiryolu, Sibirya'yı Doğu ile Batı arasında yol kavşağı yapar ve 'Avrupa ile Asya dünyalarının birleştirilmesinde' anahtar rolü oynamasına neden olabilirdi.[12] Hele demiryolundan Pekin'e bir hat çekilecek olursa, Sibirya, her ikisi de eski çağlarda Avrupa ve Asya arasında ara istasyonlar olarak hizmet gören 'Venedik ve Umut Burnu'nun yarattığı refahın mirasçısı' olabilirdi.[13] Bu nedenle tehlike demiryolunda değil, Ruslar'ın onu Uzakdoğu'daki otoritelerini pekiştirmek ve Sibirya'nın halkı ve kaynağı üzerindeki pençelerini sıkma kararlarıydı. Yadrintsev ve taraftarları demiryolu Sibirya'ya gelmeden Ruslar'a karşı savunmalarını inşa etmek istiyorlardı.

Bölgeciler Sibiryalılar'ın demiryolunun avantajlarından yararlanmak için eğitilip modernleşmeye ihtiyaçları olduğuna inanıyorlardı. Sibirya'nın kıtalararası bir demiryolundan önce daha çok insana, daha çok fabrikaya ve daha çok bölgesel ticarete ihtiyacı vardı.[14] Bölgeciler şöyle diyorlardı: "Sibirya'ya iyilik yapmak isteyen insanlar böyle milyarları harcayacakları bir demiryolundan söz ederken... neden halk

okulları ve teknik enstitüler gibi daha önemli uygarlık araçlarından söz etmiyorlar?"[15] Yadrintsev'in arkadaşlarından biri de, "Sibirya'ya demiryolu yapmak, işe kuyruğundan başlamak demektir," diye yazıyordu.[16] Özyönetim, 1860'ların büyük reformlarının Avrupa Rusyası'nın insanlarına sağladığı kısıtlı sivil haklar, modern hukuk ve mahkemeler ve yaygın bir eğitim her şeyden önce gelmeliydi. Aksi halde, Sibirya'yı ve 'Sibiryalılar'ı' yapan benzersiz her şey kaybolacaktı.

Maliye Bakanı Vişnegradski bu görüşe kısmen katılıyor, ama tedbirli para harcama hedefini farklı bir şekilde tanımlıyordu. Devlet hizmetine girmeden önce St. Petersburg Teknoloji Enstitüsü'nde mekanik mühendisliği profesörü olan Vişnegardski, 'devlet harcamalarında gerekli tutum' yapılmadan hiçbir yerde demiryolu yapılmasına taraftar değildi.[17] Dünya tahıl piyasasında fiyatların hızla düşmesine karşın 1880'lerde ülkesinin Batı Avrupa'ya ihracatını arttırmaya çalışmış ve sonuçta 19. yüzyılın en büyük kıtlıklarından birini yaratmıştı. Trans-Sibirya Demiryolu savunucuları zafere çok yaklaştıkları bir sırada Vişnegradski'nin başarısız planı İmparatorluk Maliyesi'ne dev kıtlık yardımının ağır yükünü yüklemişti.

Kıtlık başlamadan birkaç ay önce, 1891 Şubatı'nda, III. Aleksandr ve İmparatorluk Bakanlar Kurulu, 'Urallar'dan Pasifik Okyanusu'na kadar sürekli bir hattın'[18] yapımına çok yakında başlanmasına karar vermişlerdi.[19] Bu kararın bir nedeni de İmparatorluk Sarayı'nın politikasında değil, Rusya'nın aşırı muhafazakârlarının Yadrintsev ve arkadaşlarının on yıldır sürdürdükleri baskıya olan tepkilerinde yatmaktaydı. Sibirya'ya bir demiryolunun, sömürgeleşme kapılarını açacağından ve Avrupa Rusyası'ndaki toprak sahiplerinin, çok düşük ücretlere topraklarını işleyen göçmen işçilerden yoksun kalacağından korkan Moskova'daki bazı gerici gazete editörleri, Rusya'nın, modern teknolojinin ortaya çıkarmaya başladığı politik değişim güçlerine karşı kendini savunmasını önermekteydiler. Bunlar şovenizmin Rusya'nın Batı'da hüküm süren anayasa ve reform güçlerine karşı en iyi silahı olduğuna inanıyorlardı. Çarın dostları, "Bugün Sibirya Demiryolu'nun yapımına izin verilirse, Sibirya yarın dünya Yahudileri'nin eline geçecektir," uyarısında bulunmaktaydılar.[20]

Rusya'nın aşırı muhafazakârları, Yahudiler'in Sibirya'ya verecekleri zarardan korkmanın yanı sıra,[21] Yadrintsev ve bölgeci yandaşlarının Rusya'ya Batı'da hüküm süren liberalizmi getirmelerinden de kaygı duymaktaydılar. Rusya, Sibirya'yı Yermak'tan bu yana geçen üç yüzyıl içinde tam olarak kontrolüne aldığını iddia edebilir mi? diye soruyorlardı. Bazıları bunun iddia edilemeyeceğinde ısrar ediyorlar ve ellerinden kaçabilecek toprakları ve doğal zenginliği ellerinde tutmanın tek yolunun demiryolu olduğunu söylüyorlardı. Böylece aşırı muhafazakârlar ile ilerici emperyalistler hiç olmayacak bir ittifak oluşturarak Vişnegradski'nin Trans-Sibirya Demiryolu'nun başlanmasını erteleme çabalarının önüne geçmişlerdi.

Demiryolu çalışmaları büyük kıtlık yılı olan 1891'de başladı. Bu başlangıcı mümkün kılan istikrarsız güçlerin sembolik bir hareketi olarak ilk kazma, demiryolunun en doğu noktası olan Vladivostok'ta vurulurken gerçek yapım 6500 kilometre batıda Ural Dağları'nın eteklerinde başladı. Bir kaynağın daha sonra iddia ettiği gibi demiryolu 'Sibirya'nın ekonomik büyümesinde düşünüldüğü gibi dev etki yapıp en aşırı beklentileri aşacak' mıydı?[22] Yoksa başkalarının hiç saklamadıkları bir küçümsemeyle belirttikleri gibi 'bir hiçliğin ortasından geçerek bir hiçliğin sınırlarına ulaşacak paslı demir parçaları mı olacaktı?'[23]

Vladivostok'taki törenlere demiryolunun yapımını emreden imparator da, onun bu kararını destekleyen bakanları da katılmamışlardı. 19 Mayıs 1891 Pazar günü yakında II. Nikola adıyla tahta çıkacak olan Grandük Nikola Aleksandroviç, seçkin kişilerin oluşturduğu bir kalabalık önünde, kazmasını, İmparatorluk Rusyası'na bağlı 'Doğu'nun Kraliçesi'nin toprağına saplayıp, çıkardığı toprağı küçük bir el arabasına boşalttı ve sonra olayı kutlamak için bir kahvaltı verdi. Babasının konuklar için yazdığı metni okuyarak demiryolunun amacının 'Sibirya topraklarının doğal bolluğunu Rusya'nın demiryolu iletişimi ağlarıyla birleştirmek' olduğunu söyledi. St. Petersburg'un emperyalistleri, Yadrintsev ile Sibirya bölgecileri üzerinde bir zafer kazanmışlardı.

Geleceğin II. Nikola'sı tören için Vladivostok'a gelirken büyük bir deniz yolculuğu yapmış, yolda Mısır piramitlerine, Hindistan ve Seylan'ın vahşi ormanlarına ve yakın zamana kadar ortaçağı yaşayan (ama şimdi hızla modernleşmekte olan) Japon adalarına uğramıştı. Çareviç, Rusya'nın Sibirya üzerindeki iddiasını sembolize etmek için hanedanından kimsenin ayak basmadığı kentleri ziyaret ederek kara yoluyla St. Petersburg'a dönmüştü. Nikola 1891 yazında Baykal Gölü'nü ziyaret etti, oradan, 19. yüzyıl gezginlerinin dünyanın en kötüsü olarak niteledikleri büyük Sibirya yolundan hızla batıya yöneldi. Nikola üç aylık yolculuğu sırasında ne yolda çukur, ne farelerin saldırısına uğramış hanlar, ne de kapısında rosbif ve biftek yazılı olduğu halde sadece bayat ekmek ve tuzlu balık verilen lokantalar gördü. Yol düzeltilmiş, yıkık köprüler onarılmış, ara duraklar temizlenmiş ve boyanmıştı. Rusya veliahtı Sibirya'yı en iyi haliyle görmüştü.[24]

Nikola'nın ziyaret ettiği yerlerin çoğunda daha önce başka bir Romanov görülmediğinden Sibiryalılar'ın gelecekteki imparatorlarına gösterdikleri heyecan, bölgecilerin, onların Rus efendilerine duyduklarını söyledikleri güvensizliği yalanlıyordu. Buryatlar, Tunguzlar ve Kırgızlar, İrkutsk ve Krasnoiarsk'ta Çareviç'i alkışlamışlardı. Nikola Tomsk'ta, Yadrintsev'in, adlarına konuştuğu bölgecilere ödün olarak üç yıl önce açılmış Sibirya'nın ilk üniversitesini ziyaret etti.[25] Nikola yolculuğunun sonunda artık üç yüzyıllık olan ve kaderinin kendisini bağladığı Tobolsk'a vardı. Tobolsk'un başkenti olduğu bölgeden çıkacak 'Tanrı insanı' Grigori daha sonra Rasputin ola-

rak bütün dünyada ün salacaktı.[26] Nikola, eşi Aleksandra ve çocukları 1917–1918'de yaşamlarının son kışını Bolşevikler'in tutsakları olarak Tobolsk'ta geçireceklerdi.

Sibirya, Rusya'nın son imparatoru için önemli bir yer olmakla kalmayacak, babası 10 Aralık 1892'de demiryolunun yapımına nezaret etmek üzere kurulan özel komitenin başına kendisini geçirince devlet yönetiminin karmaşıklıklarını da orada öğrenecekti. Nikola önceleri çekingenlikle, kendisine güvenemeyerek, babasının güvenine sahip olmadığını bilerek ve Rusya'nın yeni maliye bakanı Sergey Witte'ye bağımlı olarak işe başladı. İmparatorluk Rusyası'nın son büyük devlet adamlarından biri ve Trans-Sibirya'nın dahi kafası olan Witte, Rusya'nın deneyimsiz veliahtı üzerindeki etkisinden yararlanarak Trans-Sibirya Demiryolu'nu son hızla devam ettirmesini sağladı. Nikola çok geçmeden, demiryolunun, Ruslar'ın Asyalılar'ı 'uygarlaştırma' misyonunun devamına yardımcı olacağına inanarak, Doğu'ya otokratik ve Ortodoks ilkeler ihraç etmekten söz etti. Kendisi ve yurttaşlarının Asya'da uyanacağından korktukları 'sarı tehlike'ye karşı Sibirya'nın ilk savunma hattı olduğunu düşünmeye başlamıştı.[27]

Evlilik yoluyla Rusya'nın en ünlü aristokratlarıyla akraba olan ve bir Baltık Alman ailesinin çocuğu olarak doğan Sergey Yuleviç Witte, kırk iki yaşındayken, İspanyol fatihlerinin serüven özlemiyle politikanın perde arkası entrikalarını kendi kişiliğinde birleştirmişti. Cecil Rhodes ve Lord Curzon gibi o da, sömürgeleştirmenin dünyanın azgelişmiş ülkelerini Avrupa 'metropolü'ne daha yakından bağlayacağını düşünüyor ve Sibirya'nın doğal kaynaklarını ve sanayi potansiyelini Rusya'nın ilerideki yüzyılda büyüklüğünün garantilerinden biri olarak görüyordu. Avrupa'ya bakan ve yurtlarını Batı'nın bir parçası olarak düşünen pek çok Rus çağdaşının aksine Witte, hizmet ettiği Avrasya imparatorluğunun, her iki kıtanın kaderlerini biçimlendirmekte önemli bir rol oynayacağına inanıyordu. Rusya'nın batıya ve doğuya bakması gerektiğini düşünüyor ve yakın vadede doğunun daha önemli olacağında ısrar ediyordu.[28]

Kıyılarının çoğunun yılın büyük bir bölümünde buzlarla kaplı olduğu Rusya, uluslararası ticarette batılı rakiplerine meydan okuyamamıştı, ama Witte dünyanın doğu-batı ticaretinin açık denizlerden Trans-Sibirya Demiryolu'na kayacağı günü iple çekmekteydi. Bu nedenle demiryolunu bir an önce tamamlamak istiyordu ama, 1891 kıtlığı Vişnegradski'nin refah vitrininin temellerini parçaladığı için, aynı zamanda, Rusya'nın ekonomik istikrarını da sağlamak durumundaydı. Vişnegradski'nin katı mali muhafazakârlığı ile çelişen Witte, 'Bir bakanın devlet yönetiminde tasarruf uygulayamayacağı' inancıyla[29] 'bir devletin prestij yerine para kaybetmesinin daha uygun olduğunu' söylemekteydi.[30] Sadece açık veren bir bütçe bunun her ikisini de yapabilirdi. Witte bir zamanlar şöyle demişti: "Para sadece savurganca harcandığı zaman bulunan bir şeydir."[31]

Ancak Witte görev duygusunu soyut politik ilkelerden daha başka bir şeyden almaktaydı. Bir kıtalararası demiryolu Rusya'nın Avrupa'daki büyük sömürgeci devletler arasındaki yerini sağlamlaştıracaksa da, kendisini demiryolunu yapmaya iten gerçek neden imparatorunun isteğiydi. Daha sonraları şöyle yazacaktı: "İmparator III. Aleksandr, Avrupa Rusyası'ndan Vladivostok'a kadar uzanan bir demiryolu yapılması isteğinden ve hayalinden söz etmişti... Bu görevi tamamlayacağım konusunda benden söz aldı ve ben de bunu mümkün olduğu kadar çabuk yapmaya çalıştım."[32] Witte'nin bu işi St. Petersburg'un güvenli ortamında yapmaya kalkışması, Sibirya'nın potansiyelinin boyutlarını ve imparatorluk bürokrasisinin, hükmettiği toprakların ekonomik ve politik gelişmesine biçim vermedeki yeteneğinin sınırlarını açığa çıkarmaktaydı. Acele etmek için Rusya veliahtı üzerindeki etkinliğini kullanan Witte, dünyanın bu en uzun demiryolunu kusurlu bir mücevhere dönüştürmüştü.

29

Dünyanın En Uzun Demiryolunun Yapımı

Dünyanın en büyük kıta parçası üzerinde işçiler ve mühendisler tarafından yapılan Trans-Sibirya Demiryolu, St. Petersburg'da bürokratlar tarafından planlanmıştı. Witte'nin Sibirya Demiryolu Komitesi bile devlet politikalarının ve daireler arası tartışmaların dışında kalması gerekirken, bürokratlar demiryolunun nasıl yapılacağı konusundaki geniş kapsamlı tartışmaları kişisel tercih ve politik gereklilik alanlarına çekiyorlardı. Witte'nin açık maliyesi hakkındaki büyük sözlerine karşın bütçe sıkıntıları, aklı başında mühendislerin tehlikeli buldukları derecede meyilleri dikleştiriyor ve virajları keskin dönüşlü yapıyordu. Bürokratların başlıca kaygıları demiryolunu ucuza ve çabuk yapmaktı; güvenlik ve verimlilik, Amerikalı ve Avrupalı girişimcilerin malları ve insanları daha hızlı naklederek daha büyük kârlar elde etmek üzere demiryolu kurdukları Batı'da olduğundan daha az önemliydi. Trans-Sibirya yolu bitirildikten sonra trenlerin çoğunun saatte ancak 20 kilometre yapmalarına karşın, Rus ruhunda bu sürecin getirdiği bozuklukları gözardı edebilen bir şey

var gibiydi.[1] Bir Rus, Avrupa trenlerinin dört kat daha hızlı gittiklerini duyunca, "Bu acele neden? Bir insanın bir yere acele yetişmesi gerekiyorsa bir önceki trene binemez mi?" demişti.[2]

İlk başlarda Rusya'nın dev ulusal borcu, Trans-Sibirya'yı inşa edecek paranın nereden bulunacağı sorusunu ortaya atmıştı. Witte, "Devletin ihtiyacı her neyse, karşılanmalıdır,"[3] diyerek demiryolunun Rusya'nın bütçesindeki 'fazlalıklarla' karşılanacağını söylemiş, sonra bu fazlalıkları dış borç alarak yaratmış ve onları da 'gelir' olarak bildirmişti.[4] Rusya'nın Fransa ile gelişen ilişkileri Witte'nin ihtiyacı olan paranın bir kısmının bulunmasını sağlamıştı. III. Aleksandr'ın dış borç faizlerinin zamanında ve altın olarak ödenmesinde ısrarıyla gelen politik istikrar da bunda yardımcı olmuştu. Sonuçta Trans-Sibirya için parayı bulmak Vişnegardski'nin sandığı kadar güç olmamıştı; ama Witte'nin bugün harcayıp sonra ödeme politikasının da bir hesap günü gelecekti. Rusya'nın işçi ve köylüleri maliyeti daha fazla vergi ödeyerek yükleneceklerdi.[5]

Bu yeni borçlanma halk kitleleri için daha büyük yoksulluk demekse de, Witte Trans-Sibirya'nın Rusya'da üretilen malzeme ile yapılmasında ısrar ettiğinden bir refah vaadi de vardı. Ülkenin sanayileri daha önce böylesine çok şeyi bu kadar kısa zamanda üretmeye çağırılmamış ve kaynakları hiç bu kadar sınırına kadar kullanılmamıştı. Raylar, traversler ve köprü demiri Rusya'nm yıllık pik demir üretiminin en az üçte birini tüketecek gibi görünüyordu ve kömür, demir ve çeliğe olan ihtiyaç, imparatorluğun her yanında yeni madenler araştırılmasını başlatmıştı. 1894 ile 1896 arasında batı Sibirya ile Altay Dağları'nda elli sekiz jeolojik araştırma seferi yapılıyor ve daha doğuda da kırk dört heyet maden arıyordu. Jeologlar ve madenciler ilerdeki yüzyılda sanayii besleyecek olan kaynakları tararken Sibirya, bir yazara göre, 'her türlü araştırmanın moda olan yeri' olmuştu.[6]

Yeni kömür, demir, bakır, grafit, kurşun, gümüş ve altın rezervleri bulundukça Sibirya, daha demiryolu tamamlanmadan, açılmaya başlamıştı. Dökümhaneler, tuğla ocakları, bıçkıhaneler ve çimento fabrikaları yapılması gerekiyordu ve bunların her biri için devletten büyük borçlar alınıyordu. Witte'nin serbestçe verdiği teşvikler, insanların müteahhitler olarak büyük servetler yapmalarını sağladı. Bunlar devletten avans alıyorlar ama sağlamayı sundukları mal veya hizmeti vermiyorlardı. Bir kısmı da iflas ettiklerini söyleyerek taahhüt ettikleri malzemeyi vermeden parayı cebe atıyorlardı. Müteahhitler sık sık viraj ve meyillerin teknik spesifikasyonuna uymayarak kârlarını arttırıyorlardı. Sonra ekipleri programına uymayınca aynı adamlar işi tamamlamak için çoğunlukla ek para istiyorlardı.[7]

Demiryolu yapımcıları tarafından kullanılan kadastro haritalarının daha ilk baştan tehlikeli derecede yanlış oldukları ortaya çıkmıştı ve bazı uzmanlar raylar döşenmeye başlanmadan önce yolun yarısının kadastrosunun çıkarılmadığından kuşkulanıyorlardı.[8] Yapımcılar

Baraba Bozkırı'nda kuyu kazmak zorunda olduklarını öğrendiklerinde çok şaşırmışlardı. Bölgedeki göllerin hepsinin de sularının içilmeyeceğini ve sodalı minerallerle dolu olduğundan lokomotiflerin kazanlarında kullanılamayacağını çok geç öğrenmişlerdi. Kadastrocular her ilkbahar ve yaz, sular altında kalan bir arazi seçtiklerinden Transbaykal topraklarında üç yüz elli kilometreden fazla rayın daha yüksek araziden geçeceğini de kimse tahmin edememişti. Aynı sorun Sibirya'nın uzak doğusunda Ussuri Nehri'nde de yaşanmış, seller tepelerin altını oyduğundan kayan topraklar demiryolunu binlerce ton kaya ve çamur altına gömmüştü.[9]

Kadastro tam olarak yapılmış olsaydı bile, Sibirya'nın iklim ve topografyasının sorunlarının nasıl ele alınacağını bilen yoktu. Urallar'ı Obi Nehri'nden ayıran 1280 kilometre mesafede demiryolunun meyli yüz elli metreden daha az yükseliyordu, ancak erişilebilecek kadar yakında orman yoktu. Obi ile İrkutsk arasındaki 1920 kilometrede çok büyük ormanlar yakıt ve geçici köprüler için gerekli odunu sağlıyordu ama hiçbiri traversler için yeteri kadar sert değildi. İrkutsk ile Baykal Gölü arasına demiryolu döşemek için Angara Nehri'nin kayalık kıyıları içinde dinamitle bir yol açmak ve nehrin kollarının binlerce yıl önce açtığı derin vadilerde köprüler kurmak gerekiyordu. Bu arazide çalışılarak İrkutsk'u gölün batı kıyısından ayıran 64 kilometre dört yıla yakın zamanda alındı.[10]

Demiryolu yapımcıları işe koyulduklarında Sibirya'nın toplam nüfusu beş milyonu ancak buluyordu ve bunların üçte ikisi planlanan demiryolunun 80 kilometre kuzey ve güneyindeki kuşakta yaşıyorlardı. Ancak göçebeler ve hayvan yetiştiricileri buhar makinelerinin, rayların ve dinamitin modern dünyasına kolaylıkla geçerek inşaat işçileri olamadıklarından, işgücünün büyük kısmını Sibirya'nın Rus yerleşimcileri sağlamak zorundaydı.[11] Demiryolu doğuya doğru ilerleyip Ruslar'ın çoğunun yerleştikleri batıdan uzaklaşınca, Witte'nin Sibirya Demiryolu Komitesi, ray döşeyenleri, on dört bin mahkum ve Japonya, Kore ve Çin'den gelen binlerce göçmen işçi ile desteklemek zorunda kaldılar.[12] Avrupa Rusyası gerekli becerilere sahip yeterli işçi sağlayamadığı için Trans-Sibirya Demiryolu'nun köprü ayakları yapan her dört taşçı ustasından biri İtalya'dan getirtiliyordu.[13] Böylece Trans-Sibirya'nın köprülerini taşıyan dev taş ayaklardan çoğunu Ruslar değil, İtalyanlar yapmışlardır ve bunlar, son yüz yıldır her baharda on metre kadar yükselen dev buz akıntılarına karşın ayakta durmaktadırlar.

Taşçıların hazırladıkları ayaklara dev demir ve çelik karkasları yerleştiren köprü yapımcıları Trans-Sibirya işçilerinin tehlikeye en açık olanlarıydı, çünkü sıfırın altında ısıda korunmadan çalışan bu insanların çoğu donarak ölmüşlerdir. Bir müteahhit şöyle anlatıyor: "Vücut ısılarının farkında olmadan düşmesine göz yumuyorlar, sonuçta birinin ayağı kaydı mı, donmuş parmaklarıyla tutunamayıp dü-

şüp ölüyor." Düşmelerini önleyecek güvenlik önlemleri olmayan işçiler aşağıdaki taş sertliğindeki buzların üstüne düşüp parçalanıyorlardı.[14] Bazı işçilerin, "Bu demiryolu yapımı falan değil, bu ölümüne bir savaş," dedikleri duyulmuştu.[15]

Trans-Sibirya Demiryolu'nda çalışanlar ayda kırk beş ruble, ya da 19. yüzyılın sonundaki kura göre 23 dolar alıyorlardı ki, bu pek çok fabrika ve tarım işçisinin aylığından fazlaydı. Asyalılar bunun yarısından biraz fazla, mahkum işçiler ise onlardan daha az almaktaydılar.[16] Bu insanlar en berbat yiyecekleri yiyorlar ve Pasifik'e doğru yaklaşılan her kilometreyle birlikte daha da kötüleşen koşullarda yaşıyorlardı. Sibirya Demiryolu Komitesi ray döşeyen ekipler ancak bir yıl kadar çalıştıktan sonra ilk barınakları sağlamaya başlamıştı. Sağlık tesisleri olmadığı için, halk sağlığı yetkililerinin raporlarına göre bu işçi kamplarında o kadar hastalık vardı ki, 'hiç kimsenin böyle koşullar altında yaşayıp insanlık onuruna sahip olması beklenemezdi.'[17] Gerçekten de Trans-Sibirya Demiryolu'nun barakalarıyla Sibirya'nın *katorga* cezaevlerindeki barınma koşulları arasında hiçbir fark yoktu.[18]

Sibirya'nın uzun yaz işgünlerinde, Batı'da demiryolu yapımcılarının kullandıkları makinelerin yerlerine sırtlarını kullanan insanların günde en az dört bin kalori almaya ihtiyaçları varsa da, yerel ikmal sistemlerinin bu ölçüde yiyecek sağlamaları mümkün değildi. Ekmek, sebze ve diğer yiyecekler her zaman en ucuza alınacak kalitede oluyordu ve müteahhitler kimi zaman işçi kamplarına ayakta bile duramayacak kadar hastalıklı hayvanlar getiriyorlardı. Bir gazete bazı işçi gruplarına verilen ekmek ve etin 'yerel domuzların bile yemedikleri kadar kötü' olduklarını yazmıştı. Emektar bir işçinin yeni gelenlere şöyle söylediği duyulmuştu: "Burada yemekler o kadar kötüdür ki, kusacağınız gelir. Adamlarımızın yarısı yemek yerlerken diğer yarısı da önlerine gelen her yere kusarlar."[19]

Bu yaşam koşulları gazetecilerin ve daha sonraki Sovyet tarihçilerinin akıllarına İbraniler'in eski Mısır'daki kölelik günlerini hatırlatacaksa da, çağdaşları pek kaygılı değillerdi. 19. yüzyıl sonlarında büyük çaplı inşaat projelerinin hepsinde pek çok yaşama mal olan tehlikeli çalışma koşulları ve çok çeşitli hastalıklar vardı.[20] Panama Kanalı'nı kazan insanlar sıtma ve sarı hummadan kırılırken, Trans-Sibirya Demiryolu'nu yapanlar kolera, tifüs, dizanteri, iskorbüt ve şiripençeden ölüyorlardı. 1899 yazında Sibirya'nın doğu topraklarında işçilere musallat olan veba, 1900'de bir kere daha görülmüştü.[21] Avrupalılar bu hastalıklardan bazılarını ortaçağdan beri görmemişlerse de, bunlar Asya'da sık rastlanılan hastalıklardı.

Trans-Sibirya Demiryolu boyunca sağlık tesislerinin az olması bu hastalıklardan ölüm oranını arttırmaktaydı.[22] Toplam yüzeyleri bir buçuk milyon kilometre kareden fazla olan Tobolsk ve Tomsk bölgelerinde o günlerde sadece 187 doktor ve beş yüz kadar hastabakıcı,

ebe ve hemşire vardı. Daha doğuda Yeniseysk bölgesinde, Birleşik Devletler'in Mississippi ötesindeki topraklarından geniş bir arazide altmış beş doktor ve üç yüz yatak vardı. Hindistan'ın tümünden büyük Yakutsk bölgesindeyse beş doktor ve on beş yirmi hastabakıcı ve ebe bulunuyordu.[23]

1900 sonbaharında Urallar'ın doğu tepelerindeki Çeliabinsk ile Baykal Gölü'nün batı kıyısı arasına 3600 kilometre ve gölün doğu kıyısından Transbaykal'daki Sretensk'e kadar 1120 kilometre ray döşenmişti. 2240 kilometre doğuda Ussuri Demiryolu, Khabarovsk'u Vladivostok'la birleştiriyordu ama Witte'nin Moskova'dan Vladivostok'a uzanan demiryolu hayalini geçekleştirmek için henüz iki büyük boşluğu doldurmak gerekiyordu. Sretensk ile Khabarovsk'taki Ussuri Demiryolu'nun başlangıcı arasında tek bağ hâlâ Şilka ve Amur nehirleriydi ve Ulaşım Bakanlığı'mn ilk araştırmalarına göre iki kenti birbirlerine demiryolu ile bağlamak için yüzden fazla köprü ve bir o kadar da tünel yapmak gerekiyordu. Daha batıda Baykal Gölü'nün yarattığı büyük boşluk olduğu gibi duruyordu. Gölün güney ucu çevresinde 260 kilometrelik demiryolu döşenmeden önce iki yüz köprü yapılması, kayalar içinde otuz üç tünel kazılması ve gölün dimdik kayalar halinde yükselen kıyısında düzinelerce yol yapılması gerekliydi.[24] Witte'nin Sibirya Demiryolu Komitesi, demiryolunu 1900'ün sonundan önce açmak taahhüdünde bulunduğundan ve bu iki parçanın en az beş yılda tamamlanacağını bildiğinden, Sretensk ile Khabarovsk'u birleştirmek için nehir gemileri ve kızaklar kullanılmasına ve Baykal boşluğunun da vapurla geçilmesine karar verdi.

Baykal Gölü'nün doğu ve batı kıyılarını birbirine bağlayan Rus planının merkezinde yaklaşık yüz metre boyunda dört bin tonluk dev buzkırıcı buharlı feribot *Baikal* bulunuyordu. 1896'nın ilk yarısında İngiliz Armstrong, Mitchell ve Ort. tarafından yapılan *Baikal*'ın üç adet 1250 beygir güçlük motoru vardı ve yirmi sekiz dolu yük vagonu taşırken doksan santim buzun arasından kendine yol açabilirdi. İngiltere'den Listveniçoe'deki limana tüm parçalarının taşınması iki buçuk yıl sürdüğü için *Baikal* 1900 ilkbaharına kadar hizmete giremedi. Bir kere suya indirilince gerçekten görülecek bir manzaraydı, batı teknolojisinin Sibirya'nın içlerine giren ilk anıtıydı. İngiliz John Fraser, *Baikal*'ı 'hiç güzel bulmamış ve yüzen bir samanlığa' benzetmişti ama ulusal gurur ve geminin göreceği hizmete saygı nedeniyle onun 'dünyanın en olağanüstü gemilerinden biri' olduğunu söylemişti.[25]

Lokomotifler, yolcu ve yük vagonları ve sekiz yüz yolcusuyla *Baikal* buzlara, sise ve şiddetli yaz fırtınalarına göğüs gerdiyse de, demiryolunu planlayanların umdukları kadar başarılı olmadı. Gölün iki tarafında biriken mallar daha sonra bütün hat boyunca yayılmaya başlamıştı. Bir ara yedi bin yük vagonu içinde on binlerce ton yiyecek çürümüştü. Rus Savaş Bakanlığı Boxer İsyanı sırasında Uzakdoğu'ya yüz yirmi bin asker gönderince Baykal Gölü çevresindeki birik-

me bütün demiryolu boyunca bir kaos yaratmıştı.[26] Witte ve Sibirya Demiryolu Komitesi, *Baikal* gemisinin yerine gölün güney ucu çevresinde bir hat yapılmasına karar verdi.

Baikal deneyimi ile yaratılan tıkanıklık, Trans-Sibirya planlamacıları kısa vadeli tasarrufa önem vermeyip demiryollarını doğru spesifikasyonlara göre yapmış olsalardı, önlenebilecek sorunların sadece bir örneğiydi. Yapımcılar daha kolay ray döşemek ve daha ucuza mal etmek için Batı'da kullanılan rayların yarısı ağırlığında raylar seçip bunları daha geniş aralıklı traversler üzerine yerleştirmişlerdi. Esas araçları tahta kürekler ve tekerleksiz el arabaları olan insanların daha az toprak taşımaları için demiryolunun geçtiği yolu Batı'daki karşıtlarına göre daha dar ve alçak tutmuşlar, virajları daha sert yapmışlardı. Demiryolu açıldığı adan itibaren hafif raylar bükülmüş, drenajı yapılmamış yerlerde konulan traversler gevşemiş ve Trans-Sibirya lokomotifleri beklenenden çok çabuk eskimiş, öfkeli bir makinistin, 'bahar yağmurlarından sonra trenler raylardan sincaplar gibi kaçıyorlar' demesine neden olmuştu.[27] Trans-Sibirya'nın işletmeye açılmasının ilk yılında günde yaklaşık olarak üç kaza olmuş, doksan üç yolcu ve demiryolu çalışanı ölmüştü.[28]

Makinistler kazaları azaltmak için trenlerini çok ağır sürüyorlardı. Krasnoiarsk ile İrkutsk arasında trenler tarifesiz çalışıyor, genelde 1072 kilometrelik yolculuğu dört günden uzun bir sürede tamamlıyorlar ve daha doğuya gittikçe daha da ağırlaşıyorlardı. Bir yolcu şöyle yazıyordu: Makinistin lokomotiften atlayıp çiçek topladığını, sonra yoluna devam eden trene yetiştiğini görmüştüm!"[29] Baykal halkası da tamamlanıp Baykal boşluğu 1905'te kapandığında bir demiryolu uzmanının hesabına göre, Moskova ile St. Petersburg arasında 1840'ta yapılan eski Nikolaevskaya Demiryolu hâlâ Trans-Sibirya'dan otuz kere daha çok trafik yükü taşımaktaydı.[30]

Kaynak, emek, yaşam ve para bakımından Trans-Sibirya Demiryolu müthiş masraflı olmuştur. Demiryolunu on yıla sığdırmak için yetmiş bin işçi iki milyon metre küp toprak kaldırmış ve yüz bin dönüm orman kesmiştir. Hat Mançurya'ya uzanmadan ve Baykal Gölü kıyısındaki kısım yapılmadan tahminlerden iki kat fazla para harcanmış ve bir uzmanın tahminine göre Trans-Sibirya Demiryolu 'tarihte o güne kadar en pahalı barış zamanı girişimi' olmuştur.[31] Ancak bu büyük harcamalar Witte'nin hayalindeki demiryolunu yaratmış değildi. Rusya 1900 yılında Trans-Sibirya'nın açılışını gururla ilan etti. Gerçi şimdilik, Amur Buharlı Seyrüsefer Şirketi gibi gösterişli adı olan bir şirketin, nehir gemileri operasyonunun önemli bir halkasını oluşturmaktaydı. Rusya, Trans-Sibirya'nın Mançurya bağlantısını 1903'te tamamlayana kadar, buharlı gemiler, Sibirya yolculuğunun, lokomotifler ve yemekli vagonlar gibi bir parçası olarak kalmıştır.

30

Amur Nehir Gemileri ve Rusya'nın Mançurya Bağlantısı

Üçüncü Aleksandr ve Bakanlar Kurulu, Trans-Sibirya Demiryolu'nun 'Urallar'dan Pasifik Okyanusu'na kadar sürekli bir hat'[1] olarak yapılmasını istediklerinde, Witte'nin selefi Vişnegradski'nin, Sibirya'nın nehir ulaşım yollarını bağlamak üzere doğu-batı demiryolu hatları inşa etme planını reddetmişlerdi. Ancak Witte ile Sibirya Demiryolu Komitesi, Sretensk'i Khabarovsk'a bağlamak için Amur Nehri kıyılarındaki engebeli araziye ray döşemenin ne kadar güç olacağını anlayınca bu kararı bir daha gözden geçirmek zorunda kaldılar.[2] Bu çok büyük inşaat sorunlarının en kolay ve belirli çözümü Trans-Sibirya Demiryolu'nu Mançurya'daki Çin topraklarından geçirmekti, ancak bundan önce iki devlet arasında çok hassas diplomatik pazarlıklar yapılması gerekiyordu ki, Witte bunların, işin on yılda bitirilmesini sağlayacak zamanda tamamlanamayacağından emindi. Mançurya bağlantısı kurma görüşmeleri tamamlanana kadar o ve Ulaştırma Bakanlığı'ndaki arkadaşları, Sretensk'i Khabarovsk'tan ayıran Şilka ve Amur nehirlerinin 1400 millik bölümünde yolcu ve yük katarlarının buharlı gemilerle taşınmasına karar verdiler.

Kuzey Avrasya'da yol olarak nehirleri kullanmak tarih öncesi zamanlardan kalma bir yöntemdi. Sibirya'nın seyredilebilir nehirleri uç uca eklendiği takdirde dünyanın çevresini kuşatacak kadar uzundu ve eski günlerde insanlar yolu izi olmayan taygaları bu nehirler aracılığıyla geçebilmişlerdi. 1770'lerde Büyük Sibirya Yolu yapıldıktan sonra bile yazları, Sibirya yolcu ve mallarının çoğu nehir mavnalarıyla taşınmışlardı. Göçmenler, mahkumlar ve üzerlerinde yağlı koyun postu, uzun deri çizme, basma entari ve solmuş siyah pantolon olan o insan kalabalığı, demiryolundan önceki günlerde yollarına hep nehirlerden devam etmişlerdi.

Sibirya'nın batı sınırı olan Çeliabinsk'ten Transbaykal'ın doğu ucu olan Sretensk'e 4800 kilometre ray döşendikten sonra bu yolcular, nehir teknelerinden, üzerlerinde, 'on iki at ya da kırk üç kişi alır' yazılı Trans-Sibirya'nın o kaba saba vagonlarına geçmişlerdi. New

Englandlı rahip Francis Clark 1900 yazında Sibirya'yı geçtiğinde gördüklerini yazarken şöyle diyor: "Eğer beşinci sınıf vagonlar varsa, altıncı ve yedinci sınıf insanlar da vardı. Bunların çoğu paçavralar içindeydi ve içlerinde kadife elbiseler giyenler çok azdı." Clark yolcuların pisliklerine özellikle de, 'doğduklarından beri yıkanmadıklarından üzerlerindeki o pislikle dolaşan yarı çıplak çocuklara' çok şaşmıştı.[3] Bir rastlantı sonucu girdiği dördüncü sınıf vagonundan kaçacağı dört gün içinde Sibirya'nın göçebelerinin herhangi bir New Englandlı rahibin hayal edebileceğinden çok aşağı bir yaşam düzeyinde olduklarını öğrenmişti.

Vladivostok yolcuları Baykal Gölü'nün 1120 kilometre doğusunda, İmparatorluk Rusyası Ulaştırma Bakanlığı'nın 1900'de yayınladığı resmi Büyük Sibirya Demiryolu Rehberi'ne göre, 'Transbaykal'ın en canlı merkezi' olan Sretensk'te trenden inip nehir gemilerine binerlerdi. 18. yüzyıl sonunda cezaevi olarak kuruluşundan sonraki yüz yıl, Sretensk'e, iki kilise, iki okul, bir değirmen, bir tabakhane, doksan ton sabun üreten bir fabrika ve yılda yaklaşık yedi milyon rublelik (3.500.000 dolar) bir ticaret hacmi getirmişti.[4] Ancak servet kasabanın görünüşünü değiştirmediğinden 1900'de büyükçe bir doğu Sibirya köyünün tüm ilkelliğine sahipti. Strensk'e batıdan gelen İngiliz gazetecisi John Fraser gördüklerine burun kıvırarak, "Her nasılsa tozlar arasında kurulmuş bir iki samanlık," diyor.[5] Başkaları Sretensk'i sefil hanlarında, yolcuları orada gereğinden fazla kalmaları için ikna edecek hiçbir şeyi olmayan 'melankoliye tutulmuş bir çukur' olarak tanımlamışlardır.[6]

Sretensk'te doğuya doğru yollarına devam edecek olanlar, Amur Buharlı Seyrüsefer Şirketi'nin teknelerine ve düz altlı mavnalarına binerlerdi. Şirket birinci ve ikinci mevki yolcularına kamaralar sunarken 'üçüncü mevki yolcuların gemilerin ve mavnaların güvertelerinde, tenteler altında' seyahat edeceklerini duyuruyordu.[7] Fraser 'bu karmakarışık güruhun (üçüncü mevki yolcuları), ellerinde yorganları, giyecek torbaları, ekmek somunları, bir çaydanlık ve çoğunlukla yanındakinin yüzüne çarpan iri kuyruklu kurutulmuş bir balıkla', birinci ve ikinci mevki yolcular binip eşyaları ambarlara yerleştirildikten sonra, alt güverteye doluştuklarını yazar.[8] Rahip Clark da aynı yıl 'her köşeye sıkıştırılmış sarı saçlı bebeklere... güvertede iki insan ayağının basmadığı boş bir nokta olmamasına' şaşar.[9]

Bir kere yola çıkıldıktan sonra Sretensk ile Khabarovsk arasındaki bu yolcular ellerinde kaçıncı mevki bileti olursa olsun kendilerini hiç beklenmedik yol arkadaşları arasında bulurlar. Fraser birinci mevki salonunda birlikte yemek yediği insanların tavırlarından bahsederek, "Titiz İngilizler'in bunu iğrenç bulacaklarından eminim," der. "Masadaki en seçkin kişi bir Tatar albayıydı... o da elleriyle yiyor ve bir Meksikalı kovboy gibi ağzından salyalar saçılıyordu." Bu yetmezmiş gibi Fraser'ın Sibiryalı bir okul müfettişi ile paylaştığı kama-

rası geminin yemek salonundan daha berbattı. "Bizim kamaramızdan daha temiz ahırlar görmüşümdür. Geceleri boynumdan içeri giren, yüzümde dolaşan ve kollarımda gezintiye çıkan yaratıklar vardı."[10] Amur yolculuğunu kuraklık yüzünden azalan nehir sularında gemiler işlemediği için kendisini bir romorkörün çektiği düz altlı bir mavnada bulan bir yolcu da şöyle yazıyor: "Birinci mevki, içinde ayakta güç durabildiğim küçük bir kamaraydı. Yemekler hiç görmediğim ve hayalime bile getiremeyeceğim şeylerden oluşuyordu."[11]

Amur gemileri sık sık nehrin sığ kanallarını dolduran kumlara oturuyordu. Birkaç saatlik bir çekme ve itme işleminden sonra kurtulan geminin birkaç kilometre sonra aynı şeyle karşılaşması çok olağandı. Mark Twain'in sözlerini büyük bir zevkle aktardığı Mississippi Nehri kaptanları, teknenin dibi ile nehrin dibi arasında 'buzlu bir sürahinin teri' kadar bir aralık olduğu takdirde kum birikintilerini aşabileceklerini iddia ederlerdi.[12] Teknelerini kumluklara oturtma sıklığına bakılırsa Amur Buharlı Gemi Seyrüsefer Şirketi kaptanları da her dönemeçte Mississippili karşıtlarını geride bırakmaya çalışmaktaydılar. Yolculuğu küçük bir özel gemiyle yapan bir yolcu şöyle diyor: "Sular alçaldığı zaman Amur'dan geçmek ince bir buz tabakası üzerinde kayak yapmak kadar heyecanlıdır."[13]

Şilka ve Amur nehirlerinin açık olduğu 140 gün dışında yolculuk yapanlar donmuş nehrin üzerinde kızaklarla giderlerdi. Sadece ara istasyonlarda atları değiştirmek üzere durulan bu yolculuklarda demiryolunun iki ucu arasındaki mesafe en az yirmi günde alınırdı. Serüven düşkünü Amerikalı mühendis Lindon Bates şöyle diyor: "Rus yollarının kuralı, yol ne kadar kötü olursa olsun yolculuğa hızlı başlamak... ve atlar ne kadar yorgun olurlarsa olsunlar, dört nala bitirmektir." Bates bu yolculuğun kalbi zayıf olanlara tavsiye edilmeyeceğini de bildirmişti. Hava gece gündüz demeden insan organizmasına sürekli bir saldırı içindeydi. "Soğuk o kadar fazlaydı ki, insanın soluğu camlarına yapışıp mat bir tabaka buz oluşturduğundan gözlük takmam imkânsızdı. Bir an için bile açıkta kalan parmaklar donar ve hiçbir işe yaramazdı ve insanın elini açması başlıbaşına bir ıstıraptı."[14]

Pek az yolcuda Bates'in dayanıklılığı ya da 'ayışığında kızakla gitmenin en parlak bir yıldızın bile veremeyeceği bir zevk' olduğunu söyleyen Hampsteadli İngiliz Lionel Gowing'in hevesi vardı. Gowing 1880'lerde yaptığı bir yolculukta Sibirya'nın sıfırın altındaki kırk derecelik soğuğunu kızağındaki donmuş çorba, et ve sütler arasında sallanarak geçirmeyi 'canlandırıcı' bulmuştu.[15] Onun kadar zevk alamayan pek çok yolcu Sretensk ile Khabarovsk arasındaki bu yolculuğu nehrin seyrüsefere açık olduğu aylarda yapmayı yeğlerlerdi.

19. yüzyılda iki kent arasında bulunan kırk iki köyden önemli olanı, Nikola'nm 1891'de ziyareti anısına dikilmiş dev bir zafer kemeri olan Blagoveşçensk'ti. 1856'da kurulmuş olan Blagoveşçensk 1880'lerde nüfusu üç binken 1900'de otuz bine ulaşmış büyük bir Si-

birya kentiydi. Bu artışın nedeni yakınlardaki Zeia Nehri'nde altın bulunmasıydı. Blagoveşçensk'de bir altın kentinin yüksek fiyatları ve belirgin savurganlığı görülüyordu. Kentin her tarafında tek katlı kütüklerden yapılma barakaların arasında tuğladan yapılma yüksek kamu binaları varsa da, kentte Kuzey Amerika'daki karşıtlarının o canlılığı yoktu. Rahip Clark, "Burası büyük ve zengin bir köy. Rusya'nın Asya'daki kentleri arasında en büyük fırsatlara sahip olan bir yer," diyor.[16] 1900 yılında bu fırsatların nasıl kullanılacağını veya Blagoveşçensk'in gelişmesinin ne yönde olacağını bilen yoktu.

Rusça anlamı, 'mutlu haber' olan Blagoveşçensk, 1900 Boxer Ayaklanması sırasında, Avrupa'da, nehrin Çin kıyısından isyancıların ateş etmesi üzerine heyecana kapılan Kossak garnizonunun bütün Çinli işçileri öldürmesi gibi 'kara bir suç' ile tanınmıştı. Kossaklar Pekin'de böyle bir kıyımın yapıldığı söylentileri üzerine binlerce işçiyi süngüleriyle nehre döküp boğmuşlardı. Batılı gözlemciler Rus hükümetinin katilleri cezalandırmaktaki isteksizliği karşısında dehşete düşmüşlerdi. Fraser, Avrupalı yolcuların yabancı ülkelerdeyken pek kolay edindikleri o ahlaki öfkeyle, "Bu zavallı Çinliler'in boğulması Blagoveşçensk'e hiç unutulmayacak bir damga vurmuştur," diye yazıyor.[17]

Sretensk'ten gelen nehir gemileri Blagoveşçensk'ten sonra Khabarovsk'a varmak için daha altı yüz mil giderlerdi. Khabarovsk'ta yaşayanların dörtte biri Koreliler ve Çinliler'di ve kentin erkek nüfusu kadınların üç katıydı. Kentin ilk bankası 1899'da açılmıştı ve Khlebnikov adındaki bir Rus tüccarının ürettiği yerel şarap, kötü ve çok pahalıydı. Khabarovsk'tan geçen bir yolcu şöyle yazıyor: "İnsansız vadileri, çok geniş ve taş döşenmemiş sokakları, geniş kışlası ve kamu binalarıyla kent ıssız ve durgun bir görünüşe sahipti."[18] Resmi Büyük Sibirya Demiryolu Rehberi de gerçekleri açıkça dile getirmektedir: "Konforlu barınakların olmaması ve en gerekli maddelerin pahalılığı nedeniyle Khabarovsk'ta yaşam koşulları çekici değildir."[19]

Amur Nehri buharlı gemileri Sretensk ile Khabarovsk arasında yolcu taşımaya devam ettikçe Trans-Sibirya'nın tarifesi de ancak bir umudu dile getirmekten başka bir şey olamıyordu. Vladivostok'tan tren ve nehir yoluyla otuz sekiz günde Moskova'ya ulaşan Rahip Francis Clark, "Yolculuğun süresi hakkında bir tahmin yürütmek imkânsızdır ve on beş günlük bir yanılma bile olabilir," diye yazıyor. Bir lokomotifin ateşçisinin kömürleri ahşap bir köprüye boşaltıp yangın çıkarması sonunda otuz altı saatlik bir gecikmeden sonra, "Yolculuğun üç dört hafta yerine üç dört ay sürebileceğini rahatlıkla söyleyebilirim,"[20] diyor.

Trans-Sibirya Doğu ile Batı'yı bağlayacaksa, Clark'ın şikâyet ettiği bu belirsizliklerin düzeltilmesi gerekirdi. Bu nedenle Witte, Amur Nehri yolunun 560 kilometrelik kısmını ortadan kaldıracak ve daha az engebeli bir araziden geçecek 1.5 kilometrelik Mançurya demiryolunu inşa etmek hakkı için Çinliler'le görüşmelere başlamıştı. Trans-

Sibirya'nın Mançurya bağlantısı, Ruslar'a bu ülkeye hâkim olmayı, Kore'de bir köprübaşı tutmayı, Sarı Deniz kıyılarında bir Uzakdoğu limanı kurmayı ve Amur Nehri gemi yolunun yerine demiryolu getirmeyi sağlayacaktı.

Witte dünyanın en ileri gelen devlet adamları ile Rusya'nın en yüksek düzey saraylılarının 1896 baharında II. Nikola ile İmparatoriçe Aleksandra'nın taç giyme törenleri için Moskova'da toplanmaları sırasında konuyu Çin İmparatorluğu'nun ilk şansölyesi ve Çin'in ana kraliçesinin İmparatorluk Rusyası Sarayı'ndaki temsilcisi Li Hung Chang'a açtı.[21] Li mayıs sonu gelmeden Witte'nin önerilerini kabul etti ve karşılık olarak Japonya'ya karşı bir ittifak istedi. Böylece demiryolunun gerekçesi Japonlar'ın Çin'e saldırmaları halinde Rus askerlerinin kısa bir sürede doğuya kaydırılmaları olacaktı. Li demiryolunun Rus sahipliğini saklamak için Çin'in demiryolunun geçtiği yerlerde tanıyacağı seksen yıllık hakkının Rus-Çin Bankası'na verilmesinde ısrar etti. Banka İmparatorluk Rusyası Maliye Bakanlığı'nın kontrolündeydi ama başkanı Çinli bir diplomattı.[22] Witte bu onaya karşılık olarak Rus-Çin Bankası aracılığıyla üç milyon rublelik altını rüşvet olarak verdi ve bunu demiryolu yapım maliyetine attı.[23]

Li'nin anlaşması diplomatik belgelere geçtikten sonra Ruslar, Çin Doğu Demiryolu'na başladıkları zaman hiç beklenmedik sorunlarla karşılaştılar. 1899 yazında Mançurya'da veba başladı ve salgının kontrol altına alınabilmesi için bölgeye bilim adamlarının, hekimlerin ve kamu sağlığı uzmanlarının taşınmaları gerekti. Hastalıkla baş edildiği anda Çin'de 1900 ilkbaharında Boxer İsyanı başladı ve Ruslar'ın Çinli işçileri yeni döşenen 800 kilometrelik demiryolunu bozdular. Ruslar Mançurya ile Rus sınırı arasındaki son doğal engel olan Büyük Kingan Dağları'nda 3.5 kilometrelik bir tünel açarlarken 1901 yazında yeni bir veba ve arkasından 1902'de Asya kolerası başgösterdi.[24] Ruslar 1903 Şubatı'nda Çin Doğu Demiryolu'nu trafiğe açtıklarında Trans-Sibirya Demiryolu'nun tümü için ödedikleri paradan on bir milyon ruble daha fazla ödediklerini gördüler.[25] Ancak Mançurya'nın denetimini ele geçirmek isteyen II. Nikola ile Rus devlet adamları bu harcamanın yerinde olduğu kanısındaydılar. Şimdi Moskova'dan Baykal Gölü'nün batı kıyısına ve gölün doğu kıyısından Vladivostok'la Sarı Deniz kıyısında yeni kurulan Rus deniz üssü Port Arthur'a doğrudan doğruya bir hat uzanıyordu. Sadece gölün güney ucundaki bağlantı eksik kalmıştı. O da yapıldığında Witte'nin Baltık Denizi'nden Pasifik'e uzanan demiryolu hayali gerçekleşmiş olacaktı.

31

Baykal Gölü

İlk insanların ortaya çıkmasından hemen hemen yirmi beş milyon yıl önce bir dizi sismik olay Sibirya'nın ortasında Baykal Gölü'nü yaratmıştır. 6. yüzyılda oralarda yaşayan Kurikanlar'ın dilinde 'çok su' anlamındaki adı, onların yerlerine geçenlerin dilinde 'doğal deniz' (Buryatlar'da *baygal-dalay*) ve 'zengin göl' (Yakutlar'da *bay kel*) olmuştur.[1] Çevresinde yaşayan herkes tarafından 'kutsal deniz' sayılan gölün adaları eskiden beri tapınma yerleri olarak kullanılmıştır. Baykal Gölü, İngiltere adası kadar büyük bir boşluğu doldurur, elli mil eninde ve bir mil derinliğindedir. Yeryüzünün en derin tatlı su gölü olan Baykal, 12.162 mil kare yüzölçümüyle Belçika'dan büyüktür ve 5513 mil küplük suyu dünyadaki tatlı suların beşte birini oluşturur. Çevre dağlardan üç yüzden fazla nehir ve derenin boşaldığı gölden bir tek nehir, büyük Angara Nehri çıkar. Angara'ya Baykal Gölü'nden her dakika, bir milyon metre küp su boşalırsa da, Rus bilim adamları bütün gelen suların durdurulması halinde bile gölü boşaltmak için beş yüz yıl gerekeceğini hesaplamışlardır. Bir başka tahmine göre dünyanın bütün büyük nehirlerinin bir yıl boyunca akan suları Baykal Gölü'nü ancak doldurabilir.[2]

Ruslar 17. yüzyılın başlarında Sibirya'yı geçmişler ama Baykal Gölü'nü görmemişler, hatta varlığından bile haberdar olmamışlardır. Onların yolu daha kuzeyde, taygayı tundradan ayıran çizgi olduğundan ancak Pasifik'e vardıktan sonra keşfettikleri toprakların güneyine yönelmişler ve Buryatlar'la Yakutlar'ın bu 'kutsal deniz'lerine rastlamışlardır. Baykal'ın suyunu ilk içen Rus, 1643'te Buryatlar'dan kürk toplamaya giden yetmiş beş Kossak askerinin başındaki Yüzbaşı Kurbat İvanov'dur.[3] Bundan kısa bir süre sonra Baykal Gölü ötesinde yapılan araştırmalarda bir zamanlar tahıl ekilen sulanmış topraklar bulunmuştur. Bu keşif Poiarkov ile Khabarov'u, Amur Nehri ötesindeki Dauryalılar'ın topraklarında tahıl bulacaklarına inandırmıştı.[4]

Bir tarih ve jeolojik çelişkiler yumağı olan Baykal Gölü, derin esrarlarını çözmek için uğraşan bilim adamları ve mühendisleri şaşırtmaya devam etmektedir. Yüksek İsviçre Alpleri'nde bulunan bitki çeşitlerinin Asya'nın ortasında denizden sadece beş yüz metre yükseklikte ne işleri vardır? Ve bu kadar tatlı ve soğuk suyu olan ve Kutup Dairesi'nden 1120 kilometre kadar güneyde bulunan gölde klorofil deposu olan tropik süngerler nasıl yaşamaktadırlar? Başka göller

bir milyon yıl kadar yaşayıp toprakla doldukları halde Baykal nasıl onlardan yirmi beş kat daha yaşlı olabilmektedir? Dipteki toprak birikimi beş milse de (yani Everest'i gömecek kadar) nehir sığlaşacağına genişlemektedir.[5] Dünyanın en yaşlı gölü olan Baykal'da dünyanın son yirmi beş milyon yılında evrim geçiren su bitkilerine ve hayvanlarına rastlanılmaktadır. Göl her düzeyinde dünyanın bütün bilim adamlarını şaşırtan bir zooloji ve botanik harikasıdır.

Baykal Gölü'nde iki bin beş yüz hayvan ve bitki türü vardır ki, bunların yarısından fazlası dünyanın başka yerinde bulunmaz. Bunların arasında ağırlığının yarısı yağ olan yağbalığı *golomianka* da vardır. Yanardöner renkli, yarı şeffaf ve Baykal yerlileri tarafından tedavi edici niteliklerinden dolayı çok değer verilen *golomianka* sürüler halinde değil, tek yaşar ve canlı yavru doğuran birkaç balıktan biridir. Boyu iki milimetre kadar olan kabuklu *epischura* da öyledir. Baykal suyunun bir metre karesinde bu küçük çöp-yiyenlerden üç milyon kadar sayılmıştır ve göl olağanüstü berraklığını bu hayvanların alg ve bakterilere çok düşkün olmalarına borçludur. Bilim adamları Baykal'ın suyunun çok saf olduğunu ve gölün ortasından alınan su, laboratuvar kabına konulunca camdan mikrop aldığını söylemektedirler. *Epischura*'nın kirliliğini gidermesi sayesinde Baykal Gölü'nün en diplerine kadar canlılar yaşamaktadır. Oysa Afrika'nın büyük Tanganyika Gölü'nde canlılar ancak yüzeyin ilk iki yüz metresinde yaşayabilmektedirler.[6]

Baykal Gölü'nün parlak mavi suları bir anda mora dönebilmekte ve dalgalar iki üç metreye yükselebilmektedir.[7] John Fraser gölün pek sık rastlanılan fırtınalarından birini yaşadıktan sonra, "İnsan sadece Baykal'da sonbahardayken kalbinden dua etmeyi öğreniyor," demektedir. Kendisi gölde yolculuğa eylül ayının 'şahane bir öğleden sonrasında... çevredeki dağlardan inen bulutların geminin yelkenlerini Valkyrie çığlıklarıyla doldurduğu' bir sırada başlamıştı.[8] Rüzgârlar *Baikal* gemisini saatlerce önüne katıp kovalamış, sonra Baykal Gölü'nü bu kadar karmaşık yapan doğal olguların biriyle fırtına başladığı gibi aniden sona ermişti.

1901'de bu tehlikeli gölün güney ucunda bir demiryolu inşa etmek görevi, 'güç işleri kolaylarına tercih eden dinamik bir mimar ve mühendis'[9] olan Aleksandr Pertsov'a verilmişti. O günlerde bir bürokratın dediği gibi bu Baykal hattının 'Rus İmparatorluğu'nda günümüze kadar yapılan demiryollarının en güçü'[10] olduğunu söylemek belki de bir abartmaydı, ama işin bir demiryolu yapımcısı olarak Pertsov'un yeteneklerini sınırına kadar zorladığı kuşkusuzdur. Bu 260 kilometrelik demiryolu için her kilometre boyunca yüz bin kübik yarda taş ve toprak kaldırılmış, dimdik yamaçlarda dinamitle yollar açılmış, toplam sekiz kilometre uzunluğunda otuz üç tünel kazılmış ve iki yüzden fazla köprü yapılmıştır.[11]

Pertsov üç yıllık bir çalışmadan sonra Trans-Sibirya Demiryo-

lu'nun bu son kısmını, Ruslar'ın 1905'te Mançurya'da Japonlar üzerine sefer yapmak için gerekli asker ve malzemeyi göndermelerine imkân verecek şekilde 1904 sonbaharında açtı. Artık Baltık'tan Pasifik'e tarihte ilk kez trenle gidilebiliyordu. Avrupa Rusyası'ndan Uzakdoğu'ya insan ve malzemeyi üç haftadan az bir sürede nakleden Trans-Sibirya Demiryolu, bir İngiliz yorumcusunun sözleriyle, 'gücünün ve öneminin henüz hesaplanamadığı politik bir silah' olmuştu. Ruslar şimdi kendi kendine yeterli bir imparatorluk kurabileceklerdi. Aynı yazar şöyle diyor: "Rusya şimdi kendisine yeter bir devlet olmuştur, Çanakkale ya da İstanbul boğazına ihtiyacı yoktur (imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna mal, silah ve asker nakletmek için). Bu Rusya'ya öyle bir ekonomik güç verecektir ki, Rus devleti bugüne kadar hiçbir devletin erişemediği bir güce erişecektir."[12]

Fransa'nın gelecekteki dışişleri bakanlarından biri de hayranlıkla, "Amerika'nın keşfi ve Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra tarih bundan daha önemli, ya da bu kadar doğrudan ya da dolaylı etkisi olan başka bir girişim kaydetmemektedir," diyecektir.[13] Kuzey Amerika kıtasındaki Amerika Birleşik Devletleri gibi Rusya da artık Baltık'tan Pasifik'e kadar Avrasya'yı yönetme kaderi olarak gördüğü misyonunu gerçekleştirmeye çalışacaktı. Bir Rus gazetecisi "Sibirya Rusya içindir. Sibirya... Rusya'mn kendisidir," diyordu.[14] Yeni bir çağın başlamak üzere olduğu anlaşılıyordu ve on beş yıl önce Ulaştırma Bakanlığı'nın resmi gazetesinde bir editörün dile getirdiği vizyon gerçekleşmek üzereydi. Yazı şöyleydi: "Hun ve Moğollar'ın Avrupa'ya uzanan yolları yeniden açılacaktır. Bu yollarda buharlı lokomotifler düdüklerini çalarak ayı, samur ve altın ülkesine yaşam ve kültür getirecektir!"[15]

Ancak kültürden ve iş dünyasından önce kaderde savaşın gelmesi vardı. Baykal bağlantısı tamamlandığı anda Rusya'nın orduları Uzakdoğu'da Japonlar'la savaşa tutuşmuşlardı. Trans-Sibirya Demiryolu'nun, Rus askerinin Asya'da hâkimiyetini sağlayacağından korkanlar, çarın ordularının çok eksikleri olduğunu görünce şaşacaklardı.

32

"Zaferle Biten Küçük Bir Savaş"

Trans-Sibirya Demiryolu'ndan önceki günlerde Rus çarları Sibirya'nın Uzakdoğu'daki topraklarını birkaç dağınık garnizon ve Kossak alaylarıyla savunmuştu. 18. ve 19. yüzyılların büyük bir bölümünde Çin'in dikkati başka bir yöne çevrilmişti ve 20. yüzyılda büyük bir güç olacak Japonya, 1860'lara kadar içine dönük olarak yaşamıştı. Asya'da Ruslar'ın çıkarlarına tek tehdit, Hindistan'daki sağlam yerlerinden Afganistan'a uzanan ve Çin işlerinde önemli bir rol oynamak isteyen İngilizler'den gelmekteydi. Ancak bu yeni köprübaşlarına karşın İngilizler Sibirya'ya doğrudan doğruya bir tehdit oluşturacak durumda değillerdi. Modern savaş yöntemlerini bilmeyen ve kendilerine karşı büyük bir saldırı düzenleyemeyecek kadar az sayıda olan yerliler karşısında Ruslar, Sibirya'daki durumlarının sağlam olduğuna inanıyorlardı.

1880'lerde Çin yerleşimcileri kuzey Mançurya'ya akın akın gelmeye başladıkları zamana kadar Uzakdoğu'daki sınırlı savunma Rus çarlarına yetmişti.[1] O tarihten sonra eğer Çinliler sığ Amur'u geçerek Sibirya'ya yayıldıkları takdirde ileri karakollarının ne kadar yetersiz kalacağını düşünmeye başladılar. Genelkurmaydan bir albay, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin 1891'deki bir toplantısında, "Mançurya'da on milyondan fazla Çinli ve bütün Sibirya kıyılarında yüz binden az Rus var," diyordu.[2] Dinleyicilerinin dikkatini çekmek için abartılı da olsa bu sözler bir zamanlar Batu Han'ın ordularını Rus topraklarına getirmiş olan eski Asya tehlikesi korkularını yeniden uyandırdı. Çin ve Japon orduları modernleşmeye başlayınca Rusya'da çok kimse Batı uygarlığını yıkmak üzere yeni bir Moğol ordusunun oluşmakta olduğundan korkmaya başladılar.[3] Rus şairleri doğuda yankılanan yeni Hun ordularının 'demirden ayak seslerini' duymaktan söz ettiler. Sembolist Valeri Briusov bunların ilerlemesinin, 'şair ve düşünürleri, inanç sahiplerini katakomblarda, çöllerde ve mağaralarda' saklanmaya zorlayacağı uyarısında bulundu. Her şey 'bir iz bile bırakmadan yok olabilirdi.'[4]

III. Aleksandr'ın tedbirliliği ve Witte'nin, emperyalist girişimlerin tehlikesi konusundaki uyarıları, Rusya'nın en ateşli yayılımcılarının Sibirya'nın sınırlarına erişmelerini önlemişse de, Trans-Sibirya De-

miryolu'nun yapım kararında Asya'nın 'sarı dalgasını' geriye itmek kaygısı önemli bir rol oynamıştı. Daha kaygısız insanlar çarı, Japonlar'ın Kore ve Mançurya'da istedikleri toprakları ele geçirmesi için teşvik ettiklerinde Witte, "Rusya'nın doğudaki misyonu koruyucu ve eğitici olmalıdır," demişti. "Rusya'nın etki alanında bulunan doğusundaki toprakları başka devletlerin aşırı politik ve sömürgeci iddialarına karşı korumak Rusya'nın doğal görevidir."[5] Witte İngiltere'nin Çin'e müdahalesini protesto edip Japonya'nın Asya kıtasında bir köprübaşı elde etmesini kaygıyla karşılayabilirdi, ama diplomatik baskıları askeri güçle desteklemeye hazır değildi. Bir kere, Rus ekonomisinin düzene sokulması, bütçesinin denkleştirilmesi, Sibirya'daki yerinin sağlamlaştırılması gerekiyordu. Witte 1890'ların başında bu hedefleri elde etme çabalarını, ülkesini, Sibirya'nın güney sınırlarında hiç de uygun olmayan girişimlere sokarak riske atamazdı.

II. Nikola 1894 sonunda Rus tahtına çıkınca ne babasının Asya konusundaki tedbirliliğini, ne de Witte'nin imparatorluğun zaten sıkıntıda olan bütçesini daha güç duruma sokacak yabancı müdahalelerden kaçınma sağduyusunu paylaşıyordu. Witte daha önceleri Nikola'nın Uzakdoğu hakkındaki görüşlerinin şekillenmesine yardımcı olmuşsa da, çekingen öğrencisi kısa bir sürede babasının ve öğretmeninin akıllıca bulacaklarından çok daha saldırgan bir politikayı benimseyen tedbirsiz bir hükümdara dönüşmüştü. İmparatoru ile fikir ayrılığına düşen Witte, bir zamanlar 'entrikanın çirkin bir rol oynadığını' yazdığı devletinin içinde, kendi politik yaşamı için mücadele etmek zorunda kalmıştı.[6]

Ancak Witte'nin Trans-Sibirya Demiryolu'nu yapma taahhüdü kendisini Uzakdoğu politikaları içine çekecekti. Rusya'nın Mançurya'da Çin Doğu Demiryolu'nu inşa etmesini mümkün kılan görüşmeleri yaparken Witte bir darbede Çin'i zayıflatmış, Rusya'nın durumunu güçlendirmiş ve Japonya'nın Kore'de ve Mançurya'nın bazı kısımlarındaki tasarılarını tehdit etmişti. Rusya Mançurya'ya girmekle, Japonya ile bir savaşı kaçınılmaz yapacak bir çarpışma rotasına girmiş oluyordu.

Önce kendilerini sonra Çin'i düşünen yozlaşmış savaş beylerinin ve geleneklerle bağlı mandarenlerin aksine Japonya hükümdarları ve devlet adamları 19. yüzyılın son üçte birinde modern bir ordu ve onu destekleyecek bir sanayi temeli kurmuşlardı. 1900 yılında bir milyon askeri silah altına alabiliyorlardı ve Asya kıtasında yeni hak iddia ettikleri yerleri savunmak için güç kullanmakta duraksamıyorlardı.[7] Japonya bu çıkarları için 1894'te Çin'le savaşmış, Kore'ye ve Liaotung yarımadasına girmişti.[8] II. Nikola, sarayında, Rus etkinliğinin Japonya'nın ilhak ettiği Kore topraklarına yayılması konusunda konuşmalara izin verince iki ülke arasındaki gerginlik arttı.[9] Witte imparator hakkında, "Çok heyecanlı," diye yazıyordu. "Kafasının içinde binbir türlü fikir var."[10] Nikola Rusya'nın Uzakdoğu'daki kaderini daha ce-

sur terimlerle görmesini teşvik eden serüvenci çevresiyle ortak bir davada buluşmak için Witte'yi 1903'te görevinden aldı.[11]

Witte, bu yeni yola girmekle Rusya'nın geri dönülmeyecek bir adım attığına inanarak çarlık hükümetinden ayrıldı ve "Doğa koşulları, uzaklıklar, okyanuslar ve denizler hep Rusya'nın aleyhinde olduğu için Japonya ile silahlı bir çatışma büyük bir felaket olacaktır," uyarısında bulundu.[12] Uzakdoğu çok uzaktaydı ve Rusya'nın modern bir orduyu ikmal olanakları riske atılmaya değmeyecek kadar sınırlıydı. Nikola, "Ben Rusya ve Japonya arasında bir savaş istemiyorum ve buna izin vermeyeceğim," dedi.[13] Ona göre Japonya, kuzey Kore'deki ilgi alanını Rusya'ya bırakmalıydı ve sık sık 'küçük kısa kuyruklu maymunlar'[14] diye tanımladığı bu halka karşı Rusya'nın cömert hoşgörüsünden söz etmeye devam etti. Rus imparatoru böylece Uzakdoğu olaylarının St. Petersburg'dan yönetilebileceğine ve savaşın ancak Ruslar istedikleri takdirde olacağına inanmaya devam etti.

Witte'nin ve Savaş Bakanı General Aleksei Kuropatkin'in uyarılarına karşın II. Nikola ve danışmanları Japonlar'ın Rusya'ya saldırabileceği ya da Japonya ile savaşın imparatorluğun gücünü ciddi bir şekilde zorlayacağı olasılıklarını ciddiye almadılar. Witte daha sonraları, iki devlet arasındaki bir savaşta, çarın, 'Japonlar'ın paramparça edileceklerinden emin olduğunu' yazar.[15] Nikola'nın danışmanlarından bazıları Trans-Sibirya Demiryolu'nun Baykal çevresi kısmı dışında tamamlanmış olmasıyla Asya'da bir savaşın Rusya'daki iç karışıklıkları yatıştırabileceğine bile inanmaktadılar. Yüksek düzeyde bir memur, "Devrim dalgasını önlemek için zaferle bitecek küçük bir savaşa ihtiyacımız var," diye yazıyordu.[16] Nikola da huzursuz olan Kuropatkin'e, "Savaş savaştır, barış da, barış. Ama bu ikisini de bilememek durumu çok ıstırap verici," diyordu.[17]

Nikola ve danışmanları Rusya'nın gücünün Japonya'dan kat kat üstün olduğuna inandıkları için Japon Büyükelçisi'nin bütün kadrosuyla 1904 Ocak ayı sonlarında St. Petersburg'dan ayrılmasına ses çıkarmadılar. Ruslar henüz Uzakdoğu'da bir savaşı nasıl finanse edeceklerini planlamadıkları gibi, böyle bir savaşın gerektirdiği yerlere asker ve malzeme yığmaya da başlamamışlardı. Nikola'nın, Japonlar'ın aralarındaki konuları çözme konusunda Rusya'nın girişimini bekleyeceklerine inandığı anlaşılıyor. Oysa Uzakdoğu'da herhangi bir tehdide karşı samuray geleneklerini modern silahlara uydurmuş olan Japonlar'ın böyle bir şeye niyetleri yoktu.

Nikola ile İmparatoriçe Aleksandra 26 Ocak gecesi St. Petersburg'un Mariinskaya Meydanı'ndaki operada bir gösteriye gittiklerinde, Japon donanmasının Rusya'nın yeni yapılan donanma merkezi Port Arthur'a doğru yola çıktığını ve sekiz saat önce karanlıktan yararlanarak Uzakdoğu Filosu zırhlılarına saldırdığını bilemezlerdi. Rusya'nın Uzakdoğu Yüksek Komutanlığı saldırıyı başkente haber vermediği için, ilk haberler önce, Uzakdoğu'daki bir ticaret acente-

sinden St. Petersburg'daki merkezine telgrafla bildirildi. St. Petersburglu tüccar, telgrafı emekli olan Witte'ye götürdü, o da Rusya'nın şaşkına dönen savaş bakanına iletti.[18] Modern tarihte ilk kez Ruslar ve modern silahlı Asyalılar beyazların üstünlüğü efsanesini sınamak için karşı karşıya gelmişlerdi. Mançurya bağı ile Vladivostok ve Port Arthur'a bağları tamamlanan Tran-Sibirya Demiryolu, Ruslar için bu çatışmayı mümkün, Japonlar için de kaçınılmaz yapmıştı.

Japonlar'ın dikkatsizce savunulan savaş gemilerine ve hazırlıksız kara tahkimatlarına yaptığı saldırı Port Arthur'da on bir aylık bir çatışma başlatacak ve 20 Aralık 1904'te Rus komutanın kaleyi 'ancak birkaç gün' tutabileceğini bildirdikten sonra teslim etmesiyle sonuçlanacaktı.[19] Rus komutanı, on üç bin askeri, yüzlerce ton malzemesi, altı yüzden fazla sahra topu, 200.000 top mermisi ve 2.5 milyon tüfek ve makineli tüfek mermisiyle birlikte teslim olmuştu.[20] Ruslar küçümsedikleri bir düşmana sadece büyük bir kaleyi teslim etmekle kalmamışlar, bunu okyanusaltı kablolar, daha hızlı gemiler ve demiryolları ile birbirine sıkıca bağlanmış bir dünyanın gözleri önünde yapmışlardı. New York, Londra, Paris ve Berlin ilk kez olarak Uzakdoğu'da dün olan bir şeyden haberdar oluyorlardı. Dünya küçüldükçe Ruslar'ın Port Arthur'daki şerefsiz yenilgileri manşetlerde daha büyük olarak ortaya çıkıyordu. Modern tarihte ilk kez Asyalılar Avrupalılar'ı yenmişlerdi. Artık küçük olmayan ve zaferle bitmeyen Rus-Japon savaşı, St. Petersburg ve Moskova işçileri arasında devrimci bir huzursuzluk yaratırken kaput ve kışlık bot eksikliği (Avrupa Rusyası'ndan 1904 sonbaharında gönderilmiş, ama Uzakdoğu'ya savaşın sona ermesinden bir yıl sonra varmışlardı) cephedeki askerlerin moral lerini sıfıra indiriyordu.

Port Arthur'un düşmesinden sonra Ruslar umutlarını General Kuropatkin'in ağustos ve eylülde Liaoyang'da yer alan ve sonucu kesin olmayan savaştan sonra Mançurya'nın başkenti Mukden'e çektikleri büyük orduya dikmişlerdi. Artık her iki taraf da bir zafer istiyordu: Ruslar Port Arthur'daki yenilgilerinin intikamını almak, Japonlar da artık insan kaynaklarını, paralarını ve malzemelerini kırılma noktasına getirmeye başlamış olan savaşı bitirmek için.[21] Japon başkomutanı 1905 Şubatı başlarında generallerine, "Düşmana ağır bir darbe indirmemiz çok önemlidir," diyordu.[22] Bu o ayın sonlarında Mukden'de denenecek ve yüz elli kilometrelik cephede yarım milyon insan, yirmi gün boyunca tarihin ilk modern savaşında karşı karşıya geleceklerdi.

Mukden'de komutanlar ufkun ötelerine uzanan bir savaş alanını gözleri önünde canlandırmak için ilk kez telgraf ve telefondan yararlandılar. Zafer savaşın gidişatında beklenmeyen değişiklikleri kendi avantajlarına çevirecek öngörüşe sahip tümen ve kolordu komutanlarının oldu. Keşif ve hareketliliğin zaferin en önemli unsurları olduğu bir muharebede Kuropatkin askerlerini herhangi bir hayal gücüne

yer bırakmadan bilinen bir şekilde savaşa sürmüştü. Rus komutam Japonlar'dan daha üstün keşif gücü olmasına karşın karşısında ne kadar güç olduğunu, nasıl mevzilendiklerini bilmediği gibi, düşmanın stratejisi hakkında da hiçbir dayanağının olmadığı varsayımlarında bulundu. Her iki taraf da ağır kayıplar verdiyse de, Japonlar'ın enerjik generalleri Ruslar'ı böylece her yerde püskürttüler. Japon Mareşal İwao Oyama 25 Şubat'ta Mukden'e girdiğinde ölü, kayıp ve yaralı sayısı 160.000'i buluyordu.[23]

Oyama'nın savaşı sürdürecek kaynakları yoktu ama Ruslar'ın ellerinde oynayacakları bir kâğıt daha olduğundan savaş Mukden'de bitmedi. Rus Amiralliği 1904 Ekimi'nde Baltık Filosu'nun Uzakdoğu'ya gitmesini emretmişti ve Kuropatkin'in yenildiği anda filo Afrika burnunu dönmüş Japonlar'a kara sularında saldırmak üzere yol alıyordu. Witte, İmparator'un, bu kötü eğitilmiş gücün, 'savaşın tüm gidişatını değiştireceği'[24] inancında olduğunu hatırlıyordu. İmparatorun bu görüşüne 1904 sonbaharında Tokyo'da barış anlaşmasının imzalanacağı kehânetinde bulunan bazı falcılar da katkıda bulunmuşlardı. İmparator 'sadece Yahudiler'in ve entelektüellerin başka türlü düşünecekleri' kanısındaydı.[25] Deneyimsiz mürettebatlı ve topçuları eğitimsiz gemilerle bu serüven de 1905 Mayısı'nda Tsuşima Boğazı'nda felaketle sonuçlandı. 20. yüzyılın bu ilk deniz savaşında Japonlar üç torpidobot ve 116 insan kaybıyla bir gün içinde Ruslar'ın yirmi savaş gemisini ve beş bin denizcisini denizin dibine yolladılar.[26]

Japonlar on sekiz ay içinde Ruslar'm Uzakdoğu'daki en iyi askerlerini yenmişlerdi ama bunun da kendilerine bir maliyeti vardı: "Eğer çarpışmaya devam edecek olurlarsa savaş aleyhlerine dönecekti." Japon Feldmareşali Yamagata Aritomo, "Şimdi artık sağduyulu olmalıyız, düşmanın yurdunda hâlâ çok güçlü birlikleri var ama biz bizimkileri tükettik," diyordu.[27] Japonlar Başkan Theodore Roosevelt'in aracılık etme teklifini kabul ederlerken Nikola artık tamamlanmış olan Baykal bağlantısı sayesinde yeni tümenler gönderilebileceği umuduyla yanıtını geciktiriyordu. Rus orduları savaşma iradelerini koruyabilirlerse ve Rus fabrikaları ihtiyaçları olan silahları yetiştirebilirse yenilgiden hâlâ kaçınılabilirdi.

Rus çarının böyle bir yolu izleyecek ne halk desteği ne de ülke içi huzuru vardı. Büyük kentlerdeki işçilerin tatminsizlikleri bir devrim biçiminde patlak vermek üzereyken Rus devlet adamları imparatorlarını savaşa son vermeye ve böylece hem Uzakdoğu'da hem de yurt içinde yeni savaşlardan kaçınmaya çağırdılar. Ancak Ruslar'la Japonlar'ın New Hampshire'da Portsmouth'ta ilk kez bir araya gelmelerine kadar daha iki ay geçecekti. Başkan Roosevelt hasta olan dışişleri bakanına bir ara, "Rus despotluğundan daha acınacak bir şey biliyor musun?" diye sordu. "Çar mantıksız küçük bir yaratık. Savaş yapamadığı gibi şimdi de barış yapamıyor."[28]

Rus-Japon Savaşı, heyetlerin Portsmouth'a gelmelerinden yirmi

gün sonra, savaşa ilk baştan beri karşı olan Witte sayesinde, imparatorun beklemeye hakkı olduğundan daha iyi bir barışla son buldu. Rusya Sibirya'yı elinde tutarken sadece Liaotung yarımadasını, Güney Mançurya Demiryolu'nu ve Sahalin Adası'nın güney yarısını kaybetti.[29] Bu kayıplar Rus devlet adamlarını artık sınırları ötesinde yeni topraklar aramak yerine, içe dönerek Sibirya'yı geliştirme zamanının geldiğine ikna etmişti. Rusya'nın yurt içinde pek çok sorunu vardı. Köylüleri çok yoksul, tarlaların verimi çok düşük, köleri çok kalabalık, vergileri çok yüksekti. Ruslar'a kölelerini bunca zamandır sefalet içinde bırakan yoksulluktan kurtulmak için bir fırsat verme yolu bulunmalıydı ve buna yanıt yine Sibirya'ydı. Avrupa Rusyası'ndan yüz binlerce köylü toprak açlığı çekerken çarlık hükümeti Sibirya'nın güneybatısındaki zengin tarım topraklarına göçü teşvik etti. Daha önce Kuzey Amerika'da, Güney Afrika'da ve Avustralya'da olduğu gibi Sibirya yeni ve daha iyi bir yaşam arayan milyonlarca göçmen için bir umut ülkesi oldu.

33

Göçmenler

Yermak'ın 'fethi'nden elli yıl sonra Sibirya'da yaşayan 196.000 kişinin onda dokuzu, ataları Urallar'ın doğusundaki topraklarda binlerce yıl dolaşmış olan yerlilerdi. Rusya ve Japonya 1905'te barış anlaşması yaptıklarında Sibirya'nın nüfusu 9.4 milyona yükselmişti ve on kişiden dokuzu Rus'tu. Üç yüzyıl içinde Ruslar'ın sayısı 365 kat artmış, yerli Sibiryalılar'm sayısındaki artış ise altı katta kalmıştı. Sibirya Rusları'ndaki bu artışı özellikle 1890'larda çok büyük göçler sağlamıştı. 1897 ile 1911 arasında Avrupa Rusyası'ndan Sibirya'ya üç buçuk milyon erkek, kadın ve çocuk göçmüştür.[1]

Bir yüksek düzey memurun yazdığına göre, Rusya'nın Sibirya'yı sömürgeleştirmesi, 1861 Azat yasalarının Avrupa Rusyası'nda kabul edilmesinden önce 'özgür olmayan köylülerin serbest göçleriyle' olmuştur.[2] Girişimci köylüler Urallar'ı bir kere aştıktan sonra eski yurtlarındaki pek çok kısıtlılıktan kurtulmuşlardı. Eskiden efendileri ve hükümet memurları emeklerinin meyvelerini ellerinden alırlar ve köy komünleri kendilerini en aşağı sınıfa iterdi. Sibirya, köylünün köleliğini geride bırakıp göçmenin yaşamı kadar taze bir toprakta yeni bir

yaşam kurduğu yer olmuştu. İngiliz John Fraser, Sibirya'nın güneybatısını Kuzey Amerika'nın Great Plains'i ile kıyaslayarak şöyle diyor: "Birleşik Devletler'in hiçbir yerinde böylesine zengin tarım topraklarının insanı ve sabanını beklediğini görmüş değilim...[3] Benim Kuzeyli hemşehrilerimden yüz aile buraya yerleşse, aradan bir kuşak geçmeden ülkelerine nasıl da servet sahibi olarak dönerlerdi!"[4]

Fraser, Sibirya göçmenlerinin Avrupalılar'ın genelde Rusya köylülerinde eleştirdikleri tembelliğe sahip olduklarını söylerse de, Uralları geçen insanlar Avrupa Rusyası'nda bıraktıkları yurttaşlarından çok farklı insanlardı. 1861'de Pekin'den Kiahta yolu ile St. Petersburg'a giden bir İngiliz, Sibirya'da yeni bir yaşama başlamanın çekingenlerin ya da serüven sevmeyenlerin işi olmadığını söylemektedir. Sibirya köylülerinin yaşamlarını Avrupa Rusyası'nda karşılaştıklarının 'yoksulluk, ihmal edilmişlik ve sefaletleriyle' kıyaslarken, "Onların tavırlarında bir bağımsızlık havası var... Ailelerinin durumu belli bir özsaygıyı gösteriyor," demektedir.[5] Sibirya köylerinde Rusya'nın Avrupa topraklarında pek seyrek olarak görülen kişisel girişimle birlikte bir tür 'kaba konfor' da bulunmaktadır. Bu yüzyılın başında da bir uzman, "Ülkenin büyük ve çeşitli zenginlikleri Sibiryalı'da bir kazanç tutkusu geliştirmiştir," diye yazıyordu.[6] Geride kalanların aksine Sibirya'daki Ruslar daha büyük kârlar elde etmek için riske girmeye hazırdılar.

Serfler bağlı oldukları malikânelerden kaçmak zorunda kaldıklarından, 1861'den önce Sibirya'ya kaçan köylülerin çoğu Urallar'ı ya tek tek ya da gruplar halinde aşmışlardı. 1800'de Sibirya'nın tümünde altı yüz binden az Rus vardı; 1800 ile 1850 arasında Sibirya'ya Rusya'dan köylü ve serften çok sürgünler ve mahkumlar girmişlerdi. 1880'lerde Sibirya'da yeni bir yaşama başlamak isteyen köylülerin sayıları on binlere ulaştı. 1889'da Urallar'ı kırk bin kişi aştı ve 1891'de bu sayı ikiye katlandı. Yaşamın kendilerine ülkelerinde yasakladığı fırsatların çektiği bu göçmenler, Sibirya'yı değiştirmeye başladılar.

Buharlı gemiler tarafından çekilen mavnalarla ya da atların veya öküzlerin çektiği arabalarla yolculuk yapan Sibirya'nın yeni yerleşimcileri genelde Tomsk ve Tobolsk bölgelerinin güneyini oluşturan Altay topraklarına gidiyorlardı. Geride bıraktıkları dost ve komşularından yıkık kulübeleri, samanlıkları ve hayvanları için sadece senet almış olan bu yoksul insanlar, şimdi daha da yoksullaşmışlardı. Kaçınılmaz bir şekilde karşılarına çıkan acil durumlar için paraları olmadığından on kişiden ancak biri yeni yurtlarına erişebiliyordu; çocuk ölümleri yetişkinlerin üç katıydı.[7]

Trans-Sibirya Demiryolu'nun batı kısımlarında trenler çalışmaya başladığında 1880 ve 1890'larda Sibirya'ya göçler bir sele dönüştü. Hükümet her mayıs ayında dört kişilik bir ailenin bilet ücretini bir Petersburg veya Moskova fabrikasında bir aylık ücretten daha azma indirdiğinde özel trenler on binlerce Rus köylüsünü doğuya taşımaya

başladı. John Fraser 1901'de Sibirya'ya giderken treni dolduran göçmenler için, "Müthiş derecede pis insanlardı ve bütün mallarını yanlarında taşıyorlardı," diye yazıyordu. Bu insanlar istasyonlarda satılan karpuzlar, kara ekmek ve çayla yaşıyorlardı. 'Yüzlerinde ineklerin sabrı olan' kadınlar mutlu görünüyorlardı. Erkekler ve özellikle çocuklar da öyle.[8] Arabalarla yolculuk yapanlar ise çoğu gecelerini, tıpkı elli yıl önce Amerikan otlaklarını geçenler gibi, yıldızlar altında geçiriyorlardı. Rusya'nın Japonya ile savaştığı dönem dışında 1895'ten sonra Sibirya'ya gelen yıllık göçmen sayısı yüz binin altına hiç düşmemiş, ondan sonra da yarım milyona çıkmıştır.

Sibirya'ya göçün bu zalim yanı gezginlerin idealize edilmiş anlatılarında dile getirilmemiş olsa da, serüven kadar ıstırap da yolculuğun bir parçasıydı. Sibirya'ya göçü, Avrupa Rusyası'nın aşırı nüfus artışı ve köylülerin toprak açlığı sorunlarının bir çözümü olarak gören iyimser resmi raporlarda da bu dile getirilmiş değildi. John Stuart Mill şöyle demişti: "İşçi ve sermayenin çok az şeye sahip oldukları bir yerden daha çok üretken olacakları başka bir yere nakli, yenisinde olduğu gibi eski dünyanın da zenginliğini arttırır."[9] Bu sözü tekrarlayanların başında da Rusya'nın ilk başbakanı ve serbest Sibirya göçünün ateşli bir savunucusu olan Petr Stolypin geliyordu.

Trans-Sibirya Demiryolu'nu izleyen büyük göç Rus-Japon savaşından sonra hızlandı. 1907'de yarım milyondan fazla Rus, Urallar'ı geçti ve bir yıl sonra bu rakam yedi yüz elli bine, yani Sibirya'nın yüz yıl önceki toplam nüfusundan daha fazlasına yükseldi.[10] Bu göçmenlerin dörtte üçü Sibirya'nın batısı ile güneybatısına, yaklaşık olarak güney İngiltere'nin bulunduğu enleme yerleştilerse de, artık beş kişiden biri Baykal Gölü'nün ötesindeki topraklara gidiyorlardı. Başbakan Stolypin, göçlerin yarattığı kaba bireyciliğin Rusya'yı giderek artan devrim dalgasına karşı güçlendireceğini düşünüyorsa da, Sibirya'da tehlikeler de görmekteydi. Sibirya göçmenleri arasında yeni gelişen bağımsızlık ruhunun sonucunda, 'kaba bir biçimde demokratikleşmiş dev bir ülkenin, yakında Avrupa Rusyası'nı boğabileceği' uyarısında bulunuyordu.[11]

Bu bağımsızlık Sibirya köylülerini Avrupa Rusyası'ndaki köylülerden daha sorumlu yurttaşlar yapmaktaydı. İster kurulmuş topluluklar arasında işleyecek yeni toprak bulmuş olsunlar, ister yeni açılan devlet topraklarına yerleşsinler, Sibirya köylüleri Kuzey Amerikalı karşıtlarının yaptıkları gibi ıssız evlerde değil, köylerde yaşamayı yeğliyorlardı. Köyün şekli hep aynıydı ve köylü evleri bir tek ana caddenin boyunca sıralanırdı. Köylüler Avrupa Rusyası'nda da böyle yaşarlarsa da, Sibirya'da belirli farklılıklar vardı. Ünlü Rus coğrafyacısı Petr Semenov Sibirya'ya ilk gittiğinde şöyle yazıyordu: "Tobolsk eyaletinin güneyindeki köylü evlerinin genişliği beni çok şaşırttı. Bunların genelde sokağa bakan altı, bazı durumlarda da on iki pencereleri vardı. Çatılar ahşap kaplıydı ve evler kimi zaman iki katlı olabi-

liyordu."[12] Oysa Büyük Rusya'da köylü evleri hemen hemen hep onarımsızdı. 1902'de Büyük Rusya'da köylü yaşamı hakkmdaki resmi bir raporda şöyle deniyor: "Hemen hemen bütün evlerin sık sık akan samandan çatıları vardır ve kışları evi sıcak tutmak için duvarları tezekle sıvanır. Kısacası, Avrupa Rusyası'ndaki köylü evlerinin yoksulluğu insanı şaşırtacak derecededir."[13]

Sibirya'nın tahıl, et ve orman zenginliği, ileri görüşlü insanlarda, atalarını, Korkunç İvan ve Kraliçe Elizabeth günlerinden beri umutlandıran Kuzeydoğu Geçidi hayallerini canlandırdı. Nerçinski'deki gümüş tasfiye işletmelerinin, ailesini Sibirya'nın en zengini yapan Aleksandr Sibirakov'un 1876'da finanse ettiği seferler, İngiliz kaptanı Joseph Wiggins ile İsveçli kâşif A.E. Nordenskjöld'ü kuzey Avrupa sularından Yenisey Nehri ağzına getirmişti. Aradan on yıl geçmeden Nordenskjöld, İsveç'ten Dejnev Burnu'na gitti, Bering Boğazı'ndan geçerek Pasifik'e çıktı.[14] Wiggins ve Nordenskjöld'ün başarıları bir süre bilimsel merak olmaktan ileri gitmediyse de, milyonlarca göçmenin seksen milyon dönüm topraktan kaldırdığı ürün, Sibirya'yı, tarihinde ilk kez yiyecek maddesi ihraç eden bir duruma getirince, bunlar yeni bir önem kazandılar.[15] 1910 yılı geldiğinde Sibirya çiftlikleri yılda bir milyon ton tahıl fazlalığı veriyorlardı ve yıllık tereyağı üretimi 1894'te 7000 tondan 1907'de 63.000 tona çıkmıştı. Kargo yüklü buharlı gemilerin buzlu denizleri aştıkları kanıtlanınca Sibirya'nın fazlasını Avrupa'ya gönderebilecek olanlar için servet yolu açılmış oluyordu.

Göçmenler Sibirya tarımcılığını, Kuzeydoğu geçidini 20. yüzyıl başında kârlı bir hale getirecek şekle dönüştürmelerinin yanı sıra Sibirya kentlerini de kurmuşlardır. 1897'de Tomsk ve Irkutsk'un nüfusları elli bini aşarken -Vladivostok'un da bunlara katılmasıyla- 1911'de nüfusları yüz bine ulaşmıştı. Bu arada on bir başka Sibirya kenti elli bin nüfusa ulaşmıştı. 20. yüzyılın ilk yılları, özellikle Yenisey'in batısındaki kentlere eğitim ve yaşamın daha iyi yanlarını getirmişti. Omsk, Semipalatinsk, Krasnoiarsk ve Tobolsk'ta 20. yüzyılın ilk on yılı sona ermeden bir düzine liseyle teknik okul vardı. Tomsk'ta ise otuz lise ve Sibirya'nın ilk üniversitesi bulunuyordu.[16] Fırsatları nedeniyle Sibirya'ya çekilmiş olan göçmenler çok geçmeden kendilerini Moskovalı, Kievli, Tambovlu ya da başka bir yerden gelmiş olarak görecekleri yerde 'Sibiryalı' olarak düşünmeye başladılar. Bu yeni bölgesel kimlik duygusu Stolypin'in hem hayran olduğu hem de korktuğu o kaba köylü demokrasisini doğurdu.[17]

Yüzyılın başındaki gözlemciler bu yeni Sibirya ile Batı Amerika arasında paralellikler görmekten kendilerini alamadılar. Yenisey'in doğusunda aşağı yukarı tarihin aynı döneminde Amerika'nın Batısı'nın bir parçası olan aynı sertlik, aynı para ve kadınların aynı umursamaz dünyası vardı. Aynı kültürel ve ekonomik uyumsuzlukların yanında bazı şaşırtıcı çelişkiler de bulunmaktaydı. İrkutsk halkı so-

kaklarına taş döşemeyip, açıkta lağımlar akarken bir tiyatro yapımı için iki yüz bin ruble bağışta bulunmuştu. Amerikalı mühendis Lindon Bates o dönemde kentin Metropol Oteli'nin yemek salonunda geçirdiği bir geceyi anlatırken soğuğu önlemek için duvar kütüklerinin arasına yosun doldurulmuş olduğundan söz eder. "Şampanyalar patlatılıyor ve şişelerin gece boyunca ardı arkası kesilmiyordu," der.[18] Subaylar, çay tüccarları, altın madencileri, avcılar ve harcayacak parası olan herkes, bir gezgine 'altın madenleri yakınındaki bir Batı Amerika kasabasını' hatırlatan bu kentin 'canlı ve neşeli' yaşamına katılıyordu.[19] Burası Rusya'nın Vahşi Batısı'ydı ve gezginlerin o kadar sık kıyasladıkları Birleşik Devletler'in Batısı kadar vahşiydi.

34

Sibirya'nın Vahşi Doğusu

San Francisco ve Denver'ın Amerikan Vahşi Batısı'nın merkezleri olduğu gibi, İrkutsk da Sibirya'nın Vahşi Batısı'nın merkeziydi. İrkutsk'ta kumar bir tutkuydu ve Avrupa'dan bu kadar uzakta bulunduğu halde lüks eşyanın önemli miktarlarda tüketilmesi yerel gurur kaynağıydı. İyi şarap, Fransız şampanyası ve Avrupa başkentlerinde ve Amerika'da en yüksek düzeyde yaşamın belirtileri olan diğer şeyler parası ödendiği takdirde İrkutsk'ta da vardı. John Fraser 1901'de Sibirya'yı baştan başa geçtikten sonra şöyle yazıyor: "Bildiğim kentler içinde İrkutsk'un bana hangisini hatırlattığını arayacak olursam San Francisco'yu seçerdim. Sosyal hava oradan farksız ve aynı rahat, kayıtsız, haydan gelen huya gider havası burada da var."[1] İrkutsk'un sefahat alemi ve yüksek sosyetesi de vardı ve bunların ikisi sadece sürekli hareket halinde olan bir kentte olacağı gibi hem birbirlerinden ayrı, hem de içiçe geçmiş durumdaydılar.

1897'de nüfusu 51.434 kişi olan İrkutsk, tarihine, *Mayflower*'ın Plymouth limanına girişinden otuz iki yıl sonra ıssız bir sınır ileri karakolu olarak başlamıştı. İrkutsk yüz ellinci yılını, nüfusu on bine varmadan kutlamış, 18. ve 19. yüzyıllarda Kiahta'dan akan Doğu-Batı ticaretindeki önemli yerine karşın, ziyaretçilere aynı malların ticaretini yapan Avrupa ve Amerika ticaret merkezlerini hatırlatacak fazla bir şeyi olmamıştı. 19. yüzyılın sonu geldiğinde İrkutsk on iki bin binasıyla Sibirya'nın ikinci büyük kenti olmuşsa da, yaşam biçimi hâlâ

vahşi ve sınır kentlerine yakındı.[2] Her yerden bin mil uzakta Sibirya taygasının ortasında kurulan İrkutsk, beklenmeyenin günlük yaşam olduğu bir çelişkiler kenti olarak kalmıştı.

İrkutsk da bütün Sibirya kentleri gibi kışın canlanır, taş döşenmemiş sokakları karla örtülürdü. Sibirya'nın uzakdoğusundan bir kış ortasında gelen bir Londralı doktor şöyle yazıyor: "Rus topraklarına ayak bastığımız andan beri görmediğimiz bir uygarlığın ortasına girdik. Bakımlı atların çektiği kızaklar yollardan hızla geçerken Paris modasının İrkutsk mantocuları arasına kadar geldiğini gösteren çeşitli kürklere bürünmüş hanımlar kaldırımlarda dolaşıyordu."[3] İrkutsk'a kışın gelenler esnafın mallarını donmuş bir şekilde sunuşları karşısında büyülenirlerdi: Tuğla gibi üstüste dizilmiş tavuklar, kimi zaman kuyrukları aşağıda, burunları havada bir piyade taburunun çatılmış silahları gibi üçer üçer istif edilmiş tahta kadar sert mersin balıkları. Süt ve çorba içlerine ipler sokulmuş tuğla biçiminde kalıp olarak satılırdı ve müşteriler bunları iplerinden taşırlardı.[4]

İnsanlar İrkutsk'ta bulmak üzere geldikleri şeyi keşfetmişlerdi. Genç Hıristiyan Derneği'nin kurucusu Rahip Francis Clark 1900'de İrkutsk'u, 'pek çok kilisenin egemenliğinde küçük bir kent' olarak görmüştü.[5] Diğerleri öteki dünyayı düşünmek yerine bugünü yaşayan insanlarıyla kenti dindardan çok sefahata dönük bir yer olarak görüyorlardı. Kaçakçılar, çay tüccarları, hırsızlar, avcılar, altın madencileri, askerler, sınır fahişeleri ve eski mahkumlar nerede yiyecek ve içki varsa orada toplanıyorlardı ve kentin 1900'deki en iyi oteli, kadife perdeli odalarında yolcuların yere serilmiş ot şiltelerde yattıkları kütüklerden yapılma bir binaydı.[6] Bir ziyaretçinin sözleriyle 'en az eteğe ve en büyük gülümsemeye sahip kızların'[7] bulundukları *cafe chantant*'larıyla kentin eğlenceleri, yine bir başka yolcunun sözleriyle 'kaba ve zariflikten uzak'tı.[8]

İrkutsk'ta yemek ve kumar vakit geçirme araçlarıysa da, içki bir yaşam biçimiydi. "Kadehini boşaltmayan, evin hanımına hakaret eder" deyimi yazılı tabelalar, genelde ordövr masaları ya da Ruslar'ın bir yemek ve kumar gecelerine başladıkları *zakuski*'lerin üzerlerinde asılıydı. Sibiryalılar bu tür yerlerde geceyarısına kadar kumar oynarlar, sonra evsahipleri kendilerini genelde domuz yavrusu, dana eti, av eti, mersin ve diğer balık türleri bulunan yemeğe davet ederlerdi. Bunlar büyük miktarlarda alkol eşliğinde yenirdi. Kiahta'da bir tüccarın verdiği böyle bir yemekte bulunan İngiltere'nin Kraliyet Coğrafya Derneği üyelerinden biri şöyle yazıyor: "O gece en az üç şişe port ve votka içmiş olmalıyım. Sonra salona geçtik ve zamana ve melodiye pek aldırış edilmeden sabahın dördüne kadar olanca sesleriyle şarkı söyleyip bağırdılar... şafak sökünce de köpeklerin ayaklarımızın çevresinde dolandıkları avluya çıktık, büyük kapıyı açtık ve kendimizi sokağa attık."[9]

1879'da bir yangında İrkutsk'un binalarından dört bini yandı, otuz

milyon rublelik zarar oldu, yirmi bin kişi evsiz kaldı, kentin tahıl rezervlerinin o kadar büyük bir kısmı yok oldu ki, belediye başkanı votka üreticilerine iki yıl süreyle üretimlerini yarıya indirmelerini emretti.[10] Bir pazar günü öğleden önce başlayan yangın zengin ve yoksul evi ayrımı yapmamıştı. İrkutsk'a İncil Derneği'nin bir şubesini açmak için gelmiş olan Rahip Henry Lansdell kent yanarken 'kimsenin başa geçmediğini' görerek şaşırmıştı. Lansdell şöyle yazıyor: "Kentin her iki yanından akan nehirler vardı ama itfaiyecilerin suyu hortumla çekmek imkânları olmadığından tekerlekler üzerine yerleştirdikleri büyük fıçılarla taşıyorlardı." Rahip bir arkadaşıyla yangından kaçarak Angara Nehri'nden geçerken, korku ile bağıran insanları, 'yüzleri sararmış ve dehşet içinde kadınları', panik içinde ağlayarak koşuşan çocukları görmüştü. Hiçbir şey kurtarılamayacak gibiydi. Ancak iki İngiliz ertesi gün döndüklerinde yanmış İrkutsk'un sakinlerinin kayıplarını hafife aldıklarını görmüşlerdi. "İnsanların o acınacak durumlarıyla çelişen tavırları vardı," diyor Lansdell. "Çoğu semaverlerini kurtardıkları için öğleden sonra çaylarını içmekteydi ve herkes bu komik durumlarıyla alay edip gülüyordu."[11]

1879 yangını İrkutsk'un modern çağa girmesine yardımcı olmuştur. Kent hızla yeniden yapılmış, yeni taş ve tuğla binalar daha zarif ve dayanıklı bir görünüm kazandırmıştır. Demiryolunun hemen ardından elektrik ve telefon gibi modern lüks hizmetler gelmiş, varlıklı kentlilerin katkılarıyla gösterişli bir tiyatroda iki tiyatro topluluğu beslenebilmiştir. Sokaklar hâlâ taş döşenmemiş ve lağımlar kapanmamışsa da, kent kendine havalar verip kendini 'Sibirya'nın Paris'i' olarak görmeye başlamıştı. "Lüks lokantalara kırmızı gömlekli ve pis çizmeli milyonerler bile alınmıyordu," diyor Fraser. Ancak mutfağı Fransız olan kentin en iyi lokantalarından birinde müşterileri eğlendirmek için hâlâ dev bir laterna vardı. Fraser şaşkınlıkla, "Doğu Sibirya'da *A Bicycle Made for Two* çalınsın, inanılacak gibi değil. Tıpkı Batı Amerika'nın mantar kasabalarından biri gibi," diye yazıyordu.[12]

Sibirya'nın doğusunda Fraser'ın tanımına uyacak başka kentler de vardı. 1900 yılında istasyon lokantasında garsonların smokinlerle servis yaptıkları Krasnoiarsk, 1897 ile 1911 arasında üç kata yakın büyümüştür. Hızlı ilerlemenin pisliği ve çamurunun, yeni yüzyılın başında yolcuları çok etkilediği Vladivostok da bu kentlerden biriydi. Bir yolcu 1890'larda Vladivostok'un en iyi otellerinden biri için, "İnanılmaz pisliğini tarif edecek söz bulunamaz," diye yazmıştı.[13] Daha insaflı biri birkaç yıl sonra kentin 'şaşırtıcı derecede kozmopolit' karakterinden söz etmişse de, 'henüz çiğ, yarı yarıya pişmiş varlığını' belirtmekten de kaçınmamıştı.[14] Fraser, Vladivostok'u gördükten sonra, "Rusya'nın bir kuşakta başardıkları karşısında şaşmamak olanaksızdır. Rusya Doğu'ya damgasını vurmuştur," demiştir.[15]

Trans-Sibirya Demiryolu'nun açılışından sonra Vladivostok'un büyümesi etkileyiciyse, Çita'nınki çok daha şaşırtıcıdır. 1827'de Desem-

brist'lerin sürüldüğü ıssız bir ileri karakol olan Çita, George Kennan'ın zamanında dört bin kişilik bir ticaret kenti olmuştu.[16] 1900'lü yılların başlarında nüfusu on bir bini geçmiş, on yıl sonra ise yedi kat artmıştır.[17]

Sibirya'nın 'mantar kentler'inden belki de en şaşırtıcısı Çin Doğu Demiryolu'nun yanında kurulmuş olan Kharbin ya da bazılarına göre 'Aladdin Kent'tir. 1900'de bir avuç Çinli tüccarın bulunduğu Kharbin, on yıldan kısa zamanda demiryolu onarım atölyeleri, kışlası, değirmenleri, mezbahaları ve yılda üç milyon galon votka üreten tesisi ile seksen bin kişilik canh bir kente dönüşmüştü. Birinci Dünya Savaşı arifesinde iki Amerikalı, Kharbin'in Kitaiskaia'sında -'Çin Sokağı' demek olan büyük caddesi- bir cumartesi gecesinde Doğu ile Batı'nın bir araya geldiğinden söz etmişlerdir.[18] Kharbin, kıyaslandığında İrkutsk'u ehli gösteren bir vahşiliğe sahipti. İlk kez tanışan insanların birbirlerine sordukları ilk sorulardan biri, "Tabancanız ne marka?" olurdu. Rus ordusuna Kırım Savaşı'nda tabanca sağlayan Colt firmasınınkiler ile (1880'lerde Rus ordusunun standard silahı olan) Smith & Wesson en çok tercih edilenlerdi.[19]

Sibirya'nın Vahşi Doğusu'na eskiden hâkim olan yoksulluk her yerde epey göze çarpan bir zenginlikle delinmeye başlamıştı. 1880'li yılların ortasında Kennan, o zamanlar Mançurya sınırında dört bin kişilik küçük bir kasaba olan Nerçinsk'te Butin adında böyle birini bulmuştu. Kennan, Butin'in malikânesini ziyaretini şöyle anlatıyor: "O görkemli balo salonuna girip de, dünyanın en büyük aynasındaki aksimi görünce uyanık olduğumdan emin olmak için gözlerimi ovuşturmak istedim. Parke zemin, ipekli perdeler, en zarif goblenler, vitraylı pencereler, avizeler, yumuşak Doğu halıları, saten kaplı beyaz ve altın renkli mobilyalar, eski Flaman tabloları ve mermer heykeller, Uralların 4800 kilometre doğusunda şaşırtıcı derecede yabancı geliyordu." Kışın havanın eksi 50 derece olduğu yörede malikânenin geniş serasında 'palmiyeler, limon ağaçları ve nadir bulunan orkideler' yetiştirilmekteydi. Kentin tek otelinden Butin'in evine gitmek 'bir Doğu Sibirya karakolundan Aladdin'in sarayına gitmek gibi bir şeydi.'[20]

Ancak Butin erken bir Sibiryalı Krezüs ise, 20. yüzyılın başlarında ona benzeyen çok kişi vardı. Bir İngiliz'in İrkutsk'ta tanıştığı bir tüccar kül tablası olarak iri bir altın külçesini kullanıyor ve böyle yaparak yılda faizden üç bin ruble kaybetmesiyle övünüyordu. Bir başkası 17. yüzyıldan kalma gerçek bir Gobelin halısıyla çevrili antika bir fildişi yatakta yatıyordu. Bir altın madeni sahibi Krasnoiarsk katedralinin yeniden inşası için yarım milyon ruble vermişti. Kiahta'nın çay tüccarları kendilerine bir katedral yaptırtmak için bunun yarısı kadar bağışta bulunmuşlardı. Yine varlıklı insanlar sayesinde Tomsk Üniversitesi'ne burslar için dört milyon ruble bağışta bulunulmuştu. Ancak yüzyıl başının Sibirya'daki en önemli eğitim hamisi içki ticaretinden milyonlar kazanan ve Sibirya'nın en büyük özel kütüphanesini

kuran Genadi Yudin'di. Yudin kütüphanesini 1907'de Kongre Kütüphanesi'ne bağışladığı zaman kitaplar Washington'a beş yüz büyük sandıkta gönderilebilmişti.[21]

Bu tür servetler, Fransız parfümleri sürünen ve Paris'ten ithal edilen elbiseler giyen kadınlar ve Fransız şampanyası ile yıllanmış şarap içen erkekleriyle Sibirya'nın kendi yüksek sosyetesini yaratmıştı. Ancak İrkutsk, Tomsk, Krasnoiarsk ya da Omsk'ta olsun, Sibirya sosyetesinde kaçınılmaz olarak bir taşralılık vardı, aynı eğlencelere hep aynı kişiler giderlerdi: Vali, belediye başkanı, yüksek rütbeli subaylar, yüksek memurlar, zengin tüccarlar ve sanayiciler, seçkin sürgünler ve hepsinin eşleri, evlilik yaşına gelmiş kız ve oğulları. Bu anlamda ele alındığında, Nikolay Gogol'un 1830'lardaki hikâyelerinde yakaladığı dünyanın, sadece modern çağın teknolojisinin karışmış olduğu bir benzeriydi.

20. yüzyılın başlarında Sibirya'nın Vahşi Doğusu'nda bir sosyal tabakalaşmanın başlangıçları varsa, kaba saba bir demokrasi de vardı. Zengin tüccarlar yoksul esnafla bir arada olmaktan çekinmezdi ve bir milyondan fazla insanın mahkumiyete ya da sürgüne gönderildiği bir ülkede sabıkalı bir geçmiş sosyal başarıya engel değildi. Kennan'ın, malikânelerine hayran kaldığı Butin kardeşler bir ara iflas etmişler ve İrkutsk'un sosyetesinin önde gelen kadın ve erkekleri, sansür kurallarını çiğnemekten, hırsızlık ve cinayete kadar çeşitli suçlarla cezaevinde yatmışlardı. Sibirya'nın riskleri ve fırsatları büyük eşitleyicilerdi. Bu cesaret ve tehlike dünyasında gelişebilen insanlar komşularının geçmiş yıllarda nasıl bir yaşamları olduğu hakkında kaygı duymazlardı.

Bu kadın ve erkekleri destekleyen servetlerin temelinde altın, kürk, demir, kömür, içki ve daha pek çok girişim yatmaktaydı. Ama bunlar kendilerinden daha yoksul insanlarla görüşmelerinde 'demokratik' iseler de, servetlerini yaratan işçileri sömürmekte de acımasızdılar. 1908 yılında Sibirya teşebbüsleri (değer olarak), Rusya İmparatorluğu'nun sanayi ürünlerinin yüzde üçünden fazlasını, işgücünün sadece yüzde biriyle üretmekteydi.[22] Krasnoiarsk onarım atölyelerindeki demiryolu işçileriyle Ural ve Altaylar'ın demir işçilerinin liderliğini yaptıkları Sibirya'nın ilk grevleri, 1890'larm sonunda başladı ve 20. yüzyıla girdikçe sıklaştı. *La Marseillaise* okunurken ilk kez 1903'te "Kahrolsun Otokrasi!" de işitilmeye başlandı. Krasnoiarsk, Tomsk, Çita ve İrkutsk'ta Bolşevik işçi örgütleri gelişti ve 1905 sonunda, önce Vladivostok ve Krasnoiarsk'ta askerlerin temsilci sovyetleri kuruldu.[23]

1906 yılında çarlık polisi imparatorluğun her yanındaki grevleri bastırmaya başladı. 1903'te altı bin Rus *katorga*'ya mahkum edildi ve bu sayı 1910'a kadar otuz iki bine yükseldi. Yaklaşık iki milyon erkek ve kadın, yani Rus İmparatorluğu'nda yaşayan her yetmiş beş kişiden biri 1912'de cezaevine girmişti. Bunların çoğu tutuklanmaların-

dan birkaç saat ya da birkaç gün sonra salıverilen adi suçlularsa da, 'politikler'in sayısı da giderek artmaktaydı.[24] Lenin şöyle diyor: "Yakalananların hepsini koyacak yer ve Sibirya'ya sürgüne mahkum edilenlerin hepsini gönderecek ulaşım araçları yoktur."[25]

Geçmiş günlerde işçilerin ustabaşları ve fabrika sahipleri elinden çektikleri şimdi fazlasıyla yeniden başlamıştı ve 1910'da bile Sibirya'nın tepelerinde kazılmış oyuklarda yaşayan insanlar vardı. Koşulların en kötü olduğu yer de İrkutsk ile Yakutsk arasında yarı yolda olan Lena altın madenleriydi. Burada çalışan on üç bin erkek ve kadından her bin kişiden yedi yüzü her yıl bir iş kazasında yaralanırlar veya sakat kalırlardı. Bu işçiler greve gittiklerinde hükümet 1912 yılında beş yüzünü öldürüp yaralayarak karşılık verince Rus İmparatorluğu işçileri, eskilerden çok daha büyük sayılarda sokağa döküldüler.[26] Ünlü Lena Altın Madenleri Kıyımı, İmparatorluk Rusyası tarihinde protestocu işçilerin en zalimce bastırılmasıydı. Lenin'in yazdığı gibi bu olay 'kitlelerin devrimci ruhunu yeni bir devrimci şahlanışa dönüştürmenin en önemli olayı' olacaktı.[27]

35

Lena Altın Madenleri Kıyımı

Demiryolunu göçmenler ve yatırım sermayesinin izlemesiyle Sibirya'nın ekonomik gelişmesinde de bir patlama oldu. 1894'te Sibirya'nın tümünde sadece beş banka vardı. On beş yıl sonra yalnız Vladivostok'ta bunun beş katı vardı, diğer Sibirya kent ve kasabalarında yetmiş banka çalışmaktaydı.[1] Sibirya'nın kuzeydoğusunda ticaretin ve madenciliğin gelişmesinde liderliği Birleşik Devletler almıştı. Fransa, İngiltere, Almanya ile diğer beş altı ülke Urallar'la Pasifik arasındaki diğer bölgelerde demiryolları, madenler ve fabrikaları geliştirmek için çalışmaktaydılar.[2] Rus-Japon Savaşı çıkmadan önce Vladivostok'ta ondan fazla devlet, konsolosluk ve dış ticaret büroları açmıştı ve o zamana kadar İrkutsk, Omsk ve Tomsk sanayi, dış ticaret ve yatırım merkezleri olmuşlardı.

Gıda maddelerini işleyen ve maden çıkaran veya işleyen sanayiler, yüzyılın başındaki Sibirya'nın yatırımları çeken mıknatıslarıydı. Si-

birya'nın yeni göçmen çiftçilerinin yetiştirdikleri buğdayı öğütecek değirmenler Omsk, Semipalatinsk, Barnaul, Novonikolaevsk ve Blagoveşçensk'te kurulunca geniş tabanlı bir refah görülmeye başlandı.[3] Bir grup Danimarkalı Tiumen ve Omsk çevresindeki otlaklarda mandracılığı öğretince batı Sibirya'yı öyle bir 'tereyağ humması' sardı ki, 1910 yılında Sibiryalılar Batı'ya yılda yetmiş ton tereyağı ihraç etmeye başladılar.[4] Arkhangelsk'e uzanan demiryolunu ve Kutup Denizi'nde yeni açılan deniz yollarını kullanan İngilizler, Sibirya'nın orman sanayiini geliştirdiler, Hollandalılar, Fransızlar ve Latin Amerikalılar Amur Nehri'ni kullanarak Transbaykal'dan Pasifik'e kütük yollamaya başladılar.[5] Aynı sıralarda sarayla ilişkisi olan insanlar Sibirya'nın güneybatı Altay bölgesi yakınlarındaki Kuznets Havzası'nı geliştirmeye başladılar. 1917 Devrimi'nden önce İmparatorluk ailesinin olan bu topraklar, Sovyet döneminin 16.000 kilometre kare arazi ye yayılmış 450 milyar tonluk kömür rezervi olan ünlü Kuzbass'ıdır. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Sibirya madenlerinden yılda iki milyon tona yakın kömür çıkarılıyordu ve kömür madencilerinin verimliliği Rus İmparatorluğu'nun diğer bütün bölgelerinden fazlaydı.[6]

Yine de, 20. yüzyıl başlarında Sibirya'yı yatırımcılara ve dış ticarete açmak herhangi bir büyüme meydana getirmemişti. Kömür üretimi artmışsa da, demiryoluyla Urallar'dan ve Ukrayna'dan daha ucuz maden getirilmesi nedeniyle, İrkutsk ve Transbaykal'daki eski teknolojili işletmeler kapanmaya başlamış ve Sibirya'nın demir ve çelik üretimi yeni yüzyılın ilk on yılında azalmıştı. 1908'de Sibirya'nın demir üretimi on yıl öncesinin çeyreğine düşmüş, Avrupa Rusyası'ndan gelen demir çelik miktarı yılda çeyrek milyon tona ulaşmıştı.[7]

Tereyağı, buğday, kereste ve kömür Sibirya'nın büyüyen refahının göstergeleriyse de, en çok yatırımcıyı hâlâ altın çekiyordu. 1910 yılında Sibirya'da çoğu Lena madenlerinden olmak üzere yılda kırk ton altın çıkarılmaktaydı. Lena altın madenleri İrkutsk'un 1920 kilometre kuzeydoğusunda tayganın derinliklerinde 96.000 kilometre karelik bir alanı kapsamaktaydı. Batıda Lena Nehri ve güneyde Lena'nın kolu Vitim arasında kalan bu ıssız topraklarda 19. yüzyıl ortalarına kadar sadece Tunguz ren geyiği ve Yakutsk kürk avcıları vardı. O sıralarda Ruslar'ın yaz aylarında yerlilerle kürk karşılığı tahıl ve süs eşyası değiş tokuşu için kurulan küçük panayırlardan birinde Yakutsklu bir tüccar bir Tunguz avcısının süs olarak taktığı bir altın külçesi gördü. Ruslar yerlinin külçeyi Lena-Vitim üçgeninde bulduğunu öğrenince Sibirya'nın doğu topraklarını bir altın humması sardı. Sibirya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi burada da madenin bir kısmı kolayca çıkarılabilecek damarlar halindeyse de, çoğu altın, kumlarını örten toprağın üst tabakasının altındaydı ve toprağın yıkanıp altının çıkarılması için yüzlerce ton toprağın kaldırılması gerekiyordu.[8]

1870'lerin başlarında Lena madencileri yılda üç yüz bin ton kum yıkayıp bir ton altın elde ediyorlardı. Bir kısım girişimciler de yeni al-

tın sahaları araştırmaktaydılar. 1896'da Lena Altın Madencilik şirketi yedi milyon ruble sermayeyle kuruldu. Rusça kısaltmasıyla Lenzoto diye anılan ve St. Petersburg'da etkin destekçileri olan şirket, doğu Sibirya'nın en güçlü tesisi haline gelip on yılda Lena madenlerinin çoğunu kontrolü altına almıştı. Bundan kısa bir süre sonra bir grup İngiliz yatırımcı Lenzoto'da hâkim hisseyi ele geçirdiler, şirketi 1908'de Lena Altın Madenleri Ltd. adıyla yeniden organize ettikten sonra şirket dört yüz yerde altın çıkarmaya başladı. Hissedarlardan biri de Ana Kraliçe Maria Fedorovna'ydı. Witte, Vişnegradski, St. Petersburg'lu büyük işadamı Aleksei Putilov ve daha pek çok devlet adamı şirketin ortaklarıydı ve hepsi 500 rublelik hisse senedine karşılık 1911'de 252 ruble temettü aldılar.[9]

Lena Altın Madenleri Ltd. şirketi de, Lenzoto'daki selefleri gibi bu büyük kârları insanların ıstırabı karşılığında elde ediyorlardı. Bir işçi, "Lenzoto madenlerinde çalışma kesintisiz olarak gece ve gündüz, yaz ve kış devam ederdi," diye yazıyor.[10] Ücretler bazı yerlerde Rusya'nın Avrupa fabrikalarında olduğundan yüksekti, ama verilen cezalarla hem ücretler düşüyordu hem de şirketin kantinlerinde satılan yiyecek ve diğer şeyler Avrupa Rusyası'nda olduğundan iki ilâ dört kat daha pahalıydı.[11] Madencilerin tek sıkıntısı bu değildi. İçlerinde en talihli olanlarının toprak zeminli, çürümekte olan kütük duvarlı barakaları varken, diğerleri toprakta kazılıp içine kum torbaları yerleştirilmiş ve üzerlerine de boş çuvallardan çatı yapılmış çukurlarda yaşıyorlardı. Madenciler soğuktan korunmak için ıslak karı -bazıları buna 'donmuş alçı' diyordu- barınaklarının dış duvarlarına sıvıyorlarsa da, ıslak botları sabaha kadar yine de donup toprağa yapışıyordu. Yıkanmamış vücutların, kirli çamaşırların ve gazocaklarında pişirilen yemeğin kokusu bu izbelere giren herkesin boğulacak gibi olmasına neden olurdu. Bir müfettiş grubu insan başına bir metre kare yatacak yer düşen barakalar bulmuştu.[12] 1911 yılındaki teftişlerde, gerek bu gerekse burada sayılamayacak kadar çok nedenle Lena Madencilik Ltd.'in işçi 'barakalarından' on tanesinin dokuzu kış kullanımına uygun bulunmamıştı.[13]

Lena kadınları günlük çalışmaları dışında yemek yapıp çamaşır yıkadıklarından ve çocukların bakımıyla uğraştıklarından erkeklerden daha sefil koşullar içinde yaşıyorlardı. Hizmetçilik yapmayı kabul etmedikleri takdirde ustabaşı ve yöneticiler tarafından tecavüze uğruyorlar, hizmetçiliği kabul etmedikleri takdirde güçlerinin ötesinde ağır işlere koşuluyorlar ve kurtuluşun imkânsız olduğu köleliğe benzer bir yaşantıya katlanmak zorunda kalıyorlardı. 1911'de altın madenlerini ziyaret eden bir Rus senatörüne, kadın ve kızlar, uğradıkları tacizleri anlatan elli dilekçe vermişlerdi. Aynı devlet adamı sayıları iki bini aşan çocukların durumunu ise 'mutlak surette feci' olarak nitelemişti.[14]

Bu koşullar Avrupa Rusyası'ndan gelen göçmen işçiler arasında, çalışma yaşamlarını Sibirya'da geçirmiş olanlardan daha çok öfke yarattı ve altın madenlerindeki en ateşli grup bunlar oldular. Rusya'nın

batısından gelenler için işçi protestoları yeni bir şey değildi ve Avrupa Rusyası'nın dönem dönem geçirdiği sıkıntılar nedeniyle Sibirya'ya gelmek zorunda kalmış olan bu insanlardan bazıları Bakü petrol bölgesinde, Donbass kömür madenlerinde ve Moskova tekstil fabrikalarında grevlere öncülük etmişlerdi. Bu işçiler arasındaki Bolşevik ve Menşevikler çok geçmeden, 1905 devrimci olaylarında oynadıkları rol nedeniyle sürgüne gönderilmiş kadın ve erkeklerle birleştiler ve madencilerin tek tek yakınmalarını açık protesto gösterilerine dönüştürmeyi planladılar. Polisin ve devlet memurlarının maden sahiplerini destekliyor olması nedeniyle bu çalışmalar çok ağır sürdü ve Avrupa Rusyası'nın devrimci işçilerinin Lena altm madenlerinde ektikleri tohumun yeşermesi için beş yıl geçmesi gerekti.[15]

Lena Altm Madenleri Ltd.'in Andreevski madeni işçileri 29 Şubat 1912'de greve başladılar. Ertesi gün ve bir sonraki gün on madende üç bin madenci ellerindeki araç gereci bırakıp diğer madencilere katılarak sekiz saatlik çalışma, daha iyi yiyecek ve sağlık bakımı, daha iyi barınak ve şirket kuponlarıyla değil nakit parayla ödenecek daha iyi ücret istediler. Maden yöneticileri bu istekleri kabul etmeyince madenciler, mart ortalarında protestolarını bütün madenlere yayan bir grev komitesi örgütlediler.[16] Havada şiddet vardı ve İrkutsk eyaleti valisi, 'nerede altın varsa orada kan dökülür' deyişinin bir kere daha kanıtlanacağından korkuyordu.[17] Lena madenlerinin tümünde sadece 215 asker olduğundan ve en yakın takviye birlikleri 1920 kilometre uzaktaki İrkutsk'ta bulunduğundan, eyalet valisi, St. Petersburg'daki içişleri bakanına telgraf çekip talimat istedi. Kendisine imparatorluk jandarmasının zalim subaylarından Yüzbaşı Treşçenkov'un madenlerde düzeni korumak için yola çıkarıldığı ve hükümetin grev devam ettiği takdirde kan dökülmesine hazır olduğu bildirildi.[18] Bir grevci şöyle yazıyor: "Jandarmaların deneyimli elleri bir daha kurulu düzene karşı bir başkaldırı olmaması için Lena madencilerini bir örnek yapmaktan çekinmeyeceklerdi."[19]

İsteklerinin hiçbirinin kabul edilmediği işçi temsilcileri 25 Mart Paskalya Pazarı toplanıp greve devam kararı aldılar.[20] Treşçenkov amirlerine telgraf çekip 'madencilerin istekleri karşılanana kadar işe devam etmeyi kesinlikle reddettiklerini' bildirdi; gelen şifreli yanıtta 'hiç gecikmeden grev komitesini ortadan kaldırması' emrini aldı.[21] Madenciler aynı gece arkadaşlarının serbest bırakılmaları için büyük bir protesto gösterisi düzenlemeye başladılar.[22]

4 Nisan sabahı *katorga*'ya mahkum olmuş Bolşevik denizci Mihail İvanoviç Lebedev, Lena Şirketi'nin Nadejdinski madenlerine doğru yürüyen erkek ve kadınların başına geçti. Nehri sağlarına, dar raylı demiryolunu sollarına alarak bölge başkenti Bodaibo'dan, Treşçenkov'un süngü takmış adamlarının menziline girdiler. Yürüyüşçüler birbirlerine, "Hayır, kardeşler, askerler kendilerine doğru değil de, yanlarından geçecekmişiz gibi yürürsek bize ateş etmezler," diyorlar-

dı.[23] Madenciler yeniden harekete geçince Treşçenkov askerlerine ateş emri verdi. Askerde gördüğü eğitimin reflekslerine hâkim olduğu Lebedev kendini yere attı. "Yeni bir yaylım ateşi başladığında daha soluk alacak fırsat bulamamıştım, sonra birden bir sessizlik oldu," diye anlatacaktı daha sonraları.[24] Lebedev bir işçinin yaralı sağ kolunu sol eliyle tutarak askerlere doğru yürüdüğünü gördü. Onun, "Siz ne hayvansınız böyle? Neden bize ateş ediyorsunuz?"[25] diye bağırdığını duydu. Sonra bir asker adamı tek kurşunla yere serdi.

Lebedev daha sonra, "Yolun üzerinde taşlar gibi insanlar serpilmişti, kimin ölü kimin sağ olduğu belli değildi," diye yazacaktı. Yakınında yatan bir arkadaşının yanına gittiğinde adamın 'kolundan oluk gibi kan boşaldığını' gördü. Lebedev yaralı arkadaşını bir odun yığını arkasına çektiği anda ateş yeniden başladı. "Bir adamın benden beş adım ötede düştüğünü gördüm," diye hatırlıyor. "Adam dizleri üstünde doğruldu, sonra sırtüstü devrildi. Ateş kesilince Lebedev koşup o yaralıyı da odunların ardına çekti. O anda askerler bir daha ateş açtılar ve Lebedev bileğinin hemen üzerinden bir kurşun yedi. Sonra bir diğer kurşun alnını sıyırarak geçince sağ gözü kanla doldu. "Uzun bir süre ateş ettiler, sonra ateş kesildi ve insanlar harekete başladılar," diye yazıyor. Bazıları kaçmıştı. Bir kısım insan yaralılara yardıma koşarken Treşçenkov, "Onlardan uzak durun, yoksa yine ateş ederiz," diye seslendi.[26] Bundan sonraki iki saat boyunca Treşçenkov'un askerleri ölü ve yaralıların ceplerini karıştırıp paralarını ve değerli eşyalarını aldılar. Sonra çekilip madencilerin ölülerini toplamalarına izin verdiler. Ertesi sabah dispanser morgunda, odun gibi üstüste yığılmış 250 ceset vardı ve 270 kişi de tedavi ediliyordu. Isı sıfırın altındaydı ama karlar arasında hâlâ yardım bekleyen yaralılar vardı.[27] Dul kalan bir kadın daha sonraları beş yaşındaki çocuğuna vermek için kocasının bir fotoğrafının çekilmesini istedi. "Böyle bir şeyin yasak olduğunu söylemişlerdi," diye o günü hatırlamaktadır.[28]

Lena Altın Madenleri kıyımı, kurbanlarını yasa boğduysa da, Sibirya ve Rusya'nın her yanında işçi protestolarına yeni bir soluk kattı. Yeniseysk ve Tomsk eyaletlerindeki altın madencileri ve Akmolinsk bakır madencileri o yaz greve gittiler. Demiryolu boyunca işçiler aletlerini bıraktılar. Ukrayna'nın Kharkov, Kiev ve Ekaterinoslav kentlerinde, Litvanya başkenti Riga'da ve imparatorluk başkenti St. Petersburg'da yeni grevler imparatorluğun fabrikalarına çöken sessizliği dağıttılar. II. Nikola'nın imparatorluğunda 1910'da sadece iki yüz grev varken, 1912'de yedi yüz elli bin işçinin de grevcilere katılmalarıyla grev sayısı iki bine yükseldi.[29] Rusya'nın işçileri artık harekete geçmişlerdi. Bu artık Rusya'nın madenlerine ve fabrikalarına sahip olanlara karşı devrimcilerin ve işçilerin mücadelesi değildi. Şimdi greve gidenler, nefretlerini II. Nikola'ya karşı odaklaştırmışlardı ve böyle yaptıkça da, devlet tarafından Sibirya'ya gönderilenlerin sayısı büyük ölçüde artıyordu.

36

"Otokrasiden O Kadar Nefret Ediyorum ki"

Rus hükümeti 1905 Devrimi'ni ezdikten sonra yeni bir güvene kavuşunca polis gözetim ağını genişletti, işçilerin arasına sızacak yüzlerce yeni casus tuttu ve işçilerin davasına sempati duyduğundan kuşkulandığı herkesi Sibirya'ya gönderdi. 1906 sonu geldiğinde yetişkin kırk Rus erkeğinden biri şu ya da bu nedenle cezaevindeydi ve yetkililer onları orada tutmak için yılda yaklaşık olarak otuz milyon ruble harcıyorlardı. Daha büyük olan nüfusu göze alındığında Rusya cezaevlerine İngiltere veya Avusturya'dakinin iki katı para harcıyorlardı. Sibirya'nın çalışma kampları taşacak duruma gelmişti. 1905 ve 1912 yılları arasında otuz bin Rus cezaevinde veya çalışma kamplarında ölmüştür.[1]

Çarlık üniforması giyen intikamcılar 1905'ten sonraki beş yıl içinde beş bin kadın ve erkeği kurşuna dizerek veya asarak ölüme mahkum ederken, bu aşırılıkçılık aşırılıkçılığı ve terörizm de terörü doğurdu. 1906'da devrimci teröristler köy polisinden içişleri bakanına ve imparatorun amcasına kadar 1600 kişiyi öldürdüler. Hükümetin antiterör kampanyası etkili olmaya başlayıncaya kadar ertesi yıl 2500 kişiyi daha öldürdüler.[2] 1905 Devrimi'nden sonra Rusya'nın eski rejimine karşı savaş açanlar arasında kadınlar otokrasiden, yanı başlarında çarpıştıkları erkeklerden bile çok nefret ediyorlardı. Kadınlar Rusya'da asayiş güçlerinin en etkili katilleri oldular.

Bir zamanlar 'Çehov'un *Üç Kızkardeş*'indeki öğretmen Olga'ya' benzediği ileri sürülen[3] Mariia Spiridonova 1905 Devrimi'nden sonra çara karşı savaşan kadın teröristlerin başında gelir. Küçük bir taşra kasabasında yetişen kadın, kendini Rusya'nın proletaryasından çok köylülerine yakın buluyor ve Marksist dogmaya biçim veren katı ekonomik yasalardan rahatlık ummuyordu. Bolşevikler'in, üzerinde tarihin güçlerini, oynattıkları 'ruhsuz satranç tahtasını' çok kişiliksiz ve zalim bularak, yetkililerle göğüs göğüse çarpışan ve yaptıkları terörist eylemlerin ahlaki sorumluluğunu üstlenen Sosyal Devrimciler'e katılmıştı. Spiridonova böylece yirmi yaşma varmadan terörist oldu. Yirmi birinci doğum gününden önce orta Rusya'daki köylü ayaklanmalarını çok zalimce bastıran bir generali öldürdü ve idama mahkum oldu. İmparatorun, cezasını, yaşam boyu *katorga*'ya çevirdi-

ğini duyunca bir arkadaşına, "Otokrasiden o kadar nefret ediyorum ki, onun vereceği bir iyiliği kabul etmek istemiyorum," demişti.[4]

Spiridonova'nın yaşamı, Rus devrimcilerinin birbirlerinin feragatlarını ölçtükleri bir terörizm ikonası olmuştu. 1906 yazında Moskova'nın Butyrka cezaevinden Sibirya'nın Nerçinsk Maden Bölgesi'ndeki Maltsev çalışma kampına gönderildi. Maltsev'de geçirdiği dört yıl içinde en yakın arkadaşı, Minsk valisini öldürmeye çalışmış olan, general kızı Aleksandra İzmailoviç oldu. Yanlarında daha sonra 1918'de Lenin'i vuracak olan anarşist terörist Fania Kaplan ve bir çarlık generalini öldüren köylü Anastasiia Bitsenko vardı. Bitsenko daha sonra Brest-Litovsk'da Almanlar'la barış yapan heyetin bir üyesi olacaktı. Daha sonraki yıllarda bir gözlemci Bitsenko'nun kendisine 'kurbanının üstüne çullanıp onu parçalayacak yırtıcı bir kuşu' hatırlattığını söyleyecekti.[5] Bu kadınlar Rusya'nın çarından ve onun adına konuşan herkesten nefret ediyorlardı. Hiçbirinde ölüm korkusu yoktu. Hatta ölümle karşı karşıya kalmaktan belirli bir heyecan duydukları da söylenebilirdi. Bir terörist şöyle yazmıştır: "Suikast eylemi ile darağacı arasında koskoca bir sonsuzluk yatar. Bu belki de insanın en yüce mutluluğudur."[6]

Bir zamanlar 'dağlar arasındaki çöküntüde dört köşe beyaz bir düzlük ve üzerinde birkaç gri ahşap barınak' diye tanımlanan Maltsev, Sibirya'nın Çin sınırı yakınlarında ıssız bir ileri karakoldu.[7] Uzun ve gri renkli, 'terk edilmiş bir barakaya benzeyen' ana binası oraya Spiridonova'dan iki yıl sonra gelen İrina Kahovskaya'ya bir kertenkeleyi hatırlatmıştı. Maltsev kadınları için zorunlu çalışma yoktu; orada dış dünyadan tecrit edilmiş bir halde yaşarlar ve günlerinin birbirinden hiçbir farkı olmazdı. Bir köşede bir kadın, cezaevinin yarım bıraktığı bilimsel çalışmasına devam ettiğine inanarak güvercinlerin içini açardı. Mahkumların toplanma odalarının bir başka köşesinde bir Asur dilleri öğrencisi eski metinleri karşılaştırır, diğerleri çeviri veya matematik çalışmaları yaparlardı. Maltsev'in iç duvarlarının buzla kaplandığı ve yerdeki suların donduğu uzun kış gecelerinden söz ederken Kahovskaya şöyle yazıyor: "Bu ölü sessizlik anlarında heyecanlı düşünceleriniz tüm benliğinizi kaplardı ve kendinize geldiğinizde saatin sabahın dördü olduğunu görürdünüz. Sonra da ertesi gün uyanınca aklınıza ilk gelen şey bir gün önce güzel bir şey olduğu olurdu."[8]

Bu tür içe dönüşler kendilerine 'Otuz üç Canavar' adını veren kadınların iç huzur bulma çabalarıydı. Kahovskaya bir zamanlar şöyle yazmıştı: "Biz doğadan, sivil faaliyetlerden ve politik mücadeleden yoksun bırakılmamızın yerine geçecek bir şey bulmak zorundaydık. Aksi takdirde yaşam ve faaliyet gerilerdi... ve salıverilme günümüz geldiğinde ruhsal özürlüler olurduk." Cezaevi yaşantısının getireceği psikolojik aşınmadan korunmak için Maltsev kadınları, hücrelerinden birini tartışma yeri olarak ayırmışlardı ve burada yaptıkları ko-

nuşmalar hem cezaevi yaşamının yükünü paylaşmalarına yardımcı oluyor, hem de birbirlerinden güç alıyorlardı. Kahovskaya, "Yaşamımızın merkezi burasıydı. Burada tartışır, burada kavga eder ve burada barışırdık," diyor. Maltsev'deki bazı kadınlar terörist inançlarını destekleyecek devrimci kuramlar geliştirmeye çalışırlardı. Kahovskaya kısa anılarında, "Yanımızda getirdiğimiz düşünsel yükü yeni baştan gözden geçirmek zorundaydık," diye itiraf ediyor. "Her şeyi ta ilk başından düşünmek zorundaydık. Ciddi olarak, taş üstüne taş yerleştirerek yaşam felsefemiz için bir temel oluşturmamız gerekiyordu."[9] Maltsev kadınları Nietzsche, Dostoyevski, Tolstoy, İncil ve cezaevi yetkililerinin izin verdikleri diğer kitapları okuyorlar ve üzerlerinde tartışıyorlardı. Kendilerini Rus köylülerine adadıkları için içlerinden ancak birkaçı Karl Marx'ın eserlerini okumaktaydı.[10]

Maltsev'in toplantı hücresinde daha iyi eğitim görmüş kadınlar kendileri kadar talihli olmayan kızkardeşlerine öğretmenlik yapıyorlardı. Kahovskaya Fransızca, İzmailoviç Rus edebiyatı öğretiyor ve diğerleri yüz yıl önceki Desembristler gibi tıp, matematik, fen ve felsefe bilgilerini ötekilerle paylaşıyorlardı. Kahovskaya o günleri anlatırken, "İki avuntu kaynağımız vardı," diyor. "Yoldaşlardan oluşan toplumumuz ve kitapların dünyası.[11] Böylece, özgürlük kaybı onlara bir ahlaki üstünlük yaşamı sağlamıştı. "Bir insanın bir diğerine ne kadar çok şey verebileceğini sadece *katorga* sayesinde öğrenebilmiştik," diyor Kahovskaya.[12]

Böyle bir yaşam George Kennan'ın yirmi yıl önce anlattığı korkunç *katorga* koşullarından daha az zalimdi ve Spiridonova ile arkadaşlarının ölüm cezalarının yaşam boyu hapse çevrilmesi gerçeği, çarlık hükümetinin pek az kişinin görmeye razı oldukları insani boyutunu ortaya koymaktaydı. Ancak Birinci Dünya Savaşı arifesinde Sibirya'nın zorunlu çalışma cezaevlerinde yaşamın kalitesi, talimatları yerine getirecek komutanlara bağlıydı. Ve Maltsev 'politikler'in başka yerlerde karşılaştıkları ceza ve kötü davranış rejimlerinin pek az rastlanan bir istisnasıydı. Dayak, kırbaçlama ve soğuk hücrelerde tecrit hâlâ pek yaygındı. Bir mahkum şöyle diyor: "Her cezaevinin kendisine emanet edilmiş mahkumlara kendine göre işkence eden müdürleri vardı. Bazılarını motive eden şey görevlerine bağlılıkları ve yüksek düzeylerde olanlara itaatkârlıklarıydı... Diğerleri nefret ve korkuyla, başkaları da sadizmle motive olurlardı."[13]

'Politikler' en çok kırbaçlanmaktan korkarlardı; bir insan ne kadar iradeli veya gururlu olursa olsun, yeteri kadar kırbaçlanınca reflekslerinin kontrolünü kaybederler ve merhamet için yalvarırdı. Özellikle üç uçlu *plet* her darbede etleri parçalar, mahkumların duygularına hâkimiyetlerini ellerinden alır, onları insan biçiminde parçalanmış et yığınlarına döndürürdü ve otoritenin yüzüne tükürmekle gurur duyan devrimciler böylesine bir aşağılanmaya dayanamazlardı. Rusya Başbakanı Petr Stolypin'in öldürülmesinden sonra yetkililer 1911'de

terörizme karşı yeni bir savaş açtıklarında, Transbaykal topraklarına gelen yeni bir genel vali döneminde bu dayak olayları Sibirya'da daha da yaygınlaştı. Bu subay görevine gelince, "Ben asılan değil, başkalarını asan generallerdenim," demişti.[14] Bu yeni rejim altında 'politikler' kitaplarını, kâğıt kalemlerini, sabun ve tütünlerini ve aileleriyle arkadaşlarından mektup alma haklarını kaybettiler. Açlık grevi yapanlar da, zehir içip de kurtulabilecek durumda olanlar da ölüme terk edildiler. Bir cezaevi komutanı yeni kurallara açlık greviyle karşılık veren mahkumlara, "Sizin göreviniz ölmek, bizim görevimiz de sizi gömmektir," diyordu. Onun amiri de bütün 'politiklerin' prangaya vurulup hücrelerinde kilit altında tutulmalarını emrederken, "Domuzlara domuz muamelesi yapılmalıdır," demişti.[15]

Sibirya'nın cezaevi müdürleri gayet sert konuşuyorlarsa da, kamuoyu çarlık memurlarının yönetim biçimine karşı cephe almaya başladığından, koydukları kurallara uyma olanakları zayıflamaktaydı. Romanovlar'ı devirecek olan devrimden yirmi yıl önce Batı'nın politik kültürü Rusya'ya geldiğinde, Sibirya cezaevlerinde, çalışma kamplarında, devlet içki ve tuz üretim tesislerinde hüküm süren zorbalık yumuşamaya başlamıştı. 1905 Devrimi sansürcülüğü kaldırdıktan sonra yetkililerin kötülüklerine dair haberler, Verkhoyansk, Olekminsk ve Srednekolymsk gibi ıssız yerlerden dış dünyaya sızmaya başlamıştı. Rus gazetelerinde cezaevindeki açlık grevleri ve protesto intiharlarıyla ilgili haberler görülür olmuştu. Hatta Rusya'nın yeni kurulan meclisi Duma'da, mahkumlara yapılan kötü davranışlar üzerinde tartışmalar geçiyordu. Sir Arthur Conan Doyle, Anatole France ve Claude Debussy gibi Avrupalı ünlüler Rus hükümetine sürgün sistemini daha ılımlaştırması için başvurdular.[16] Sibirya, Rus devletinin zalim ceza sistemini kamuoyunun gözünden uzak tutamayacağı kadar dış dünyanın bir parçası olmuştu. Sibirya, modern dünyaya her zamandan daha yakındı. Ama kamuoyunun, Avrupa ve Birleşik Devletler'de olduğu gibi Rus ulusal politikasını biçimlendirmesine daha çok varsa da, her yıl biraz daha ileri gidilmekteydi. Yirmi otuz yıl önce Avustralya'da olduğu gibi, 1914'ün başında da Sibirya'nın ceza kampları artık geçmişe gömülmek üzereydiler.

37

Fırtınadan Önce

Sibiryalılar 1911'de yirmi milyon rublelik tarım araç ve makinaları satın aldılar. O sırada otuz yedi bin biçerdövere, atların çektiği otuz dokuz bin sabana sahipseler de, Avrupa Rusyası köylüleri tahılı elle sapından ayırırken onlar buharlı harman makineleri tercih ediyorlardı. 1914 başında Sibiryalı çiftçilerin Urallar'm batısındaki yurttaşlarına kıyasla atları üç kat, öküzleri iki kat, koyunları beş ve keçileri on dokuz kat fazlaydı. Ve daha çok tahıl fazlasına sahiptiler. Her erkek, kadın ve çocuk için üç yüz elli kilo tahıl ve et ve mandra sanayiindeki beş milyon yedi yüz elli bin hayvan için büyük miktarlarda tahıl ayırdıktan sonra Sibirya köylülerine her yıl ihraç edecekleri bir buçuk milyon ton kalmaktaydı.[1]

Çağın teknolojisinin üretebildiği en iyi soğutmalı vagonlarla Avrupaya seksen bin ton tereyağı ürününün büyük bir kısmını gönderen Sibirya'nın yeni kurulan mandra sanayii, 1914'te, Hollanda veya Avustralya'dan daha çok ve Danimarka'ya yakın tereyağı üretmekteydi. Haftada yedi gün ve günde iki kere, yirmi beş vagonluk katarlar, Sibirya'nın ürünlerini Londra'ya, Hull'a ve Batı'da daha pek çok kente taşıyacak olan soğutmalı gemilere yüklenmek üzere Rus limanlarına doğru yola çıkarıyordu. On yıl içinde tereyağı Sibirya'nın en önemli nakit para getiren ürünlerinden biri olmuştu. 1914'te tereyağı altın, tahıl ve kürkün ardından dördüncü geliyordu.[2]

20. yüzyıl Sibirya'nın eski işletmelerine de yeni bir yaşam getirmişti. Ruslar'ın gelmesinden önceki yüzyılda Sibirya yerlilerini besleyen balıkçılık ve avcılık modern çağın başında yeniden gelişti. Sibiryalılar'ın denizden elde ettikleri iki yüz bin ton som balığı ve yedi yüz elli bin ton uskumrunun yanı sıra Obi, Yenisey, Lena ve Amur'dan on binlerce ton mersin balığı, turna balığı, kızılkanat ve sazan elde ediliyordu. Bazı yerlerde balık o kadar boldu ki, yumurta bırakmak için nehrin yukarsına giden balıkların binlercesi karaya fırlıyordu. Sovyetler'in daha sonra petrol ve doğal gaz pompalama istasyonu yapacakları Obi Nehri üzerindeki Kuninskaya köyünde balıkçılar bir kere derin bir tek çukurdan on yedi bin ton balık avlamışlardı.[3] Amur Nehri'nde som balıkçılığının yan ürünü olarak toplanan kırmızı havyar çok artmıştı. Sibiryalılar ataları gibi hâlâ kürk hayvanlarını avlamaya da devam ediyorlardı. 18. yüzyılın su samurları tükenmişti ama yetmiş bin samur, onun on katı kakım, beş milyon tav-

şan ve on beş milyon sincap 1910'da hâlâ dünyada elde edilen kürklerin yarısını oluşturmaktaydı. Sibirya'da insanlar yemek ve spor için avlanmaktaydılar. Her tür kuş, geyik, ayı, yaban koyunu ve kurt Sibiryalılar'ın Avrupa Rusyası ve Avrupa'ya sattıkları yıllık iki bin ton av etini oluşturmaktaydı.[4]

Ataları geçmiş yüzyıllarda Sibirya'ya hükmetmiş olan yerlilerin bu yeni refahtan aldıkları pay oraya sonradan yerleşmiş olan Ruslar'a kıyasla pek belirgin değildir. Yeni yüzyılın baskılarına en çok maruz kalanlar, yerleşme alanları bir zamanlar doğu Sibirya'da Yenisey'den Pasifik'e ve Kutup Okyanusu'ndan Çin sınırına kadar uzanan Tunguzlar'dı. Bazıları tarafından 'Sibirya kabilelerinin en pisi' ve bazılarınca 'yoğun çam ormanlarının karanlığı içinde doğmuş korkusuz bir avcı ırkı' olan Tunguzlar, Ruslar'ın kendilerine zorla getirdiği modern dünya ile başa çıkmayı çok güç buluyorlardı.[5] 20. yüzyılın başında salgın hastalıklar ve kıtlıklar bu bir zamanların avcılarının sayısını altmış beş binden aza indirmişti. Bir yorumcu 1914'te şöyle yazıyordu: "Ural-Altay halkları içinde Tunguzlar kimliklerini en hızlı olarak kaybedenlerdir."[6] Bunlardan bir kısmı Ruslaşmışlar ve tarıma başlamışlardır. Diğerleri, Buryat ve Yakut komşularının yaşam biçimlerini benimsemeye çalışırken, tundrada kalanlar ren geyikçiliği yapmaya devam etmişlerdir. 1927 yılında Sovyet sayım memurları, Tunguzlar'ın sayısının otuz yıl öncesinin üçte ikisinin altına düştüğünü görmüşlerdi.[7]

Nüfusları üç yüz bin kişi kadar olan Buryatlar, kısmen 20. yüzyılda Tunguzlar'dan daha kalabalık olduklarından, kısmen de çevrelerinde oluşan dünyaya daha çabuk uyum gösterdiklerinden, daha iyi durumdaydılar. Tunguzlar'dan daha savaşçı olan Buryatlar, Ruslar'ın ilerlemelerini Moğol atalarının geleneğine uyarak dirençle karşılamışlarsa da, fetih sonunda 18. yüzyılda, Ruslar'ın sadık müttefikleri olmuşlardı. Ondan sonra bunlar Transbaykal'daki Kossak alaylarının belkemiğini oluşturmuşlar ve Rus fatihleriyle evlilikler yapmışlardır. Buryatlar 19. yüzyılda hayvan yetiştiriciliği yerine tarımcılığa başlayınca keçe yurtlarından çıkıp özellikle İrkutsk eyaletindeki Baykal Gölü'nün batısındaki Rus stili ahşap evlere geçmişlerdir. 20. yüzyılda bu batı Buryatları Avrupa Rusyası'ndan modern tarım araç gereçleri ve makineleri almaya başlamışlarsa da, daha doğudaki Transbaykal topraklarındakiler geleneksel yaşam biçimlerini sonra da sürdürmüşlerdir. Burada hayvan yetiştiriciliği yapmışlar, ama Sibirya'nın modern çağı başlayınca onlar da, geçmiş yüzyıllarda hayvanlarının tümünü telef eden salgın hastalıkları gideren Ruslar'a yaklaşmışlardır.[8]

Yakutlar Sibirya'nın en büyük bölgesi olan Yakutistan'da yaşamalarına karşın nüfus olarak Buryatlar'dan az, 20. yüzyılın başında çeyrek milyona yakındılar. 1630'lardan beri Ruslar'la yakın ilişkide olan Yakutlar tarıma Buryatlar'dan daha sonra dönmüşler, ataları gibi mayıs ve ekim aylarında sürülerini otlaklara götürüp getirmişler-

dir. Daha modernleşmiş Buryatlar'ın aksine Yakutlar 20. yüzyılda bile avcılık ve balıkçılık ve toplayıcılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Ruslar topraklarına elektrik ve ilk modern araç gereci getirdiklerinde bile zambak kökleri, yabani soğan, karaturp, kuzukulağı ve baharda suyu yükselirken çam ağacı kabuğunun iç tabakası, Yakut yiyecekleri olmaya devam etmiştir. Yurtlarının çok büyük kömür, demir, elmas, altın, gümüş, platin, tuz ve yarı değerli taşlar rezervleri olmasına karşın Yakutlar yoksul kalmışlardır. Modern dünya ile karşılaşmanın etkisiyle klanları dağılmaya başlamışsa da, 20. yüzyıla kadar köleliği sürdürmüşlerdir.[9]

20. yüzyıl başlarken Ruslar'm Yakutlar, Buryatlar, Tunguzlar ve düzinelerce daha küçük Sibirya yerli aşiretleri üzerinde giderek artan bir etkileri olmuştur. Bunun nedeni hem Ruslar'm yerli komşularından çok kalabalık olmaları hem de Sibiryalılar'ın, onların insan ve hayvanları iyileştiren bilgilerine ihtiyaç duymalarıdır. Yerliler Ruslar'm Sibirya'nın büyük uzaklıklarını daha kolay kontrol altına alınabilir yapan teknolojilerini de görmezden gelemezlerdi. 20. yüzyıl başlarken bu etkiler binlerce yıldır ilerlemenin dışında yaşamış olan insanları modern dünyaya çekmiştir. Demiryolları, buharlı nehir gemileri, daha iyi yollar, telgraf ve 20. yüzyıl ikinci on yılına girerken elektrik ve telefon... Bu yeniliklerin tam etkisi 1930'lara kadar görülemeyecekse de, Sibirya'yı değiştirmeye başlamıştı.

20. yüzyıl başlarken Sibirya yaşamını değiştiren şey özellikle elektrik olmuştur. Rus İmparatorluğu'nun ilk sınai hidroelektrik santrali 1892'de imparatorun Altay yaylalarındaki Zirianovsk gümüş madenlerinde inşa edilmişti. 1900 ve 1914 arasında Bodaibo Nehri üzerinde Lena Altın Madenleri'nin sahipleri tarafından yapılan altı hidroelektrik santrali ile Zirianovsk santrali 1914 öncesinde Rusya'nın tüm elektrik üretiminin altıda birini oluşturuyordu. Yeni yüzyılın ikinci on yılı başlarken elektrik kullanımı Sibirya kömür madenlerine, özellikle de, İrkutsk yakınlarındaki Çeremhovo madenlerine yayıldı. Krasnoiarsk ilk kent ışığını, Londra, Paris ve St. Petersburg'dan kısa bir süre sonra gördü ve İrkutsk sokakları, 1896'da, daha henüz taşla kaplanmadan elektrikle aydınlatıldı. Tomsk, Çita ve daha beş altı kentin Birinci Dünya Savaşı başlamadan belediye elektrik santralleri vardı. Yakutsk'ta bir hidroelektrik santrali, insanları, Sibirya'nın uzak kuzeyine yüz yıldır gaz nakletme güçlüğü nedeniyle sürekli gaz sıkıntısından kurtarmıştı.[10] Ancak Sibirya'nın en büyük enerji kaynağı -nehirlerinin elektrik üretme potansiyeli- henüz kullanılmamıştı. Sibirya'nın modern çağının dev hidroelektrik barajları Stalin ile Kruşçev'in zamanlarında gelecekti.

Ruslar'ın teknolojisi ve know-how'ı yerli Sibiryalılar'ın yaşamlarını değiştirmesine karşın, Sibirya yerlilerinin yaşam biçimleri 19 ve 20. yüzyıllarda Urallar'ı aşan göçmenler üzerinde pek etki yaratmamıştır. Rus avcıları ve tüccarları eski zamanlarda vahşi doğada sağ

kalabilmek için Sibiryalılar'ın yöntemlerini kullanmışlardır; ancak onlardan sonra yeni yaşamlar kurmak üzere Sibirya'ya gelenler Rus geleneklerine ve yaşam biçimlerine sıkı sıkıya sarıldılar. Sibirya'daki topluluklarını Avrupa Rusyası'nda geride bıraktıkları yerlerin bir yansıması yapmak isteyen bu kadın ve erkekler, evlerini eskiden olduğu gibi döşediler, köylerini ve kasabalarını arkada bıraktıkları gibi planladılar. Avrupa Rusyası'nda olduğu gibi Sibirya köylerinde de evler bir tek ana caddenin iki yanına sıralanmıştı. Samanlıkları ve bahçeleri arkadaydı ve Kuzey Amerika ortabatısında olduğu gibi çiftlikler dağınık olarak serpiştirilmezdi. Ruslar komşularından birinin üç kilometre uzakta olması yerine eskiden olduğu gibi yan yana yaşamayı tercih ederlerdi.

Omsk, Tomsk, Tobolsk ve İrkutsk gibi daha büyük kasaba ve kentler, kiliseleri ve katedralleri ve Moskova ile St. Petersburg'da veya daha küçük pek çok kentte benzerleri görülebilecek kamu binalarıyla Avrupa Rusyası'nı andırıyorlardı. Ruslar Sibirya'daki kamu binalarını, kışlalarını, belediye saraylarını ve cezaevlerini hep imparatorluk stilinde yapmışlardı. Omsk'ta Liubinski Caddesi'nin iki yanındaki binalar St. Petersburg'un Nevski Caddesi'ndekileri andırıyordu. Sadece Baykal Gölü'nün doğusundaki kasaba ve kentlerde Doğu stilleri yaşamaya devam etmekteydi. Bu, Sovyetler zamanında da böyle olacak, Stalin'in hoşuna giden kötü orantılı, kütle gibi binalar Urallar ve Kutup'tan Bering Boğazı ve Gobi Çölü'ne kadar uzanacaktı. Daha sonraları Sovyetler'in 1970 ve 1980'lerde yaptıkları steril stiller görülecek, Kızıl Sibirya, Sovyet-öncesi döneme kıyasla daha Rus bir görüntüye kavuşacaktı.

Sibirya'yı modern dünyaya açmak yabancılara Sibirya pazarlarına giriş imkânı vermek demekti. Sibiryalılar 1910'da Çarlık Rusyası'nın ihracatının yirmi beşte birinden daha azını üretiyorlar, ama ithalatının yedide birini alıyorlardı.[11] Danimarka çimentosu, İngiliz maden makineleri ve tüketim malları, Birleşik Devletler'den tarım makineleri ve Almanya'dan yüksek voltajlı elektrik araç gereçleri 20. yüzyılın ikinci on yılına girerken Sibiryalılar'ın günlük yaşamlarında büyük bir yer tutuyordu. Bu istek yabancı işadamlarını Sibirya'nın belli başlı kentlerine çekmekteydi.[12] 1900 ve 1914 yılları arasında yabancıların Sibirya'yı ziyaretleri bir daha Gorbaçov dönemine kadar bu kadar kolay olmayacaktı. Ve sadece işadamları değil, gazeteciler ve sıradan turistler de akın akın geliyorlardı. İngiliz gazetecisi John Fraser 1901'de, Trans-Sibirya'nın normal trenlerinin birinde ikinci mevki yolculuğuna başlarken şöyle diyordu: "Sibirya'ya! Bu sözde, esrarengiz bir şey var... Sibirya sözcüğü bile insanın kanını donduruyor. Karlar içinde zincirlerin kokusu var."[13]

Fraser, Sibirya'nın sorunları kadar potansiyelini de görüyordu. "Buğday yetiştiren milyonlarca mil toprak, çıkartılmayı bekleyen madenler ve iskân edilebilecek büyük topraklarla Doğu dünyasının

Kanada'sı olabilir," diyordu. Her taraf vaat doluydu. "İnsanı ve sabanını bekleyen böylesine görkemli başka bir tarım toprağı görmedim."[14] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen öncesinde Sibirya'yı ziyaret eden başkaları da bu görüşleri paylaşmaktaydılar. İster Kraliyet Coğrafya Derneği'nden serüvensever Harry de Windt, ister Amerikalı mühendis Lindon Bates ya da Oberlin Koleji'nden Sibirya'nın nüfusunun gelecek yüzyılda on katına çıkacağı kehanetinde bulunan George Frederick Wright[15] olsun, herkes bu toprakların vaat ettiklerini görmüş ve potansiyelini övmüştü. Ancak belki de sadece İngiliz Phillips Price, Ruslar'ın Sibirya'yı ve Asyalılar'ı sömürme yeteneğini tam olarak anlamıştı: "Karakter ve huy bakımından kendisi de Asyalı olduğundan Doğu Slavları, Asya ırklarını fethedip asimile edeceklerdir."[16]

38

Savaş ve Devrim

Dünyanın üçte biri kadar ve on saat dilimi ötede Vladivostok'ta sabahken, St. Petersburg'da henüz bir gün öncesinin akşamıydı. St. Petersburg Merkez Telgrafhanesi'nden 18 Temmuz 1914 akşamı çekilen kısa telgraf geldiğinde Vladivostok'ta güneşli bir gün başlamıştı. Çar ve savaş bakanı, Amirallik ve içişleri bakanı tarafından imzalanmış telgrafın metni şöyleydi:

İMPARATORUN EMRİDİR: ORDU VE DONANMA SAVAŞ DURUMUNA GEÇİRİLECEKTİR. BU NEDENLE YEDEKLER VE ATLAR, 1910 YILI SEFERBERLİK PLANINA GÖRE ÇAĞIRILACAKLARDIR.[1]

Altı gün önce Avusturya ile Sırbistan arasında çıkan savaşa tepki olarak bütün batı cephesinde seferberliğe gidiliyordu. Generalleri sadece Avusturya üzerine yürümeyi mümkün kılacak kısmi seferberlik planı hazırlamadıkları için Rus orduları Baltık kıyılarından Besarabya'ya kadar seferberlik hazırlıklarına girmişlerdi. Bundan sonraki dört gün içinde Avrupa telgraf tellerinde mesajlar gelip gitmeye devam etti. Böylece Almanya'nın Rusya'ya verdiği ültimaton süresi 19 Temmuz geceyarısında (Batı takvimine göre 1 Ağustos) dolunca tel-

graf tuşları sustu. İngiltere dışişleri bakanı bir arkadaşına, "Bütün Avrupa'da ışıklar birer birer sönüyor, onların bir daha yandığını bizler göremeyeceğiz," dedi.[2]

Rus İmparatorluğu topraklarında, halkın, 2383 gün boyunca göremeyeceği barışın son anları da geçip gidiyordu. Sonra Rusya ve bütün dünya hemen hemen hiçbir barış denemesinde bulunmadan savaşa başladılar.* Fransa'nın Rusya büyükelçisi o gece günlüğüne, "Zarlar atıldı!" diye yazıyordu. "Halk hükümetlerinde mantığın oynadığı rol o kadar küçük ki, evrensel bir çılgınlığı serbest bırakmak için bir hafta yetti bile.!"[3]

Seferberlik yerlerini okuyamayan insanları çağırmak için kamu binalarının camlarına, posta ve telgrafhanelere yapıştırılan parlak kırmızı kartlarla birlikte Sibirya'ya da savaş geldi.

Geniş omuzlu, soğukkanlı, köşeli yüzlü, çıkık elmacık kemikli Buryatlar; Yukarı Obi ve İrtiş vadilerinin vahşi topraklarından Kırgızlar; koyun postu şapkalı, bellerinde yatağanlarıyla Kossaklar; Sibirya Tatarları ve sarışın, mavi gözlü, ciddi yüzlü Ruslar hep savaşa gittiler. Bazıları Sibirya'ya iş yapmaya gelen yabancılar arasında Almanlar'ı ve Avusturyalılar'ı tanımışlardı ve şimdi onlarla savaşacaklardı. Bunun gibi bazıları da şimdi birlikte savaşacakları İngiliz ve Fransızlar'ı görmüşlerdi.

Sibiryalılar'dan Avrupalılar'ı görmüş olanlar bile onların geldikleri dünya hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyorlardı. Avrupa Rusyası'nın köylülerinin dar sınırlı ve karmaşık olmayan dünyalarında yabancı ülkelerin ve politikaların yeri yoktu ve böyle şeyler, Sibiryalılar'ın çoğunluğunu daha da az ilgilendiriyordu. Savaşa çağırılan sıradan bir Sibiryalı'nm nasıl savaşacağı, ya da savaşıp savaşmayacağı, Birinci Dünya Savaşı'nın başında Rusya İmparatorluğu liderleri için en büyük bilinmeyendi.

Bir politikacı o günlerde, 'kırsal Rusya'nın derinliklerinde ebedi bir sessizliğin hüküm sürdüğünü' söyler.[4] Rusya'nın -ve Sibirya'nın- kitleleri çarın savaşının davasını benimsemeye ikna edilebilir miydi? II. Nikola ile danışmanlarını Büyük Savaş'ın başından sonuna kadar düşündüren bilmece buydu; çünkü, bir devrimcinin dediği gibi, Rusya'nın politik tarihinde köylüler hep 'sfenks' olmuşlardı.[5] Rusya'nın savaştaki ilk genelkurmay başkanı bir kere şöyle demişti: "Tambov'lu bir köylü Tambov eyaletini savunmayı isteyebilir, ama onun görüşüne göre Polonya'daki bir savaş (1914 ve 1915 yıllarında savaşın büyük bir kısmı Polonya'da geçmişti) ona yabancıdır ve yararsızdır."[6]

*Kraliçe Viktoria döneminden başlayarak Avrupa'yı adım adım Birinci Dünya Savaşı'na getiren olayların destansı öyküsü için bkz: Massie, Robert K., *Dretnot: İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*, Sabah Kitapları, Ocak, 1995.

Bu söz uzaklardaki Sibirya halkı için de geçerliydi. 1914 ve 1915 muharebelerinden sadece birkaç yüz kilometre uzakta olan Rus köylüleri savaşı kapılarının önüne gelene kadar önemsiz buluyorlarsa, Urallar'ın ötesinde yaşayanlar için savaş nasıl gerekli olabilirdi? Ancak Sibiryalılar Büyük Savaş'ın ilk muharebelerinde çarpışmışlardır. Beşinci Sibirya Kolordusu 1914 yılının sonbaharında Galiçya cephesinde kahramanca çarpışmış, Altıncı Kolordu ise aralıkta Lodz'da hemen hemen son erine kadar erimişti.

Sibiryalılar Masurian göllerinde, Tannenberg'de ve 1914 yılı sona ermeden daha pek çok muharebede, ertesi yılın ilkbahar aylarında başlayan ve bütün yaz süren Rusya'nın büyük geri çekilişinde çarpışmışlardır.[7]

Yüz binlerce erkeğinin savaşmak için cepheye çağırılmasına karşın Sibirya'nın Rusya'nın savaş çabasına en büyük katkısı hammadde sağlaması ve müttefiklerinin silah ve cephane gönderdikleri giriş noktası olmasıydı.

Merkezi Devletler savaşın başında Çanakkale ve Baltık'ı Müttefik gemilerine kapattıktan sonra Alman denizaltıları, Rusya'nın Beyaz Deniz limanları Murmansk ve Arkhangelsk arasında cirit atmaya başlayınca, Trans-Sibirya Demiryolu, imparatorluğun dış dünyaya tek çıkış yolu olmuştur.

Müttefikler 1915 ve 1916 boyunca Vladivostok'a top, tüfek, mermi yığınakları yapmışlar, bunlar demiryolu ile Moskova'ya gönderilerek Rusya'nın batı cephesinin Avusturya ve Almanlar'ın yüklenmeleri karşısında çökmesi önlenmiştir.

Bu nedenle Rus askerleri Birinci Dünya Savaşı'nda Japon Arisakaları, Amerikan Winchester ve Krag-Jorgensen'leri, İngiliz Lee-Enfield'leri ve modası geçmiş Fransız Gras-Kropatçek'leri ile kendi silahhanelerinin üretimi olan Mosin-Nagant tüfeklerini kullanmışlardır. Amerika'nın Westinghouse'u ve New York'taki Remington Silah Şirketi 1916'da Ruslar için birkaç yüz bin Mosin-Nagant üretmiştir. Sahra topları ve Rus ordularının 1916 sonuna kadar attıkları otuz yedi milyon top mermisi Fransa, İngiltere, Birleşik Devletler, Japonya, Kanada'dan gelmişti.

Şubat Devrimi, II. Nikola'yı 1917 yılında tahttan indirmeden Rusya'nın müttefikleri, Sibirya yoluyla batı cephesine, yedi yüz elli milyon makineli tüfek mermisi ve on binlerce ton savaş malzemesi göndermişti.[8]

Ruslar silah ve teçhizatı müttefiklerinin Vladivostok'a yığdıkları hızla Trans-Sibirya'dan içerlere nakledememişlerdi. Savaş devam etikçe Sibirya'dan getirilecek malzeme o kadar artmıştı ki, Vladivostok'taki İngiliz subayları değerli nitratların liman yakınlarındaki üstü açık çamurlu depolarda tutulduğundan şikâyet ediyorlardı.[9]

1916 yılının başında Vladivostok'ta elli bin ton malzeme birikmiş ve bu rakam, büyük Khabarovsk köprüsünün açılmasına ve

Amur Nehri demiryolu hattının Vladivostok ile Sretensk arasında alternatif bir yol olmasına karşın, bir yıl sonra dört yüz bin tona çıkmıştı.

1917 yılının daha başlarında Müttefikler, Vladivostok'a o kadar çok silah ve malzeme göndermişlerdi ki, baharda buzlar çözülmeye başladığında bunların bir kısmı ağırlıkları nedeniyle toprağa gömülmeye başlamıştı.[10] Rusya savaştan çekilene kadar bu malzemenin bir kısmı hedeflerine hiç yetişememiş, 1918-1921 İç Savaşı'nda kullanılmışlardır.

ABD hükümeti 1917 baharında Sibirya'nın demiryollarına hareket getirmek için Vladivostok'a bir Demiryolu Danışma Komisyonu gönderdi. Başında Panama Kanalı'nın eski başmühendisi John Frank Stevens'in bulunduğu ve Demiryolu Hizmetler Grubu'ndan destek alan Amerikan danışmanları, sonunda Sibirya demiryollarının yönetimini ele aldılar. Bu girişimin ardında Rusya'nın refahı değil 1850'lerde Perry McDonough Collins'in bir fikrinin modern şekli vardı.

Collins Amerika ile Rusya'yı Sibirya hinterlandından Amur ve Pasifik'e uzanacak bir demiryolu ile birleştirmeyi hayal etmişti. Stevens ve Emerson da Amerika'daki Büyük Kuzey Demiryolu'nu Seattle'dan Vladivostok'a kadar uzanan deniz hatlarıyla Trans-Sibirya ile bağlamayı hayal eden bir Amerikan finans grubunun birer üyesiydiler.[11]

Rusya'nın, müttefiklerin Sibirya yolu ile gönderdiği silah ve cephaneye bağlı olması Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi sanayi kapasitesini geliştirmedi demek değildir. 1916 başında Rus İmparatorluğu'nda 3846 fabrikada savunma malzemesi üretimiyle çalışan 1.797.000 insan vardı; bir yıl sonra fabrika sayısı 5200'e yükselmişti. Savaş üretimi yapan Sibirya sanayilerinin toplamı üç kat artarak bine ulaşmıştı.

Barış zamanında rekabet yapamayan bazı demir çelik tesisleri yeniden açılmış, Kuzbass ve Çeremhovo kömür madenlerinin ürünlerine talep çok artmıştı. Aynı anda Sibirya'nın sermaye açlığı çeken doğusuna Batı yatırımları da sel gibi akıyordu. 1914'ün ilk yarısında Sibirya'nın doğusuna bir milyon dolar yatıran Amerikalı maliyeci ve sanayiciler 1916 ortalarında yatırımlarını 118 kat arttırıp 124.000.000 dolara ulaşmışlardı.[12]

Sibirya'nın zaten patlama noktasındaki tarımcılığının gelişmesi da aynı derecede etkiliydi, bunun bir nedeni askeri yetkililerin savaşta tutsak alınan bir milyon Avusturyalı, Alman, Macar ve Türk'ü, madenlerde ve tarlalarda çalışmak üzere Sibirya'ya göndermesiydi.[13] Büyük Savaş'ta diğer Avrupalılar gibi Ruslar da bu tutsakları savaş ganimeti sayıyorlar ve hepsini hemen hemen hiç ücret almadıkları ve hastalıkların kol gezdiği sınırdan uzak kamplara gönderiyorlardı. Yurtlarında daha iyi koşullar altında yaşamış olan tutsaklar Sibir-

ya'da ilkel barınaklarda yaşıyorlar ve kendi yurttaşlarının insanlar için uygun görmeyecekleri yiyecekleri yiyorlardı. Sağlık tesisleri ve tıbbi bakım olmayan bazı kamplarda otuz beş bin kişinin yaşadığı oluyordu.

Krasnoiarsk ve Novonikolaevsk'te tifüs, savaş tutsaklarından yarısını öldürmüştü ve Kızıl Haç gözlemcileri buralarda susuzluktan çılgına dönmüş insanların 'tuvaletlerden akan ve insan dışkısıyla sarı renge dönmüş' suları içtiklerini görmüşlerdi.[14] Omsk'ta on aydan kısa bir sürede aynı nedenlerle on altı bin tutsak ölmüş ve diğer kamplarda ölenlerin sayısı on binleri aşmıştı.[15]

Tutsaklar, kendilerini cezaevi duvarları dışına çıkaracak her fırsattan yararlanıyorlardı. Burada iş daha ağır olmakla birlikte kaçma fırsatı bulabiliyorlardı. Yol yapımında veya Sibirya madenlerinde ve fabrikalarında çalışmaya gönderilen tutsakların hepsi de kötü muameleden şikâyet ediyorlardı. Ancak Sibirya tarlalarında çalışanların yaşamlarında ilginç olaylar da yok değildi. İsveç'in St. Petersburg büyükelçisinin kızı Elsa Brändström uzun yıllar Sibiryalı bir kadının tarlalarında çalışan Avusturyalı bir savaş tutsağını anlatır. Avusturyalı'nın çiftlikte bulunduğu yıllar boyunca kadın kendisine bir erkek evlat doğurmuştu ve kadının kocasının geri dönme zamanı geldiğinde yetkililer tutsağı başka bir yere naklettiler. Brändström'e göre savaştan dönen köylü, yetkililere başvurarak çiftliğini idare eden ve çocuğun yaşına bakılırsa karısıyla da yatan adamı görmek istedi. Yetkililer bir felaket bekleyerek tutsağı ortaya çıkardılar. Ancak köylü adamı şükranla kucaklayarak, "Çiftliğime yaptıkların için sana ne kadar teşekkür etsem azdır. Domuzlar tombul, inekler sağlıklı, dört danam var ve oğlan da fevkalade!" dedi.[16] Bu tür istisnalara fazla rastlanmıyordu. 1917 yılı geldiğinde Sibirya savaş tutsaklarının yaşadıkları ve çalıştıkları kötü koşullara karşı ayaklanmalar olmuştu ve bu insanlar bundan sonraki yıllarda ülkeyi kasıp kavuracak devrimci kaosta önemli roller oynayacaklardı.[17]

Savaş tutsaklarının çokluğu, demiryolunun raylarının ve vagonlarının kırılması, tarım araç gereci ve tüketim mallarındaki sıkıntı nedeniyle köylülerin sabit fiyatlarla satmak yerine tahılı saklamaları Rus İmparatorluğu'nu devrim yoluna iten krizi besleyen unsurlardı. 1917 Ocak ayında çeyrek milyon işçinin grevleri, savaş mücadelesinde yedi yüz elli bin çalışma gününün kaybına neden olacaktı.[18] Petrograd'da ekmek fiyatları haftada yüzde iki, patates ve lahana yüzde üç ve et yüzde yedi yükseliyordu. Odun o kadar pahalıydı ki, kent halkı ısınmak ve aç kalmak, ya da karnını doyurmak ve üşümekten birini seçmek zorundaydılar.[19]

Kadercilik artık kuşkuculuğa, kuşkuculuk da ağır bir kayıtsızlığa dönüşüyordu. İnsanlar artık devrimin olup olmayacağını değil, ne zaman olacağını merak ediyorlardı. Bir muhafazakâr şöyle diyordu: "Devrim hazırdı, ama devrimciler eyleme geçmeye hazır değil-

lerdi."[20] Rusya'nın ileri gelen liberallerinden biri daha açık konuşuyordu: "Devrimci yol kaçınılmazdır. Bütün sorun savaşa ne zaman başlanacağıdır."[21]

Petrograd'da huzursuzluğu patlama noktasına getiren gerilimler Sibirya'da da süregelmekteydi. Sibirya köylüleri devlete sabit fiyatlarla satmak yerine tahıllarını hâlâ saklıyorlardı; bu nedenle 1915'in sonu gelmeden çavdar fiyatı üçte iki, buğday yarım kat ve patates yüzde doksan artmıştı. Ertesi yıl un ve tereyağ fiyatları iki ve üç katına çıkarken, gerçek ücretler savaş öncesinin çeyreğine inmişti. Halkın savaş konusundaki duyguları kuşkuculuktan acılığa dönüşmüştü. Halk 'orduya o kadar asker aldığı halde zafer gelmediği' için hükümetten yakınırken, Sibirya'nın her yerinde jandarma subayları savaş bıkkınlığı raporları göndermeye başlamışlardı.[22] Yoksulluktan kaçmak için Sibirya'nın fırsatlarından yararlanan insanlar elde ettikleri avantajı kaybetmeye başlamışlardı. Yükselen fiyatlar ve düşen gerçek ücret kendilerini Avrupa Rusyası'ndaki sefalet içindeki yaşamlarına döndürüyordu.[23]

Petrograd işçileri 1917 Şubat devrimi olarak anılacak olayları başlatırken Sibirya kentlerindeki devrimci işçi organizatörleri ve 1905 Devrimi'nden sonra sürgüne gönderilen on binlerce kişi, otokrasinin devrilmesinde yardımcı olmak için ortaya atıldılar. Omsk, Krasnoiarsk, İrkutsk, Çita ve Khabarovsk demiryolu merkezlerinde; Barnaul ve Ekaterinburg maden kasabalarında; 'Aladdin Kenti' Kharbin'de; Sibirya'nın 'Doğunun Kraliçesi' olan Vladivostok'ta Romanovlar ve hükümetleri kendilerine fazla bir destek bulamadılar. II. Nikola 1917 Martı'nda tahttan feragat edince kırılmış, öfkeli ve aksi olan Sibiryalılar ardından yas tutmadılar.[24]

Romanovlar düşünce Sibirya'nın fabrika sahipleri, tüccarları, zengin çiftçileri, subayları ve din adamları her taşra başkentinde, sanayi merkezinde ve ilçelerde halk güvenliği komiteleri kurarak Rus devrimcilerinin istedikleri dev sosyal ve ekonomik değişiklikler yerine tedbirliliği, ılımlılığı ve hızlı olmayan bir değişikliği savundular. Ancak 1917 yılı boyunca olayların akışı, bu düzenin korunmasından yana olanların aleyhine gelişmeye başladı. Herkes ne yapılması gerektiğini söylüyor, ama kimse yönetmeye cesaret edemiyordu. Devrimciler, halk kitleleri ve düzen savunucuları yollarını bulmaya çalışıyorlar ve işçilerin, askerlerin, sanayicilerin, tüccarın ve subayların otoritesi bir aydan diğerine azalıp çoğalıyordu.

Sibirya'nın kamu güvenlik komiteleri Rus savaş çabasını sürdürürlerken, işçilerin fabrika komitelerinin daha yüksek ücret ve sekiz saatlik çalışma günü istemeleriyle gerilim giderek artıyordu. Turinsk, Nijneudinsk, Açinsk, Kansk ve Minusinsk gibi uzak yerlerde kalabalıklar Omsk, Tomsk, Krasnoiarsk, İrkutsk, Çita ve Vladivostok gibi daha tanınmış kentlerdeki yoldaşlarının isteklerini destekliyorlar ve grevler artıyordu. İşçiler aletlerini bırakıyor, trenler duruyor,

politikaları aşırı sağdan sola kadar uzanan pek çok gazete Sibirya kentlerini karıştırıyordu. Bolşevikler 1917 Ekimi'nde Petrograd'da iktidarı ele almadan, radikal işçiler Sibirya'nın tümünde 'öz savunma' için Kızıl Muhafızları örgütlemeye başlamışlardı.[25]

Moskova'da yaşamı parçalayan çatışmalardan kaçmak için Ruslar tarihi olarak sınırlara yönelmişlerdi ve Bolşevikler'in iktidarı aldıkları yılın ertesinde de olan yine buydu. Sosyal Devrimciler, Menşevikler, Anayasal Demokratlar, Temsilciler Meclisi taraftarları, anarşistler ve sayıları giderek artan monarşi yandaşları, Petrograd ve Moskova'nın yeni efendilerine rakip olacak rejimler kurmaya çalışıyorlardı. Ülkenin üzerindeki ağır muhalefet bulutuna, savaş tutsakları ve nefret ettikleri Rus efendilerinden kurtulmayı hayal eden Asyalılar da katkıda bulunuyorlardı.

Bu muhalefet güçlerinin yanı sıra eşkiya orduları da Sibirya'yı bir karışıklık kazanına atıvermişti. Gruplardan hiçbiri bir diğeri gibi düşünmüyorsa da, bazıları ortak Bolşevik düşmanla mücadele için geçici ittifaklar yapmaya hazırdılar. Çek ve Slovak savaş tutsakları, ünlü Çek Lejyonu'nu kurmuşlar, kendilerini Sibirya'dan kurtaracak özgürlüğü elde edip, Fransa topraklarında Almanlar'la savaşmak için Trans-Sibirya Demiryolu güzergâhı boyunca Kızıllar'la mücadele ediyorlardı.

BÖLÜM V

Kızıl Sibirya

39

Çek Lejyonu

Çek Lejyonu İç Savaş'ta Urallar'ın doğusunda önemli rol oynamışsa da, kuruluşu Sibirya ile ilgili değildi. Birinci Dünya Savaşı başlarında Rusya doğumlu Çek ve Slovaklar'dan oluşan sayısı kabarık bir bölük olarak kurulduğunda, amacı Avusturya ordusundaki Çek ve Slovaklar arasında propaganda yapmak ve düşman hatları gerisinde keşfe çıkmaktı. Ancak, bu küçük Çek ve Slovak birliği Rusya'ya hizmet etmiş olsa da, ilerideki yüzyılda Avrasya'nın istikrarını tehdit edecek olan milliyetçi güçleri de temsil etmekteydi. Ukraynalılar, Gürcüler, Ermeniler, Litvanyalılar, Letonyalılar, Estonyalılar, Finler ve Orta Asya ile Sibirya'nın diğer halkları Büyük Savaş'tan önceki günlerde Rus İmparatorluğu'ndan ayrılmayı düşünmeye başlamışlardı ve Çekler'le Slovaklar da bir gün Avusturya'dan yurt olarak toprak koparmayı umuyorlardı. Örgütlü bir muhalif milli grubunun başkalarını da kendisine çekeceğinden korkan çarlık devlet adamları bu nedenle 'Çek Lejyonu'nun Ruslar'a yurtlarında zarar vermek isteyenlerin dikkatini çekmeyecek kadar küçük kalması gerektiğinde ısrar ediyorlardı.

1917 Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'da iktidar dizginlerini eline alan Geçici Hükümet de Çek Lejyonu konusunda selefi kadar kaygılıydı. Başbakan Aleksandr Kerenski 1917 Temmuzu'nda, oynadıkları rol nedeniyle, gönüllü olarak kendilerine katılmak isteyen Çek ve Slovak savaş tutsaklarına saflarını açması için lejyona izin verdi. 1917 sona ermeden lejyon altmış bin kişilik bir güç olmuştu ve Rusya'nın, Avrupa'nın doğu cephesindeki savunma hatları yıkılınca işgal edilmemiş Rus topraklarının en büyük savaş gücü haline gelmişti. Lejyonun Rus İmparatorluğu'nun düşen topraklarında hüküm süren kaos içinde ne rol oynayabileceği ve Müttefikler'in davasını desteklemek için nasıl kullanılacağı, Tokyo'dan Paris ve Londra'ya kadar ateşli bir tartışma konusu olmuştu.[1]

Rus silahlı kuvvetleri Bolşevikler'in 1917 Ekimi'nde iktidarı ele geçirmelerinden sonra dağılınca, yıkılan Avusturya İmparatorluğu'ndan bağımsız bir Çekoslovak milleti çıkarmak isteyen Londra'da üslenmiş bir avuç Çek sürgünü, Çek Lejyonu'nu Avrupa'nın doğu sınırları ötesindeki karışıklıktan uzak tutmak için uğraşıyorlardı. 1918 Martı sonunda bu sürgünler Bolşevikler'den Lejyon'un tümünü Vladivostok'a geçirme izni aldılar. Lejyon oradan müttefiklerin gemile-

riyle alınıp Panama Kanalı'ndan Fransa'ya götürülecek ve orada Almanlar'a karşı savaşacaktı. Eğer Merkez Güçleri yenilirlerse Çek liderler, Çekoslovak yurdunu kurtarma şerefinin, Fransız, İngiliz veya Birleşik Devletler ordularına değil, Çek Lejyonu'na ait olduğunu iddia edebileceklerini düşünüyorlardı. Ancak Lenin'in devrimci Rusya temsilcilerinin, Avrupa'nın doğusundaki savaşı sona erdirmek için Merkezi Devletler'le Brest-Litovsk anlaşmasını bir ay önce imzalamış olması buna büyük bir engeldi. Bolşevikler'in antlaşma hükümlerine uyarak Çek Lejyonu'nu cezalandırılmak üzere neden Avusturyalılar'a teslim etmediği bugüne kadar anlaşılmış bir şey değildir. Herhalde Lejyonu, sınırları boyunca oluşmaya başlayan düzensiz Beyaz ordularına karşı olası bir müttefik olarak görüyorlardı.

1918 Nisan ve Mayısı'nda yakıt ve malzeme kıtlığı nedeniyle iyi örgütlenmiş Çek Lejyonu, Avrupa Rusyası'nın doğu sınırlarından Vladivostok'a kadar dağılmış yetmiş katar dolusu insan ve malzeme deposuna dönüştü. Kısa bir süre sonra Bolşevikler'in savaş komiseri, lejyonun, silahlarını bırakmadan hareket etmesini yasakladı ve henüz kuzey Rusya limanlarına gitmek üzere Sibirya'ya girmemiş olanları durdurmakla tehdit etti. Lenin'in hükümetinin sonunda kendilerini Alman ve Avusturyalılar'a teslim edeceğinden korkan lejyonerler, kendilerini Ruslar'la da karşı karşıya gelmekten alıkoyan huzursuz barış konusunda çok rahatsızdılar.[2] Troçki mayıs sonunda 'demiryolu boyunca üzerinde silah bulunan her Çek vurulacaktır' emrini yayınlayınca Çek Lejyonu savaşa girmiş oldu.[3] Her ne pahasına olursa olsun Vladivostok'a varmak isteyen lejyonerler teslim ettikleri silahları geri alıp Urallar'dan Sibirya'ya savaşarak gitmeye başladılar. Trans-Sibirya hattından önemli bir yer olan Novonikolaevsk'te (sonradan Novosibirsk) bir görgü tanığı, lejyonerlerin Kızıl Muhafızlar'la savaşlarının 'kırk dakikada sona erdiğini' yazmaktadır.[4]

Çek Lejyonu birlikleri Novonikolaevsk'te ve yakınlardaki Marianovsk ve Mariinsk istasyonlarında Kızıl Muhafızlar'ı yendikten kırk sekiz saat sonra önemli Çeliabinsk demiryolu merkezini ele geçirdiler. Haziran ortaları gelmeden Tomsk, Semipalatinsk, Biisk ve Krasnoiarsk'ı da fetih listelerine alarak Omsk ile cephaneliğini almaya yöneldiler.[5] O an için bu çatışmalar başlamadan önce Vladivostok'a varmış olan on beş bin arkadaşlarına kavuşmaktan başka bir planları yoktu; ancak Sibirya'da Bolşevikler'i devirebilecek güçlü bir silahlı birliğin ortaya çıkması ve Avusturya-Alman ordularına ikinci bir cephe açmak Müttefikler'in kolay kolay kaçırmak istemeyecekleri bir fırsattı.

Çekler'le Kızıl Muhafızlar savaşa tutuşmadan önce bile İngiltere ve Japonya, Bolşevikler'in Beyaz düşmanlarına karşı sınırlı bir müdahalede bulunmuşlardı. Lejyonun başarıları, kalan Müttefikleri de İngiliz ve Fransızlar'ı izlemeye ikna etti; Fransa Başbakanı Clemenceau 'Çek Birlikleri'nin en hızlı vasıtayla batı cephesine gönderilme-

si' talebinden vazgeçerek 'artık bütün çabaların Çekler'in Sibirya Demiryolu'nu tam olarak işgal etmelerine yönelik olmasını' istedi.[6] Başkan Wilson müdahaleye bir süre daha direndiyse de, bazı ABD diplomatları Çekler'i İngiliz ve Fransızlar'dan daha çok destekliyorlardı. Pekin'deki baş Amerikan ataşesi şöyle diyordu: "Çekoslovak güçlerini Sibirya'dan çıkarmak çok ciddi bir yanlışlık olacaktır. Eğer Sibirya'da olmasalardı, onları oraya getirmeye değerdi."[7]

Böylece 1918 Haziranı'nda Çek Lejyonu, Fransa siperlerindeki yurttaşlarına katılma hedefini Sibirya'da kalıp Trans-Sibirya Demiryolu'nu tutma ve Müttefik müdahalesi için bir köprübaşı elde etmeye çevirdi. O yaz boyunca lejyon birlikleri demiryolu boyunca gidip gelirken Bolşevikler'in elinde bulunan kasabalar ve sanayi merkezleri birer ikişer düştüler ve iç savaş Avrasya'da gidip gelmeye başladı. Bu, savaşan gücün önemli demiryolu hatlarında hızla gittiği ve önemsiz hatlara girmediği, tarihin ilk demiryolu savaşı oldu. Kolaylıkla belirlenebilen cepheler ve her iki tarafın elinde kesin olarak bulundurulan topraklar olmadığından Rus İç Savaşı, Sibirya'nın bazı uzak bölgelerine erişmemişti bile. Sibirya bütün tarihi boyunca olduğu gibi başka bir hızla ve başka bir zaman duygusu içinde yoluna devam etti. Savaş 1921'de resmen sona erdikten sonra bile Sibirya'nın çok uzak köşelerinde çarpışmalar daha on yıl devam etmiştir.

1918 yazında Sibirya'da on dokuz anti Bolşevik hükümet vardı ve bunlardan çoğu tarihin politikacılar ya da devlet adamlarından çok eşkiyalar olarak hatırlayacağı yozlaşmış ve bencil insanların eseriydi.[8] Bu insanlar bir zırhlı trene ve birkaç yüz kişiye sahip olan birinin Sibirya'nın uzak yerlerinde bir ordunun gücüne sahip sayıldığını biliyorlar ve zırhlı trenlerini, amirallerin düşman limanlarını bombalamak için savaş gemilerini kullanmaları gibi kullanıyorlardı. Çek Lejyonu'nun bir parçası olan *Orlik*'in zırhlı kulesinde (ünlü 'Kartal Yavrusu'), üzerine monte edilmiş bir top vardı ve makineli tüfekçileri, otuz santim kalınlığında betonla desteklenmiş iki santimlik zırhla korunuyorlardı. Bu raylar üstünde giden dretnotlar kendi yakıt, silah, asker ve yiyeceklerini taşıyarak kendi başlarına birer savaş makinesi olmuşlardı; önemli kentlere ve ikmal depolarına saldırırlar, eğer direniş beklenenden fazla olursa oradan hemen uzaklaşırlardı.[9]

Sibirya demiryolu savaşının taktiklerini en iyi anlayanlardan biri de, Urallar'ın doğusundaki savaşların ortaya çıkardığı insanların en inatçısı ve en şiddetlisi olan Grigori Mihailoviç Semenov'dur. Kossak bir baba ile Buryat bir ananın oğlu olan Semenov tam bir eşkiyaydı. İngiltere'nin Sibirya'daki güçlerinin komutam birkaç yıl sonra Semenov'u şöyle anlatacaktı: "Adam ilk anda kuşkucu, tetikte ve kararlıdır, tıpkı sıçramaya ve parçalamaya hazır bir kaplan gibi."[10] Transbaykal'da yetişmiş ve geçmişi karanlık pek çok yetenekli insan gibi Semenov'un da talihi Şubat Devrimi'nden sonra açılmıştı. 1917 sonbaharında Rusya'nın batı cephesinde savaşmak için bir Moğol tüme-

ni kurmaya çalışıyordu. Bolşevikler iktidara geçince askerlerini bağımsız bir ordu olarak kullanıp Transbaykal'ı özel bir derebeylik haline dönüştürdü ve Çita'daki başkentinden bir dehşet hükümdarlığı başlattı.

Sibirya'da istikrarlı bir hükümet görmek istemeyen Japonlar'dan aldığı altın, silah ve cephaneyle çarpışan Semenov kimseye acımaz, en küçük kaprisiyle insanları ölümlerine gönderirdi. 1918 ve 1920 arasında Semonov ve adamları Sretensk ile Baykal Gölü'nün doğu kıyısı arasındaki Trans-Sibirya Demiryolu'ndan geçen her şeyi çaldılar. Hatta bir kere otuz beş bin tüfeğin daha batıda Kızıllar'a karşı savaşan Beyazlar'ın eline geçmesine izin verme karşılığında on beş bin tüfek haraç istediler. Semenov'u kızdıran masum kişiler Çita yakınlarındaki telgraf direklerinden sallandırılır, adamları, demiryolu boyundaki idam tarlalarında kurbanlarıyla doldurdukları yük vagonlarını makineli tüfek ateşine tutarlardı.[11]

Semenov bu başarısının bir kısmını en zalim yardımcısı ve Sibirya tarihi sayfalarına geçen en garip insanlardan biri olan Baron Roman Ungern-Sternberg'e borçluydu. Bir kere 'savaşta paha biçilmez ve barışta tahammül edilemez bir tip' olarak tanımlanan Ungern-Sternberg fiziki, ruhi ve ahlaki açıdan tam bir çelişkiler yumağıydı. Amirlerinden biri, "Doğal ortamı savaştı. Bir subay değildi ama, Mayne Reid'in romanlarından çıkma bir kahramandı," diye yazmıştır.[12] Ungern-Sternberg'in doktoru onun yazılı emirlerinden birini 'bir sapığın hastalıklı beyni ile insan kanına susamış bir megalomanın ürünü' olarak nitelemiştir.[13] Öldürmeye çok alışmış ve belki de uzun zaman başkalarının yaşamını elinde tutmaktan akli dengesi bozulmuş olan Ungern-Sternberg kurbanlarını döverek, asarak, başını keserek, bağırsaklarını deşerek ve daha bir sürü korkunç işkencelerle öldürürdü. Bir gözlemci kendisinden 'bir vahşinin utangaçlığına sahip' diye söz etmişse de, pek çok kimse için Sibirya'nın 1918 ve 1919'daki karışıklığının önüne çıkan herkesi şaşırtan gözükanlılığını açığa çıkarma fırsatını verdiği patolojik bir katildi.[14]

Semenov ve Ungern-Sternberg daha doğuda bir zamanlar dostları olan İvan Kalmykov tarafından destekleniyorlardı. Üçü de Birinci Dünya Savaşı'nda Nerçinsk kazakları saflarında çarpışmışlar ve İç Savaş başlayınca güç ve servet aramak üzere memleketleri Sibirya'ya dönmüşlerdi. Kalmykov, Ungern-Sternberg kadar sadistti ve eğlence için işkence yapar, zevk için adam öldürürdü. Bir kurbanından ötekine dönen yılan gibi gözleri, başına sımsıkı oturan kürklü kazak kalpağı altından dökülen kömür karası saçlarıyla insandan çok yılana benzediği için dikkatleri üzerine çekerdi. İç Savaş başladığı sırada henüz otuz yaşında olmamasına karşın, Usuri Kossaklarının atamanı mevkiini, selefini öldürmüş olmasına borçluydu. Kalmykov merkezini, soğuk ve karanlık havası kendi karanlık düşüncelerine ve soğuk kanına çok uyan Khabarovsk'ta kurmuştu. Her

tür cinayete, ırza geçmeye ve soyguna katılmak adamlarını kendisine bağlamıştı ve onlar da, Semenov ve Ungern-Sternberg ve daha sekiz on kişiyi izleyenler gibi, Sibirya'nın uzakdoğusunun 1918 ve 1919 yıllarının karanlık ve kanlı günlerinde doğanın, insanın ve Tanrı'nın bütün yasalarını çiğnerlerdi.[15]

Bunlar gibi insanlar Japon altını ve silahlarıyla beslendikçe Sibirya'nın doğusunun üçte birini elleri altında tutarak Ruslar'ın *atamançina* -kazak atamanlarının ve eşkiya reislerinin dehşet hükümdarlığı- dedikleri rejimi uygulamaktaydılar. *Atamançina* belki de başka bütün diğer güçlerden çok Sibirya'nın sıradan insanlarını, despotlukları daha az kaprisli olan ve daha çok önceden bilinebilen Bolşevikler'in kucağına itmiştir. 1919 ilkbaharında İrkutsk'ta bir gözlemci şöyle yazıyordu: "*Atamançina* Bolşevizme, Lenin ile Troçki'nin toplam vaaz ve propagandalarından daha çok yardımcı olmaktadır." Bu tür despotluğun ürünleri açıkça belliydi ve Sibirya'yı Bolşevikler'den kurtarmayı uman insanlar bunu biliyorlardı. Bir yazar, "*Finis Rossiae*!" demişti. Bolşevikler'in Sibirya'yı kaybetmeleri, insanlarının son iki yüzyıldan fazladır bildikleri anlamda Rusya'nın sonu demek olacaktı.[16]

Atamançina'nın mimarları kendi ceplerini doldurmayı seçmişlerse de, Sibirya refahı konusundaki hayalleri daha geniş ama aynı derecede kavgacı olan başkaları da vardı. Çek Lejyonu'nun ilk zaferlerinin haftasına Tomsk'a gelmiş olan bir grup entelektüel ve politikacı, Özerk Sibirya Geçici Hükümeti'ni kurdular ve hükmetmeyi umdukları toprakların ormanlarını ve karını simgeleyen yeşil-beyaz bayrağı çektiler. Bir ay sonra hükümeti Omsk'a naklettiler, Bolşevikler tarafından çıkarılan bütün yasaları iptal ettiler ve Kızıllar'ın el koyduğu bütün toprakları eski sahiplerine geri verdiler. Ancak bunların Sibirya'nın geleceği vizyonlarında Sibiryalılar'ın çevresinde toplanabilecekleri açık bir amaç yoktu. O yıl yıkılan Rus İmparatorluğu'nun sınırlarında bulunan pek çok Beyaz güçler gibi Özerk Sibirya Geçici Hükümeti de Bolşevikler'le olduğu kadar olası müttefikleriyle de boğuşuyordu.[17]

Özerk Sibirya Geçici Hükümeti'nin düşmanları arasında, liderlerinin Çek Lejyonu birliklerinin Bolşevikler'i kovmasından sonra Volga Nehri kıyısındaki Samara'dan 'Bağımsız Birleşik Özgür Rusya'yı desteklediklerini ilan eden Temsilciler Meclisi üyeleri de vardı. Rusça kısaltması Komuch ile tanınan bu hükümet, doğuya değil batıya bakıyordu ve Müttefik yardımları karşılığında Avusturya ve Almanya'ya yeni bir cephe açmaya yemin etmişti. Ancak Komuch da Sibirya'yı istiyordu ve Sibirya'nın batı topraklarına el koyma girişimi kendisini daha doğudaki Özerk Sibirya Geçici Hükümeti güçleriyle bir çatışmaya sokmuştu.[18] İlke tartışmalarından çok, iki hükümetin hangisinin önde geldiği konusundaki tartışmalar bunları bölmüş ve sonunda ikisine de zarar vermişti.

Her birinin amacı başka olan ve hiçbirinin önceliği Sibirya'nın çıkarları olmayan Müttefikler'in müdahalesi, 1918 yaz ve sonbaharında Komuch ile Özerk Sibirya Geçici Hükümeti'nin aralarındaki gerilimi arttırdı. Bir Rus kalabalığının yurttaşlarından üçünü öldürmesini bahane eden Japonlar, 5 Nisan'da Vladisvostok'a beş yüz deniz piyadesi çıkardılar ve Japonlar'ın Asya kıtasında bir köprübaşı tutmalarını istemeyen İngiltere'nin *Suffolk* gemisi komutanı onları 'desteklemek' için kıyıya elli İngiliz askeri gönderdi.[19] Çıkartma haberini alan Lenin, "Japonlar'ın ilerlemesi kaçınılmazdır... Ve Müttefikler'in de onlara yardım edecekleri kuşkusuzdur," dedi.[20] Çoğu zaman olduğu gibi Lenin'in görüşü haklı çıktı. İngiltere ve Japonya'mn karaya çıkardıkları bir avuç asker altı ay içinde istila ordularına dönüşmüştü. 1918 sonbaharında Sibirya'da 73.000 Japon, 2500 İngiliz, 1000 Fransız ve 1500 İtalyan askeri vardı.[21]

Amerikalılar en sonra geldiler. Yıkılan Rus İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etmek istemeyen ama Sibirya'nın maden zenginliğini de Japonya'ya bırakmaya razı olamayan Başkan Wilson 1918 yazında birden rotasını değiştirdi. Amerika'nın 'Rusya'nın içişlerine' müdahale niyetinin olmadığında ısrar ederek ve askerlerinin 'Rusya'nın politik veya toprak hükümranlıklarına zarar vermeyeceğini garanti ederek' 6 Temmuz 1918'de en yakın danışmanlarının katıldığı özel bir toplantıda, Birleşik Devletler'in, Çek Lejyonu'nu desteklemek üzere Vladivostok'a silah, cephane, ikmal malzemesi ve asker göndereceğini bildirdi.[22] Amerika başkanı on bir gün sonra dışişleri bakanının imzasını taşıyan ünlü bir raporda bunu şöyle açıklıyordu: "Çekoslovak birliklerinin güçlerini pekiştirmelerini sağlamak, Slav akrabalarıyla başarılı bir işbirliğine girmek ve Ruslar'ın yardım kabul etmeye istekli oldukları özerklik ya da savunma konusundaki çabaları düzene sokmak için... Rusya'da askeri bir hareket yapılabilir."[23] Bu yardım sekiz bin kişilik iyi eğitilmiş ve iyi silahlı bir birlik olarak kendini gösterecekti.

40

"Kazanın İçine Atılmış"

ABD ordusunun 8. Tümeni'nin yeni terfi etmiş ve yeni atanmış komutanı Tümgeneral William S. Graves, 2 Ağustos 1918 günü öğleden sonra California'da Camp Fremont'daki karargâhındayken şifreli bir telgraf geldi. Telgraf 'bu mesajın içeriğinden komutanlarınıza veya başka birisine söz edilmeyecek' diye başlıyordu. Graves 'en erken ve en hızlı trenle Kansas City'ye gidecek, Baltimore Oteli'nde Savaş Bakanı ile görüşecekti.' Görüşmenin konusu ve generalin karargâhına ne zaman dönebileceği hakkında bir açıklama yoktu. Bu, Graves'ın sonradan söylediği gibi, "Savaş Bakanlığı'ndan geldiğini gördüğü en garip telgraflardan biriydi."[1]

Graves eşyalarını topladı ve iki saat sonra Kansas City trenine bindi. Kansas City'de Savaş Bakanı Newton Baker'ın elinde, Sibirya'ya gidecek Amerikan birliğinin başına getirildiğini bildiren bir emir vardı. Baker kendisini Washington'a geri götürecek trene yetişmek için acele ederken, "İçleri dinamit dolu yumurtalar üzerinde yürüyeceksin. Attığın her adıma dikkat et. Tanrı sana yardımcı olsun ve güle güle," dedi.[2] Graves kendi deyimiyle "Vladivostok kazanının içine atılmıştı."[3] Oysa kendisi 8. Tümeni Fransa'da bir yerde savaşa sokacağını ummuştu. Şimdi ise Filipinler'den 27. ve 31. Piyade alaylarıyla tümenini dünyanın tam aksi tarafına götürecekti.

Elli üç yaşındaki General Graves, Rusya hakkında hiçbir şey bilmediği gibi Sibirya hakkında ondan da az şey bilirdi ve elinde hükümetin 17 Temmuz tarihli gayet belirsiz bir dille yazılmış muhtırasından başka bir şey yoktu. Graves kendine özgü dürüstlüğüyle şöyle yazıyor: "Sibirya'daki durum hakkında fazla bir bilgim olmayışını bir talihsizlik olarak görüyordum. Başka zamanlarda ise böyle bir durumda bilgisizliğin sadece mutluluk değil, aynı zamanda tavsiye edilir bir şey olduğunu düşünüyordum."[4] Ruslar hakkındaki bilgisizliği Graves'ın Sibirya'daki başarısına en büyük tehdidi oluşturmuyordu. En büyük tehdit Sibirya'daki Amerikalılar'dan dokuz kat fazla olan İmparatorluk Japonyası silahlı kuvvetleriydi.[5]

Amerika ile Japonya, Sibirya'nın doğal kaynaklarına erişmeyi istiyorlardı, ancak her biri Asya kıtasında çeşitli yollardan köprübaşı tutmaya çalışmışlardı. Kıtaya ilk kez büyük bir güçle 1894-1895 Çin-Japon savaşında giren Japonya, Birinci Dünya Savaşı'nın karmaşıklığından yararlanarak, Batı dünyasının büyük devletleri Avrupa savaş

alanlarında uğraşırken, Uzakdoğu'daki Alman topraklarını almıştı. Sonra Rusya'nın 1917 devrimleri ve Sibirya'da iç savaş başlayınca, Japon savaşbeylerinin ve diplomatlarının dikkatleri Avrasya'nın en zengin doğal kaynaklarına erişmeyi vaat eden Sibirya'nın uzakdoğu demiryollarına çevrilmişti. Japonlar burada, Seattle'dan Vladivostok'a uzanan deniz yollarını, ülkelerinin Büyük Kuzey Demiryolu'nu Trans-Sibirya ile birleştirmeyi hayal eden bir grup Amerikan politikacısı ve maliyecisiyle karşılaştılar. Japonlar'ın Asya'daki önemli pazarlara ve kaynaklara erişmelerini engelleyeceğinden korkan bu insanlar, Birleşik Devletler'in, Sibirya'daki ticari çıkarlarını güçlendirmesi için baskı yaptılar.[6] ABD hükümeti kısmen bu nedenle 1917 ilkbaharında Demiryolu Danışma Komisyonu'nu Vladivostok'a göndermişti.

Panama Kanalı eski başmühendisi John Frank Stevens ve Büyük Kuzey Demiryolu genel müdürü Albay George Emerson'un başkanlığındaki Demiryolu Danışma Komisyonu ve daha sonra onu izleyen Demiryolu Hizmet Birimi, Rus hükümetine demiryolu danışmanlığı ile başlayıp Bolşevikler iktidarı aldıktan sonra demiryolunu yönetmeye başlamıştı.[7] Her ikisi de, Amerikalılar'a istedikleri ticaret ödünlerini verirken Japonlar'm Uzakdoğu'da yayılmalarını önleyecek güçlü bir Rusya -bir Amerikan diplomatının sözleriyle, 'güçlü bir demokrasi'- kurmayı umuyorlardı.[8] Öte yandan Japonya doğrudan doğruya askeri müdahale ile Asya kıtasındaki köprübaşını güçlendirmek istemekteydi.[9] Bu nedenle Graves, Sibirya'da büyük bir Japon askeri gücüyle karşılaşmıştı.

Graves 1918 Eylülü'nde Vladivostok'a geldiğinde, destekçilerinin sempatileri sosyalistlerden monarşistlere kadar uzanan Sibirya'nın anti-Bolşevik güçleri, artık patlama noktasına gelmişlerdi. Batılı Müttefikler yaz ve sonbahar boyunca Sibirya'nın kavgacı Beyazları'nı bir araya getirmeye çalışmışlar, Fransızlar ve Çekler, Çeliabinsk'te düzenledikleri iki toplantıda hepsine tek bir hareket yolu benimsetmeye çalışmışlardı. Ancak bu çabalar aralarındaki çatışmaları vurgulamaktan başka bir işe yaramamıştı. O zamanın bir Rus subayı, "Tam Meksika stili devrimler hakkında söylentiler var," diye yazıyordu.[10] Bir Sibiryalı politikacı da, "Samara'daki Komuch hükümeti ile Omsk'taki Özerk Sibirya Geçici Hükümeti arasında bir iktidar çatışması kaçınılmaz olmuştur," demekteydi.[11] Bolşevikler'e karşı birleşik bir cephe yaratma çabası 'mutlak bir komedi'ydi.[12] Anti-Bolşeviklik artık yeterli görünmüyordu. Bir Beyaz generali daha sonra şöyle yazacaktı: "Bunun Kızıllar'ın düşmanlarını teker teker yok etmelerini mümkün kılacağı, iki tarafın da aklına gelmiş değildi."[13]

Hepsi de Sibirya'nın kaygan politik merkezlerinin yerine istikrarlı Beyaz hükümetinin gelmesini isteyen Fransa, İngiltere ve Birleşik Devletler tarafından desteklenen bazı Beyaz subaylar, politikacıların 'anlamsız gevezeliklerini' kesip Kızıllar'la savaşmaya bakmalarını istediler.[14] Böylece askerler ve politikacılar eylül başlarında bir daha,

bu kere Başkırya'nın başkenti ve Moskova'dan Urallar'ı geçmeden son istasyon olan Ufa'da toplandılar. Korkunç İvan devrinde Moskova çarının savaşçı Başkırlar'dan haraç alması için kurulan bir ileri karakol olan Ufa, 1918'de Rusya taşrasının sıkıntılı yaşamının izlerini taşımaktaydı. Yüz binden fazla nüfusuna karşın, dokuz siyasal partiyi ve on dört ayrı Sibirya 'hükümetini' temsil eden yüz elliden fazla delegenin, görkemli adıyla Ufa Devlet Toplantısı'na katılmaları büyük bir heyecan yaratmıştı. Ellerinde dövizler taşıyan ve politik sloganlar haykıran kalabalıklar Ufa'nın günlük olaylarından sayılmazdı.[15]

Ufa Devlet Toplantısı 8 Eylül 1918'de açıldığında toplantı düzenleyicileri Sibirya ile Rusya'nın parçalanmış politik bağlılıklar lüksünü daha fazla sürdüremeyeceklerini, Kızıllar'ın harekete geçtiklerini ve o yaz kaybettikleri toprakları ele geçirmeye kararlı olduklarını söylediler. Toplantının açılışından iki gün sonra Kızıllar'ın, Korkunç İvan'dan beri Rusya'nın Sibirya kapısı olan Kazan'daki ilk büyük zaferleri bu noktayı vurgulamış ve Sibirya'nın Beyazları'na, ayrılıklarını gidermek için çok zamanları kalmadığını göstermişti. Toplantıda birleşik bir Sibirya-Rusya devletinin ne biçim alacağı tartışılırken Sibirya hükümetleri birbiri ardından iddialarından vazgeçtiler ve 23 Eylül'de, 'Sibirya dahil tüm Rus devletinde En Yüksek Yetki, Geçici Tüm Rusya Hükümeti'ne' verilmiştir kararı çıktı. Hükümet seçimle gelecek beş üyeli bir Direktörlük'ten oluşacaktı.[16] Bir gözlemcinin açıklamasıyla bu 'yurdumuzu son bir yıkımdan kurtarmak' üzere 'halkın bütün sınıf ve bölümlerinin temsilcilerinin oybirliği ile istemeleri nedeniyle' gerçekleşmişti.[17] Ancak gerçek, böyle bir isteğin asla olmadığıydı. Ufa'da ilan edilen birlik o kadar boştu ki, seçilen beş kişiden ikisi görevi reddetmişlerdi.[18] Sağda muhafazakârlar sadece bir diktatörlüğün Sibirya'nın çeşitli politik güçlerini birleştirebileceğinde ısrara devam ediyorlardı. Solda, Sibirya Sosyalist Devrimcileri Ufa Toplantısı'nı bir 'Walpurgis Gecesi' -büyücüler gecesi- olarak reddetmekteydiler.[19]

General Graves ile danışmanları işte böylesine bulanık bir politika dünyası içinde yollarını bulmaya çalışacaklardı. Direktörlük üyeleri Ufa'dan Omsk'a geçip bir hükümet kurmaya çalıştıklarında eylülde Ufa'nm üzerine çöken bulutlardan daha kara bulutların altına girdiler. Sokaklarda bıçak, tabanca, boğma ipi ve diğer silahlarla insanlar öldürülürken bir general, "Sokaklarda cinayetler işleniyor," diye yazıyordu.[20] Direktörlüğün iki üyesi ortak bir mektupta, "Her an patlayacak bir volkan üzerinde gibiyiz. Her sabah gelip bizi tutuklamalarını bekliyoruz," diye uyarıda bulunuyorlardı.[21] Direktörlüğün kararsızlığına sıkılan Çekoslovak lejyonerleri bile, Prag'da Çekoslovak bağımsızlığı ilan edilirken, doğuda umutsuz gördükleri bu mücadeleyi sürdürmek için bir neden görmeyerek çekilmişlerdi. Bir gözlemci, "Rusya için yeteri kadar savaştılar, şimdi özgür bir Çekoslovakya'ya gitmeleri zamanı gelmişti," diyordu.[22]

1918 Ekimi yerini Kasıma bırakırken arka odalarda, ordu karargâhlarında ve Sibirya'nın gözden uzak pek çok yerinde komplolar ve karşı-komplolar kurulmaktaydı. General Graves daha sonra şöyle yazacaktı: "Durum öyle bir hal almıştı ki, içişlerine müdahale etmeme politikasını bir kenara atmadan herhangi bir Rus'a yardım edebilme imkânı kalmamıştı... Herhangi bir adım atmadan önce politikada (17 Temmuz tarihli muhtıra) sözü edilen Ruslar'ın hangi fraksiyon olduğu konusunda bir karara varmak gerekiyordu... Bu karar ancak Washington'da alınabilirdi." Graves bu arada kendi görevini, 'İlerde Rus birliklerinin ihtiyaç duyabilecekleri askeri malzemeyi korumak' ve birliklerini muhtıradan kendi çıkardığı pasif rolde tutmak olarak görüyordu.[23] Amerikan anayasasımn kendisine politika yapmak özgürlüğünü vermediğine olan inancı, Müttefikler arasında barışı sağlayacaktı. "Kongre tarafından savaş ilan edilmeden Sibirya'da Amerikan askerlerini herhangi bir Rus fraksiyonuna karşı kullanmak da, onları Ruslar'a karşı düşmanca bir harekette bulunmak üzere Rusya'ya göndermek de Anayasa'ya aykırıdır."[24]

Graves kesin emir almadıkça askerlerine herhangi bir grup ya da hükümete karşı savaşma emri veremeyeceğine inandığından Omsk Direktörlüğü'nü sona getirecek olaylarda da taraf tutmamıştı. 'Benim aldığım talimat değişmedikçe politikalarımızda asla bağdaşmayacak temel farklılıklar olduğunda'[25] ısrar ettiği Fransız ve İngilizler, Sibirya'nın Beyazları'nı birbirlerine düşürmeye ve Japonlar da, Graves gelmeden önce Sibirya demiryollarında ele geçirdikleri kilit noktaları tutmaya devam ediyorlardı. Sonra bir tek gün içinde Omsk'ta yeni bir hükümet kuruldu. Sibirya'nın tek hâkimi olarak anılacak Amiral Aleksandr Kolçak'ın başında olduğu bu diktatörlük, Sibirya'ya herkesin korktuğu (ya da umduğu) ortak amacı kazandıracaktı.

41

Sibirya'nın Tek Hâkimi

Komuch'un ve Özerk Sibirya Geçici Hükümeti'nin devlet adamları öncelik konuları üstünde tartışırlarken başkaları Sibirya'nın kaderi sorununu düşünmekteydiler. Kızıllar'la savaşmak için toplanmış insanlar arasında her türlü politik görüşün taraftarı vardı ve bunlar ödün vermemekte Bolşevikler kadar kararlıydılar.

Solda anarşistler Sosyalist Devrimciler'le çatışırken merkezde bölgeciler, cumhuriyetçiler ve demokratlar kapışmışlardı. Daha sağda monarşistler vardı. Onların ötesinde Rusya'nın yeni doğan faşist hareketi, gelecek dünya görüşünü biçimlendirmekle meşguldü. Sibirya bir milletler topluluğu mu olmalıydı? Yoksa federasyon mu? Cumhuriyet veya diktatörlük mü? Yoksa monarşi mi geri getirilmeliydi?

Monarşi yandaşları 1918 yazında dikkatlerini, devrik imparator II. Nikola, eski imparatoriçe Aleksandra ve beş çocuğunun, Bolşevikler'in tutsakları olarak, bir zamanlar İpatiev adlı zengin bir tüccarın malikânesi olan evde tutuldukları batı Sibirya'daki Ekaterinburg'a çevirmişlerdi. Romanovlar'ın hapishaneleri nöbetçi noktalarıyla, makineli tüfek yuvalarıyla ve kabaca kesilmiş kalaslardan yapılma yüksek bir çitle çevrilmişti ve içeri muhafızlardan başka kimse giremezdi. Kaçış planları ve kahramanca kurtarma hareketleri hakkında pek çok söylenti varsa da, bunlardan hiçbiri gerçekleşmiş değildi. Temmuz sonlarında Çek Lejyonu birlikleri kente yaklaştıklarında Romanovlar'ın kurtulmalarının olası olduğu düşünülmeye başlandı. Bir muhafız tarafından ele geçirilen bir mesajda 'uzun zamandır beklenen saat yaklaştı' deniliyordu. Bir diğerinde ise, 'gaspçıların günleri sayılıdır' denilmekteydi.[1]

Çekler'le müttefiklerinin tutsakları kurtaracağından korkan Bölgesel Ural Sovyeti, evdeki eğitimsiz Kızıl Muhafızlar'ın yerine Romanovlar'm hiç merhamet beklemeyecekleri seçkin Çeka muhafızlarını getirdiler. Luther mezhebine geçmiş bir Yahudi olan ve ailesinin, 'baskıcı' ve 'zalim' olarak hatırladığı Yakov Yurovski'nin başında bulunduğu bu muhafızlar, yaşamlarını Bolşevik davasına adamışlardı. Yurovski'nin en büyük hayali bir Romanov öldürmekti; Rusya'nın eski imparatoru ile veliahtını bir darbede öldürmek ise hayallerinin bile alamayacağı bir şeydi. Yurovski ile adamları böylece Romanovlar'ı her an idam etmeye hazırdılar. Bunun için gereken tek şey bir emirdi.

Yurovski tutsakları konusunda talimat beklerken evin pencerelerine demir parmaklıklar taktırmış, içerisinin görülmemesi için camları boyatmıştı. Yurovski yeni güvenlik önlemlerini aldıktan sonra Nikola günlüğüne şöyle bir not düşmüştü: "Bu tipten her gün biraz daha az hoşlanıyoruz. Dışardan hiçbir haber alamıyoruz."[2] Devrik çarın bilmediği şey, Çek Lejyonu'nun Ekaterinburg'dan sadece birkaç gün uzakta olduğuydu. Bir iki gün sonra yüksek düzeyde bir Bolşeviğin söylediği gibi Lenin, 'Beyazlar'a çevrelerinde toplanabilecekleri bir bayrak bırakmamalıyız' fikrine varmıştı.[3] Bu da Romanovlar'ın Sibirya'dan sağ çıkmayacakları anlamına geliyordu.

Nikola, Aleksandra ve çocukları 16 Temmuz 1918 akşamı hafif bir yemek yedikten sonra gece yarısında yattılar. Yurovski onları iki saat sonra uyandırıp yeni bir cezaevine nakledileceklerini bildirdi. Nikola ile oğlu Aleksei askeri üniformalarını ve avcı şapkalarını giydiler. Aleksandra ile kızları da günlük elbiselerini giyinmişlerdi. Sonra Ni-

kola hâlâ geçirdiği ağır bir kanamanın etkisinde olan oğlunu kucağına alarak ailesini aşağı kata indirdi. Yurovski çağırtılan arabalar gelene kadar yandaki bir odada beklemelerini söyledi. Bu arada Ekaterinburg girişindeki Bolşevik mevzilerini topa tutan Çek Lejyonu'nun topçusunun gümbürtüleri duyuluyordu.

Yurovski sabah saat 2:45'te yanında on Çeka muhafızı olduğu halde Romanovlar'ın bekledikleri odaya girdi. "Nikola Aleksandroviç, siz ve aileniz, Ural Bölge Sovyeti'nin emriyle kurşuna dizileceksiniz," dedi. Sonra Nikola "Ne?" diye doğrulurken kafasına bir el ateş etti. Ondan sonra diğerlerini öldürdüler. Çekistler'den biri daha sonra, "Kanları dere gibi akıyordu," diyecekti. On beş dakika sonra Romanov hanedanı sona ermişti. Yurovski ile adamları Beyazlar gelmeden cesetleri kaldırdılar ve cinayetlerinin izlerini temizlediler.[4]

Çekler'le Beyaz müttefikleri sekiz gün sonra Ekaterinburg'a girince bir grup monarşist subay, imparatorlarını kurtarmak için gittiklerinde evin terk edilmiş olduğunu gördüler. Romanovlar'ın son dakikalarını geçirdikleri odanın duvarlarında ve yerinde yirmi iki kurşun bulundu ama kurbanlardan eser yoktu. Beyazlar'ın ancak altı ay sonra Çeka muhafızlarından birini ele geçirmeleri sonunda dünya Romanovlar'ın idamlarının ayrıntılarını öğrendi. Troçki daha sonra şöyle yazacaktı: "Çar ailesinin öldürülmesi sadece düşmanı korkutup dehşete düşürmek ve cesaretini kırmak için değil, bizim saflarımızı da sarsmak ve geri dönüş diye bir şeyin olmayacağını göstermek içindi."[5] Ülkelerinin devrik hükümdarlarının katilleri olarak Bolşevikler'in artık ya zafere ulaşmak ya da hükümdar katillerinin kaderine razı olmaları gerekirdi. Bir zamanlar Rus İmparatorluğu olan topraklarda zafer peşinde koşarlarken başlıca silahları artık terör olmuştu. Ve buna en çok da Sibirya'da rastlanacaktı.

Nikola ve ailesinin idamları, çevresinde en kolayca toplanabilecekleri birini ortadan kaldırınca, Ruslar'la Sibiryalılar, Sibirya'nın 'geleceğinin' emanet edilebileceği bir diktatör aramaya başladılar. Liberaller ve muhafazakârlar güçlü bir hükümete ihtiyaç olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardı. Bir liberal sözcü şöyle diyordu: "İç savaş tutkularının hâlâ esmekte olduğu bir ülkede devleti kurtaracak sert bir tek kişilik otoritenin olması kaçınılmazdır."[6] 1918 yılında kış, Sibirya'ya olanca gücüyle çökerken Omsk'un kafelerini ve toplantı salonlarını dolduran Kossaklar ve çar yanlısı subaylar zaten sallantıda olan Direktörlüğü devirmekten söz etmeye başladılar. İç savaş karmaşasının, Avrupa Rusyası'nda yaşayan yurttaşları ile kıyaslandığında yaşamlarını konforlu yapan refahı yok edebileceğinden korkan on binlerce muhafazakâr Sibiryalı köylü de bu fikri benimsiyorlardı. Direktörlüğün silahlı kuvvetler başkomutanı ekim sonunda günlüğüne şunları yazıyordu: "Politik ve askeri çevrelerde diktatörlük tercihi giderek güçleniyor... Bu fikir büyük bir olasılıkla Amiral Kolçak'la ilişkilendirilecek."[7]

İngiliz Amirali Jellicoe'nun arkadaşı ve İngiltere'nin Sibirya askeri misyonunun başının 'Uzakdoğu'da bizim amacımıza en uygun insan'[8] dediği ünlü Kutup kâşifi Tuğamiral Aleksandr Vasileviç Kolçak, Direktörlük politikacılarının kendisini savaş ve bahriye bakanı seçtikleri gün, kırk dört yaşına basmıştı. Uzun boylu, esmer, soylu bir buruna ve delici kara gözlere sahip olan adam Sibiryalılar'm, olacağını umdukları kurtarıcıyı andırıyordu. 1917 ve 1918'in fırtınalı günlerinde Sibirya'yı yönetmek isteyen politikacı ve entelektüellerin aksine, Kolçak, Sibirya'yı Bolşevikler'e karşı savunmak isteyen herkesin 'silahlı kuvvetlere dayanmaları' gerektiğinde ısrar ediyordu. İngiliz askeri ataşesine, bunu yapmayan her hükümetin 'uydurma' olacağını söylemişti.[9]

Omsk'ta 18 Kasım 1918 gecesi sabaha karşı başlayan ve kurşuni gökyüzü aydınlanmadan biten bir yıldırım darbesiyle Kolçak iktidarı Direktörlüğün elinden alıp Sibirya'nın 'tek hâkimi' ve 'diktatörü' oldu. On gün sonraki özel bir toplantıda gazetecilere, "Bana diktatör diyorlar. Eh, ne yapalım öyle olsun bari," dedi. Dinleyicilerine Roma Senatosu'nun kriz zamanlarında cumhuriyeti yönetmek için diktatörler seçtiğini anlatan Kolçak görevini de böyle görüyordu. Sibiryalılar her şeylerini, 'Bolşevikler'e karşı acımasız ve amansız bir mücadeleye' adamalılardı. Kolçak buna karşılık kendisinin de Sibirya'yı 'Rusya'nın yeniden dirilişinin' anahtarı yapmaya söz veriyordu.

'Bir devletin zamanımızda sadece sağlam demokratik ilkeler temeline dayanarak görev yapabileceğini ve gelişeceğini' söyleyen Kolçak her şeyden önce bir Sibirya ordusunun kurulmasında ısrarlıydı.[10] Sibirya birleştirilmeli ve Kossak atamanları Semenov ile Kalmykov'un küçük derebeylikleri ortadan kaldırılmalıydı. Bu, Japonlar'ın Sibirya'yı zayıf tutma politikalarına aykırıysa da, Sibirya hükümetinin başına muhalefeti ezecek ve kendi isteklerini yerine getirecek birinin geçmesini isteyen İngiltere'nin sağlam desteğine sahipti. Sibirya'nın, sonunda 'dürüst, yurtsever ve yetenekli'[11] bir lider bulduğuna inanan ve Kolçak'ın 'çarlık hükümetinin bütün meşru mali yükümlülüklerini tam olarak yerine getirme' vaadinden pek hoşlanan İngiltere, Kolçak'm silah deposu, finansörü ve baş destekçisi olmuştu.[12] Fransızlar pek istemeyerek ve zaten Sibirya'da pek az olan kuvvetleriyle İngilizler'e katıldılar. Müttefik temsilcileri arasında bir tek Amerikalı General Graves bir kenarda duruyordu. Kuşkulu ama yine de umutlu olarak Washington'dan doğrudan doğruya bir emir almadan askerlerinin taraf tutmamasında ısrar ediyordu.[13]

Kolçak hükümetinin 1917 devrimlerinin kendilerinden aldıklarını geri kazanmak için bir umut olduğuna inanan soylu ama ilkesiz insanlar karıları, metresleri, çocukları ve uşaklarıyla Omsk'a doldular. Bir zamanlar taşrada büyük malikâneleri, Moskova ve St. Petersburg'da lüks daireleri olan İmparatorluk Rusyası'nın bu devrik saraylıları, bankacıları ve yüksek düzey bürokratları şimdi Kolçak'm ikti-

darı ele almasından altı ay sonra nüfusu neredeyse altı kat artmış olan bu kentte tek odalarda yaşıyorlardı. Omsk'ta spekülasyon başını almış gidiyordu ve et ve ekmek fiyatları katlanmaya başlayınca Sibirya'nın ekonomisi parçalanmaya başladı.[14]

1919'da Omsk'a kendi çıkarlarını aramak için gelenler beraberlerinde çarlığın erdemlerini değil, en kötü aşırılıkçılığını getirmişlerdi. Üst rütbeli kurmay subaylar ikmal katarlarının getirdiği malları olduğu gibi karaborsaya satıyorlar, paçavralar ve ağaç kabuğundan ayakkabılar içindeki adamları karlar arasında çarpışıp ölüyorlardı.[15] Kolçak'ın "Subaylar ve askerler politik tartışmalardan ve parti çatışmalarından uzak duracaklardır," uyarıları da bir kulaktan girip diğerinden çıkmaktaydı.[16] Kolçak hükümetinin pek az namuslu devlet adamlarından biri, günlüğüne, "Pek çok entrika, pek çok iktidar mücadelesi ve pek çok kişisel hırs ve açgözlülük var," diye yazıyordu.[17] 1919 yazı geldiğinde Sibirya ikmal yollarında o kadar yolsuzluk vardı ki, umutsuzluğa kapılan cephe komutanları birbirlerinin malzemelerini silah zoruyla alıyorlardı.[18]

Bu umutsuz durum Kolçak'ın iktidara geldiğinde gördüğü askeri durumun hemen hemen tam aksiydi. O zaman Sibirya orduları zafere çok yakın görünmüşlerdi ve zayıf silahlı Bolşevikler cephenin her yerinde gerilemekteydiler. 1918 Noeli'nin bir önceki günü Sibirya askerleri bitkin düşen Kızıllar'ı İmparatorluğun en büyük cephaneliklerinden birinin bulunduğu Perm'den çıkardılar. Kolçak güçleri burada 50.000 ton kömür, hemen hemen bir milyon ton demir cevheri ve 350.000 tona yakın tasfiye edilmiş metal buldular. Sibirya güçlerinin o gün ele geçirdiği 300 lokomotif, 3000 yük vagonu, birkaç tümeni donatacak kadar çok makineli tüfek ve on milyon mermi, Perm'i en büyük Beyaz zaferi yapmıştı.[19]

Kolçak'ın orduları 1919 baharı boyunca da ilerlemeye devam ettiler. Nisan ortalarında Avrupa Rusyası'nın doğu sınırında yaklaşık 320.000 kilometre kare toprak işgal etmişlerdi ve öncü birlikleri Volga Nehri'ne 96 kilometre yaklaşmıştı. Ancak o sırada Kolçak'm kendi çıkarlarını düşünen astlarının yolsuzluklarının etkisi görülmeye başlandı. Daha henüz başlarından attıkları çarlık hükümetine çok benzeyen bu rejimden korkan Sibirya kentlerindeki proleterler, huzursuzlanmaya başlamışlardı. Kolçak'ın subayları buna karşılık olarak suçlu suçsuz ayrımı yapmadan bir terör havası estirmeye başladılar. Amerika'nın Büyükelçisi Roland Morris o yaz Tokyo'dan verdiği raporda, "Sibirya'nın her yerinde suçlanmadan yapılan tutuklanmalar, yargısız infazlar ve yetkisiz el koymalar var," diye yazıyordu.[20] Baskılar devam ettikçe Sibirya'nın önde gelen gazetelerinden biri de şu uyarıda bulunuyordu: "İnsanlık tarihinin tarih öncesi dönemine dönmekteyiz... İnsan uygarlığının ve kültürünün ölümü yakındır artık."[21]

Bu anlamsız şiddet eylemleri daha büyük şiddet eylemlerini doğuruyordu. Kolçak'm yanlış ve doğruya önem veren bir avuç danışma-

nından biri de günlüğüne şunları yazmıştı: "Yasaların dışında yaşamanın tatlılığı herkesi sardı. Siyasal çatışmaların, parti ve kişi çıkarlarının, politikacıların, tüccarların ve müteahhitlerin açgözlülüklerinin ve spekülasyonlarının kekremsi ve elektrikli havası hepimizi pis kokulu bir kefene sardı."[22] Kolçak'ın Sibiryası'nı Bolşevizm'in teröründen kaçınmak için son bir umut olarak görenler de ikisi arasında pek bir fark olmadığını düşünmeye başlamışlardı. Bunlardan biri şöyle yazıyordu: "Bu yenilenmiş hükümet sisteminin avant-garde'ı değildir. Bu, sonsuzluğa gömülen geçmişin artçı güçleridir."[23]

Açgözlülük, yolsuzluk ve düşüncesiz zulüm, Urallar'ın doğusundaki topraklarda yaşamı zehirlerken, Kolçak'ın orduları da Sibirya'nın batı cephesi boyunca çökmeye başlamışlardı. İç Savaş tarihinde Bolşevikler'in en parlak komutanları arasında yerini almakta olan otuz üç yaşındaki fabrika işçisi Mihail Frunze'nin liderliğindeki Kızıl Ordular 8 Haziran'da Kolçak'ın komutanlarının altı ay önce ilk saldırılarını başlattıkları Ufa'yı aldı. Kızıllar ay sonunda Urallar'ı geçtiler ve batı Sibirya ovalarını ele geçirmeye başladılar.

Frunze'nin güçleri ilerlerken Bolşevizm terörü ile Kolçak'm despotluğu arasında bir fark göremeyen partizanlar, Çeliabinsk'le Vladivostok arasındaki 4800 kilometre boyunca ayaklandılar. Kolçak'm ayrıcalıklılarla dolu Sibiryası'nda daha iyi bir gelecek göremeyen bu insanlar ikmal trenlerine saldırdılar, Sibirya taygasında sığındıkları yerlerden Beyazlar'ın birliklerini tacize başladılar. Bunlar Transbaykal'ın vahşi toprakları içinde kendilerine Orman Komünü adını vermişlerdi. Daha batıda Batı Sibirya Köylü Kızıl Ordusu adını alanlar on beş bin kişilik bir güç olduklarını iddia ediyorlardı.[24] Kolçak rejiminden nefrette birleşen bu insanlar çarlık zamanından bile daha baskıcı görünen bu boyunduruktan kurtulmak için savaşıyorlardı. Bir Beyaz subay şöyle diyordu: "Bunların nefretlerinden korkun. Kadınlar ve on iki yaşında çocuklar bile bize karşı savaşıyorlar."[25]

Beyazlar ilk başlarda partizanlara da Kızıllar'ın ordularına da direnerek, mevzilerini korumaktaki cesaretle düşmanlarının saygısını kazandılar. Birinci Dünya Savaşı'nda, her eri, St. George cesaret madalyası almış olan şok taburları Ufa'da 'süngüleri takılmış olarak, sessizce ve ateş etmeden' Frunze'nin makineli tüfeklerine yürürken Rusya'nın en iyi ve en kahraman askerlerinden üç bini Kızıllar'ın siperleri önünde öldüler. Frunze'nin yaveri, "Kasketlerinde, yakalarında ve apoletlerindeki kurukafalarla ürkütücü bir manzara oluşturuyorlardı," diyordu raporunda.[26] Ancak görevi ve şerefi yaşamdan üstün tutan askerler yaz sonu geldiğinde ölmüşlerdi ve yerlerine gelen acemi erlerin binlercesi teslim oluyordu. Sonbahar gelmeden Uralsk, Ekaterinburg ve Çeliabinsk, Kızıllar'ın eline geçti. Kızıllar ekim sonlarında Kolçak'ın başkenti Omsk'un kapılarına dayanmışlardı.

Frunze'nin orduları 1919 yazı boyunca ilerlerken Kolçak gerçeği çok açık söyleyenlere cephe almaya başlamıştı. Kaderin üzerine yük-

lediği yükü taşıyamayan bir insanın çaresizliğiyle güvenemediği danışmanlarına ve kontrol edemediği yolsuzluğa öfke kusuyordu. Tek Hâkim'le bakanları arasındaki bir toplantıyı hazırlayan hükümet genel sekreteri şöyle diyor: "Masayı yumrukladı, her şeyi yere fırlattı, bir çakıyla koltuğun derisini yardı."[27] Bir başkası Kolçak'ın 'çocukça sinirinden ve kendini beğenmişliğinden' yakınıyor ve 'ruh hali ile kararlarındaki kaleodoskopik değişimlerden' söz ediyordu.[28] Kolçak'ın hükümetinde görev almak üzere Rusya'dan gelmiş bir devlet adamı o yaz için, "İnsanlar bavullarını topluyorlar ve 'yoksullar' Bolşevikler'in gelmesini sevinçle bekliyorlardı," diye yazıyor.[29]

Her şey dağılıyordu. Kolçak'a hâlâ hizmet eden birkaç kişiden biri temmuzda kendi kendine, "Buna gerçekten hükümet denilebilir mi? Omsk'a yapışmış duran bu ikinci sınıf insanlar topluluğuna gerçekten hükümet denilebilir mi?" diye soruyordu. Aynı devlet adamı sekiz hafta sonra liberallerin ve muhafazakârların son umutlarının 'bir serap'[30] olduğunu yazdığında Kızıllar 14 Kasım'da Kolçak'ın başkentini hiçbir direnmeyle karşılaşmadan işgal etmişlerdi. Sibirya'nın bir zamanlar gururlu lideri geride üç zırhlı tren, iki yüz lokomotif, üç bin yük vagonu ve yarım milyon top mermisi bırakmıştı. Kızıllar Kolçak'ın terk edilmiş başkentine girerlerken aralarında bin Beyaz subayının da bulunduğu kırk binden fazla asker ellerini havaya kaldırıp teslim oldular.[31] Bu arada Omsk'taki çanak yalayıcılar ekimden beri kaçtıkları İrkutsk'ta yeniden toparlanmaya çalışıyorlardı.

Özel muhafızları tarafından terk edilen ve Sibirya bayrağı değil de, İngiliz, Amerikan, Japon, Fransız ve Çekoslovak bayrakları çekilmiş bir ikinci mevki vagonunda yolculuk yapan Kolçak da birkaç hafta önce hükümetinin bir kısmının gittiği İrkutsk'a varmaya çalışmaktaydı.[32] 1919 Noel gecesi İrkutsk'ta Menşevik ve Sosyalist Devrimciler'den oluşan ve kendilerine Politik Merkez adını veren grubun liderliğini yaptığı ayaklanma başladı ve 5 Ocak'ta liderleri Kızıllar'a karşı savaşın sona erdiğini bildirdi. Politik Merkez, Bolşevikler lehine iktidardan çekilirken Kolçak'ı en büyük düşmanına teslim etti. İrkutsk Çeka'sı Kolçak'ı 7 Şubat 1920 sabahı kurşuna dizdi ve cesedini Angara Nehri'ni kaplayan buzlarda açılan bir deliğe attılar.[33]

Kolçak'ın idamı Sibirya'daki karışıklığı sona erdirmemişti. Bolşevikler Trans-Sibirya Demiryolu'nun batı kısmında 1919-1920 kışında güvenilir bir ulaşımı sağlamaya çalışırken, Baykal Gölü'nün doğusundaki topraklardaki *atamanşçina*'dan sorumlu insanlar tümüyle kontrolden çıkmışlardı. Semenov, Çita'daki karargâhını kısa ömürlü Uzakdoğu Cumhuriyeti'nin Bolşevik yanlısı güçlerinin 1920 Ekimi'nde ele geçirmelerine kadar terör ve yıkım kampanyasını sürdürdü. Semenov'un baş yardımcısı Baron Ungern-Sternberg 1921 yazma kadar Dış Moğolistan'da üslendiği yerden çarpışmaya devam etti. Japonlar Bolşevikler'in bu düşmanlarına on iki bin tüfek, elli makineli tüfek ve çeyrek milyondan fazla mermiden oluşan son silah

sevkiyatlarını 1921 sonundan önce göndermediler. Japonlar Sibirya'nın en doğusunda bir imparatorluk kurma hayallerini bırakmak istemediklerinden, General Graves'in 1920 ilkbaharında sonuncu Amerikan askerini çekmesinin ardından iki yıl daha işgal kuvvetlerini orada tuttular.[34]

Atamanşçina kalıntıları, Bolşevikler'in Khabarovsk'u 1922 Şubatı ortalarına kadar almalarına engel oldu. Bolşevikler Vladivostok'u da bir sonraki ekimde aldılar. Birkaç hafta sonra Uzakdoğu Cumhuriyeti, Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti içine girdi. Bu arada komünizmin henüz çizilmemiş yolunda ilk adımları atmaya cesaret edenler batıdaki topraklarda daha sağlam yerleşmişlerdi ve Sibirya'nın geniş kaynaklarından yararlanarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin topraklarının tümünde sosyalizmi kurmayı umuyorlardı. Sibiryalılar bundan sonra birkaç yıl umut içinde yaşayacaklar, bu süre içinde insanlar ekonomik fırsat ve sosyal adalete adanmış bir toplum kurma davası için yaşamlarını feda etmeye hazır olacaklardı.

42

Bolşevikler Sibirya'yı Alıyorlar

Yeni kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği liderleri 1922 sonunda topraklarına baktıklarında acı bir manzarayla karşılaşmışlardı. Devrik Rus İmparatorluğu'nu yakıp yıkan Devrim ve İç Savaş'ın insan kaybı on üç, on dört milyondu ve bunların sadece yedide biri askeri savaşlar sırasında ölmüştü. 1919 ve 1920'de tifüs ve tifodan iki milyona yakın erkek, kadın ve çocuk yitip gitmişti; 1921-22 kıtlığında açlıktan ölenler bunların iki katıydı. 1918-1919'da İspanyol nezlesi ve diğer hastalıklardan milyonlarca kişi ölmüş, yarım milyon insan da Çeka'nın uzak kuzeyde açtığı korkunç ölüm kamplarında, cezaevlerinde ya da idamlar sonunda telef olmuştu. Savaş bittiğinde Bolşevikler'in elinde yedi milyon evsiz barksız çocuk vardı ve çocuk ölümleri, 1918 ile 1921 arasında üç milyon kurban almıştı.[1] Modern dünya böylesine korkunç boyutlarda bir milli felakete tanık olmuş değildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın batı eyaletlerinde yarattığı yıkımla birle-

şen İç Savaş'ın ekonomik yıkımı da insan kaybı kadar büyük olmuştu. Bolşevikler'in toprakları, 1921'de çeyrek milyon tondan az çelik, ya da İmparatorluk Rusyası fabrikalarının Birinci Dünya Savaşı başında ürettiğinin yirmide birinden azını üretmekteydi. Sovyetler Birliği topraklarındaki işçiler sekiz yıl önce Çarlık Rusyası'nda üretilen kömürün üçte birini, hemen hemen aynı miktarda petrol ve pamuklu kumaşın sadece yirmi beşte birini üretmekteydiler. Eski Rus İmparatorluğu topraklarında çıkarılan madenlerin, petrolün veya yapılan üretim toplamının yedide biri elde edilmekteydi. Toplanan tahıl on yıl öncesinin beşte biri ile altıda biri arasında gidip geliyordu ve milli gelir eskisinin sadece beşte ikisi kadardı. Avrasya boyunca vagonların parçalanması ve savaşta köprülerle demiryollarının yok edilmesi sonunda yük nakli, barışın son günlerinden bu yana dörtte üç düşmüştü. 1924'te bir Sovyet uzmanı, "İnsanlık tarihinde böyle bir çöküşün benzeri yoktur," diyordu.[2]

Sibirya'da uzaklık, sanayi gerikalmışlığı ve demiryollarının eksikliği bu kayıpların etkisini arttırıyordu. Dünyanın kereste stokunun dörtte birinden fazlasına sahip olmakla övünen Sibirya'da sadece bir avuç bıçkıhane, iki kibrit fabrikası, iki ahşap kaplama işletmesi ve bir tek kâğıt fabrikası vardı. Odunda on üç milyonluk nüfus, kişi başına sadece bir metre küpten azını tüketmekteydi; demir madeni ve kömür zenginliklerine karşın Sibiryalılar, Avrupa Rusyası'ndan ve yurt dışından ürettiklerinden çok üretilmiş mal ithal etmekteydiler. Yiyecek maddeleri ve değerli madenler Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Sibirya üretim değerinin onda dokuzunu oluşturuyordu ki, bu da azgelişmiş bir milli ekenominin önemli göstergesiydi.[3]

Bolşevikler'in Sibirya'yı geliştirmekte karşılaştıkları en büyük güçlük hammaddeleri fabrikalara ve üretilmiş malları Asya ve Avrupa pazarlarına ulaştırmaktı. Uzakdoğu'da Amur dışında Sibirya'nın bütün büyük nehirleri kuzeye Kutup Okyanusu'na dökülürlerdi ve kısa seyrüsefer mevsimi ile birleşince, bu durum bölgeyi modern dünyaya taşımada demiryollarının başlıca rolü oynayacağını göstermekteydi. Ancak 1922'de Sibirya hammaddesinin çoğu demiryolunun uzağındaydı. Çünkü Trans-Sibirya Demiryolu, kendisinden önceki Büyük Sibirya Yolu gibi merkezden çok, Sibirya'nın güney sınırına yakındı. Bodaibo ve Olekminsk altın madenleri, demiryolunun 1920 kilometre kuzeyindeydi; Yakutsk'un büyük maden kaynaklarıysa onun 1280 kilometre daha ötesindeydi.

Bolşevikler devraldıkları yıkık sanayi temelini onarmak için Sibirya'nın hammadde kaynaklarına yakın yerlere fabrikalar kurmaya başladılar. Sovyetler Birliği'nin kurucuları, "Önemli ölçüde sanayinin Doğu'ya nakledilmesiyle sanayimiz rasyonelleşmeli," diyorlardı.[4] Bu, sanayi merkezlerini istilaya açık olan yerlerden uzaklaştırmak anlamında mantıklıydı. Ayrıca Bolşevikler'in, çarlık seleflerinin 'emperyalist' politikalarından uzaklaşma propagandaları ile de uyumluydu.

Ancak yolu olmayan Kutup tundrası altındaki ve Orta Asya'nın susuz çöllerindeki petrol gölleri ve Sibirya'nın kuzeydoğusunda permafrost altında gömülü olan altın, bakır, nikel ve kömüre, ancak insanlık tarihinde görülmemiş ölçüde demiryolu, karayolu, hidroelektrik santralleri, fabrikalar ve metalurji kombinaları yaparak erişmek mümkündü. Bolşevikler'in 1922'de karşı karşıya bulundukları durumda normal olan hiçbir şey yoktu.

İç Savaş'ın ve sınıfsız bir toplum yaratmak için ilk çılgın atılışların yarattığı ekonomik felaketler, Lenin ile Bolşevikler'i 1921 Martı'ndan başlayarak Yeni Ekonomik Politika'nın 'sağduyulu pragmatizmi'ne çekilmek zorunda bırakmıştı. Bu, Sovyetler Birliği ekonomisinin, bir zamanlar yüksek düzeyde bir Bolşeviğin dediği gibi, 'devrimci kılıcın bir darbesiyle' değil, daha yumuşak yollarla değiştirilmesi demekti.[5] Sovyet köylülerinin ürünlerinden çoğunu açık pazarda satmalarına, çarlık zamanında ülkede bulunan binlerce küçük artel'in canlanmasına izin vererek ve hatta ağır sanayinin de masraflarını karşılayıp bir kâr göstermesini isteyerek Lenin ile arkadaşları ülkelerinin ekonomisini, bir zamanlar suçladıkları özel teşebbüs biçimleri kullanarak yenilemeye koyuldular.[6] Beş yıllık Yeni Ekonomi Politikası'ndan sonra Sibirya tarlaları yine 1913'te olduğu gibi rekor bir rekolteye eriştiler ve hayvan sayısı aynı oranda arttı. 1926 yılında ekonomi iyileşme yoluna girmişti.[7]

Bolşevik kuramın gerekleri ve az olan kaynak ve makinelerin paylaştırılması zorunluluğu, Sibirya'nın madenciliğinin ve ağır sanayisinin merkezileştirilmesi demekti. Bolşevikler İç Savaş'tan sonraki yıl, Sibirya'nın savaş öncesi en büyük tesislerinden iki yüzünü, - Urallar'ın doğusundaki madencilerin tamamını ve fabrika işçilerinin dörtte üçünden fazlasını istihdam eden- otuz sekiz 'vakıf'a dönüştürdüler. Bu yeni merkezileşme 1922 sonunda Sibirya'nın altın üretimini % 600 arttırarak 1913 yılındaki üretimin beşte birine getirmişti. Sibirya'nın madenleri Bolşevik politikalarına uyum gösterdiği halde fabrikalarının üretimi azalmaya devam ediyordu. 1923 yılı sonunda Sibirya'nın sanayi üretimi hâlâ Birinci Dünya Savaşı başlarında olanın altıda biriydi.[8]

İşçilerin, Büyük Savaş öncesinden daha çok maden çıkarmalarına ve on beş kat daha fazla kütük ve kereste ihraç edilmesine karşın 1925'te Sibirya'nın tümünde hâlâ sadece 4342 telefon, 269 otomobil ve kamyon ve 19 radyo istasyonu vardı; ve 125.000 sanayi işçisinin çoğu ağır sanayide değil, yeniden canlanan küçük atölyelerde çalışıyorlardı.[9] Stalin 1920'lerin sonunda iktidara geldiği zaman, Sibirya'yı Bolşevikler'in hayal ettikleri sanayi devi yapacak dönüşüm henüz gelecekteydi. Sibirya'nın geri kalmışlığının üstesinden gelinmeliydi ve zaman giderek azalıyordu. Stalin şöyle diyordu: "İleri ülkelerin elli veya yüz yıl gerisindeyiz. Bu açığı on yılda kapatamazsak, batarız." Dünyanın ilk sosyalist devletinin, yakında, kendisini çevreleyen ka-

pitalist ülkelerden gelecek, Müttefikler'in Bolşevik Devrimi'ni ezmek için başlattıklarından çok daha büyük saldırılarla karşı karşıya kalacağını ısrarla iddia eden Stalin, Sovyetler Birliği'ni rekor denecek zamanda modernleştirmek için sürat -kendi deyimiyle 'gerçek bir Bolşevik temposu'- istiyordu.[10]

Sibirya'nın sanayi dönüşümünün ya da -Sovyet terimiyle - 'sosyalist yeniden yapılanmasının' anahtarları hız ve boyut olacaktı. Sibirya'nın büyük doğal kaynaklarına ve büyük mesafelerine uyumlu olacak dev tesisler yapılmalıydı. Stalin, devlet dizginlerini eline daha sıkı alınca Sovyet planlamacıları giderek genişleyen boyutlarda düşünmeye başladılar. Stalin, Sovyetler Birliği'nin ayakta kalması için, Sibirya'nın kaynaklarının, 'bütün modern savunma sistemlerinin büyük çaplı olarak kurulması ve dıştan bir saldırı olduğu takdirde ordusunu bunlarla silahlandırması' amacıyla kullanılması gerektiğini söylüyordu.[11] Büyük mesafelerin ve sert iklimin iki doğal savunma hattı oluşturduğu Urallar'ın ardında herhangi bir yabancı saldırısının erişemeyeceği yerde bir sanayi kompleksi planlanmaya başlandı.

Batı Sibirya'nın güneydoğusundaki Tom Nehri'nin kaynak suları boyundaki 48.000 kilometre karelik alana yayılan Kuzbass bu yeni Sibirya sanayi kalesinin doğu kanadını oluşturacaktı. Dokuz yüz milyar ton rezerviyle Sovyet kömür madenlerinin en büyüğü olacak bölgenin önemli merkezleri, 1918'de birleşerek Şçeglovsk adını alan Şçeglovo ve Kemerovo köyleri (1932'de yine Kemerovo adını almıştır); 1864'te kurulan ve 1925'te Leninsk-Kuznetzki adını alan Kolçulgino; 1918'de iskân edilen Prokopevsk ve 1617'de kurulmasına karşın 1929'da dev bir demir çelik tesisi kurulana kadar önemli bir yer olmayan Stalinsk'di (çarlık zamanında Kuznets ve 1960'dan sonra Novokuznetsk).[12] 1928 yılında Kuzbass havzasında İç Savaş'ın sonunda olduğundan iki buçuk kat madenci çalışıyordu ve kömür üretimi yaklaşık üç kat artmıştı. Kuzbass madenleri sekiz yıl sonra iki buçuk milyon tona yakın kömür üretmekteydi ki, bu da Birinci Dünya Savaşı'nın başında olduğunun yaklaşık iki katıydı.[13]

Büyük Sovyet planına göre yüksek dereceli kok kömürü, Kuzbass madenlerinden 1920 kilometre batıdaki Sibirya'nın Mıknatıs Dağı eteklerinde kurulacak sanayi kenti Magnitogorsk'a taşınacaktı. Dünyanın en yüksek dereceli demir cevherinden en az yarım milyar ton rezervi bulunduğu tahmin edilen Mıknatıs Dağı, 1960'larda yapılan bir hesaplamayla 7938 adet Empire State binasının çelik iskeletini ya da 3.969.140 dizel lokomotifi yapacak kadar çeliğe sahiptir.[14] Yerel cevheri, Kuzbass kok kömürü ile birleştirerek kullanacak olan Magnitogorsk, Avrasya'nın en büyük çelik fabrikası olacak ve Stalin'in dev Ural-Kuznets Kombinası'nm batı kanadını oluşturacaktı.

Büyük Bunalım, Batı'da kapitalizmin en temel başarılarını tehdit ederken Ural-Kuznets Kombinası Sovyet vizyonunun cesaretine bir anıt olmuştur. Batı'nın işsiz kalan işçileri görünmeyen ve tahmin edi-

lemeyen güçlerin elinde bir geleceğe bakarlarken, Sovyetler Birliği'nin kadın ve erkekleri bilim ve teknolojinin bütün yeniliklerinin insanlık hizmetine verileceğini vaat ettikleri bir dünya kurmak için çalışıyorlardı. Bomboş bozkırlarda yüksek fırınların bacalarını ve güney Sibirya'nın bakir topraklarında sürekli kömür ve demir cevheri taşıyan trenleri gören insanlar için hiçbir şey olanaksız görünmüyordu.

Yurt dışından yükselişini görenler için Ural-Kuznets Kombinası, kişisel kazanç yerine ortak yarar için çalışıldığı takdirde, insanların en yüksek potansiyele ve en iyi yaşam standardına eriştiklerini kanıtlamış gibi görünüyordu. Sovyet deneyine katılanlarm pek çoğu bu görüşe katılıyorlardı. Kısmen büyük zorunlu işçi orduları tarafından yapılan Ural-Kuznets Kombinası madenleri ve metal işletmeleri on binlerce özgür Sovyet yurttaşının ve kendilerini Bolşevikler'in hayal ettikleri yeni cesur dünyayı kurmaya adamış yüzlerce yabancı komünistin birlikte çalışarak yarattıkları bir eserdi.

Büyük Bunalım, Birleşik Devletleri kıskacına almadan önce, efsanevi 'Big Bill' Haywood ve Hollanda doğumlu 'Wobbly' John Rutgers, Amerikan işçilerini Kuzbass Özerk Sanayi Kolonisi olarak tanınacak girişime katılmaya çağırmışlardı. New York'daki merkezlerinden yaptıkları çağrıda 'açık havayı seven insanları' yeni dünyayı kurmaya davet ediyorlardı. Kuzbass kolonisinin 'dünyanın kenarında yalnız gecelere dayanacak ve önlerini fener gibi aydınlatan o büyük şey nedeniyle bunu seve seve yapacak' altı bin böyle kahramana ihtiyacı vardı.[15] Bu insanlardan her biri kendi yol masrafını ödeyecek ve Birleşik Devletler'den ayrılmadan yiyecek ve araç gereç bedeli olarak iki yüz dolar yatıracaktı. Ancak ödüller hayallerinin ötesinde olacaktı. Haywood bir arkadaşına, orada çalışan kadın ve erkeklerin 'parazit bir toplumu beslemeyeceklerini' ve bunun, emeklerinin tam karşılığını olduğu gibi alacakları yeni bir dünya yaratmak için bekledikleri fırsat olduğunu söylüyordu.[16]

Haywood'un kampanyası 1920'lerde Kuzbass kolonisinin ihtiyaç duyduğu işçilerin onda birini bile sağlamadıysa da, Amerikan ve Avrupa Solu'ndan kadın ve erkeklerin çoğu, Bolşevikler'in daha iyi bir geleceğin anahtarını bulduklarına bütün kalpleriyle inanıyorlardı. Büyük Bunalım, Batı dünyasının üzerine çökerken, Sovyet düşünün heyecanlandırdığı kişilerden biri de, Wisconcin Üniversitesi'nde okuyan Jack Scott'tu. Bunalım Amerikası'nda, bu kadar farklı bir toplum hayaliyle büyülenen Scott, Haywood'un dediği gibi, bedenini ve becerilerini Sovyet deneyimine gönüllü olarak vermek üzere yola çıktı. Bu Amerikalı radikal öğrenci 1932'de bir Sovyet kaynakçısı oldu, Sibirya'nın güneybatı bozkırlarında Magnitogorsk dev maden eritme ocaklarını yükseltmek için çalıştı.

43

Jack Scott ve Sibirya'nın Mıknatıs Dağı

Büyük Bunalım 1931'de Batı'yı felce uğratmıştı. Sibirya'dan yarım dünya ötede bir insan ordusu geleceğe umutsuzlukla bakıyor, düşleri işsiz ya da ücretsiz bir yaşam olasılığı ile kararıyordu. Ekmek kuyrukları, dünyanın yoksulları ve yerinden edilmişleri için Birleşik Devletler'i Vaad Edilen Toprak yapan düşün yıkılmasının acı anıtlarıydı.

Şimdi giderek artan işsizlik, çok çalışmanın, tasarruf etmenin ve fırsatları kapmaya hazır olmanın, insanlara anababalarından daha iyi yaşamlar garanti edeceği inancına meydan okumaktaydı. Kapitalizmin ötesinde herkes için refah ve sosyal adaletin olacağı bir yer var mıydı?

İşte Stalin'in sosyalizmi kurmaya yönelik dev deneyimi bir ülkede doruğuna erişmekteydi. Sovyetler Birliği, çalışacak her çift el için bir yer buluyordu; fırsat ve refah her yurttaşının erişebileceği uzaklıkta idi ve ülkenin geleceğinde açlık ve yoksulluk olmayacaktı. Amerika ve Avrupa'daki trajediyi izleyenler için Sovyetler Birliği 'Planı Olan Ülke', kapitalizmin işsizlik lanetinin üstesinden gelmiş bir ulustu. Bir Amerikalı dergi editörü Sovyet deneyine, "Hıristiyanlığın doğuşundan bu yana insanlığın attığı en önemli adım," diyordu. Komünizmin gelecekteki düşmanı Arthur Koestler o günlerde Sovyet sisteminin 'gelecek' ve Batı dünyasının da 'geçmiş' olduğunu yazıyordu. Sovyetler'in topraklarında oluşan büyük sosyal-bilimsel laboratuvar herkese açıktı ve gören herkesi etkiliyordu. Bunlardan biri, "Geleceği gördüm. İşliyor!" demişti.[1]

İyi eğitim görmüş Amerikalı Komünist anababanın oğlu ve Wisconsin Üniversitesi'nin yeni Deneysel Koleji'nde okuyan Jack Scott, Amerika'nın 'genç enerji ve heveslere pek az fırsat' tanıdığına, oysa Sovyet deneyinin sürecek pek çok tarla vaat ettiğine inanıyordu. Scott öğrencilik yazılarından birinde Bunalım Amerikası'na bakarken, "Şimdi iş olan yer işçilerin arasıdır," diye yazmıştı. Kendi yerinin 'yeni bir dünya kurmaya çalışan işçilerin yanı'[2] olduğuna inanarak, daha sonra yazdığı gibi, Birleşik Devletler'den 'en az bir adım önde görünen bir toplumun kurulmasına yardımcı olacağına' yemin ediyordu.[3] Scott 1932 ilkbaharında Moskova'ya doğru yola çıktığında

uğradığı her Amerikan ve Avrupa kentindeki işsizler ordusu geleceğin başka yerde olduğu inancını pekiştirmişti.[4]

Jack Scott 1932 Ağustosu'nda -o sırada General Electric'in Schenectady fabrikasından kaynakçı belgesi almıştı- Berlin'deki Sovyet Büyükelçiliği'ne vize için başvurdu. Bir ay sonra vizesi ve portatif daktilosuyla Moskova'da, Sovyet yaşamını ilk kez gördü. Bu yaşamın parçalarının, çoğunlukla bütünün aleyhine çalıştığını görmek kendisini şaşırtmıştı. Moskova'nın kaynakçılar sendikası yetkilileri, vize dairesi kendisine Sovyetler Birliği'nde kalma izni vermeden onu işe yerleştiremeyeceklerini söylediler. Vize dairesi ise yabancılara bu iznin ancak iş bulmalarından sonra verildiğini söylüyordu. Konuşulan dilin tek bir sözcüğünü bilmeyen Scott on gün boyunca o daireden bu daireye koştuktan sonra bir yabancı ikamet izni aldı ve Sibirya'nın güneybatı sınırındaki Mıknatıs Dağı'nın kenti Magnitogorsk'ta kaynakçı olarak bir iş buldu.

Urallar'm güney ucunda, Avrupa'yı Asya'dan ayıran hattın 112 kilometre doğusunda bulunan Sibirya'nın Mıknatıs Dağı ormanlık stepin üzerinde üç yüz metre yükselir. Yerli Başkırlar yüzyıllar boyunca dağın çevresinde sürülerini otlatmışlar ve ayakları altında yüksek dereceli demir olduğunu bilmemişlerdi. Bölgeye 18. yüzyıl başlarında gelen ve dağın, pusulalarının göstergesini kutuptan başka yere çeken gücünü Ruslar keşfetmişlerdir. Yakınlardaki küçük Başkır köyüne Magnitnaia -Mıknatıs- adını veren Ruslar, pusulalarını bozan bu dağdan demir cevheri çıkarmaya başladılar. 1913 yılında Mıknatıs Dağı ve onunla beslenen yüksek fırınlar yılda elli bin ton demir ve çelik üretmeye başladı. Dağdaki cevherin, yüzde altmış demiriyle dünyanın en zengin madenlerinden biri olduğu düşünülürse bu üretim, bölgenin potansiyelinin çok küçük bir yüzdesiydi.[5]

Mıknatıs Dağı 1920'lerin sonunda Sibirya'nın yeni Bolşevik yöneticilerinin dikkatini çekti. Sovyetler Birliği'nin batı sınırından 3200 kilometre içerde ve dört yanından Avrasya'nın ıssız topraklarıyla korunma altında olan Mıknatıs Dağı, Stalin'in yeni sanayi kalesinin batı burcunu inşa için mükemmel bir yerdi. Moskova'dan Berlin kadar uzak olan (800 kilometre) bölgede bol miktarda altm, platin, gümüş, bakır, nikel, kurşun, demir ve alüminyum vardı. Kuzbass'ın zengin kömür yataklarına bir kere bağlandıktan sonra Mıknatıs Dağı'nın demir cevheri, Stalin'in hayalindeki sanayi devini yaratacak çeliğe dönüştürülebilirdi.

Sibirya'nın Mıknatıs Dağı böylece en büyük sosyalist düşün gerçekleşmesi için gerekli hammaddeye sahipti. Bu düş, planlanmış bir fabrika ve onun işgücünün barınacağı planlanmış bir kentti. Magnitogorsk sosyalizmin üstünlüğünün bir anıtı olacak, çevresindeki örnek işçi kentinde her şey halkın olan kaynaklarla halk için çalışan insanlar tarafından yapılacaktı. Magnitogorsk'ta yorucu ve pis çelik yapımı, Sibirya'nın yeni liderlerinin o kadar küçümsedikleri kapitalist

dünyanın diğer kalıntıları gibi tarihin çöplüğüne atılacaktı. 1932'de basılan bir propaganda broşüründe şöyle yazıyordu: "En son teknik altyapıya dayanarak inşa edilecek Magnitogorsk tesisi, metal sanayisindeki pek çok güç ve yorucu işin ölüm çanı olacaktır... Niteliksiz işçi kalmayacaktır... Üretim süreci başından sonuna kadar elektrik enerjisiyle yapılacaktır."[6] Sovyet propagandacıları Magnitogorsk'un 'erdemlerle donanacağını' vaat ediyorlardı. Kurak bozkırın ortasında açık lağımların, çamurun ve gecekonduların işçinin yaşamından tümüyle çıkarıldığı 'bir bahçe kent' olacaktı. 'Her karış toprağa çiçekler ve ağaçlar dikilecek'ti.[7]

Bu bahçe kentte hiçbir şey israf edilmeyecek, elektrik ve teknoloji, ağır çalışma yükünü Sibiryalı kitlelerin omuzlarından kaldıracaktı. Kanalizasyondan veya sudan geçen hastalıklar olmayacak, koklaştırma ve tasfiye süreçlerinde çıkan bütün zehirli gazlardan yararlanılacaktı. 'Özel makineler fırınlardan gazları çekerek' pek çok kimyasal ürüne dönüştürecekti. Kentin yiyeceğini yetiştiren tarlaların gübrelenmesi için amonyum sülfat, yollarını kaplayacak zift, Özbekistan pamuk tarlalarını daha verimli yapacak güherçile ve hatta fırınlar için yakıt bile geçmiş zamanlarda çelik üreten işçilerin ciğerlerini zehirlemiş olan yan ürünlerden elde edilecekti. Şimdi işçiler en değerli kaynak olarak görülecekler ve Magnitogorsk'ta yaşayan herkes en yüksek düzeye kadar eğitilecekti.[8] Sovyet propagandacıları, "Metalurji teknikleri Magnitogorsk tesisinde çalışan herkes için erişilebilir olacak," diyorlardı.[9] Hiçbir şey gözardı edilmeyecekti. İlk yıllarında Magnitogorsk'tan söz edenler, "Kapitalizmin çürümüş mirası burada kimseyi engellemiyor," diye yazıyorlardı.[10] Bu yükten kurtulan sosyalizm 'kapitalizmin yüz yılda aldığı yolu on yılda' alacaktı.[11]

United States Steel Corporation'ın yirmi yıl önce İndiana'da Gary kentinde kurduğu ultra modern tesisin örnek alındığı Magnitogorsk, böylece dünyanın en büyük çelik üreticisi olacaktı.[12] 1930'ların başında on binlerce Sovyet yurttaşı bu büyük çelik kentini Mıknatıs Dağı çevresindeki kıraç topraklarda kurarken, Jack Scott da onlara katıldığı için çok mutluydu. Daha sonra şöyle yazacaktı: "İkinci bir çift ayakkabısı olup olmadığına aldırmayan ama kendilerinin olan fırınları kuracak insanlardan biri olacaktım... 1932 Eylülü'ydü ve ben yirmi yaşındaydım."[13] Scott dört gün sonra hedefine ulaştı. Şimdi 'demir ve çelik cephesinde' işe başlamıştı ve Sovyetler Birliği'nin, Sibirya'nın teknolojik geri kalmışlığını on yıl içinde yenme çabasının bir parçası olacaktı.[14]

Magnitogorsk 1932 sonbaharında, Sovyet propaganda broşürlerinde vaat edilen çelik ve betondan parlak bir sosyalist kenti yerine, daha çok bir savaş alanını andırıyordu. Çelik kirişler, dev borular, kaba kesilmiş keresteler karışımı olan ve Jack Scott'un 'metalurji savaşına'[15] katıldığı 'kent', alelacele yapılmış kulübeler ve barakalar, taş döşenmemiş yollar, akar suyu, kanalizasyonu ve güvenlik araç gereci

olmayan karmakarışık bir yerdi. Yiyecek azdı, ısınma mümkün değildi, pislik ve kötü beslenmeden kaynaklanan hastalıklar kentte kol geziyordu. Magnitogorsk propagandacıları 'kapitalizmin çürümüş mirasını' küçümseyebilirlerdi, ama 1930'ların başında Rus işçilerinin orada karşılaştıkları yaşam ve çalışma koşulları Batı'daki herhangi bir yerden çok kötüydü. Sovyet sistemini savunanlar, pislik ve yoksulluğun kapitalizm altında bir yaşam biçimiyken sosyalizmde bunların geçici (ve çok kısa) bir anın parçaları olduğunu söylüyorlardı.

Scott 17 numaralı barakadaki yeni evinin Magnitogorsk'un en iyisi olduğunu, ama yine tuvalet ve akarsuyu olmadığını gördü. Ayrıca ısınmak için çelik plakalardan yapılan sobalara bağımlıydılar.[16] Madison'da Deneysel Kolej'de bıraktığı hizmetçili kolej odasından yarım dünya ötedeki Magnitogorsk, Jack Scott için, yaşamları, kullandıkları maddelerden daha önemsiz olan kadın ve erkeklerin, makinelerin işlerini yaptıklara çağa atılmış geri bir adımdı. Ancak Scott bu kadar sıkıntı görmemişse bile, böylesine bir fedakârlığa da rastlamış değildi. "On binlerce insan en ağır güçlüklerle karşı karşıyaydılar. Çoğu bunu isteyerek, büyük bir hevesle yapıyordu," diyor.[17] Her yerde olanaksızın başarılmak üzere olduğu duygusu vardı.

Scott, Sibirya'nın sorunlarını paylaşırken vaat ettiği umudu da hissedebiliyordu. 1930'dan beri Magnitogorsk'a dolan çeyrek milyon kadın ve erkek arasında elektrik ışığını, herhangi bir makineyi, hatta merdiveni görmemiş insanlar vardı ve bunlar elektrik, buhar gücü ve modern teknolojinin bütün araç gereçleriyle bir anda tanışmak zorundaydılar. Atalarının yaşamlarında, Timur'un gününden beri görmedikleri değişikliği onlar bir yıl içinde yaşıyorlardı. Avcılar, balıkçılar ve hayvancılık yapanlar şimdi anababalarının varlıklarını hayal bile etmedikleri makinelerle çalışıyorlar, elektrikçi, kaynakçı ve çelik kesicisi oluyorlardı.

Büyük fırınları yapmak için insan sırtı ve eli dışında gerekli her şey eksikti. Ustabaşılar adamlarının günlük ihtiyaçları olan perçinler, kaynak elektrodları, insülatörler ve teller için sürekli savaş veriyorlardı. İskele kurmak için yeterli kereste yoktu; bir enerji yükselmesi inşaat yerinin elektrik tesisatında arıza yaptığında yanan ampullerin yedekleri bulunamıyordu. Kazalara karşı en basit önlemler alınmamıştı ve Sovyetler Birliği'nin deneyimsiz planlamacıları gerekli hammaddeyi, teçhizatı ve işçileri aynı anda aynı yerde buluşturmaya çalışırlarken her şeyin yamanması, tekrar tekrar kullanılması gerekiyordu.

Magnitogorsk'ta Sovyet çeliği yapacak fırınların ve hadde tesislerinin yapımı diğer her şeyden önce geliyordu. İşçiler Sovyet planlamacıların gönderebildiği pek az şeyle yaşamlarını sürdürürken monte ettikleri teçhizat ve makineler dünyanın en iyileriydi. Elektrik aksamı General Electric'ten, hadde aksamı Alman Demag şirketinden geliyor ve Batı'dan altınla alınabilecek en iyi teknik bilgi ile Magnito-

gorsk'ta birleşerek, her ne pahasına olursa olsun, çeliğin üretileceğini gösteriyordu.[18] Kaynak yaptıkları borular içinde ölen, bacalardan ve kulelerden düşen ve yaşamın daha iyi olacağı günün yakında olduğu inancıyla ölümün eşiğinde yaşayan işçilerin günlük yaşamlarına biçim veren şey idealizm değil, gereklilikti. Magnitogorsk'ta iyi olmasa bile çok yiyen ve çalıntı keresteleri, aksi takdirde boş kalacak sobalarında yakarak ısınmaya çalışan insanlar arasında tayın kartı ticareti de başlamıştı. Scott daha sonra şu itirafta bulunacaktı: "Başka türü olmadığı için kara ekmek yediklerini ve paçavralar giyindiklerini anlamam fazla uzun sürmedi."[19]

Jack Scott, Magnitogorsk'ta, kendisi gibi, sosyalizmi kurma düşü görene kadar kaynak makinesini görmemiş insanlar arasında kaynakçı olarak çalıştı. Şimdi karmakarışık kirişler, borular, kablolar ve demir çubuklar binalara, boru hattına ve demiryoluna dönüştükçe, yüksek fırınların bacalarının, fabrikaların, kok ve kimya tesislerinin Sibirya ufku önünde yükseldiğini görüyorlardı. İlerleme elde ediliyordu ama, bunu sağlayan kadın ve erkekler bunun neye mal olduğunu çok iyi biliyorlardı. Scott, Magnitogorsk günlerine bakarken, "Dondular, açlık ve acı çektiler," diye hatırlıyor. "Ama inşaat işi bireyleri gözardı ederek ve tarihte benzerine çok az rastlanan bir kitle kahramanlığıyla devam etti."[20]

Fabrikalar ve binalar yükselmeye başlarken Magnitogorsk hiç de, planlamacılarının hayal ettikleri bahçeler içindeki bir çelik kentine benzemiyordu. Burası teknolojinin ve bilimin asla baş edemeyeceği insan yanlışlıkları ve doğa koşullarına verilen ödünlerle yapılan bir yerdi. Ancak kurucularının fedakârlıkları ve çalışırken öğrenme hevesleri de inkâr edilemezdi. Nitelikli işçileri mühendislere, kimyacılara, ekonomistlere ve niteliksiz işçileri kaynakçılara, makine operatörlerine ve tasarımcılara dönüştüren alelacele kurulmuş teknik okullarda binlerce kişi gece derslerine katılıyordu. Köylüler, göçerler ve daha önce sadece zekâlarıyla yaşayan insanlar, Sibirya'yı modern dünyaya daha çabuk ulaştırmak için neredeyse bir gece içinde telgraf operatörleri, kamyon sürücüleri, büro işçileri, yazarlar ve öğretmenler oluyorlardı.

Sosyalizmin yeni dünyası, yurttaşlarının Sibirya'nın en çok ihtiyacı olan şeye dönüştürülmelerini öngörüyordu. Jack Scott yeni kurulan kentin Komünist Üniversitesi'nde, yoksul bir köylünün kızıyken çevresindeki yeni dünyaya inanan bir öğretmene dönüşmüş olan Maşa Dikareva ile tanıştı. İki genç birkaç ay sonra evlendiler ve yaşamlarını her ikisinin de inandıkları bir hayale adadılar. 1935 yılı gelince Magnitogorsk'taki insanların enerjisi, inşaattan, yeni yapılan büyük tesis ve fabrikalarda üretime kaydı.[21] Jack Scott da arkadaşları gibi kaynak makinesini bıraktı ve büyük kok tesisinin benzol bölümünde koklaştırma sürecinde çıkan gazdan benzol ve naftalin üretmeye başladı.

Jack ile Maşa'nın çocukları olunca yaşam Stalin'in vaat ettiği gibi 'daha iyi ve daha keyifli' olmaya başladı ve Magnitogorsk'ta üretim şaşırtıcı boyutlara ulaştıkça Batı'nın yüzyıllık deneyimini on yıla sığdıracaklarına inanmaya başladılar. 1929 Haziranı'nda ilk temel atıldığında bomboş bir arazi olan Magnitogorsk sadece dört yıl sonra iki milyon ton demir cevheri, sekiz yüz bin ton kok kömürü, yarım milyon ton pik demir ve yaklaşık yüz bin ton çelik üretiyordu. 1937'de kok kömürü ikiye katlanmış, demir cevheri ve pik demir üretimi üç katına, çelik üretimi bir buçuk milyon tonla, on altı katına çıkmıştı. Scott'lar dokuz yıl önce bomboş bir bozkır olan yerde, şimdi elli okul, üç kolej, sekiz tiyatro, on yedi kütüphane, yirmi iki kulüp ve on sekiz klinik sayıyorlardı. Magnitogorsk hâlâ 'ilkel durumdaydı' ama kulübelerin yerini beton apartmanlar almaya başlamış, bir park kurulmuş, tramvay rayları döşenmiş, sokaklar taş kaplanmıştı ve eski çamurlu yolların yerini aydınlatılmış caddeler almıştı.[22]

Ancak Magnitogorsk işçileri daha iyi bir yaşama doğru giderlerken ufukta karanlık bulutlar belirmeye başlamıştı. Magnitogorsk'un gözle görülen başarılarının yanında modern çelik üretiminin gerektirdiği karmaşık makineleri kullanacak kadar eğitilememiş bir işgücünün yarattığı sorunlar vardı. Jack Scott bir işçinin bir milyon ruble değerindeki ithal ateş tuğlasını dikkatsiz bir hareketle mahvettiğini görmüştü. Bir başkasının kazayla neden olduğu patlamanın onarım maliyeti bir buçuk milyon rubleydi. Bu tür kaza ya da pahalı bir yanlışlığın olmadığı ay yok gibiydi. Üretimi arttırmaya çalışan ustabaşılar makineleri öyle hor kullanıyorlardı ki, bunların onarımı, yapacakları ek üretimden daha pahalıya mal oluyor, ancak Stalincilik ülkeyi avcunun içine aldıkça kimse bu pahalı kazaların suçunu, sistemin kendisine yüklemeye cesaret edemiyordu.

Sovyetler Birliği'nin her yanında dikkatsizliğin, korkunun, bilgisizliğin ve aptallığın neden olduğu kazalar için suçlanacak 'yıkıcılar' ve 'hainler' aranmaya başlamıştı. Magnitogorsk'ta işgücünü oluşturan kadın ve erkeklerin daha ilk günden başlayarak aile geçmişleri nedeniyle yeniden politik eğitime ihtiyaçları olduğu düşünüldüğünden, Sovyetler Birliği'ni 1930'ların ortalarında saran temizleme hareketinin ilk kurbanları bunlar oldu. Ama kurbanlar sadece onlar değildi. Ekipleri, kotaları dolduramayan ustabaşılar, kaza olduğunda görevli işçi başı, hatta bölüm ve fabrika müdürleri bile gece yarısı çalınan kapıların korkusunu, zorla alınan ifadelerin, suçlanmadan yapılan tutuklamaların acısını çektiler. İşbirliği ile, ima ile, hatta terimsel olarak suçlu görülme ('halk düşmanı' olarak suçlanan ailelerin çocukları olma talihsizlikleri), sosyalizm davasına tüm enerjilerini ve yeteneklerini vermiş insanları yıkıma sürükledi.

Jack Scott canını güçlükle kurtarmıştı. 1937'de ziyarete gittiği Birleşik Devletler'den Magnitogorsk'a döndüğünde sadece yabancı olduğu için kuşkulu kişi olduğunu öğrendi. Fabrikalarda çalışmasına izin

verilmediği için geri dönmeye karar verdi, ama Maşa ile çocukları için izin almak tam üç yıl sürdü. Scott ailesi, arkalarında yeni bir savaşın eşiğinde olduğu halde korku ve kuşkuyla parçalanmış bir ülke bıraktılar. Magnitogorsk'u kurmak için birlikte çalıştığı insanların çoğunun canlarını alan temizlik hareketlerinden düşkırıklığına uğrayan Scott, komünist inancını reddetti ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ateşli bir anti-komünist oldu. 1976'da ölmeden Özgürlük Radyosu'nun kurulmasına yardımcı oldu. Time Şirketi'nde otuz yıla yakın editörlük yaptı ve bu arada sürekli olarak Sovyetler Birliği'nin ABD ve Avrupa'ya tehdit oluşturduğu uyarısında bulundu.[23]

Bu arada milyonlarca Sovyet yurttaşı Scott'un kurulmasına yardımcı olduğu sisteme kurban olmuşlardı. Ancak Scott'un arkadaşlarından bu kadar çoğunu mahveden bu sürecin suçlusu sadece basit çılgınlık ya da mantıksız korku değildi. Sovyetler Birliği'nin doğuda ve kuzeyde altın çıkaracak, ağaç kesecek ve yeni kent ve fabrikaların temellerini atacak insanlara ihtiyacı vardı. 1920'lerde ve 1930'ların başlarında kendilerini Sibirya'nın kurulmasına adamış ve anlamadıkları nedenlerle çalışma kamplarına gönderilmiş insanlar şimdi hayallerini gerçekleştirmek için gerekli kölegücü ordularına katıldılar.

44

Yenilebilir Fosiller

Doğru bir bilimsel haberde, 1950'lerin sonlarında, Kolima Nehri yakınlarında 'on binlerce yıllık donmuş tarihöncesi hayvan türleri' bulunduğundan söz edilmesi Aleksandr Soljenitsin ile bazı arkadaşlarına yaşamlarını sonsuza kadar karartan günleri hatırlatmıştı. Haberde, yaratıkların permafrost tarafından çok iyi korunmuş olduğu ve 'oradakilerin buzları kırarak bunları hemen büyük bir zevkle yedikleri'nden başka bir bilgi yoktu. Soljenitsin ile arkadaşları bu yenilebilir fosilleri bulanların Sibirya'nın ilk mağara insanları devrinde donmuş eti, bir ateş üzerinde buzunu çözdükten sonra pişmesini beklemeden yemelerini gözlerinin önünde kolayca canlandırabilmişlerdi. Soljenitsin, "Biz de aynı tür insanlardan olduğumuzdan bunu çok iyi anladık," diyor. Milyonlarca Sovyet yurttaşı gibi onlar da umutsuz yaşama işkencesini yaşamışlar ve Sibirya'nın köle çalışma kamplarında

küçücük bir parça et veya fazladan bir lokma ekmek için ölümüne yorulana kadar çalışmışlardı.[1]

Pek çok ilk Bolşeviğin tahmin edemedikleri garip bir evrimsel süreçle, Sovyet köle-emeği sistemi, insan deneyimi potasından çıkan en geniş suç ve ceza kuramlarından birinden türemiştir. İlk Sovyet hukukçuları Lenin'in "Suç bir tür toplumsal aşırılıktır," görüşünü[2] benimseyerek görevlerinin ıslah ve yeniden eğitim olduğunu ilan etmişlerdi. 'Suç', 'cezaevi' ve 'sürgün' gibi sözcükleri, akla intikamı getirdiği için ceza hukukundan silen bu insanlar, üyelerinin işledikleri cürümlerin suçunu sadece toplumun yüklenmesinde ısrar etmişlerdi. Bu nedenle yasaları çiğneyen biri yoldan sapmış biri olarak görülmemeli ve kapitalist cezaevlerinin kurbanlarına layık gördüğü kötü davranışa tabi olmamalıydılar. Lenin'in 'ıslah kurumlarının' başkanı, 1920'lerde, mahkumlara ağır çalışma cezası vererek onların 'altın alın terlerini sıkma sisteminin Sovyet cezaevlerinde tümüyle kabul edilemez' olduğunu yazıyordu.[3] Sovyet Sibiryası'nı çarlık devrindeki uzun süren ıstırap yıllarında zorunlu çalışma yerlerinden kurtaracak cezaevi reform kuramı buydu.[4] Büyük Bunalım'ın o müthiş yıllarında Batı'da o kadar çok kişiye çekici gelen şey, bu insancıl adalet ile güçlü sosyal adalet duygusunun karışımıydı.

Sovyet sisteminin ilk günlerinde altında yatan pek çok şey gibi, suçun neden işlendiği ve suçluların nasıl rehabilite edilecekleri kuramının gerçeklere dayanan fazla bir temeli yoktu. Suç öylesine büyük bir sıçrama göstermişti ki, Sovyet cezaevlerindeki mahkum sayısı 1922 ile 1927 arasında iki kattan çok artmıştı. Cezaevleri çok kalabalıklaştığından hüküm giyen dört yüz bin kişinin ancak sekizde biri buralara alınabiliyorlardı. Sovyet Yüksek Mahkemesi'nin saygın üyelerinden biri 1927 Aralık ayında Onbeşinci Parti Kongresi'nde, "Eğer mahkemelerce verilen bütün cezaları yerine getirmeye kalkışsak cezaevleri için daha milyonlar harcamamız gerekecektir," diyordu.[5] İdealist ilke ve kuramların yerlerini artık Sovyet liderlerinin 'yeni gerçekçilik' demeye başladıkları şeye bırakmaları zamanı gelmişti. Eğer suç ortadan kaldırılamıyor ve rehabilitasyon başarılamıyorsa, o zaman cezaevleri ve yeniden eğitimin yerini ceza ve zorunlu çalışma almalıydı. İlerigelen bir Sovyet hukuk dergisi, "Şekere bulanmış liberalizmin üstesinden gelmeliyiz," diye okurlarını uyarıyordu. "Bir cezaevi cezaevidir ve ceza cezadır."[6] Bir zamanlar 'çarın inek otlağı' olarak bilinen Sibirya, Soljenitsin'in 'coğrafi olarak bir (köle çalışma kampı) takımadasına bölünse de, psikolojik anlamda bir kıta halinde birleştirilen o şaşırtıcı Gulag ülkesi' diyeceği şeye dönüştürülmek üzereydi.[7]

1920'lerin sonuna doğru Sovyetler Birliği'nin sanayi temelini Batı yatırım sermayesi olmadan inşa etmenin büyük maliyeti, hukukçuların zorunlu çalışmayı haklı gösterme çabalarına ekonomik bir teşvik getiriyordu.[8] Batı'dan Stalin'in sanayileşme çabası için gerekli geliş-

miş makineleri ve know-how'ı almak, Sibirya'nın ıssız uzaklıklarından daha çok altının çıkarılması demekti. Zorunlu çalışma, işçileri özgür insanların isteyerek gitmeyecekleri yere gönderebilir, özgür işçilerin dayanamayacakları koşullar altında çalışmalarını sağlar ve Ural-Kuznets Kombinası gibi yeni doğan sanayi bölgelerinde makine eksikliğini gidermede yardımcı olabilirdi. Bu nedenle Çeka -1920'lerde OGPU ve 1930'larda NKVD adını almıştır- suçları, tanımsal olarak, rehabilitasyon değil ceza gerektiren 'halk düşmanlarını' açığa çıkarma çabalarını hızlandırdı. OGPU'nun ihtiyaç duyduğu suçluları, pek çok başarısızlığı ile Sovyet sisteminin kendisi yaratıyordu.

Stalin iktidara gelmeden önce de Sovyet kurucuların hemen hemen her işçinin her işi yapabilecek şekilde eğitileceği inancı, yetkili makamlara, pek çok yeteneksizin geçmesi sonucunu doğurmuştu. Durumu daha da kötüleştiren şey, 1928'de Sovyet planlamacılarının Birinci Beş Yıllık Plan için en fedakâr işçilerin bütün çabalarıyla bile başaramayacakları şişirilmiş hedeflerin konulması oldu. Bu nedenle Stalin'e hizmet eden insanlar sürekli başarısızlıklarla, pahalı kazalarla ve yaygın bir yolsuzlukla karşılaştılar ki, bunların hepsinin Sovyet işçilerinin üretebilmeyi umabileceğinden çok daha fazlasını beklemeye inandırılmış bir lidere anlatılması gerekiyordu.

İhanet, 'sabotaj' ve hatta doğrudan doğruya vatana ihanet, Stalin'in sanayileşme programının dayandığı ilkeleri sorgulama gereğini ortadan kaldırıyor ve OGPU'nun on binlerce ajanının geçimlerini garanti altına alıyordu. OGPU 'halk düşmanları'nın her yerde olduklarını iddia ediyordu ve Stalin'in adamları da yanlışlıklarını ya da pahalı başarısızlıkların suçunu kabul etmektense bunu onayladılar. OGPU her fabrikada, her inşaatta, madende ve devlet dairesinde sosyalizmin başarısını önlemek için çalışan 'yıkıcılar' ve 'tembeller' olduğu konusunda uyarılarda bulunuyordu. Taşrada küçük çiftliklerini ve hayvanlarını yeni kurulan kolektiflere vermeye direnen yüz binlerce köylü de aynı grubun içine sokulmalıydı. 1930'ların ortasında OGPU çalışma kamplarının nüfusu 600.000'i aşıyordu ve bunların hemen hemen hepsi 'halk düşmanları' olarak sınıflandırılmışlardı.[9]

OGPU ile müttefikleri, zorunlu çalışmanın, giderek büyüyen 'yıkıcılar' 'tembeller' ve 'hainler' ordusu için uygun ceza şekli olduğuna bir kere karar verdikten sonra, bunların cezaevlerindeki çalışmalarının Sovyetler Birliği'nde sosyalizmi kurmak için kullanılması da hemen ardından geldi. 1929'da zorunlu çalışma Sovyet ekonomik planlamasının bir unsuru olmaya başladı. O sonbaharda üst düzey cezaevi yetkililerinin toplantısında "Ellerinde büyük miktarlarda fazla emekgücü olan cezaevleri, niteliksiz işçi sıkıntısı çekilen ekonomik tesislere yardım edebilirler," kararı alındı. Sovyetler Birliği merkezi planlama büroları birkaç ay sonra 'özgürlükleri elinden alınmış kişilerin çalışmalarını ülkenin planlanan ekonomisine ve Beş Yıllık Plan'a katma' emrini aldılar. OGPU'da Çalışma Kampları Merkezi idaresi (Gu-

lag'ın kısaltılmış biçimi olduğu, *Glavnoe Upravlenie Ispravitel'no-trudovykh Lagerei*) kuruldu.[10] 1930 yılında bu emeğin değeri tüm Sovyet motorlu araçlar sanayii üretiminin üçte ikisi kadardı. Bir yıl sonra Sovyet motorlu araç üretimi iki katına, ama zorunlu çalışanların sayısı üç katına çıkmıştı ve Sovyet yurttaşlarını Gulag Takımadaları kamplarına dalgalar halinde gönderecek büyük temizlik hareketlerinin başlamasına daha yıllar vardı.[11]

Gulag zorunlu çalışma kampları en öldürücü bir kanser gibi tüm Sovyetler Birliği'ne yayılıyordu. Avrupa Rusyası'nda Minsk ve Kiev yakınlarındaki topraklardan kuzeydeki Beyaz Deniz adalarına ve güneyde Karadeniz ve Hazar kıyılarına kadar ulaşıyordu. Gulag kampları Sibirya'da ilk kez Urallar boyunca Kutup kıyılarından Magnitogorsk'a kadar görüldü. Sonra doğuya yönelerek Orta Asya toprakları smırlarından Amur'a ve Sibirya uzakdoğusuna uzandı. Çehov'un çarlar döneminde o kadar dehşetle anlattığı Sahalin cezaevi adasında büyük bir kamp vardı. Sibirya'nın doğusunda Ruslar'ın en son keşfettikleri büyük Kamçatka yarımadası da öyleydi. Kuzeydoğu Sibirya'da dünyanın en kötü iklimlerinden ve topraklarından birinde dev altın madenlerinin bulunduğu Kolima Nehri boyunca Gulag kampları kurulmuştu. Kolima'dan Kutup Dairesi boyunca, doğuda Çukotka yarımadasının ucuna ve batıda Lena nehri deltasına kadar uzanıyorlardı.

Daha sonraları Gulag işçilerinden pek çok Sovyet girişimlerinde yararlanılacaksa da, mahkumların ilk işleri odunculuktu. Sovyetler Birliği Stalin'in kolektivizasyon programı tahıl ihracatını aksatınca kaybedilen dövizi çıkarmak için dışarı tomruk satmaya çalışıyordu. Sibirya'nın taygasında ve kuzey Rusya ormanlarında mahkumlar göğüslerine kadar yükselen karda çalışıyorlar, baltalarını savurmak ve testerelerini kullanmak için ağaçların çevresinde ayaklarıyla bastıra bastıra küçük adacıklar oluşturuyorlardı. Bu tür üç haftalık çalışmaya 'soğuk infaz' diyorlardı.[12] Ancak yüz binlerce (hatta kimi zaman milyonlarca) kadın ve erkeğin aylarca ormanlarda çalıştıkları olurdu. Bunlar genellikle ikişer kişilik ekipler halinde çalışırlar, ağaçları keserler, dalları ayırırlar, kütükleri belli boylarda biçerlerdi. Ağaç kesme, kendilerine verilen pek az yiyeceğin verdiği enerjiden çoğunu harcadığı için çalışmaktan bitkin düşerler, hastalanırlar, açlıktan ölürlerdi.

Gulag kamplarında birkaç haftalık bir kötü beslenmeden sonra pek çok mahkum, ekmeklerini ısırırken bunun kanlandığını görürlerdi. Bu iskorbütün ilk belirtisiydi. Soljenitsin şöyle anlatıyor: "Ondan sonra dişleriniz dökülür, dişetleriniz çürür, etiniz parça parça kopar ve bir ceset gibi kokmaya başlardınız." Başka mahkumlar yüzlerinin karardığını ve derilerinin soyulduğunu görürlerdi. Bundan sonra hiç bitmeyen şiddetli ishal pelagranın başladığını haber verirdi. Bazen açlık insan vücudunda 'bezelye boyunda mor kabarcıklar' oluşturur, bunlar 'patlarlar ve içlerinden solucan gibi irin akardı.'[13]

Her üç hastalığın da sonu ölümdü ve mahkumlar ölümün çabuk olmasını isterlerdi. Soljenitsin arkadaşlarının yaşamla ölüm arasındaki sınırı aşmalarını izledikten sonra şöyle diyordu: "İnsan ne kadar da kolay ölüyor. Konuşuyordu -ve sustu; yolda yürüyordu -ve düştü; bir titreme -hepsi o kadar."[14] Sibirya'nın o korkunç Gulag Takımadaları'nda sosyalizmi kurma uğruna canlarını veren milyonlarca Sovyet kadın ve erkeği için de öyle olacaktı.

1930'lu yıllar ilerledikçe Sibirya'nın tayga orman kampları, Gulag'ın en kötü işi olma gururunu kuzeydoğu Kolima'da yeni keşfedilen madenlere kaptırdılar. Kuzey yarıküresinin en soğuk yeri olan bu topraklarda kurşun, teneke, gümüş, tungsten, uranyum ve altın yatakları bulunmaktadır. Kolima'da çalışma cezasına çarptırılan mahkumlar Moskova'dan Vladivostok'a kadar havalandırması ve sağlık tesisleri olmayan, ışığı, yiyeceği ve suyu çok az, pis kokulu yük vagonlarıyla taşınırlardı. Bir kadın, "Su değerli bir lükstü," diye hatırlıyor. "Kimi zaman o kadar susardık ki, soğuk nedeniyle donmuş olan vagonun duvarlarındaki demirleri yalardık."[15] Aynı kadın şöyle devam ediyor: "Her üç günde bir kömür veya kömür tozu verirlerdi. Sobamızı ellerimizle doldururduk ama kömür ancak bir saat yanardı. Ondan sonra her birimiz kerevetlerimizin üstüne dönerdik. Üzerine örtecek fazla bir şeyi, duvardaki çatlaklardan giren buz gibi Sibirya kışıyla mücadele edecek kadar kanı olmayan terk edilmiş, çaresiz yaratıklar..."[16]

Yolculuğun yirmi sekinci ilâ kırk ikinci günü arasında bir gün yük vagonlarının büyük demir kapıları açılır ve Moskova mahkumları Vladivostok'a gelmiş olurlardı. Burada Vladivostok ile Kolima'nın kapısı sayılan cezaevi limanı Nagaevo arasında gidip gelen vapurlardan biri, birkaç günden birkaç aya kadar, ışıksız ve ısıtılmayan barakalarda beklenirdi. Ambar kapak delikleri brandayla örtülü bu tekneler, 20. yüzyılın köle gemileri, bir zamanlar yakalanan Afrikalılar'ı Gine kıyılarından Yeni Dünya'nın mezat yerlerine götüren yelkenlilerin mirasçılarıydı.

Eski zamanların hayalet gemilerinin 20. yüzyıl reenkarnasyonları olan bu teknelerde 'halk düşmanları' adi suçlular tarafından yönetilen bir terör ülkesine girerlerdi. 1939'da bu yolculuğu, 'karşıdevrimciler' ve cinayet, hırsızlık ve fahişelikten hükümlü bir avuç kadınla yapan Evgeniia Ginzburg adlı Yahudi kadın romancı şunları anlatıyor: "Beş dakika geçmeden orman yasalarını enine boyuna öğrendik. Bazılarımız ağladı, bazılarımız paniğe kapıldı, bir kısmı fahişelerle mantıklı konuşmaya çalıştı."[17] Ama hepsi boşunaydı. "Kusmalar, çılgın haykırışlar, ayakların vurulması, kavgalar, sevişmeler gece gündüz devam ediyordu. Bir kadına, 'Çok gençsin, hatta güzelsin ama şeytanın ta kendisiymiş kadar kötüsün. Neden?' diye sordum. Bana hiç anlatamayacağım bir ifadeyle baktı ve, 'Neden başka türlü olayım?' dedi."[18]

Vladivostok-Nagaevo arasında işleyen gemilerde kadınların ambarındaki zalimlik hırsızlar arasında yaşamaya alışmış olmayanları şaşırtıyordu. Seferlerden birinde doktor olarak hizmet gören bir 'halk düşmanı' şöyle yazıyor: "Gözlerimin önünde ne Goya'nın ne de Gustave Dore'nin asla hayal edemeyecekleri bir sahne vardı. O mağarayı andıran büyük ambara iki binden fazla kadın doldurulmuştu. Dev bir tavuk çiftliğindeymiş gibi hepsi de yerden tavana kadar yükselen açık kafeslere sokulmuşlardı... bir metre kareye beş kadın sıkıştırılmıştı... Ortadaki dev bir fıçının kenarında, yukardaki nöbetçi askerlerin gözleri önünde, kadınlar, kuşlar gibi, hiç hayal bile edilemeyecek pozlarda tünemişlerdi.

Bağırsaklarını boşaltırken ya da işerken utanma diye bir şey yoktu. İnsan bunların başka bir çağa ve başka bir dünyaya ait yarı insan yarı kuş yaratıklar olduğu izlenimine kapılıyordu."[19]

Cezaevi gemileri Vladivostok'tan ayrıldıktan sekiz ilâ on dört gün sonra Nagaevo'ya yanaşırlardı. 'Halk düşmanları'na burada gönderildikleri yerlerin yasaları bildirilirdi.

"Çorba ile ekmeği bir arada yemeyi beklemeyin."

"Elinizden çıkan bir şey bir daha geri gelmemek üzere kaybedilmiş demektir."

"Sovyet Devleti'ne ve Sovyet Halkı'na karşı işlenen suçları ter ve gözyaşlarınızla ödeyeceksiniz."

"Planı gerçekleştirmeyenler hain ve sabotajcıdır."[20]

Bu kuralları ilk öğrenenler Nagaevo limanı ile kuzeyindeki bataklığın hemen ötesindeki Magadan kasabasını kuran insanlardı. 1932 yazında Ohotsk Denizi'nin bu ıssız kıyısına çıkarılan insanlar Nagaevo'yu suların yükselmesinden koruyan kayalıklar arasında yollar açmışlardı. Mahkumlar çadırlarda ve ahşap kulübelerde yaşarlarken bir hızar atölyesi, bir tuğla fabrikası, bir balık tuzlama tesisi, gemiler için onarım yerleri, bir elektrik santrali, kamu binaları ve memurlar için konutlar inşa etmişlerdi. Ayakta durabildikleri sürece çalışmak zorunda olan Nagaevo-Magadan yapımcılarının binlercesi ölürken, Vladivostok'tan gelen gemiler daha binlercesini getirmişlerdi.

Nagaevo-Magadan'ın emekçi ihtiyacı tamamlanınca mahkumlar haleflerini, kışları, ısının eksi yetmişe düştüğü ve toprağın yılın yüz günü dışında donduğu Kolima'ya taşıyacak yolları yapmaya başladılar.[21] İşçiler kışın açlıktan ve donarak ölüyorlardı. Yazları bölgenin permafrostu üzerinde eriyen suların oluşturduğu bataklıklardan çıkan sineklerle boğuşuyorlar ve yine açlıktan ölüyorlardı. Şimdi Rus İmparatorluğu halkını çarın despotluğundan kurtaran devrimden sonra Sibirya'da *katorga*'nın en kötü günlerinden yüzlerce kat daha çok mahkum vardı. Kolima vadisi ve Bering Boğazı'ndan Lena Nehri'ne kadar olan topraklar şimdi OGPU'nun 1931'de Sibirya'yı yönet-

mek için kurduğu Dalstroi çarlığının (Uzak Kuzeydoğu İnşaat Vakfı'nın Rusça kısaltması) yeni ülkesi olmuştu.

Dalstroi'nin başına ilk geçen kişi, yaşamına çobanlıkla başlayan Letonyalı Komünist Edvard Berzin oldu. Berzin Bolşevik Devrimi'nden sonra önce Çeka'da, sonra OGPU'da çalışmış ve burada her görevi yerine getirecek olan acımasız bir insan olarak ün salmıştı. Ancak Berzin'in zalimliğine karşın, Kolima köleleri onun rejimini Dalstroi'nin en iyi günleri olarak anacaklardı. Berzin haleflerinin aksine köle işçileri kolaylıkla harcanabilen bir meta olarak değil, önemli bir kaynak olarak görüyordu. Bu nedenle Kolima madenlerinde çalışanların sağlıklı olmalarına yetecek kadar yiyecek almalarına dikkat ediyor ve (en az bir kişinin anlattığına göre) kışın 'kürk paltolar, kürk şapkalar ve sıcak keçe botlar' veriyordu.[22] Böylece herkesin emeği en çok altın ve diğer madenleri çıkarmak için kullanılmaktaydı. Dalstroi'nin başı olarak kendinden sonra gelenlerin aksine Berzin zorunlu çalışmayı devlet için servet üretmenin bir yolu olarak görüyordu, 'halk düşmanlarını' ortadan kaldırmak için değil.

OGPU'nun halefi NKVD 1937'de Berzin'i mahkumlara yumuşak davranmakla suçladı ve Berzin'in amirleri Sibirya'nın kuzeydoğusunda herhangi bir çardan daha güçlü olmuş olan bu adamdan kurtulmak için bir plan kurdular. Önce ilk Dalstroi köle işçilerinin Nagaevo'ya inmelerinden bu yana geçen beş yıl içinde Kolima'dan çıkartılan büyük miktarda altın nedeniyle Berzin'e Moskova'dan bir ödül verileceği telgrafı geldi; Berzin Sovyetler Birliği'nin en büyük şeref madalyası olan Lenin Madalyası'nı alacaktı. Daha sonra *İzvestia* gazetesinin Berzin'in başarısını yazan sayısıyla birlikte bir uçak, Dalstroi komutanını Moskova'ya götürmek üzere geldi. Madalyayı Stalin'in kendisinin vereceği söyleniyordu. Ancak *İzvestia*'nın o sayısının sahte olduğu anlaşıldı ve Moskova'dan Berzin'e eşlik etmek üzere gelen NKVD ajanları onu ve adamlarını, 'naz vermek' (Stalin'in deyimi), çevresini 'Troçkistler'le' doldurmak ve Dalstroi topraklarını Japonya veya Birleşik Devletler'e teslim etmeyi planlamak suçlarından tutukladıklarını bildirdiler.[23]

NKVD'nin Berzin ile baş yardımcılarını kurşuna dizmesinden sonra mahkumların dövülerek, kurşunlanarak, hastalık ve açlıktan ölmeleri Kolima'da yeraltından altın çıkarmak kadar önemli olmuştu. Bir mahkum yeni bir madenin nasıl açıldığını şöyle anlatıyor: "Karla kaplı tayganın bir yerine gelen bir grup mahkuma kazma, kürek ve demir çubuklar dağıtılıp kendi barakalarını yapmaları emredilirdi. Ölenlerin yerini başkaları alırdı. Kotaya uymayanlar vurulur, ama iş acımasızca devam ederdi."[24]

En iyi tahminlere göre 1930'lardan önceki yıllarda Kolima topraklarında altmış altı madende her an yarım milyon köle işçi bulunmaktaydı.[25] Bu madenlerden bazılarında binlerce 'halk düşmanı' yüzeye yakın altınlı kumlarda çalışırlar, diğerleri kayaların derinindeki altın

damarlarını kazarak ortaya çıkarırlardı. Yüzeyde çalışacakların nehirlerin ve permafrostun üst tabakasının gevşeyeceği yüz günlük yaz için çalışmaları kış ortasında başlar, kamp ekipleri altınlı kumun bulunduğu yerlerde toprağın üst tabakasını dinamitlerler, köle işçiler erime başlar başlamaz kumları yıkamak için toprağı oradan kaldırırlardı. Bir mahkum şöyle diyor: "Bazı yerlerde rezervler çok zengindi ve bazı günler yıkama aletinin beş kabının her birinde 20-25 kilo altın toplandığı olurdu." Üç dört onsluk külçelere çok rastlanırdı ve kimi zamanlar iki kiloluk külçelerin bulunduğu olurdu.[26] Ancak, Berzin'in nispeten yumuşak olan rejiminde bile, bu çalışma çok can alırdı. Eski bir Leningrad'lı öğrenci Tumanny altın madenlerindeki günlerini şöyle anlatıyor: "Bu genelde aniden, hatta insan çalışırken olurdu. Bir adam bir muhafızın ya da ustabaşının bağrışmaları arasında elarabasını dolduruyor olabilirdi, sonra hiç beklenmedik bir anda yere serilir, ağzından kanlar boşanır ve her şey sona ererdi."[27]

Yeraltında çalışanlar yıkama işlerinde çalışanlardan çok başka bir dünyada yaşarlardı. Aynı mahkum, "Madenin içinde çalışmanın çok büyük bir avantajı vardı, yerin altı üstüne kıyasla daha sıcaktı," diyor. Ama bunun sakıncalı yanları da vardı. "Bizlere verilen keçe botlar hep ıslak olup hiç kurumadığından romatizma garantiydi."[28] Yeraltında herhangi bir havalandırma tertibatı olmadığından madenciler kayaları patlatmak için kullanılan ammonalin zehirli dumanlarından da etkilenirlerdi. Polonya Sosyalist Partisi liderlerinden biri, daha sonra şunları anlatıyordu: "Madenler 40-50 metre derinlikteydi. Yeraltında çok kaza olurdu, hatta günde beş altı kere. Yeraltı koridorları dardı ve tavanların çökmemesi için önlem alınmazdı... Kaza geçiren talihsizler yüzeye çıkarılır, öldüklerinin yetkililere kanıtı için elleri kesilir, sonra ceset çalılar arasına atılırdı."[29] Çok yüksek çalışma kotası sağ kalan işçilerin baş düşmanıydı. Yüz yıl önce çarın yetkilileri her Desembrist'in günde 50 kilo cevher çıkarmasını zorunlu kılarlardı, ancak Dalstroi'nin NKVD başkanlarının mahkumlara koydukları günlük kota bunun 267 katıydı.[30] Kolima'ya gönderilen insanların dörtte biri için bu kota ölüm cezası olmuştur.

İster yerin altında, ister üstünde çalışsınlar, Kolima mahkumlarının günleri çalışmak ve yemek arasında geçerdi ve bunların biri diğerine bağlıydı. Kotalarını tamamlayanlara günde yedi yüz elli ilâ bin gram çavdar ekmeği verilirdi; en iyi günlerde bunun yanma altı yüz gram arpa, darı veya yulaf, elli gram nişasta, on beş gram bitkisel yağ, yüz gram balık, üç yüz gram lahana, on gram kadar şeker, üç gram bitki çayı verilirdi. II. Dünya Savaşı'nda, Batı'da, yaşanan dehşet sahneleriyle kötü ün salmış olan Japonlar'ın Kwai Nehri'ndeki tutsak kamplarında ise günde yedi yüz elli gram pirinç, altı yüz gram sebze, yüz gram et, on gram kadar şeker ve tuz ve beş gram yağ verilmiştir. O sıralarda sekiz saatlik 'ağır' çalışma için 3100 ilâ 3900 kalorinin gerekli olduğu düşünülürdü ve Japonlar'ın tayını 3400 kalorilikti.

Kolima'da ise, Kuzey yarıküresinin en soğuk yerinde on üç ilâ on altı saat çalışanlar günde 2100 ilâ 2600 kalori almaktaydılar.[31]

Kalori eksikliği Kolima madenlerinde çalışanların karşılaştıkları güçlüklerden sadece birisiydi. Tayınlarda hemen hemen hiç hayvani yağ ve vitamin olmadığı gibi genelde verilenler de kötü kaliteliydi. Sebze, hayvani yağ ve protein sadece çürümüş lahanadan ve genelde kokmuş olan balıklardan alınırdı ve bunların içinde bile farklılıklar vardı. Bir işçi kimi zaman kahvaltıda verilen yarım uskumrunun baş tarafını mı, yoksa kuyruk tarafını mı alacaktı? Bir mahkum bunu şöyle anlatıyor: "Balığın kuyruk tarafı küçük bir kısmı dışında tümüyle yenilebilir oysa baş tarafında, aynı ağırlıkta olmasına karşın, yenecek fazla bir şey yoktur."[32]

Sonra Kolima'da herkes için yaşam demek olan ekmek tayını konusu vardı. Yemeklerde mahkumlara verilen ekmek parçası ekmeğin kenarı mı, yoksa ortası mı olacaktı? Bunun bir farkı var mıydı? Uzun zaman orada bulunmuş bir kadın mahkum, "Kenar daha gevrek olur," diyor. "Daha gösterişlidir ve daha ağırmış gibi görünür ve ortası ile kenarın ikisi de iki yüz gramsa da, her nedense kenar insanı daha fazla doyurur. Ekmeğin ortası kalbe indirilmiş bir hançer darbesidir. Tanrı'nın sizi artık terk ettiğini düşünürsünüz. Bu, her şeyin kötü gideceği bir günün başlangıcıdır. Ve insana hemen hemen her zaman ekmeğin ortası düşer." Dağıtılan her yetmiş ekmek tayını için Dalstroi'yi yönetenler kırıntı kayıpları için bir tayın fazla çıkartırlardı. Ekmeği dağıtan mahkumlar bu ek tayını kendilerine sakladıklarından ekmek dağıtımı yapmak, her kampın en çok isteklisi olan göreviydi.[33]

Kolima kamplarındaki bu korkunç tayınlar mahkumları normal dışına çıkan her şeyden kuşkulanır hale getirmişti. Kar fırtınası nedeniyle dış dünya ile ilişkileri beş gün kesilen bir madende aç kalan işçilere içinde et parçaları olan bir çorba verilmişti. Bir mahkum bu olayı şöyle anlatıyor: "Çorbanın içinde iri et parçaları yüzüyordu... ama ben birden kuşkuya kapıldım. Tanıdığım biri olan aşçıya bunun ne eti olduğunu sordum. Adamın tombul yüzü parladı. 'İnsan eti olduğundan korktun, değil mi?' dedi. 'Ama daha değil. Sakinleş ve ye. Bugün ahırda üç at kestiler. Birinin kendiliğinden öldüğünü söylüyorlar ama ne fark eder ki?' "[34]

Mahkumlar yemek için yaşıyorlar, yalnız yemeği düşünüyorlar ve rüyalarında yemek görüyorlardı. Bazıları yemek rüyalarını seks fantezileriyle karıştırıyorlardı. 1940'ta Ruslar tarafından tutsak alınan bir Polonyalı subay on bir yıl sonra yayınladığı anılarında şöyle diyor: "Rüyalarım yamyamsı, erotik bir biçim almıştı. Sevgi ve açlık ortak biyolojik köklerine dönmüş, bilinçaltımdan taze hamurdan yapılma kadınlar bulup çıkarmıştı. Bunları inanılmaz bir şehvetle kan ve süt içinde bırakana kadar ısırırdım, kolları taze somunlar gibi kokardı."[35] Açlık bazılarını da çılgınlığın eşiğine getirmişti. Bir kurban da şun-

ları hatırlıyor: "Sık sık dört ayak üstünde yürüyen ve çadırların yanındaki çöp yığınları arasında, özellikle mutfak yakınlarında dolaşıp yenebilecek bir şey arayan ve bulduklarını hemen orada yiyen insanlar görürdük... Bu insanlar hemen hemen akıllarını kaybetmiş gibiydiler ve dayak yemelerine karşın çöplerin yanından ayrılmazlardı."[36]

Kolima çalışma kamplarında erkekler kadınlardan yirmi kat fazlaydı. Kadınlar genelde altın madenlerinde çalıştırılmadıklarından, kadın 'halk düşmanları' bütün Dalstroi topraklarındaki mahkumları besleyen tarımla ve balık işlemeyle uğraşırlar, kazılan toprağı taşırlar, odun keserler, inşaat işlerinde çalışırlar, Magadan'daki devlet memurlarının ve özgür işçilerin evlerinde hizmetçilik yaparlardı. Kadınlarda erkeklerde olmayan bir iç sağlamlık var gibiydi ve Soljenitsin'in 'kamplarda kadınlar için her şey daha güçtü'[37] demesine karşın bunlar köle emekçilerin yaşamına daha kolay dayanırlardı. 1937'de Moskova'da toplanan uluslararası bir toplantı sırasında NKVD tarafından tutuklanıp on bir yılını Sovyet kamplarında geçiren Avrupalı Komünist Elinor Lipper, "Kadınlar erkeklerden çok daha dayanıklıdırlar," diye yazmıştır. 'Stenograflıktan, ev kadınlığından veya öğretmenlikten odun kesmeye geçişin bir erkek entelektüelin altın madeninde çalışmaya geçişinden daha kolay olmadığına' inanan Lipper, kadınların bu değişimi yapmakta daha başarılı olduğunu söyler. Kolima kamplarında erkekler arasında intihar oranı, kadınlar arasında olduğundan daha fazlaydı.[38]

Gulag'a giren her kadın ırzına geçilmenin dehşetini yaşamıştır. Sorguya çekildikleri cezaevlerinde, onları dünyanın üçte biri kadar uzağa taşıyan trenlerde ve gemilerde, cezalarını çektikleri kamplarda, kadınlar cezaevi yetkililerinin, gardiyanların ve kendilerinden güçlü olan herkesin merhametine kalmışlardı. Bazı durumlarda bu tecavüzlerin başlangıcı dış dünyadaki kur yapmaya benzer, erkekler yiyecek, giyecek ve biraz daha fazla konfor önerirlerdi. Kolima'nın ıssızlıklarında 'seni seviyorum'un yerini 'tereyağı, şeker ve beyaz ekmek' almıştı.[39] Orada yaşamın daha derin bir anlamı yoktu.

Pek çok kadın için cinsel ilişki yaşamın anahtarı; bazıları içinse, birkaç dakika için bile olsa, bir başka insana fiziki ve duygusal yakınlıktı. Bir kadın Vladivostok ile Magadan arasında geminin kaptanının kendisini iğfal etmesi hakkında şöyle demişti: "O da ben de bir daha buluşmayacağımızı biliyorduk, ama birbirimizi sever gibi davrandık. Ben onun sağlığına içtim, o benim ve bu sabaha kadar böyle devam etti. Ondan sonra ambardaki sefalete döndüm. Düş sona ermişti."[40]

Bu tür yaklaşımlara direnen kadınlar er geç tecavüzle karşılaşırlardı. Elinor Lipper yirmi erkeğin genç bir Polonyalı ilkokul öğretmeninin ırzına geçmesini anlattıktan sonra, "Bunun için kullandıkları bir terim de vardı: 'Tramvayın altına girdi,' derlerdi," diyor.[41] Soljenitsin, "Bir kadının tek savunması yaşlılık ve çirkinlikti. Güzel olmak bir lanetti," diyor.[42] Zorla ırzlarına geçilen pek çok kişi, ki Po-

lonyalı öğretmen de bunlardan biriydi, ıstırabı yetmezmiş gibi bir de frengi ve belsoğukluğuna tutulurdu.

Gulag sisteminin mimarları sürekli tecavüze uğrayan bir kişide kalabilecek son dişilik izlerini de silmek üzere çeşitli töreler geliştirmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ruslar tarafından hapsedilen Romanyalı bir entelektüel, Magadan'da kadın mahkumların aylık teftişini şöyle anlatıyor: "Yüzlerce çıplak kadın tek sıra halinde başları öne eğik bir erkeğin kıllı yerlerini tıraş etmesine katlanıyorlardı." Arada bir, bir kadın direnecek olurdu. Bir kadın şöyle anlatıyor: "İlk önce öylesine dehşete düştüm ki, itiraz ettim. İki asker ellerimi arkamdan tuttular, ikisi bacaklarımı açtılar. Ustura etimi kesince bir an bıraktılar, ama sonra yine zorladılar." Sonuç kaçınılmazdı. Aynı kadın, "Beş erkek yerine bir tanesine razı oldum," diyor.[43]

Aradan birkaç ay geçince kötü davranış ve ağır çalışma bir kadının dişiliğini geçmişine ait bir şey yapardı. Soljenitsin şöyle demiştir: "Bir kadında dişi olan her şey, kalıcı ya da aylık olsun, kaybolur. Yaşı belli değildir, omuzları çubuk gibi fırlar, memeleri kurumuş torbacıklar gibi sarkar... ve bacaklarında o kadar az et vardır ki, arasından bir koyun başı, hatta bir futbol topu rahatlıkla geçer."[44] Kolima topraklarına giren kimse uzun bir süre değişmeden kalamazdı. Orada erkek ve dişi terimleri, binlerce yıllık uygarlık ve kültürün sıyrılıp alınmasından sonra geriye kalan ilkel bir anlama dönüşürdü.

Elinor Lipper, "Sovyet kampı en aşağı insani güdülerin geliştiği bir potadır," diyor. "Hırsız hırsızlığını yapar, spekülatör spekülatörlüğünü ve fahişe kendini satar. Normal bir insan sapık, dürüst bir insan ikiyüzlü, cesur bir insan korkak olur ve hepsinin ruhları ve bedenleri yıkılır."[45] Bunların hepsi milyonlarca insanın yaşamını ellerinde tutan Dalstroi çarlığının yozlaşmış yöneticileri için geçerlidir. Burada 'yeni sınıf' en kötü şekliyle görülmekte, başkalarının ıstırap ve ölümlerinin ürettiği meyvelerden zevk almaktadırlar.

Dalstroi'nin yönetici hiyerarşisinin en tepesinde, olduğundan daha gösterişli ve başkalarını kıskandıracak bir iz bırakmaya kendini adamış başkanı vardır. Onun hemen altındaki sekiz kişi Magadan'daki özel Deviatka mağazasına -ki burada Amerikan sigaraları, Fransız konyakları ve iyi giyim eşyasından, Sovyet uzakdoğusunun başka hiçbir yerinde görülmeyen her tür taze sebze ve meyveye kadar lüks eşya satılırdı- girebilmeleriyle diğerlerinden ayrılırlardı.[46] Bu insanların hepsi Komünist Parti'de yüksek mevkilere sahiptiler ve Sovyetler Birliği'nin her tarafındaki yüksek parti üyelerinin maddi konforu içinde yaşarlardı. Bunlar bütün kampları, Dalstroi'deki bütün askerleri ve NKVD güçlerini ve bölgenin ekonomik yaşamının tümünü kontrolleri altında bulundururlardı. 1937'de Berzin deneyiminin gösterdiği gibi, Dalstroi piramidinin tepesi çok kaygan olabilirdi. Ama bir insan orada kalabildiği sürece eski Sibirya zenginlerini bile kat kat aşan lüks bir yaşam sürebilirdi.

Bu yeni Sovyet lordları arasında en önde geleni Tümgeneral İvan Fedoroviç Nikişov'dur. İkinci Dünya Savaşı sırasında Dalstroi Başkanı olan Nikişov elli yaşında birinci karısını boşayıp Vladivostok'a göndermiş, ardından yirmi dokuz yaşındaki Gridassova adında fanatik bir Genç Komünist ile evlenmişti. Nikişov'un, yanında özel av alanı olan saray gibi bir evi vardı. Elinor Lipper, Gridassova'yı 'ilkel, kaba, açgözlü bir yaratık' olarak tanımlar. Nikişov'un kendisini Magadan cezaevi kampı bölgesi Maglag'ın komutanı yapmasından sonra, açgözlülüğünü ancak, kontrolü altına giren on binlerce kadın ve erkeğin çektikleri zulme olan duyarsızlığı geçebilmişti.[47] Amerika Başkan yardımcısı Henry Wallace 1944 ortalarında, bu ikisini, Sibirya'nın kuzeydoğusunda, 'makine çağının öncüleri ve kentlerin kurucuları' olan kadın ve erkeklerin emekleriyle, kendilerini yeni cesur bir dünya yapmaya adamış sevimli bir çift olarak nitelemiştir.[48] Lipper gibi Nikişovlar'ın zalimlikleri altında inleyenler Wallace'ın bu idealize edilmiş izlenimlerini paylaşmamışlardır.

Nikişov ve Gridassova'nın halefleri General Panteleimon Panteleimonoviç Derevenko ve karısı Galina savaştan sonra daha da iyi yaşadılar. Romanyalı entelektüel Michael Solomon Sibirya çalışma kamplarındaki yıllarını yazarken şöyle diyor: "Komünist bir ülkede bir kişinin gücünün ne kadar mutlak olabileceğini görüp duyacak fırsatım sık sık oldu, ama Derevenko'nun acımasızlığını ve debdebesini geçen birini görmedim."[49] Solomon, Derevenko'yu 'kibar bir Doğu satrapı... XIV. Louis gibi kendi özel tiyatrosu, sanatçıları, güreşçileri ve palyaçoları olan biri' diye tanımlamaktadır. Derevenko'nun karısı da kocası kadar gösterişliydi. "120 kilodan fazla dev gibi bir kadındı... son Paris modasına göre giyinmek için kamp terzilerini gece gündüz çalıştırırdı," diyor Solomon. Galina Derevenko bir kere Solomon'un mahpus yurttaşlarından birine beyaz brokar ayakkabılar yaptırtmış ve ustanın yeteneklerini son sınırına kadar zorlamıştı. Bu adam Dalstroi çariçesinin kendisine verdiği işin güçlüğünü şöyle anlatıyordu: "Kadın, ayakkabıların her birinin 150 gramı geçmemesini emretti. İnsan bir filin ayağına ince bir ayakkabıyı nasıl yapabilir ki?"[50]

Daha sonra Komünist Partisi Merkez Komite aday üyesi ve Kosigin ile Brejnev'in meslektaşı olan Nikişov'un aksine Derevenkolar sıkıntılı günler yaşadılar.[51] Dalstroi'yi sınırları batıda Yenisey'e uzandığı zaman yönetmek zorunda kalan Derevenko, Sovyetler Birliği'nin en kuzey kenti olan ve bir zamanlar girilmez olan Taymir yarımadasının başında tümüyle köle emeği ile yapılan Norilsk'te büyük bir başkaldırıyla karşılaşmıştı.

Norilsk mahkumları 1953 Mayısı'nda greve gitmişler ve Derevenko'nun onları işlerine göndermek için harcadığı bütün çabaya karşın iki ay yetkililere karşı direnmişlerdi. Sonunda seçkin NKVD askerleri süngü hücumuna girişmişler ve bin kişiyi öldürmüşlerdi ama zafer kazandıklarını söyleyebilmek için de elli beş gün geçmesi gerekmişti.

Derevenko'nun Moskova'daki amirleri kendisini beceriksizlikle suçlayarak mahkemeye vermişlerdi. Dalstroi'nin devrik efendisi idam edilmemek için intihar etmişti.[52]

Nikişov ve Derevenko'un döneminde Dalstroi topraklarında çok miktarda altın, gümüş, platin, uranyum, bakır, nikel, kurşun ve kömür üretilmişse de, bunları çıkaran insanlar da ürkütücü boyutlarda ölmüşlerdi. 1937 ve 1953 arasında herhangi bir yılda Kolima kamplarında iki yüz elli bin ilâ yarım milyon mahkum vardı ve bunların beşte dördü altın madenlerinde çalışıyordu. Altın kamplarında ölüm oranının gerçek sayıları hakkında elimizde çok az ipucu varsa da, Sovyet efendilerinin Sibiryalı zorunlu işçilerini Moğollar'ın günlerinden beri görülmeyen bir oranda öldürdüklerini biliyoruz. Bir bilgiye göre 1944'te Maksim Gorki altın madenine gönderilen üç bin kişiden sağ kalan beş yüz işçi bir yıl sonra başka bir madene nakledilmişlerdi.[53] Bir mahkum da şöyle diyor: "Altın madenciliği mevsimini başlatan gruplar, liderlerinin adlarıyla anılırdı. Mevsim sonunda o gruptan lideri, yardımcısı ve bir iki yakın dostundan başka kimse sağ kalmazdı. Ekibin geri kalanı yaz boyunca pek çok kez değiştirilmiş olurdu."[54] Elde edebildiğimiz en gerçekçi rakamlara göre 1931 ile 1956 yılları arasında her kilo altın başına bir kişi ölmüştür ve 1940'larda yıllık üretimin üç yüz tonu aştığı zamanlar olmuştur.[55] Çukotka yarımadasındaki kurşun madenlerinde hiçbir güvenlik önlemi olmadığından burada çalışanların hepsi ölmüştür. Kutbun ıssız topraklarında ağaç kesen, kömür çıkaran, yol yapan insanlar arasında da aşırı çalışmaktan, açlıktan ve donmaktan ölenlerin sayısı on binleri kat kat aşmıştır.

Maden çıkarmada doğrudan doğruya çalışmayanlar da hesaplanırsa Kolima kamplarındaki ölüm oranının yıllık ortaması dört işçiden biriydi denebilir. 1933 ve 1953 arasında böylece, zorunlu çalışanların üç milyon kayıp verdikleri (yılda 150.000 kişi) söylenebilir. Eğer fazla abartılı olan Sovyet kaynakları kullanılacak olursa 1850 ile 1900 arasında çarlık yetkilileri tarafından öldürülen devrimcilerin sayısı doksan dört, yani yılda ikiden azdır ki, bunların hepsi silahlı isyandan ya da devlet memurlarını öldürmekten (altısı imparator II. Aleksandr'ı öldürmüşlerdi) suçluydular. Çarlık Rusyası'nın son yüz yılında zaten ölüm cezası sadece bu suça verilmekteydi. Buna karşılık, bu konuyu ayrıntılı olarak incelemiş birine göre, Kolima çalışma kamplarına gönderilenlerin hemen hemen hepsi "Sovyet görüş açısından tümüyle suçsuzdular."[56] Stalin döneminde yaşamış insanların yazdıkları günlüklerde suçluluk iması bile idam için yeterliydi. On, on beş ve yirmi yıllık çalışma kampı cezaları sadece 'karşıdevrimci' eylemde bulunmamış 'halk düşmanlarına' verilirdi. O devirden sağ kurtulmuş biri sorgucunun kendisine şöyle dediğini hatırlıyor: "Yüzde yüz masum olduğunu kanıtlarsan on yıl yersin, aksi takdirde kurşunu yemeye hazır ol."[57]

Milyonlarca masum erkek ve kadının böyle köleleştirilmesi kadar korkunç bir şeye inanamayan Avrupalılar ve Amerikalılar, Sovyet çalışma kamplarının ilk haberlerine inanmadılar. Onların bu kuşkularını kuvvetlendirmek için Stalin'in sadık yardımcısı Viaçeslav Molotov 1930'da Sovyetler Birliği Başbakanı olur olmaz bu söylentileri yalanlayarak çalışma kamplarının, Sovyet yasalarını çiğneyenleri, 'topluma yararlı kişiler' haline gelmelerine yardımcı olan yerleşim birimlerinden başka bir şey olmadığını iddia etti. 'Kapitalist ülkelerin pek çok işsizinin kuzey bölgelerimizdeki mahkumların yaşama ve çalışma koşullarını kıskanacaklarını'[58] söyleyen Molotov yabancı gazetecileri ve yabancı işçileri Sovyetler Birliği'ni ziyaret edip gerçeği kendi gözleriyle görmeye çağırdı.[59]

Eğer sağ kalanlardan bir kısmına inanılacak olursa Batılılar, Molotov'un davetini kabul edince OGPU, ziyaretçilerin görmek istedikleri bölgelerdeki köle kamplarını değiştirdiler. Uzak kuzeyde yıllarca kalan bir mahkum bunu şöyle anlatıyor: "Bir Amerikan komisyonunun ziyaretine hazırlık olarak tüm orman kampları bir iki gün içinde kaldırıldı. Yanacak her şey yakıldı ve OGPU'nun özel bir ajanı orada özgür orman çalışanlarının değil de, mahkumların varlığını gösterecek her şeyin kaldırıldığından emin olmak için teftiş yaptı. Ondan sonra gece olsun gündüz olsun mahkumlar demiryolu kenarına götürüldü. Mahkumlar demiryoluna giderken uzaklardan bir tren görünecek olursa hemen bataklığa ve karlar arasına yatırılıyorlar ve tren geçene kadar öylece bekletiliyorlardı... OGPU onların tren pencerelerinden görülebileceklerinden korkuyordu."[60] Bir başka mahkum da arkadaşlarıyla 'kendilerini daha uzak bölgelere götürecek trenleri beklerken ormanda aç ve açıkta geceletildiklerini, iskorbütlü ve veremli hastalara bir ayrıcalık yapılmadan onların da aynı sıkıntıları çektiklerini,' yazıyor.[61]

1930'lu yılların sonu yaklaşırken Batı dünyası Sovyet köle emeği sisteminin boyutlarına ve zalimliğine inanmaya cesaret edemiyor, ya da inanmak istemiyordu. Batı basınında, sağ kalan mahkumların anlattıkları her olay yüksek düzey Sovyet yetkilileri tarafından hemen yalanlanıyordu ve bu durum İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında da böyle devam etti. Kimi zaman bu yalanlamalar, durumu çok daha iyi bilmeleri gereken Batılılar tarafından da destekleniyordu. Owen Lattimore'un 1944 sonunda Kolima kamplarını ziyaretini anlattığı *National Geographic*'teki yazısında olduğu gibi bu yazılardan bazıları tümüyle yanıltıcıydı.

Çeşitli zamanlarda John Hopkins üniversitesinde profesörlük yapmış, Savaş İstihbaratı Bürosu'nun yüksek düzey bir yetkilisi, Pasifik İlişkileri Enstitüsü başkanı ve *Pacific Affairs* dergisi editörü olan Lattimore, o yılın başlarında Başkan Yardımcısı Henry Wallace'ın Sovyetler Birliği gezisine katılmış ve Kolima topraklarındaki yaşamı övmüştü. Yazısı o zamanın Sovyet köle emeği konusunda bilinen her

şeye ters düşmüştü. Yazarın, Stalin'in en kötü aşırılıklarından bazılarını mazur göstermeye çalıştığı hatırlanırsa bunun nedeni anlaşılabilir. Lattimore 1938'de Moskova temizlik hareketi yargılamalarını Sovyetler Birliği'nde demokrasinin iyi çalıştığının kanıtı olarak göstermiştir. Stalin rejimini yazılarında tekrar tekrar desteklemişti. Pasifik İlişkileri Enstitüsü, Stalin yanlısı tutumunu o kadar ısrarla savunmuştu ki, 1950'li yılların başlarında *The New Republic* bile enstitünün Stalin ve Mao'nun politikaları lehinde konuşabilmek için 'tarafsız araştırma görevini' terk ettiği sonucuna varmıştı.[62]

Lattimore, *National Geographic* okurlarına Dalstroi'nin 'şaşırtıcı bir işletme olduğunu... Hudson Körfezi Şirketi ve Tennessee Vadisi Kurumu'yla kıyaslanabileceğini' söylüyordu. Terör rejiminin yüz binlerce can aldığı sıralarda, Nikişov ve karısı Gridassova ona, 'sanata ve müziğe duyarlı, eğitilmiş ve derin bir sivil sorumluluğa sahip' insanlar olarak görünmüştü. Lattimore bir zamanların 'altına hücumunu belirleyen günah, içki ve kavgalar' yerine bölgede 'sağlıklı madencilerin yeterli vitamini almaları için domates, salatalık ve hatta kavun yetiştirilen' seralar kurulduğunu yazıyordu.[63] Bütün bunlar uydurmaydı ve Stalin'in sosyal adalet ve herkes için eşit fırsat dolu bir geleceğe doğru yolu açmış olduğuna inanmaya çalışan ünlü bir bilim adamının hayal ürünüydü. Ekmek ve yulaf lapası açlığı çeken, üzerlerinde paçavralar, ayaklarında eski otomobil lastiklerinden taban yapılmış ayakkabılar olan ve ormandaki ahududuları bile toplamalarına izin verilmeyen Kolima mahkumları için tuzlu lahana dışında meyve ve sebze, Lattimore'un ziyaret ettiği zamanlarda artık unutulmuş bir düştü.

1931'den itibaren köle işçilerin ıstırapları sonunda artık çok büyük miktarlarda altın çıkarılıyor ve Sibirya ekonomisinin üzerinde gelişeceği sanayinin temeli atılıyordu. Magnitogorsk bu temelin bir parçasıydı. Magadan, Norilsk fabrikaları ve tesisleri, Kuzbass madenleri ve Sibirya'da 1931 ile 1964 arasında yükselen yeni kentler de öyleydi. Hemen hemen tüm çalışmaların mahkumlar tarafından yapıldığı Kolima vadisi topraklarının aksine bu merkezlerde özgür yurttaşlar da çalışmaktaydılar. Yine de zorunlu çalışma Kruşçev döneminin sonuna kadar Sibirya ekonomisinin sürekli ve çok önemli bir parçası olarak kalmaya devam etmişti.

45

Sosyalist Yeniden Yapılanma

Demiryolu mühendisi Vladimir Tregubov 1932-33 kışında Kremlin'den Sovyetler Birliği liderleri için bir tren yapma emri aldı. Bu, Avrupa ve Amerika'nın en rahat trenlerinden üstün olacak, hiç ses geçirmeyecek, hareket ederken tepesine kadar dolu bir bardaktan bir tek su damlası dökülmeyecek kadar sarsıntısız olacaktı. Tregubov bulabildiklerinin en iyisinden on vagon seçerek işe başladı. Önce her vagonun zeminine kalın bir kurşun tabakası döktürdü, sonra kurşunu keçeyle kaplattı, keçenin üstüne bir kat mantar ve yine bir kurşun tabakası geçirdi. Ondan sonra zemini tahtayla örttüler, onun üzerine üçüncü keçe tabakası serildikten sonra, zamanın en iyi tahminlerine göre ortalama bir Sovyet işçisinin on dört yıllık çalışması değerinde bir halı döşendi.

Vagonların iç döşemelerinde farklılık varsa da, Tregubov treninin onunu da böylece ses geçirmez hale soktu. Stalin'in vagonunda bir çalışma odası, bir oturma odası, iki yatak odası, sekreteri için bir büro, bir banyo, bir mutfak ve ziyaretçileri için ayrı bir kompartıman vardı. Duvarlar maun kaplıydı ve mobilyalar da buna uygun alarak özel olarak yapılmıştı. Stalin'in ulaşım halk komiserliğine getirmeden önce tarımın kolektifleştirilmesi ve 1933-34 temizlik hareketinin başına getirdiği Lazar Kaganoviç için de Karelia huş ağacından onun eşi bir vagon yapılmıştı. Başbakan Molotov'un vagonu Stalin'inkinin tıpatıp kopyasıydı. Sibirya altınıyla yurt dışından alınabilecek eşyanın en iyileriyle döşenen vagonlar Sovyet dehasının yaratabileceği en büyük konfor ve lükse sahipti.

Tregubov bu on vagondan başka bölge parti sekreterleri ve yüksek rütbeli subaylar için daha birçok sekiz kompartımanlı vagonlar yaptı. Bunlarda her iki kompartımana bir tuvalet vardı ve vagonun ucunda da büyük bir banyo bulunuyordu. Tregubov her vagonu deniz ve çatısını da gök mavisine boyamıştı. İşçiler en son kat boyayı lake yapmışlardı. Bundan sonra en seçkin şaraplar, taze meyveler, çiçekler ve en müşkülpesent yolcunun bile isteyeceği her şeyin bulunduğu bir yemek vagonu yapıldı. Tregubov'un bu trenine Lüks Mavi Ekspres adı verildi. NKVD muhafızları trenin geçeceği her istasyonda nöbet tutarlardı ve yol boyundaki bütün tünel ve köprüleri özel ajanlar

beklerdi.[1] Lüks Mavi tren, hizmete girdikten sonra, Stalin'in sisteminin başarabildiklerinin anıtı ve Sovyetler Birliği'nde bir avuç insan için neler elde edebileceğinin itirafı oldu.

Daha alt düzeydeki parti yetkilileri, askeri personel ve sıradan Sibirya yurttaşları bambaşka bir dünyada yaşayıp yolculuk yapıyorlardı. 1926'da Sibirya Ekspresi ile yaptığı bir yolculuğu anlatan *Chicago Daily News* gazetesi muhabiri şunları yazıyor: "Tren hareket etmeden yarım saat önce, çoğunlukla bir duvarda tencere kapağı boyunda bir delik olan bilet gişesi açılıyor ve günlerdir istasyonda bekleyen yüzlerce kişi boş olan birkaç yeri almak için birbirleriyle boğuşuyorlardı." Sonra biletçi penceresini 'yolda yayayı geçen otomobildeki insan gibi soğuk bir tavırla' kapatıyordu.[2] Eski çarlık Büyük Sibirya Ekspresi'nin bu Sovyet kopyasına binen bir avuç insanı kötü bakımın izleri -yırtık halılar, kırık camlar, çatlak tekerlekler- karşılıyordu. *Chicago* muhabiri yemek vagonunun çok sıkıntı verici olduğunu, balık çorbasının 'önceden pişirilmiş soğuk balıkların üzerine sıcak yağlı su dökülerek' yapıldığını yazıyordu. Ana yemek olan rosto da 'haftalarca önce pişirilmişti ve şimdi kuru ve sertti.' Yolculardan biri domates ve salatalık sipariş ettiği zaman salatanın ortasında kalın bir dilim çamaşır sabunu bulmuştu.[3]

Halk için olanın en iyisi ile Lüks Mavi Ekspres'in zenginliği arasında derin bir uçurum vardı. 1930'larda çalışan Lüks Mavi Ekspres'in dolaştığı yüksekliklerin çok altında yaşayan büyük Sibiryalı kitlesi için önlerinde uzun bir 'sosyalist yeniden yapılanma' süreci yatmaktaydı. Bolşevik Devrimi yapanların vaat ettikleri daha iyi yaşama doğru ilerleme çok ağırdı. Sovyet yurttaşlarının çoğu için yaşam güçse de, daha iyi olacağı umudu onları büyük başarılar için yeni fedakârlıklarda bulunmaya teşvik ediyordu. Altın ya da kömür çıkarırken, çelik yaparken, kanallar inşa edip tarımı kolektifleştirirken, 'halk düşmanları'nı ortadan kaldırırken ve diğer sayısız işleri yaparken 'sosyalist yeniden yapılanma' 1930'larda Sibiryalılar'ın yaşamlarını bir kuşak öncekilerin hiç hayal bile edemedikleri şekilde değiştirmekteydi.

En gözle görünen şey Sibirya'nın dolmaya başlamasıydı. 1914'te nüfusun kilometre kare başına 3.8 kişi olduğu tahmin edilmişti; topraklarının dörtte üçü yaşanması olanaksız olarak nitelendiğinden, Sibirya'nın o günlerdeki 12.800.000 nüfusunun tümünün Urallar boyunca bir buçuk milyon kilometre kare olan topraklarda ve demiryolunun kuzeyinde ve güneyinde toplandıkları düşünülmüştü. 1920'lerin başından başlayarak insanların kentlere göçmesi ve yeni sanayi merkezleri kurmalarıyla Sibirya'nın nüfusu da arttı.

Stalinsk 1926'da dört binden az nüfusluyken, 1939'da 170.000 kişiye ulaştı. Aynı dönem içinde Novosibirsk'in nüfusu altı kat artarak 400.000, Sverdlovsk (eski Ekaterinburg) 423.000 oldu. Çeliabinsk dört kat büyümüştü. İrkutsk 1917'de 90.000'den yirmi yıl sonra çeyrek milyona; aynı yıllar içinde Çita 44.000'den 121.000'e, Khabarovsk ve

Ulan-Ude 1923'te 34.000 ve 29.000'den 1939'da 207.000 ve 126.000'e ulaştı.[4]

Her yandaki büyük inşaat hamlesi ve sanayileşme Sibirya'nın büyümesini kamçılıyordu. 1928'den 1932'ye kadar süren Birinci Beş Yıllık Plan'da Sovyet hükümeti Sibirya'da sanayinin gelişmesi için yaklaşık bir milyar ruble ayırmış ve bunun hemen hemen dörtte üçünü yeni inşaatlara tahsis etmişti. Kemerovo'da kömür madenleri yanında bir kimya tesisinin yükseldiği ve Stalinsk'de çelik fabrikalarının görülmeye başlandığı Kuzbass'ın her yanında insanlar 'şok işçi' taburları kuruyorlar ve doğru dürüst araç gereç ve makineleri olmamasını daha uzun ve daha çok çalışarak gidermeye uğraşıyorlardı.[5] Toplumun refahı adına yapılan 'sosyalist rekabet' bir yıl öncesine kadar çobanlık ya da kürk hayvanı avcılığı yapan işçiler arasında verimi arttırıyordu.

Ancak 'sosyalist yeniden yapılanma' süreci Kuzbass ve Magnitogorsk'taki temellerinden yükselmeye başlayan Sibirya sanayi kalesi ile sınırlı değildi. Magnitogorsk'u 416 kilometre kuzeyindeki Çeliabinsk'e bağlayan demiryolu hattı kurulduktan sonra orada da çeliği traktörlere ve tarım makinelerine dönüştürecek yeni fabrikalar yapıldı. Demiryolu Çeliabinsk'in 160 kilometre kadar kuzeyine ilerleyince Magnitogorsk çeliği ağır sanayi makineleri üreten yeni fabrikalara taşınmaya başlandı. Oradan biraz ötede, bir zamanlar Demidovlar'ın demir imparatorluklarının merkezi olan Nijni Tagil'de Sovyetler Birliği'nin en büyük vagon fabrikası kuruldu. Birinci Beş Yıllık Plan'ın sona erdiği 1932'de bu yeni tesisler Sibirya'nın maden işleyen makineler ve iş makineleri üretimini on altı kat arttırmıştı.[6]

İkinci Beş Yıllık Plan 1933 ile 1937 arasında Sibirya'nın Ural-Kuznets Kombinası bölgesinde -yani Kuzbass, Magnitogorsk ve bunlara bağlı küçük yerler- sanayi gelişmesini çok yüksek bir hızla sürdürdü. Sibirya sanayii aynı zamanda doğuya yönelerek Yenisey Nehri'ni geçti ve İrkutsk çevresindeki topraklara ve bir zamanların ıssız Transbaykal'ına ağır iş ve tarım makineleri getirildi. Yeni bıçkıhaneler Sibirya'nın tomruk üretimini üç katına çıkardı ve demiryolları Trans-Sibirya ve bir avuç yan yol ötesine uzandılar. Sibirya'nın Sovyet inşacıları 1937'de dünyanın ilk Kutup demiryolunu açtılar: Dudinka'dan uzanan kısa bir hat 1935'te Kutup Dairesi'nin ötesinde kurulmuş olan yeni kömür, nikel, bakır, platin ve uranyum merkezi Norilsk'i denize kavuşturdu.[7]

Sibirya'nın demiryollarının çoğunu yapanlar ve iki Beş Yıllık planların diğer dev inşaat projelerini tamamlayanlar zorunlu çalışanlardı. Sibirya sınırları içinde yapılmış değilse de, zorunlu çalışmayı kullanan ilk büyük Sovyet inşaat projesi, Beyaz Deniz'i Baltık Denizi'ne bağlayan 'Stalin'in Adını alan Belomor Kanalı'ydı. Maksim Gorki ve bir dizi ileri gelen Sovyet yazarının (ki, bazıları sonradan sisteme karşı tavır almışlardır) çok çarpıtılmış resmi ifadeleri sayıyı daha

az göstermeye çalışmışlarsa da, en iyi tahminlere göre 1931 Kasımı ile açıldığı 1933 Ağustosu arasmda kanalda üç yüz bin mahkum çalıştırılmıştır. Bunlar yaz kış demeden toprağı en kaba kazma ve küreklerle kazıp el arabalarıyla taşıyarak Rusya'nm uzak kuzeyinde sosyalist yeniden yapılanmaya bir abide yükseltmişlerdir. Efendileri bunun, yollarım şaşırmış insanların sosyal bakımdan yararlı çalışmayla nasıl 'yeniden yaratıldıklarını' gösterdiğini iddia etmişlerdir.[8]

Sovyet yetkilileri Belomor Kanal projesinden sağ çıkanların dörtte birini affetmişler, geri kalanları Sibirya'ya sürmüşlerdir. Sürülenler, burada Türkistan-Sibirya demiryolunu yapmışlar, Karaganda kömür madenlerini açmışlar ve daha pek çok büyük sanayi projelerinde çalışmışlardır. Pek çok niteliksiz işçiye ihtiyaç duyulduğu ilk aşamalarda Magnitogorsk, Stalinsk ve Kuzbass'ın diğer fabrikalarında on binlercesi çalıştırılmıştır. Kutup Dairesi içinde bulunan Norilsk köle emeğiyle yapılmış, bu insanlar Ulan-Ude'yi Khabarovsk'tan ayıran 2720 kilometrelik demiryoluna ikinci bir hat döşemişler ve Khabarovsk ile, 1932'de 160 olan nüfusunun 1939'da 71.000'e ulaştığı Amur üzerindeki Komsomolsk gemi inşa merkezi arasındaki demiryolu hattını kurmuşlardır.[9]

1938'de başlayan Üçüncü Beş Yıllık Plan en az 11.200 kilometre karayolunu, bunun altı katı demiryolunun yapılmasını ve Sovyetler Birliği'nin iç su yollarının 128.000 kilometre arttırılmasını öngörüyordu. Bu görevlerin NKVD'ye verilmesi, bunları artık, sayıları yedi milyona (yani Sovyetler Birliği'nde yaşayan on üç kişinin biri) varan köle emekçilerin yapacaklarını gösteriyordu. NKVD, mahkum ordusundan üç buçuk milyonunu Üçüncü Beş Yıllık Plan'la birlikte inşaat işlerine ayırdı. Bunun dışında bir milyon mahkumu kömür, demir ve demir dışı madenleri çıkartmak üzere Sibirya'ya gönderdi. Dört yüz bin kadar 'halk düşmanı' Sibirya taygasında ve Rusya'nın uzak kuzeyinde orman kamplarına gönderildi, bunların yarısı kadarı çiftlik işlerine verildi. NKVD bir milyon mahkumu da diğer devlet girişimlerine dağıttı ve kalanlar da, Üçüncü Beş Yıllık Plan'a göre üç buçuk milyon çift ayakkabı (herhalde Kızıl Ordu için), on bir milyon adet iç çamaşırı ve bir milyon parça dış giyim ve iki buçuk milyon çift çorap üretecek olan NKVD fabrikalarına dağıtıldılar.[10]

Sovyet liderliği, bu büyük mahkum iş gücünü 'kulak'lar, ya da 'zengin' köylüler çekirdeği çevresinde kurmuşlardı. Bunlar ilk 'halk düşmanları' arasındaydı ve genellikle komşularından farkı, fazla bir at veya ineği olmaları ya da ekim ve harman zamanlarında yardımcı olarak bir işçi çalıştırmalarıydı. Stalin 'kulakların sömürme eğilimlerini sınırlamak politikasından, kulakları bir sınıf olarak ortadan kaldırma politikasına geçildiğini'[11] açıklamış ve Sovyet köylüsünü kolektiflere zorlama programının bir parçası olarak bu insanlara savaş ilan etmişti.[12] Yazar Maksim Gorki 1930 Kasımı'nda *Pravda* okurlarına kolektifleşmeyi savunurken şöyle diyordu: "Tarihin kendisine

ayırdığı dönemden fazla uzun yaşamış olan herkes bize karşıdır... Bunun sonucu da şudur: Düşman teslim olmazsa, yok edilecektir."[13]

Uzmanlar Birinci Beş Yıllık Plan'ın başındaki kulak sayısı konusunda fikir birliğine varmamışlardır ve bunlardan kaçının Stalin'in kendilerini kırsal alandan uzaklaştırma çabasına kurban gittiğini hâlâ tartışırlar. En iyi tahminlere göre sayıları on milyon kadardır,[14] bir kısmı hemen öldürülmüşler, diğerleri ilk Gulag mahkumları olarak Sibirya ve Orta Asya'ya gönderilmişlerdir. Bu köylüler kolektif çiftliklere vermemek için hayvanlarını öldürdüklerinden, Sovyetler Birliği'nde 1928 ile 1932 arasında at sayısı yarıya düşmüştür (Yaklaşık on yedi buçuk milyonluk bir kayıp). Aynı nedenle kaybedilen büyük baş hayvan sayısı otuz iki milyondan fazladır; koyun ve keçi sayısı da doksan yedi milyon eksilerek üçte iki oranına inmiştir.[15]

Sibirya'daki kolektifleştirme Sovyetler Birliği'nin Avrupa topraklarına kıyasla daha yavaş olmuştur; bunun bir nedeni Sibiryalı köylülerin kulak sınıfına girmeleri, bir nedeni de Sibiryalılar'ın daha bağımsız olmalarıdır. 1929'da, Birinci Beş Yıllık Plan ilk yılını doldurduğunda on iki Sibiryalı çiftçi ailesinden sadece biri, yerel polisin, OGPU'nun ve Kızıl Ordu birliklerinin çabalarına karşın, kolektif çiftliğe getirilmişti.[16] Stalin ertesi ilkbaharda *Pravda*'daki ünlü 'Zafer Sarhoşu' yazısında Sovyetler Birliği köylülerinin yüzde sekseninin kolektiflere girdiğini iddia ederken Sibirya'da beş aileden sadece biri girmeye ikna edilmiş, kalanların direnişleri de sertleşmişti. *Pravda*'da kolektifleştirmeyi öven köylülerden mektuplar yayınlanıyordu, bunların birinde "Kolektif çiftçilik bizi yoksulluktan ve kulaklara köle olmaktan kurtardı," denilmekteydi.[17] Yılda elli günden fazla kiralık işçi çalıştıran Sibirya çiftliklerinin sayısı üçte iki oranında düşmüşse de, kolektiflere katılanların sayısı kadar katılmayan çiftlikte hâlâ kiralık işçi kullanılmaktaydı.[18] Sovyet planlamacıları kolektif çiftçiliğin daha çok gıda maddesi üreteceğini iddia etmişlerdi; Birinci Beş Yıllık Plan'm sonundaki hasatta beş yıl öncesine kıyasla dörtte bir oranında daha az ürün alınmıştı.[19]

Sovyetler Birliği'nin Avrupa topraklarında yaşayan köylülerin hemen hemen hepsinin kolektif çiftliklere sokulmuş olmasına karşılık Sibirya'nın inatçı köylüleri İkinci Beş Yıllık Plan yürürlüğe girdiği zaman bile direnmeye devam etmekteydiler. Sibirya'da kolektivizasyon sürecini tamamlamak daha beş yıl sürecekti ve bu öylesine büyük bir ıstıraba neden olacaktı ki, köylüler Bolşevikler'e karşı silaha sarılacaklardı.[20] Bu, Bolşevikler'in o kadar sözünü ettikleri sınıf mücadelesi değildi. Topraklarının verdiği ürünün ve kazançlarının azaldığını gören köylüler umutsuzluktan doğan öfkeyle Bolşevikler'e karşı ayaklanmışlardı.

Kolektivizasyon Sibirya köylülerine yavaş -ama çok pahalıya- gelmişse de, hâlâ göçebe yaşamlarını sürdüren yerlilere çok daha büyük güçlükler çıkarmıştır. Kazakistan, Orta Asya ve güney Sibirya'nın uç-

suz bucaksız bozkırlarında sürüleriyle özgürce dolaşan bu insanların komünist ideolojinin katı çerçevesine uymaları pek kolay olmamıştır. Marksist evrimin sosyo-ekonomik skalasında çok aşağılarda yer alan göçebeler, Bolşevikler'in nefretini uyandırmıştı. Göçebeler kolektifleştirilmeye Sibirya'nın kulaklarından daha çok direnmişlerse de, sonuç kaçınılmazdı. Kızılordu ve gizli polis tarafından desteklenen Bolşevik komiserleri bu insanların yüzyıllardır bağlı oldukları yaşam biçimlerini ortadan kaldırdılar.

Bolşevikler'in Sibirya göçebe ve çiftçilerini kolektivize etmekteki ideolojik katılıkları, Sovyetler Birliği'nin Avrupa topraklarının çoğunu kasıp kavuran kıtlıklara karşın sürdürmeleri de şaşırtıcıdır. Bolşevikler'in çabalarının zalimliğine ve anlamsız israfına tanık olan birkaç yabancıdan biri olan bir Amerikalı maden mühendisi şöyle demektedir: "Rusya'nın tümüne yeteri kadar et, mandra ürünleri ve yün sağlayabilecek hayvanların telef edilmesi çok yazık olmuştur... 'Proleter' olmaya böylesine direnen göçebelere çok acımıştım... Burada milyonlarca atı, deveyi ve koyunu besleyecek otlaklar vardı ve hepsi boş duruyordu... Sürülerle birlikte göçebeler de kaybolmuşlardı."[21]

Bir zamanlar Kazakistan'a ve Sibirya'nın güneyine hâkim olan göçebelerin halefleri olan Kazaklar ya hayvanlarını kestiler, ya da göçebelikten vazgeçmemek için Çin'e kaçtılar. Ortaya herhangi bir alternatif koymadan göçebe yaşamının ortadan kaldırılmasını emreden Bolşevik sabırsızlığının kurbanları olan bu insanlar 1926 ile 1939 arasında nüfuslarının beşte bir; koyun ve keçi sürülerinin beşte dörtten fazla azaldığını gördüler. Stalin dönemi tarihe gömüldükten sonra bile Sovyet Kazakistanı'mn ekonomisi, ilk iki Beş Yıllık Plan'la kaybettiklerini elde edememişti. Ve 1960'lara kadar da öyle kalacaktı.[22]

Bütün bu israfa ve kaybedilen on milyonlarca insana karşın 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'nin batı sınırında savaş başladığında Sibirya da sanayileşmeye başlamıştı. Çarın ordularının Batılı işgalcilerle geçmiş yüzyıllarda savaştığı yerlerden çok uzaklarda olan Kızıl Sibirya'nın o büyük uzaklıklarının, şimdi insanlığın gördüğü bu en büyük savaşın eşiğinde yeni sanayi kalesini düşmandan koruması bekleniyordu. Sibirya artık Stalin'in hayalindeki yeni rolünü tam olarak oynamaya çağırılacaktı. Sovyetler Birliği sadece bu başarılı olduğu takdirde ayakta kalabilecekti.

46

Büyük Taşınma

Üçüncü Reich'ın 175 tümeni, 22 Haziran 1941'de, Sovyetler Birliği'nin batı sınırını aştı. Hitler ordularının zırhlı birlikleri, topçuları ve hava kuvvetleri, silah ve ikmal yolları yetersiz Ruslar'ı ezerken ilk birkaç hafta ilerlemelerini yüzlerce kilometreyle ölçüyorlardı. Almanlar sonbahar sonlarında Ukrayna'nın büyük tahıl alanlarını ele geçirmişler ve Kafkaslar'ın petrol yataklarına doğru ilerliyorlardı. Hitler'in generalleri Moskova'yı yıl sonuna kadar kuşatmayı umarak Sovyet başkentini üç yandan sarmışlar ve Leningrad'da kentin kahraman 'Dokuz Yüz Günü' olarak hatırlanacak kuşatmaya başlamışlardı. Ancak bu sırada Rus direnişi sertleşti ve *Blitzkrieg*'ı, Almanlar'ın hazır olmadıkları bir sonbahar ve kış savaşına dönüştürdü. Ne Moskova düşecekti, ne Leningrad ve ne de Volga kıyısındaki Stalingrad.

Almanya'nın en iyi bombardıman uçaklarının menzili dışında ve binlerce kilometrelik işgal edilmemiş Sovyet toprağı ile sarılı Urallar'ın ve batı Sibirya topraklarının fabrikaları, Kızılordu kaçarken bile, yenilmeyen Wehrmacht'ı parçalamak için gerekli olacak tankları, uçakları ve ağır topları üretmeye başladı. Ancak Kuzbass'ın madenleri ve maden işleyen tesisleri, Magnitogorsk'taki büyük fabrikalarla birleşmelerine karşın Sovyetler'in 1941'de kaybettikleri bütün silahları yerine koyacak kapasiteye sahip değillerdi. İşgal edilen toprakları yeniden ele geçirmek için büyük saldırıları başlatacak zırhlı araçlardan da yoksundular. Sovyet planlamacıları savaşın gidişatını değiştirmek için Urallar'ın gerisinde olandan çok daha fazla makinelere, dökümhanelere ve takım tezgâhlarına ihtiyaç olduğunu biliyorlardı.

Stalin ile danışmanları bunu başarmak için Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın yerine Sovyet ekonomisini savaş ekonomisine dönüştüren bir Savaş Ekonomisi Plan'ı getirdiler ve en önemli fabrikaları doğuya nakletmeye başladılar.[1] Sovyet Devlet Planlama Komisyonu Başkanı Nikolai Voznesenski'nin sözleriyle bu 'SSCB'nin üretim güçlerinin doğuya taşınması', Sovyetler'in batıdaki kayıplarını kapatmaya yardımcı oldu ve savaşın gidişini değiştirdi.[2] Sovyet işçileri 1941 Haziranı'ndan Aralık ayına kadar Almanlar'ın yolunda bulunan yüzlerce fabrika ve tesisten makineleri söktüler ve hepsini Urallar'ın ve Batı Sibirya'nın sanayisini güçlendirmek için doğuya gönderdiler. Bir buçuk milyon yük vagonunun Urallar'ı geçtiği o günleri anlatan Vozne-

senski şöyle yazıyor: "Milyonlarca insan, yüzlerce fabrika ve tesis, on binlerce takım tezgâhı, pres, türbin ve motor hareket halindeydi." Sibirya'da kurulan bu savaş için üretim sanayisi Magnitogorsk, Kuzbass ve Urallar'ın madenlerini ve fabrikalarını Nazi Ruhr'unun gücüne karşı çıkaracaktı.[3]

Kuzbass ve Magnitogorsk temelli sanayi kalesi, daha kuzeydeki Ural maden işleme tesisleri ve dökümhaneleri ve Kazakistan'daki ağır sanayi tesisleri şimdi yoldaki bu türbinlerin, takım tezgâhlarının ve savaştan önceki günlerde Avrupa Rusyası'nda çelik, silah ve makine üreten usta işçilerin hedefi olmuştu. Kuzbass'a, Omsk'a ve Tiumen'e Ukrayna'dan ve güney Rusya'dan elektromekanik tesisleri geldi. Ukrayna'da, Kharkov'daki büyük traktör fabrikası 1942 başlarında Altay'ın Rubtsovsk kentinde ağır silah fabrikası olarak yeniden doğdu. Rostov'un tarım makineleri fabrikası Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te tekstil makineleri ve torna tezgâhları üretmeye başladı. Ürünleri modern silah sanayisi için çok önemli olan İvanovo demir-dışı metal fabrikası, Kazakistan'da Balkaş Gölü kıyılarında yeniden kurulurken Moskova ve Leningrad'dan sökülen fabrikalar Orta Asya'nın her tarafına dağıtıldılar.[4]

İnşaat malzemesinin getirilmesi, makineler ve işçiler için fabrikalar, konutlar inşa edilmesi ve hammadde sağlamak için yeni ağlar kurulması gerekiyordu. Moskova ve Kharkov sabun fabrikalarının makineleri Tacikistan'ın Stalinabad (şimdi Duşanbe) kentinde bir sabun fabrikasında birleştirildi. Moskova'nın ipekli tezgâhları Leninabad (Khudzhand) ipekli kombinasında Kızılordu için paraşüt üretmeye başladı. Yeni fabrikalar sıfırdan başlayarak yapılsa da, halen çalışanların içine sokulsa da, işçilerin fabrikalarını yeniden işler duruma getirmeleri en kuşkucuları bile şaşırtmıştı. Yeniden kurulan fabrikalarda işçiler kimi zaman iki ay kadar kısa bir sürede silah ve savaş malzemesi üretmeye başlamışlardı.[5]

Sovyetler Birliği'nin 1941'deki Alman saldırısından işçileri ve makineleri kurtarmaktaki büyük başarısına karşın, sadece bunlar savaş çabasını destekleyecek sanayi kapasitesini sağlayamazlardı. Urallar'm gerisindeki fabrikalar Sovyetler Birliği'nin batı cephesindeki dağılmış tümenlere yeni silahlar üretmek için geceli gündüzlü çalışırken bir yandan da yeni tesisler kuruluyordu. Çeliabinsk'te kurulan yeni metalurji fabrikasıyla termoelektrik santrali ve Magnitogorsk'ta devreye giren iki dev eritme fırını da Sibirya'nın savaş üretimine katkıda bulundular. Bir dizi yeni hidroelektrik enerji santrali, savaştan önceki yıllarda elektrik enerjisi, sanayi ihtiyaçlarının altına düşmüş olan Kazakistan ve Özbekistan'a ek elektrik sağladı. 1942 sonunda Ural bölgesinin elektrik üretimi 1940'takinin dört katma yükselmişti.[6] Maliyet önemli değildi. Bir Sovyet yorumcusu gururla, "Ülkemizin üretici güçlerinin böylesine zorlu savaş koşulları altında dev bir hamleyle yer değiştirebilmesi ancak sosyalist ekonomi sisteminde olabilir," diyordu.[7]

Fabrikalar ve enerji santralleri yapıldıktan sonra Sibirya'daki Sovyet savaş çabasının anahtarları hammaddeler ve işçiler olmuştu. Sovyet Bilimler Akademisi başkanı Vladimir Komarov, "Faşizmi yok etmek bilimin karşısına bugüne kadar çıkan görevlerin en soylusu ve büyüğüdür. Sovyet bilim adamlarının tüm bilgileri, güçleri ve hatta yaşamları bu göreve adanmalıdır,"[8] diyerek Urallar'ın, batı Sibirya'nın ve Kazakistan'ın kaynaklarını seferber edecek özel komisyonun başına geçti. Yaşamını Mançurya'da ve Sibirya'nın doğu topraklarındaki bitkilerin araştırılmasına adamış bir botanikçi olan Komarov, Sovyet bilim kurumlarının -o zamanın terimine göre 'bilim emekçileri'- olanca gücünü yeni kaynaklardan hammadde üretimine yöneltti.[9] Komarov'un yönetiminde Sovyet bilim adamları bakır, kurşun ve nikel üretmek için yeni teknikler geliştirirken bir jeolog ordusu da Urallar'da yeni demir rezervleri aramaya koyuldu ve Kazakistan ile batı Sibirya'da çok değerli yeni manganez yatakları bulundu.[10]

Urallar'm ötesindeki toprakları, Alman saldırısına karşı koruyan uzaklıklar, Sovyetler Birliği'nin cephaneliğini güçlendirmesinde yardımcı olmuştu ama hammaddenin nakli, ürünlerin gönderilmesi ve daha fazla işçi getirilmesi de çok daha güçleşmişti. Savaş bölgesinden Omsk ve Novosibirsk'e nakledilen işçiler gerekli olandan 250.000 kişi daha azdı. 1943 sonunda Omsk, Novosibirsk, Tomsk ve İrkutsk'taki işçilerin yarısı henüz yirmi yaşını bulmamış gençlerdi ve bunlar gündüzleri okula gidip geceleri çalışıyorlardı. 1942 yılı sonunda Kuzbass'ın metal işleme ve takım tezgâhları tesislerinde bir yıl öncesine kıyasla kadınların sayısı yarısı kadar artmıştı ve Sibirya'nın kömür madenlerinde çalışanların üçte biri kadındı.[11] 1942 ortalarında Transbaykal madenlerinde erkekten çok kadın çalışmaktaydı. Geleneğin, savaş öncesinde kadınları madenlerden ve ağır sanayiden uzak tuttuğu Buryat ve Yakut 'özerk cumhuriyetleri'nde de durum böyleydi.[12] Sovyetler Birliği'nde kadın olmak milli iş yükünün Batı'da olduğundan daha fazlasını omuzlamak demekse de; Sibirya'da savaş yıllarında kadınların yüklendikleri fiziki emeğin ağırlığı Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan bu yana hiç bu kadar fazla olmamıştı.[13]

Sibirya'nın giderek büyüyen sanayi kalesinin kent ve kasabalarına, akın akın dolan yüz binlerce göçmeni ve yeni işçileri beslemek, işçi ve hammadde bulmak kadar büyük bir sorun olmuştu. Sovyetler Birliği'nde tahılın beşte ikisini, büyükbaş hayvanların beşte ikisini ve domuzların üçte ikisini üreten topraklar artık Wehrmacht'ın elinde olduğundan[14] ve seferberlik nedeniyle tarımda çalışan işçi sayısı yarıya düştüğünden, Voznesenski'nin ve Komarov'un planlamacıları, güneybatı Sibirya'da yeni besin kaynakları bulmak zorundaydılar. Bu da, geride kalan Sibiryalı köylülerin üzerindeki yükün, Sovyetler Birliği'nin başka taraflarıyla kıyas edilemeyecek kadar ağır olması demekti. Hayvan ve makine sayısının azlığı yanında işin büyük bir kısmının kadınlar ve çocuklar tarafından yapılması nedeniyle bir dö-

nüm tarlanın ekim, bakım ve hasadı 1942'de 1940'ta olduğunun üç katı kadar fazla zaman alıyordu.

Kadınlar ve çocuklar çalışırlarken Sibirya erkekleri de Almanlar'a karşı silahları ellerine almışlardı. General Georgi Jukov'un, 1941'in sonunda, Stalin'in Uzakdoğu'dan çektiği Sibirya tümenlerini Kızılordu'nun Moskova'da ilk büyük karşı saldırısında kullanmasıyla Sibiryalılar Moskova'daki savaşta bir dönüm noktası yarattılar. Moskova savunmasında Sovyetler Birliği Kahramanı madalyası alan yirmi sekiz askerin beşi Sibirya'dan gelmişti. General Konstantin Rokossovski o kış 16. Ordu'nun bir parçası olan Sibirya'nın 87. Piyade Tümeni'nin, 'çelik gibi kavramasından' gururla söz ediyordu.[15] Askerleri Moskova'dan geri püskürtülen Almanya'nın Dördüncü Ordu Genelkurmay Başkanı esefle şöyle demekteydi: "Sibiryalı, Avrupalı yurttaşlarından daha sert, daha güçlü ve direnme gücü çok daha yüksek." Bir başka general de, "Adamlarımız paniğe kapıldı. Bu panik ciddi bir uyarıydı," diyordu.[16]

Japonlar 1942 yılı boyunca Almanlar'ın Sovyetler Birliği'ne karşı ikinci bir cephe açılması isteklerini gözardı ettiler. Karl Marx'ın özel sekreterinin torunu ve 1941 sonlarında tutuklanana kadar Berlin'in Tokyo'daki baş muhabiri olma konumundan yararlanarak Ruslar için bir casus ağı kuran Richard Sorge*'nin[17] verdiği bilgiler; ve Japonlar'ın ikinci cephe açma isteksizlikleri, Stalin ile komutanlarının Transbaykal'dan ve Sibirya'nın uzakdoğusundan Sovyetler'in batı cephesine dört yüz bin asker, beş bin top, üç binden fazla tank -ki bunlar toplam olarak üç ordu, otuz dokuz tümen ve üç düzine destek grubu demekti- kaydırmalarını sağladı. Yakutsk ve Krasnoiarsk, Amerikan pilotlarının günde on tane olmak üzere Alaska'dan getirdikleri ABD Lend-Lease uçaklarının giriş merkezleri oldu. Rus pilotlar uçakları orada teslim alıp Almanlar'a karşı uçmak üzere batıya götürüyorlardı.[18]

Sibiryalılar Stalingrad'da Almanlar'la göğüs göğüse çarpıştılar ve düşmana aman vermediler. Silah kullanmayı ve avlanmayı çocukluklarında öğrenen Sibiryalı keskin nişancılar Stalingrad sokaklarında Almanlar'ı tek tek avlıyorlar, gençliklerinde Kolçak'ın Beyaz ordularına karşı Kızıl Partizanlar olarak savaşmış insanlar, ortayaşlılıklarında Alman işgalinde Beyaz Rusya ve Ukrayna'da partizan grupları yetiştirip önderlik ediyorlardı. 1944 yılı yaklaşırken çok uzaklardaki Amur ve Ussuri nehirleri kıyılarında yetişmiş Sibiryalılar, Almanlar'ı güney Rusya'nın sakin Don nehri kıyılarından kovalıyorlardı. Lena ve Yenisey'den gelenler Polonya'da Vistül, Macaristan'da Tuna ve son olarak da Almanya'da Oder nehirleri boyunca çarpışıyorlardı. Buryatlar, Yakutlar ve diğer yerli aşiretler, eski fatihlerinin yanıbaşında Nazi Al-

*Richard Sorge için bkz: Ernest Volkman, *Kara Sanatın Ustaları; Casuslar*, Sabah Kitapları, Nisan, 1996.

manyası'na karşı, eski Sovyetler Birliği halklarının bugün hâlâ tarihlerinin en trajik ve en kahramanca günleri olarak hatırladıkları bir savaşta çarpışmaktaydılar.[19] Hep birlikte köylerinden çıkıp dünyanın dörtte birini aşarak Berlin'e varmışlardı. Omsk Muhafızları'ndan biri, ele geçirilen Reichstag'ın duvarına, "Biz Sibiryalılar Berlin'deyiz. Berlin'in özgür olması için buraya geldik," diye yazmıştı.[20]

9 Mayıs 1945'te Batılılar'ın adlarını bile bilmedikleri on binlerce kent ve kasabadan gelen Sovyet yurttaşları, Nazi Almanyası'na karşı zaferi kutluyorlardı. Savaş Sovyetler için diğer bütün savaşan milletlerden daha pahalıya mal olmuştu. Sovyetler Birliği'nin büyük bir kısmında en büyük kentler moloz yığınına dönüşmüş, köy ve kentlerde beş milyon ev yıkılmıştı. En iyi tahminlere göre Sovyet topraklarındaki maddi zarar 357 milyar dolardı ve yıkılanların hepsinin yeniden yapılması gerekiyordu.[21]

Sovyet hükümeti savaş yıllarında Sibirya'da yaptığı dev sermaye yatırımlarının bu iş için gerekli makine ve maddeleri üreteceğini umuyordu. Kuzbass ve Magnitogorsk'un dev tesislerinin yıkılan kentleri yeniden kurmak için gerekli çeliği üretme kapasitesi vardı. Sibirya'nın ormanlarında Naziler'in çekilirken yakıp yıktıkları kolektif çiftlikleri ayağa kaldıracak kereste bulunuyordu. Sibirya kömürü, demiri, petrolü ve doğal gazı, zamanı gelince Lena ve Kolima altın madenlerinden daha çok servet üretecekse de, bunları geliştirmek için zaman, para ve çok büyük insan kaynağına gerek vardı.

Sibirya böylece, Sovyetler Birliği'nin savaşta yıkılmış Avrupa kentlerinin yeniden yapılmasının anahtarı oluyordu ama eski sorunlar da hâlâ olduğu gibi duruyordu. İklim, uzaklık ve fabrikaların ürettiği silahları bir an önce cepheye ulaştırma gereği, sanayinin ve insanların, Sibirya'nın batı topraklarında yoğunlaşmasına yol açmıştı. Sibirya'nın diğer üçte ikisi eski zamanlarda olduğundan farksızdı. Savaş erkek ve kadınları topraktan çekip aldığı için Sibirya şimdi daha az gıda maddesi üretiyordu. Yenisey Nehri'nin ötesindeki topraklarda çok az demiryolu ve çok az insan vardı. Buralardaki madenler ve fabrikalar genelde Gulag sisteminin zorunlu çalışma stiline bağlıydılar. Sibirya'nın iskâna açılmasına değil, yeniden yapılanmaya ihtiyaç vardı. Ancak Stalin'in son yıllarında Sibirya yine eski zamanlardaki sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Gulag'a yeni mahkum dalgaları gelmeye başlamıştı. Moskova'da, kendileri eski zamanların düşüncelerinin ürünleri olan insanlar eski sorunlara eski çözümler önerirlerken, Sibirya'nın doğu topraklarındaki insanlar geri kalmışlığın ve az gelişmişliğin sorunlarına katlanmaya devam edeceklerdi.

BÖLÜM VI

Sibirya'nın Modern Çağı

47

Stalin'in Son Yılları

Çeliabinsk'ten Vladivostok'a kadar Sibiryalılar 1945 yazında savaştan dönen trenler dolusu askerlerini karşıladılar. Lenin ve Stalin'in adları verilmiş kent meydanlarında ve onların taraftarlarının adlarını alan parklarda bandolar çalıyor, işçiler alkışlıyor ve kendilerini davalarına adamış komünistler daha iyi bir gelecek yaratmaya söz veriyorlardı. Savaş yıllarının kahramanlığı ideal olarak alınmış ve temizlik döneminin kuşkuları sulandırılmıştı. Yapılacak iş vardı ve Sovyet planlamacıları terhis edilen yüz binlerce askerin şimdi Sibirya'nın her yanında pek bol olan işlere koşmaya hazır olduklarını umuyorlardı. Bir yorumcu şöyle yazıyordu: "Kuşkusuz savaştan sonraki ilk yıllarda her terhis edilen askere iyi yaşam koşulları yaratmak mümkün değildi. Ama en önemlisi olan barışçı çalışma fırsatı herkese verilmişti."[1] Sovyet kadın ve erkekleri, barışçı çalışmanın, savaşın yıkıntısının geride bıraktığı konut ve mal sıkıntısını aşabileceğini düşünüyorlardı.

Artık savaş kazanıldığına göre Sibiryalılar'a daha çok tüketici malı, daha çok yiyecek ve daha çok ilaç vaat ediliyordu. Yeni konutlar ve daha iyi haberleşme olacak, 20. yüzyıl teknolojisi günlük yaşamlarında daha büyük bir rol oynayacaktı.[2] Dördüncü Beş Yıllık Plan daha çok demir ve kara yolu inşa edilmesini öngörüyordu. Daha çok telgraf ve telefon teli gerilecek, hidroelektrik santralleri Sibirya'nın uzak bölgelerini modern çağın akışı içine sokacaktı. 1930'larda başlatılan işler sürdürülecek, savaş zamanı kalkınması daha ilerilere götürülecekti.

Eğer ilk üç Beş Yıllık Plan ve Gulag köle emeği, Sovyet yazarlarının deyişiyle, Sibirya'nın 'üçüncü keşfi'nin bir parçasıysa (ikincisi 19. yüzyılın ortasında başlamıştı)[3], İkinci Dünya Savaşı'ndaki büyük yer değiştirme Urallar'ı Sovyetler Birliği'nin en güçlü sanayi bölgesi yaparak Sibirya'nın batı topraklarını kesinlikle modern çağın eşiğine getirmişti. Sovyet devleti savaş sırasında bu bölgelere her yıl üç buçuk milyar dolara yakın bir para dökmüş ve savaş bittiğinde bölgenin sınai üretimini dört kat arttırmıştı. Kuzbass'ın yanı sıra Urallar bölgesi (Magnitogorsk da bunun içindeydi) 1945'te Sovyetler Birliği'nin yüksek kalite çeliğinin büyük bir kısmını üretmiş ve fabrikaları, tüm SSCB'nin 1940'ta ürettiğinden daha fazla demir-dışı metal üretmiştir.[4] Avrupa ve Asya'nın bölündüğü bu çizgide günlük yaşam standardı Sovyetler Birliği'nin Avrupa topraklarındaki daha gelişmiş yer-

lerine yaklaşıyordu. Kent ve kasabalar birbirlerine Sibirya'nın diğer yanlarında olduğundan daha yakın ve demiryolu ağı daha yoğundu. Sverdlosk ve Çeliabinsk'in nüfusları 1945'te dört yüz bini geçmişti ve Magnitogorsk onlardan geri değildi. Korkunç İvan'ın hükümdarlığında Stroganovlar'ın Sibirya kapısı yaptıkları topraklarda yaşam artık kırsaldan çok kentseldi.

Birkaç kilometre doğuda batı Sibirya da, daha küçük çapta ama aynı biçimde gelişmekteydi. Novosibirsk ve Omsk'un nüfusları yarım milyonu geçmiş, Tomsk'un nüfusu iki yüz bine yaklaşmıştı. Sanayi üretimi savaş öncesinin üç katına çıkmış olan batı Sibirya'da, Sovyetler Birliği'nin kolektif çiftliklerini ayağa kaldıracak ve Almanlar'ın, geri çekilirken yakıp yıktıkları fabrikaları inşa edecek takım tezgâhları, traktör, rulman ve elektrik malzemesi üretilmekteydi. Daha güneyde Kuzbass'ın sanayi ve maden kasabalarına bir milyona yakın işçi yerleşmişti. Coğrafi açıdan Sibirya'nın bir parçası sayılmayan Kazakistan'ın kuzeyi ve Orta Asya'nın bazı bölümleri (ki buralarda kimyasal tesisler, metalurji ve bir dizi hafif sanayi, bir zamanlar göçebelerin ve küçük vaha çiftçilerinin egemenliğinde olan ekenomiyi ele geçirmeye başlamıştı) Urallar'ın doğusundaki toprakların dördüncü sanayi merkezini oluşturuyordu.[5]

Bu savaş zamanı gelişmesinin pek azı Yenisey'in ötesindeki Gulag topraklarına erişmişti ve Sibirya'nın üçte ikisi hâlâ az gelişmişti ve nüfusu çok azdı.[6] Bu toprakların gelişmesi için Stalin'in altın ve kömür çıkaran köle ordusuna değil, Sibirya'nın doğusundaki kentlere, kasabalara ve kolektif çiftliklere yerleşip buralarda yeni yaşamlar kuracak göçmenlere ihtiyacı vardı. Sovyet Bilimler Akademisi'nin Sibirya Dairesi açıkça, "Yenisey'in doğusundaki topraklara özgür emek gücü çekilmezse Doğu'nun büyük kaynakları gerektiği gibi geliştirilemeyecektir," diyordu.[7] Doğu Sibirya'nın modern dünyaya ayak atması için gereken dikkatli ve verimli işçilerin, aç mahkumlar olmayacağını anlayan bazı yüksek çevrelerdeki insanlar zorunlu çalışmanın yararlılığını artık kaybettiğini düşünmeye başladılar. Stalin'in ölümü ve gizli polis şefi Laventri Beria*'nın idamı bu görüşün açığa çıkmasına yardımcı oldu.

Stalin'in mirasçılarından bazıları savaşta ülkelerinin uğradığı büyük kayıplardan sonra birbirlerine Sovyetler Birliği'nin erkek nüfusunun onda birinden fazlasının zorunlu çalışma kamplarında bulunmasını kabul edip edemeyeceğini sormaya başlamışlardı. Bunların tayınların arttırılması, daha iyi giyecek verilmesi ve tıbbi bakım sağlanması yolunda verdikleri emirler on binlerce kadın ve erkeği ölümün eşiğinden döndürdü. Bu arada Stalin'in 1930'ların zayıf entelektüellerinin ve eğitimsiz köylü mahkumlarının yerine Gulag'a attığı

* Laventri Beria için bkz: Ernest Volkman, *Kara Sanatın Ustaları; Casuslar*, Sabah Kitapları, Nisan, 1996.

deneyimli Kızılordu subayları ve partizanlar da NKVD'ye karşı ayaklanmaya cesaret edenlere liderlik etmeye başlamışlardı. Ağır bir baskı dalgasından sonra tüm bu etkenlerin bileşimi Gulag Takımadaları'nın kötü yönetimini sona erdirdi.[8]

1953 ve 1954'te bazı Gulag kamplarında başlayan büyük ayaklanmalar bu tür başkaldırıları genelde birkaç saatte bastıran NKVD birliklerine tanklar, paraşütçüler ve bombardıman uçaklarıyla yardımı gerektirdi. Gulag isyancıları bu kere direnişlerini haftalarca sürdürdüler ve çoğunlukla kendilerinden önce oraya gönderilen kadın ve köylüler arasında beklenmedik müttefikler buldular. Tanklar bir kampa girdiklerinde düzinelerce kadın kolkola girerek yollarını kestiler. Dehşet içindeki bir görgü tanığı şunları anlatıyor: "Tankların bu savunmasız kadın safları önünde duracaklarını düşünmüştük, ama tanklar hızlandı ve kadınları çiğnemeye başladı. Haykırma sesleri yoktu. Sadece kemiklerin kırılırken ve vücutların ezilirken çıkan o korkunç sesi duyuyorduk."[9] Bu tür vahşet Gulag yetkililerinin bir daha güç kullanma isteklerini de zayıflatmıştı.

Mahkum seli kurumaya başlayınca doğu Sibirya kronik nüfus azlığının sıkıntılarıyla karşı karşıya geldi.[10] 1959'a kadar Yenisey ile Pasifik arasında bir buçuk kilometre kareye üç kişiden az düşüyordu.[11] Bu bölgeden İkinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık bir milyon köylü göçmüştü ve kırsal yaşam güçleştikçe bu göç 1950'lere kadar devam etti. Tüketim malları az, konutlar kaba saba ve sıkışık, çalışma koşulları devletin verdiği pek az teşvik primini yararsız kılacak kadar ağırdı. 20. yüzyılın ikinci yarısına girerken Sibirya'nın doğusundaki insanlar batıda olduğunun yarısı kadar az perakende mağazasıyla idare etmek zorundaydılar. Doktorlar, tıp teknisyenleri, hastaneler, öğretmenler ve okullarda da aynı oran vardı.[12] Bu nedenle işçiler fırsat buldukça Sibirya'nın doğusundan ve kuzeyinden göçüyorlardı. Hâlâ Gulag'da bulunanlar sayılmazsa, Stalin öldüğünde orman sanayisinde çalışan on işçinin altısı işe gireli sadece üç yıl olmuştu. Hükümet 'iş akdinin yetkisiz sona erdirilmesini' yasaklayan yasaları kaldırınca batı Sibirya'daki işçiler bile Avrupa Rusyası'nda daha iyi iş bulma umuduyla göçe başladılar. 1960'lı yılların başında Sibirya işgücü yılda yüz bin işçiye yakın bir oranda azalmaktaydı.[13] Bu durumu tersine döndürmek için daha verimli çiftlikler, daha iyi bir sulama sistemi, yeni hidroelektrik santraller ve pek çok demiryolu gerekliydi. Sibirya'nın doğal zenginliğini çıkartacak ve insanlarını modern yaşama ulaştıracak büyük insani ve bilimsel kaynağı ancak bunlar çekebilirdi.

48

Bakir Topraklar

Stalin'in sanayileşme hamlesinin topraklardan kopardığı milyonlarca insanı beslemek için daha çok gıda maddesi gerektiği sırada, Sovyetler Birliği'nin en üretken ve en varlıklı köylülerini Sibirya'ya zorunlu çalışmaya göndermesi ülkenin tarımını baltalamıştı. İlk sanayi devrimini çarlık zamanında tahıl fazlasını ihraç ederek finanse eden millet, böylece 1930 ve 1940'lı yıllar boyunca çok büyük kıtlıklarla karşılaştı.[1] 1950'lerin ortasına gelindiğinde bile ortalama hasat Birinci Dünya Savaşı öncesi çarlık Rusyası'nın düzeylerine çıkamamıştı. Kolektif çiftlikler hâlâ çalışmıyorsa da, Stalin'in halefleri ideolojik nedenlerle bunları terk etmiyorlardı.

Ekmek için yeterli tahıl yokken hayvan ve tavuk beslemek devlet planlamacılarının kabul edemeyecekleri bir lüks olduğu için Sovyet yurttaşları İkinci Dünya Savaşı sonrasında da çok az et, yumurta ve süt tüketebildiler. Tahıl yetiştirmek giderek daha önemli olunca Nikita Kruşçev daha büyük tarımsal birimlerin çiftçiliği daha verimli yapacağını düşünerek kolektif çiftliklerin dev 'kırsal kentler'e ya da 'tarım kentler'e dönüştürülmesini istedi. Plan fiyaskoyla sonuçlandı ama bu onun, Stalin'in ölümünden sonra dört yıl içinde 1953'te parti Merkez Komitesi birinci sekreteri ve daha sonra başbakan olmasını önlemedi.

1950'li yılların ortasında Sibirya ve Sovyetler Birliği'nin karşı karşıya bulunduğu tarımsal sorunlara bulunan çözümler içinde, madenci-metal işçisi-politikacı Kruşçev, en çabuk sonuç getirecek ama en büyük başarısızlık riskini taşıyanını seçti. 1953 sonbaharında kampanyasına başladığı planlara göre, güney Sibirya'nın ve kuzey Kazakistan'ın yarı kurak bozkırlarının 'bakir toprakları' yeşertilecek ve on milyonlarca dönüm vahşi otlak tarıma kazandırılacaktı.[2] Yabancı uzmanlar çok ince olan toprağın üst tabakasının erozyonunu önlemek için toprağın büyük kısmının nadasa bırakılması gerekeceğini söyleyerek 1930'lu yıllarda Kanada ve ABD çiftçilerinin Great Plains'deki talihsiz deneyimlerinden örnek verdiler. Güney Sibirya'daki ve kuzey Kazakistan'daki toprak ve su koşulları hakkında tümüyle bilgisiz olan Kruşçev bu uyarılarla alay etti. Rüzgâr erozyonunun ne kadar büyük olabileceğini ve erozyonu önleyen doğal güçlerin ne kadar kolaylıkla bozulacağını bilmeyerek inancını (pek çok Sovyet lideri gibi) az miktardaki makineyi destekleyecek büyük miktarlardaki insan gücüne bağladı. Kruşçev 'acımasızca sürmenin',[3] Sovyetler Birliği iş-

çi ve köylülerinin bakir toprakları 'fethetmelerine' imkân vereceği konusunda ısrar etti.[4]

1954 ile 1961 arasında yarım milyondan fazla 'genç yurtsever'[5] partilerinin çağrısına karşılık vererek 115 milyon dönüm bakir toprağı -İngiltere'nin üç buçuk katı ve İngiltere, Fransa, Batı Almanya, İsveç, Norveç, Danimarka ve Belçika'nın toplam ekili alanları kadar- dev devlet çiftliklerine dönüştürmeye başladılar. Rus bozkırlarının Avrupa ve Asya kısımlarında kuraklık aynı zamanda olmadığından, Kruşçev'in planlamacıları Ukrayna'daki kötü ürün yıllarında bu yeni çiftliklerde bol ürün alınacağına ve böylece Sovyetler Birliği'nin sürekli kıtlıktan kurtulacağına inanıyorlardı.

1956 ve 1958'de olağanüstü güzel hava ve ortalamanın üstünde yağışlar Kruşçev'in Sovyet liderlerinin Bolşevik Devrimi'nden beri aradıkları çözümü bulduğunu gösteriyordu. Ancak bu yıllar çok büyük istisnalardı ve 1964'te bir kere daha iyi ürün alınması dışında bakir topraklar Kruşçev dönemi sonuna kadar ilk başta verdikleri ürünün ancak yarısını verdiler.[6] Hassas iklim ve ekoloji koşullarının ayrıntılarının sürekli dikkat altında bulundurulması gereken bir toprakta çalışıldığı halde Kruşçev ile planlamacılar, yıllık kotayı doldurmak kaygısıyla uzun vadeli düşünmeyi bir yana bırakmışlardı. Sibirya'daki Sovyet deneyiminin hemen hemen hepsinde olduğu gibi burada da günlük olaylar gelecekte neler yattığının görülmesini önlemişti.

Büyükle verimlinin birlikte olduğu Bolşevik inancına karşın 1954'te bakir topraklar programının hızlanmaya başlamasıyla bu ikisinin uyumsuzluğu ortaya çıkmıştı. Ortalama 400 kilometre kare boyutunda olan devlet çiftliklerinde işçiler tarlalarından en çok bir günlük uzakta olmak için yazın bir kısmını yeni sürülen bozkırların ortasındaki çadırlarda geçiriyorlardı. Burada evlerinden ve ailelerinden uzakta çok sade bir hayat yaşıyorlar, genellikle soğuk yiyeceklerle besleniyorlardı; ve tıpkı Stalin döneminin çalışma kamplarında olduğu gibi burada da en küçük bir konforun elde edilmesi çok güçtü.

Bu öncüler Avrasya'nın açık bozkırlarında güçbela yaşarlarken evlerinde aileleri yokluk çekiyorlardı. Moskova planlamacıları tahıl üretimi üzerinde yoğunlaşmak için 'bakir toprakları işleyenlerin' konut sorununu çok uzak bir ikinci plana atmışlardı. Yeni devlet çiftlikleri işçilere başka yerlerdekinin yarısı kadar yaşayacak yer, bundan da az okul, hastane ve diğer kamu hizmetleri vermekteydi. Bu bir zamanların pek seyrek nüfuslu bölgeleri birkaç yıl içinde on-on beş kere büyümüşlerdi ama tüketim malları hâlâ çok azdı.[7] Daha iyi zamanların gelecekte yatmadığını kırk yıllık Sovyet deneyimiyle bilen bakir toprakların sakinleri, ürünleri yapılan deneyimin sarpa sardığını göstermeden önce kaçma planları yapmaya başladılar.

Moskovalı yetkililer konut, kamu hizmetleri ve tüketim malları konusunda fazla bir şey yapmamışlarsa da, tarım makineleri konusunda da daha ileri gitmiş değillerdi. Kruşçev'in planlamacıları Sov-

yet üretim bantlarından çıkan traktör ve diğer araçların yarısını bakir topraklara ayırmışlarsa da, kuzey Kazakistan ve güney Sibirya'da 1950'lerin sonunda 538 dönüm tarlaya bir traktör düşmekteydi (Amerika'da, 86 dönüme bir traktör). Dört çiftlikten sadece birinde onarım atölyesi bulunduğundan ve onda da yedek parçalar hep eksik olduğundan az sayıdaki makineler tam kapasiteyle de çalışamıyorlardı. Silecek eksikliğinden kamyonlar yağmurda hareket edemiyor, far lambası olmaması yüzünden traktörler karanlık bastıktan sonra çalışamıyordu. Kruşçev bile bir kere bu pahalı tarım makinelerinin, kötü kullanım ve kötü bakım nedeniyle bir yıldan az dayandıklarından şikâyet etmişti.[8] Yüksek düzeyde bir memur 1959'da, "Tarım makine sanayisi, her ne koşul altında olursa olsun, bakir topraklarda ihtiyaç duyulan sayıda makineyi, önümüzdeki iki üç yıl içinde teslim edecek durumda değildir," demişti.[9]

Çiftlik yöneticileri operatör eksikliği nedeniyle bakımlı makineleri bile uzun süre tarlalarda çalıştıramıyorlardı. Orta okuldan mezun olan Genç Komünistleri Asya steplerine gitmeye ikna etmek başka şeydi, deneyimli kamyon ve traktör sürücülerini, hele kendilerine Sovyetler Birliği'nin daha gelişmiş bölgelerinde çok ihtiyaç varken, Sibirya ve Kazakistan sınırlarına gelmeleri için ikna etmek bambaşka bir şey. Devlet kendi topraklarında işleri bittikten sonra, Ukraynalı traktör ve tarım makineleri sürücülerini bakir topraklarda ürünü kaldırmaya yardıma yolladıysa da, kar yağmadan önce tüm ürünü toplamak imkânsızdı. 1959'da dört milyon dönüm toprak, sürücü ve makine eksikliğinden öylece kalmıştı.[10]

En iyi koşullar altında bile, bakir topraklardaki ürünün sadece bir kısmı Sovyet tüketicilerine erişebiliyordu. Sovyetler Birliği uzayı keşfetmek ve nükleer silahlar üretmek için, uzun menzilli fırlatma sistemleri teknolojisini geliştirmişti ama bakir topraklardaki çiftçiler ürünlerini yüzlerce yıl önce atalarının yaptığı gibi toprağa açtıkları çukurlarda saklıyorlardı. 1960'larda bile yıllık ürününün onda biri modern siloların olmaması nedeniyle çürümekteydi.[11] Güney Sibirya ile kuzey Kazakistan'ın bakımsız toprak yollarından yetersiz sayı ve boyuttaki depolara nakledilirken kamyonlardan dökülen miktar on binlerce tonu buluyordu.

Kuzey Kazakistan'ın partinin ve halkın kontrolünde olmayan müthiş 'kara fırtınaları' olmasaydı, daha fazla para ve daha iyi planlama belki bir gün bu güçlüklerin üstesinden gelebilirdi. Bu fırtınalı yolun üzerinde kalan köyler ancak buldozerlerle ortaya çıkarılabilirdi, rüzgârların taşıdığı toprak yeni yeşeren ürünü birkaç saatte örter, nehir yataklarını doldururdu. Kruşçev'in istediği ve erozyon sorununu gören tarımcıların uyarılarına kulaklarını tıkadığı yıllık derin sürmenin başlıca tehlikesi buydu. 1960'ların başında *Pravda*, 'doğru olmayan çiftçilik uygulamalarının' on beş milyon dönümün büyük bir kısmını erozyona uğrattığını kabul ediyordu.[12] Bir tarımcı 1962'de şöyle diyor-

du: "Tüm bakir toprakları acımasızca sürmeye son vermezsek, erozyondan kaçınma imkânsızdır. Buna hemen bir son vermeliyiz."[13]

Oysa Kruşçev bu eleştirileri yapanları yerlerinden attı ve 'kara fırtınalar' devam edince çiftçileri suçlayarak her on devlet çiftliği müdüründen yedisini kovdu.[14] Ancak o sırada artık ürün almamıyordu ve Avrasya'nın uzay çağı öncüleri topraklarını sürüler halinde terke başlamışlardı.[15] *Pravda* bunların 'yanmış tarlalarda kalmak istemediklerini' söylüyordu.[16] 1964 yılı geldiğinde Sovyet basınında artık daha sık sözü edilen bakir topraklar felaketi, Kruşçev'i iktidardan düşürecek ve haleflerini, rüzgâr erozyonu ve umutsuz derecede kötü planlama sorunlarına ciddi çözümler aramaya yöneltecek boyutlara ulaşmıştı. Bir uzman daha sonraları şöyle diyordu: "Erozyonun önlenmesi kolay, durdurulması güç, ortadan kaldırılması imkânsızdır."[17] Belki de ortadan kaldırılması daha güç olan şey, merkezi planlamanın yanlışları ve Sovyet sisteminin kendini kandırma konusunda hemen hemen sonsuz kapasitedir. Stalin'in döneminde olduğu gibi bakir topraklarda tarımsal gelişme, çiftçilik hakkında hiçbir şey bilmeyen ve çiftçilerin kişisel deneyimlerini küçümseyen kentli bürokratların ideolojik temelli talimatnameleriyle yürütülmeye devam edildi.[18]

Yüksek düzey bürokratlar artık 'bir dizi örgütsel-ekonomik ve agro-teknik sorunların çözümlenmesinde bazı yanlışlıklar' yapıldığını kabul ediyorlardı. 1960'ların ortalarında Leonid Brejnev ve Aleksei Kosigin iktidara geldiklerinde ilk işleri bakir toprakların düzeltilmesi oldu. *Pravda*'da bir yetkili Kruşçev dönemi yanlışlarının üstesinden gelindiğini ve 'bilim adamlarının ve üretici işçilerin çabalarıyla yerel koşullara uygun yeni bir tarım sistemine geçildiğini' bildirdi.[19] Bu da, erozyona uğramış toprakları nadasa bırakmak; yarı kurak üst tabakanın büyük bir kısmını, rüzgâra açık hale getirmiş olan derin sürümden vazgeçmek; ve kronik nakliye sorunlarının üstesinden gelinildiği zaman bölgeye çok miktarda güçlü suni gübre ve tarım ilaçları getirmekti. Bu çabalar bir süre için bakir toprakların verimini arttırdı ve Moskova planlamacıları Kazakistan'da buğday yetiştirme ve Ukrayna'da çok ihtiyaç duyulan mısır ve şeker pancarı ekmeyi planladılar. Ancak aradan yirmi yıl geçince bu yeni girişimler Kazakistan ve Sibirya'da öyle büyük bir çevre zehirlenmesi krizi yarattı ki, bu daha öncenin erozyonundan da onarılmaz bir şey oldu.

Bakir topraklar fiyaskosu gibi dev yanlışlıklar nedeniyle Sovyet tarımının genelde üretimi -özellikle Sibirya çiftliklerinde- Stalin'in ölümünden sonraki yirmi beş yıl içinde ancak zaman zaman artış göstermiştir. Sovyet planlamacılarının sık sık daha iyiyi vaat etmelerine karşın Kazakistan'da hayvan sayısı Stalin'in otuz beş yıl önce kolektifleştirmeyi başlattığı zamandakinin iki katına çıkamamıştı ve kuzeyde Sibirya'da durum bundan pek farklı değildi. Sibirya'da kolektifleştirmenin başlamasından ancak yarım yüzyıl sonra koyun, büyükbaş hayvan ve keçi sayısında bir artış görülmüştür.[20] Brejnev'in

pek göklere çıkarılan tarım reformları bir ara Sibirya'daki sığır sayısını beşte bir oranında yükseltmişse de, aslında çiftçilerin teslim ettikleri tahıl, 1960'a göre, 1969'da üçte bir ve 1970'te yüzde iki kadar daha azdı. Oysa Sibirya 1960'ta, çiftçilerin sadece on beşte birine sahipken Sovyetler Birliği'nin tahılının altıda birini ve süt ile etinin onda birini üretmekteydi.[21]

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Sibirya çiftliklerinin başlayan sorunları 1960 ve 1970'li yıllarda da devam etmiştir. Mesafelerin daha kısa ve iletişimin daha iyi olduğu batı Sibirya'da bile tohumluk tahıl 1970'ler boyunca hep geç gelmiş, Sovyetler Birliği dünyanın ikinci büyük üreticisi olduktan sonra bile Urallar'ı geçen suni gübrede bir artış olmamıştır.[22] Makineler yine önemli parçaları eksik olarak teslim ediliyor, Sibirya'nın soğuğunda çalışacak yeni traktörlerde kapalı sürücü kabini bulunmuyordu ve çeşitli Genç Komünist örgütlerinin tarlalarda yardım için gönderdikleri gönüllüler deneyimsiz oluyorlardı.[23] Sibirya'yı geliştirme çabasını engelleyenlerden biri de yerleşimci azlığıydı.

1945 ile 1959 arasında Urallar'ın doğusunun nüfusu, devletin bir yıllık tutarındaki teşvik primlerine karşın yılda çeyrek milyondan az çoğalmıştır. Sibirya nüfusu 1960'larda hızla yükselmiş, ancak 1970'lerde büyüme hızı 1950'ler düzeyine düşmüştür. Bunun istisnaları da vardır: Bratsk gibi yeni kentlerde 1956 ile 1984 arasında nüfus yüz kat artmıştır.[24] Kruşçev döneminde Sibirya'dan her yıl yaklaşık olarak seksen bin kişi ayrılmıştır. Sonra petrol ve doğalgazın keşfi Sibirya'nın kuzeybatısına yeni bir insan dalgasının akmasına neden olmuş, ama bu insanlar konut ve kamu hizmetleri olmaması nedeniyle buralarda kalmamışlardır. Brejnev ölümünden kısa süre önce partinin 26. Kongresi'nde şöyle diyordu: "Bir insanın genelde Sibirya'dan ayrılma nedeni iklimin uygun olmadığı ya da ücretin az geldiği değildir, ev bulmak ve çocuğunu bir yuvaya vermek güç olduğu içindir."[25] 1960'ların ilk yarısında üç çeyrek milyon tarım işçisinin ayrıldığı Sibirya kolektif ve devlet çiftliklerinde durum kentlerdekinden bile daha kötüydü.[26]

Lenin Sibirya işçilerinin ısrarlı kaçışlarını önleyecek ve kalkınmayı sağlayacak şeyin hidroelektrik enerji olduğunu görmüşse de, Sibirya'nın batı topraklarında santrallerin kurulması İkinci Dünya Savaşı'na kadar ihmal edilmişti.[27] Daha doğuda ise bunların kurulması Kruşçev'in, Sibirya'nın 'dev kaynaklarının' yeni enerji kaynaklarının geliştirilmesinde oynayacağı rolü hayalinde canlandırdığı 1950'lere kadar bekleyecekti. Kruşçev'in hayallerinin doruk noktası henüz inşasına başlanmamış Bratsk Enerji Santrali'ydi ki, 20. Parti Kongresi'nde, delegelere, bunun bir yılda Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmında bulunan en büyük iki santral kadar elektrik üreteceğini söylemişti. Dev boyutlu, pahalı ve elektrik ihtiyacının henüz gelişmeye başlamadığı ıssız toprakların ortasında kurulacak Bratsk Enerji Santrali, Kruşçev'in bakir topraklar için büyük kapsamlı planının sanayi ayağı olacaktı.

49

Bratsk Enerji Santrali

Sibirya'nın Rus efendileri yüzyıllar boyunca bölgenin zenginliğini kürk, altın, kereste, demir ve kömürüyle ölçmüşler ama Lenin, 'Rusya'yı elektriklendirme'den[1] söz edene kadar hidroelektrik enerji bakımından zenginliğini değerlendirememişlerdi. Lenin'in bu sözlerinden sonra kırsal bölgenin elektriklendirilmesi, okuryazar olmayan yurttaşlarla bir iletişim aracı olmanın yanı sıra, komünizmin elde etmeyi umduğu ilerlemenin de sembolü oldu. Lenin'den başka hiçbir lider radyo ve sinemanın insanları hükümetlerine nasıl bağlayacağını ya da milli politikaya kamu desteğinin elde edilmesinde nasıl kullanılabileceğini açık olarak görmemiştir. Rus İç Savaşı 1921'de sona ermeden önce, Rusya ve Sibirya halkları, Lenin'in neye benzediğini ve neler başarmayı umduğunu, devrik çar II. Nikola hakkında duydukları her şeyden daha fazla biliyorlardı.[2] Lenin'den sonra gelenler 'komünizm, Sovyet iktidarı ve tüm ülkenin elektrifikasyonudur' diyerek 20. yüzyılın en yeni enerji kaynağını tüm köylü kulübelerine, Yakut kulübelerine ve ıssızlığın ortasındaki her kulübeye getirmek için çalıştılar. Dünya büyük çaplı nükleer santraller yapmayı öğrenmeden önce kömür, doğalgaz ve en çok da su tarafından yaratılan elektrik enerjisi Sovyet yaşamını değiştirmenin anahtarıydı.

Sovyetler Birliği'nin ucuz enerji üretimini arttırmak isteyen insanlar için kuzey Asya'nın dev nehirleri, yüz milyonlarca kilovat saat elektrik enerjisinin üretilmesinin yolu olarak görülüyordu. Urallar'a en yakın olan Obi, Altay Dağları'ndan Karadeniz'e kadar 2300 mil yol aşmaktaydı. Doğuda Sayan Dağları'ndan çıkan Yenisey aynı denize dökülürken 2100 mil yol aşıyor ve Kutup Denizi'ne yılda yarım trilyon kübik yarda su taşıyordu.[3] Bu nehirler Urallar'ın ve Batı Sibirya'nın fabrikalarına ve Magnitogorsk ve Kuzbass'ta yapılmakta olan dev tesislere elektrik gücü sağlayabilirlerdi. Krasnoiarsk, Novosibirsk, Omsk, Çeliabinsk, Tomsk ve Yeniseisk, Obi ve Yenisey'in üst kısımlarında yapılacak hidroelektrik santrallerinden enerji alabilirler, artan enerji de, Sovyet tarihinin ilk on yıllarında enerji talebinin arzı aştığı Avrupa Rusyası'na taşınabilirdi.

Yenisey'in doğusunda Lena, Baykal Gölü yakınlarındaki dağlardan çıkıyor ve Kutup'ta Laptev Denizi'ne dökülüyordu. Boyu yaklaşık 2700 mildi, Orta Yakut Ovaları'na erişmeden Orta Sibirya Yaylası'nı yarıyor ve denize döküldüğünde yatağının eni 12 mili buluyor-

du. Lena'nın kaynağının 400 mil güneydoğusunda Argun Nehri, İç Moğolistan'dan çıkıp kuzeye Şilka'ya akıyordu. İki nehir birleştikten sonra Amur adını alıyor ve 1700 mil doğudaki Tatar Boğazı'na dökülüyordu. Obi, Yenisey, Lena ve Amur'un toplam uzunlukları 9000 mildi ve Birleşik Devletler'den üçte bir daha büyük bir alanı sulamaktaydı. Sovyet uzmanları 1950'lerde bu dört 'elektrik nehri'nin ve büyük kollarının her yıl bir trilyon kilovat enerji üretebileceğini hesaplamışlardı ki, bu da dünyanın tüm elektrik üretiminin yarısıydı.[4] Ancak bu nehirlere barajlar kurmak için Sovyetler her şeye hemen hemen sıfırdan başlayacaklardı. İç Savaş'ın sonunda Sibirya'nın 68 küçük enerji santrali, 1954'te Bratsk Enerji Santrali yapımına başlandığında, konuşulan enerjinin ancak otuz üç milyonda birinden azını üretmekteydiler.[5]

İlk iki Beş Yıllık Plan, Sovyetler Birliği'nin elektrik üretimini çok önemli ölçüde arttırmışsa da, 1970'lerde Sibirya'yı kuşatacak olan yüksek voltaj ağı, Magnitogorsk ve Kuzbass için oluşturulan büyük planlar biçimlenmeye başlamadan gerçekleşmemişti. 1930'larda Sibirya elektrik santrallerinin kapasiteleri on beş kereden daha fazla ve üretimleri de bunun iki katı kadar artmıştı. Her zamanki gibi gelişmenin büyük kısmı Sibirya'nın batı üçte birindeydi ve o en güçlü nehirlerden henüz yararlamlmamıştı. Daha sonra Lena, Vilui, Yana, Kolima ve Amur nehirleri Kruşçev'e Batı'daki maliyetinin pek azma sınırsız enerji hayalleri veren dev Sibirya elektrik santrallerinin inşaat alanlarına dönüşecekti.[6]

Stalin İkinci Dünya Savaşı arifesinde 18. Parti Kongresi'nde, delegelerden, Magnitogorsk ve Kuzbass'ta yapılmış olan dev sanayi kompleksleri yaptıran 'büyüklük düşkünlüğü'nden vazgeçip daha küçük ve daha kolay yönetilebilir tesislere yönelinmesini istedi. Ancak mirasçıları yirmi yıl sonra yine yön değiştirdiler. Kruşçev, Stalin'in başarısız olduğu yerlerde zafere ulaşacağına inanarak Sibirya'nın dev nehirlerinin dizginlerini ele alıp Avrasya'ya sonsuz elektrik enerjisi sağlamayı düşündü. Doğanın, komünizmin emrine verildiği hayalleriyle, Baykal Gölü'nün kuzeybatısında ve İrkutsk ile Yeniseysk'in tam ortasında bulunan küçük Bratsk kasabasını, 'doğu bölgelerinin büyük kaynaklarına' sahip olma çabasının merkezi yapmaya karar verdi.[7] Bratsk; dünyanın en güçlü hidroelektrik santrali, komünizmin başarabileceklerinin bir anıtı olacaktı.

1631'de bir Kossak birliği tarafından sınır karakolu olarak kurulan Bratsk, iki yüzüncü yıldönümünü altmış haneli ve altı yüzü biraz geçen nüfuslu bir köy olarak kutlamıştı.[8] Kruşçev 1956'da 20. Parti Kongresi'ne Stalin'in suçlarından ve elektrik enerjisi mucizelerinden söz ettiğinde Bratsk'ın nüfusu 2500 kişiye ulaşmıştı.[9] Bir yıl sonra yüz elli metre yüksekliğindeki barajı yapmak için ilk gruplar akın akın gelmeye başladıklarında nüfus yirmi bine yükselmişti. Ertesi yıl on beş bin, ondan sonraki yıl yine on beş bin kişi geldi ve 232 köy ve

kasabayı sular altında bırakıp 4000 mil kare bir göl oluşturacak barajın yapımı başladı. Baraj yılda yirmi iki milyar kilovat saat elektrik üretirken birikecek 200 milyar kübik yarda suyu tutarken, yetmiş bin kişi başka yerlerde iskân edileceklerdi.[10]

Bratsk'da baraj inşaatında çalışanlar yazın kavurucu sıcak ve Sibirya'nın o kaçınılmaz sivrisinekleriyle boğuşuyorlar ve dört ay sonra ısı sıfırın altında kırka iniyordu. Hızlı akan Angara'nın yüzeyi hiç donmadığı halde nehir yatağında biriken buzlar kimi zaman nehir sularını bir gecede yedi sekiz metre yükseltiyor ve kar fırtınalarının ortasında su baskınları oluyordu. Bratsk'ta çalışanlar aydınlanmak ve ısınmak için sıcak, soğuk, fırtına ve sellere meydan okuyarak vahşi taygada İrkutsk elektrik santraline kadar 640 kilometre yüksek voltaj kablosu çekmek zorundaydılar.[11] Ancak ondan sonra büyük baraj inşaatı başlayabilirdi.

Bratsk Barajı, Kruşçev'den, beton dökmek için 3 milyon metre küp toprağı kaldıran 'Angara fatihlerine'[12] kadar herkesin hayallerini ateşlemekteydi. Sovyet propagandacılarına göre bir günde tüm Birleşik Devletler insan gücünden fazla enerji üretecek olan bir hidroelektrik santrali yapılmaktaydı.[13] Sovyetler Birliği'nin (resmen hoşgörüyle karşılanan) muhalif şairi Evgeni Yevtuşenko yazdığı *Bratsk Santrali* adlı 170 sayfalık şiirinde, 'komünizmin aramızda çıkarlara göre değil, Lenin'in öğretilerine uygun olarak kurulacağı' bir geleceğe emeklerini veren baraj yapımcılarını tarihi tanıklığa çağırıyordu. Yevtuşenko geleceğe bakarak Bratsk Santrali'nin, 'kadınların babasız çocuk doğurmamaları, herkes için yeterli ekmek olması, masumların cezaevlerine atılmamaları, kimsenin bir daha intihar etmek zorunda kalmaması için' yapılmakta olduğunu söylüyordu.[14] Yapımcıları Bratsk Barajı'nın Sovyet yaşamını iyileştireceğine ve tarihin gidişatını değiştireceğine inanıyorlardı.

Eldeki işe hevesle sarılmak ve daha iyi bir dünyanın geleceğine inanmak yiyecek, inşaat malzemesi ve makine ihtiyacındaki eksiklikleri örtemezdi. Kötü planlama ve Sovyet liderlerinin kendilerini kandırma kapasiteleri Bratsk Barajı'nın planlanan tamamlanma süresini yedi yıl aşmasına neden olmuştu ve tamamlandığında bile, Büyük Bratsk alüminyum tesisinin yapımındaki gecikmeler, enerji santralinin daha beş yıl yarım kapasiteden az çalışmasına neden olmuştu. Yine de Bratsk Enerji Santrali 1971'de tam kapasite ile çalışmaya başladı ve sadece alüminyum tesisine değil, çevrede kurulan pek çok tomruk işleme, kâğıt ve selüloz tesisine de elektrik sağladı.[15] Bratsk'ın enerjisinin, eğer daha birkaç tane böyle baraj yapıldığı takdirde Sibirya'yı gerçekten değiştireceğine bir süre için inanılmaya başlandı.

Bratsk Enerji Santrali'nin 1967'de tamamlanması, bir daire oluşturacak biçimde İrkutsk, Bratsk, Ust-İlimsk ve Krasnoiarsk'tan geçen, bir hidroelektrik tesisleri ağının başladığını gösteriyordu. Bratsk Barajı daha tamamlanmadan inşaatçılar 280 kilometre aşağıda Ust-

İlimsk'te daha küçük bir baraja daha başlamışlardı. Tamamlanması Sibirya'nın doğusuna yeni sanayiler getirmiş olan Bratsk gibi Ust-İlimsk Enerji Santrali de yepyeni bir sanayi bölgesi olacak üç yeni demir madenini desteklemek üzere planlanmıştı.[16] Daha batıda, Ust-İlimsk Enerji Santrali 1974 yılı ortalarında tamamlanmadan üç yıl önce Krasnoiarsk'ta yapımına başlanan santral, Sovyetler Birliği'nin en büyüğü olarak Bratsk'ın unvanını elinden alacaktı.

Aralarında dağınık halde bulunan daha küçük hidroelektrik tesislerle desteklenen Bratsk, Ust-İlimsk ve Krasnoiarsk enerji santralleri orta Sibirya'nın doğu topraklarına günde on beş milyon kilovat saatten fazla elektrik veriyorlardı ve İrtiş Nehri'nden Baykal Gölü'ne ve kuzeydoğuda Bratsk'dan güneybatıda Altay yaylalarına kadar içiçe geçmiş sekiz dairelik bir ağ oluşturacak şekilde daha bir düzine ek santral yapımı planlanıyordu. 1970'lerin sonlarında Krasnoiarsk'taki santral Sovyetler Birliği'nin en büyüğü olma şerefini, Lenin'in sürgün yerinin yakınında inşa edilmiş Saiano-Şuşenskoe Enerji Santrali'ne kaptırmıştı ki, bu da Bratsk'taki dev beton duvarın yaklaşık iki katı yüksekliğindeydi.[17]

1920'lerden bu yana Sibirya yaşamına hâkim olan bütün dev inşaat projeleri gibi Bratsk'da ve onu izleyen elektrik santrallerinde insan faktörü, çelik, beton ve makinelerin ardından geliyordu. Leonid Brejnev büyük Saiano-Şuşenskoe Enerji Santrali çevresinde planlanan sanayi kompleksinden söz ederken şöyle diyordu: "Yeni tesislerin bir kısmında konut, çocuk enstitüleri, mağazalar ve okullar sağlamadaki başarısızlık, üretim birimlerinin tamamlanmasını geri bıraktırmış ve büyük bir emek kaçışına neden olmuştur."[18] Yapılan işçi konutlarıysa Stalin günlerinden beri Sovyet kırsal manzarasını lekeleyen çirkin örneklerin izinden yürüyordu. Lenin'in bir zamanlar 'Sibirya İtalya'sı' dediği Saiano-Şuşenskoe toprakları için bir yorumcu, "Bu güzel yerlerin doğal güzelliğinin Sovyet gelişmesinin zevksiz sınai karakteristiği ile bozulmayacağı umulur," diyordu.[19]

İşçiler Bratsk, Ust-İlimsk, Krasnoiarsk ve Saiano-Şuşenskoe dev sanayi komplekslerinde en az konforla yaşamaya çalışırlarken, diğer Sovyet inşaatçıları Baykal Gölü'nün ötesindeki uzakdoğu topraklarında Lena, Vilui, Yana, Kolima ve Amur nehirlerinin enerjisini dizgin altına almak için uğraşıyorlardı. Kışın ısı eksi yetmiş dereceye düştüğü için Vilui enerji santrali toprak altında yapılmak zorunda kalınmıştı. İnşaat sorunlarının çok karmaşık bir hal almasıyla barajın tamamlanması planlanandan dokuz yıl uzun sürmüştür. Bu arada bölgede yeni açılan elmas madenleri ısı ve elektrik eksikliği nedeniyle çalıştırılamıyordu. Kolima üzerindeki barajlarda permafrost, kış fırtınaları ve beklenmedik yaz selleri yüzünden işin ağır ilerlemesi nedeniyle Sibirya'nın uzak kuzeydoğusundaki altın madenlerinde de aynı nedenlerle çalışmalar durmuştu. Yollar, köprüler, barakalar ve yemekhaneler sıfırdan başlanarak yapılıyordu ve özel tasarlanmış

malzeme 4000 kilometre ötedeki Vilui Enerji Santrali'nden gönderilmekteydi. Kolima barajları için gerekli inşaat malzemesinin getirilebilmesi için bir zamanlar NKVD'nin Kolima ölüm kamplarına boşalttığı yüzbinlerce mahkumun giriş kapısı olan Nagaevo limanının da yeniden yapılması gerekiyordu.[20]

1970'lerin sonunda bu çabalar Sibirya'nın elektrik üretim kapasitesini beş katma çıkarmışsa da, bu insanlar için çok büyük sıkıntılara neden olmuştur.[21] Sibirya'nın dev barajlarıyla oluşan büyük göller on binlerce insanın konut, gıda maddesi ve iş imkânlarının olmadığı yerlere iskânlarını gerektirmişti. Ancak Sovyet liderlerinin komünizmin gücünün doğa güçlerinin bile üstünde olduğunu gösterecek büyük başarı hayalleri ne Bratsk ne de bakir topraklarla sınırlı değildi. Kruşçev'in halefleri böyle serüvenlere atılmaya en az onun kadar hazırdılar. 1964 sonbaharında Kruşçev'i düşüren Leonid Brejnev, uzak kuzeyde aynı boyutlarda işler üzerinde çalıştı. Norilsk'teki nikel ve platin rezervlerini ortaya çıkarmak için bir buçuk kilometre derinliğinde madenler kazdırırken bir yandan da, Sibirya'nın kuzeybatısında yeni keşfedilen petrol doğal gaz rezervlerinden yararlanmak için Tomsk ve Tobolsk'ta dev petrokimya tesisleri yaptırttı. Brejnev bunlardan başka bütün yıl boyunca günde dört kere sismik bir faaliyetin olduğu ve heyelanların, bataklıkların, permafrostun, su baskınlarının, ensafalit, şirpençe ve diğer hastalıkların ve doğal tehlikelerin inşaatçıları her an tehdit ettiği 3200 kilometrelik Baykal-Amur Hattı'nı da inşaya girişti.[22] Yapımında bulunan herkesin BAM kısa adıyla bildikleri bu demiryolunun Sibirya'nın Transbaykal topraklarının gelişmesinde parlak bir dönem başlatması ve Trans-Sibirya hattı üzerindeki yük trafiğini hafifletmesi bekleniyordu.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Çarlık Demiryolu Bakanlığı tarafından planlanan ve sonra geçmek zorunda olduğu toprakların engebeleri nedeniyle bir proje olarak terk edilen BAM, Bolşevikler'i iktidara geldikleri andan başlayarak ilgilendirmişti. Lenin ile halefleri güçlükleri ele almaya başlamışlar, ancak savaşın başlamasıyla bırakmak zorunda kalmışlardı. Seleflerinin çarlık zamanından beri yaptıkları planları gözden geçiren ve güncelleştiren üç bin tasarımcı ve kadastrocunun çalışmalarından sonra, Brejnev ile danışmanları 1971'de demiryolunu yapmaya karar verdiler. Bundan sonraki yirmi yıl içinde ne kadar para harcandığı belki hiç bilinemeyecekse de, BAM'a giden paranın on sekiz milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bu da, tüm gayri safi milli geliri bu miktarın otuz altı katı kadar olduğu tahmin edilen bir devlet için çok büyük bir rakamdır.[23] Proje o kadar karmaşık, o kadar savurgan ve o kadar eşgüdümsüzdü ki, rayların döşenmesi ancak 1984'te tamamlanmış, tren seferlerinin başlaması için beş yıl daha beklemek gerekmiştir. BAM, Sibirya'nın Sovyet yöneticilerinin başladıkları dev yapım projelerinin en büyüğü, tamamlanması en uzun süreni, en büyük işgücüne ihtiyaç göstereni ve yapımı en pahalı olanıdır.

50

BAM

Sınırlarına yerleşen öncüler ne kadar kararlı olurlarsa olsunlar, ya da Moskova'dan yönetenlerin hayalleri (ya da kendi kendilerini kandırmaları) ne kadar gösterişli olursa olsun, Brejnev dönemi başladığında Sibirya hâlâ kendi büyüklüğü ile mücadele halindeydi. Eski çağlarda olduğu gibi, seyrüsefer yapılabilen on binlerce millik nehirleri donuyor ve 'yolsuzluk' insanların, hammaddelerin ve malların hareketini yavaşlatıyordu. İyi yapılmış karayollarında ticari trafiğin aktığı Birleşik Devletler ve Batı Avrupa'nın aksine 1970'lere kadar demiryolu Sibirya'nın en güvenilir ulaşım aracıydı. Ancak 1970'ler başlarken doğu topraklarının çok büyük kısmı -ki, aralarında zengin orman ve stratejik maden rezervleri vardı- hâlâ demiryolunun yüzlerce kilometre uzağındaydı. Yeryüzünün en engebeli arazilerinden birinden demiryolu geçirilemeden madenler çıkarılamıyor, ormanlardan yeni tomruk kesilemiyor, petrol ve doğalgaz rezervlerine el atılamıyordu.

Dünyada en yoğun trafiği bulunan demiryolu ağına sahip olmakla övünen ülkede 1970'ler geldiğinde Sibirya'nın demiryolları aşırı yükten artık kopma noktasına gelmiş bulunuyordu. Sovyet demiryolları Amerika'daki emsallerine kıyasla üç kat fazla yük taşıyorlardı ve Trans-Sibirya bunun da iki katını taşıyarak Sovyet demiryollarının en işleği olmuştu. Zorunlu çalışmaya mahkum edilen insanlar 1930'larda Trans-Sibirya'ya ikinci bir hat kazandırmışlar, 1950'lerde de Moskova'dan Transbaykal'a kadar olan kısmını elektriklendirmişlerdi. Bu değişiklikler bir yana bırakılırsa, Trans-Sibirya 1970'lerin başında, altmış yıl önce olduğundan pek farklı değildi. Hâlâ Sibirya'nın ekonomik gelişmesinin başlıca etkeniydi ve yüz binlerce Sibiryalı için tek kentler arası yolculuk aracıydı. Doğuya ve batıya giden petrol, Kuzbass'tan batıya giden kömür, Baykal çevresinden batıya gönderilen tomruklar ve ekilebilir alanın yüzde bir olduğu ve yerel çiftçilerin gerekenin ancak beşte ikisini ürettikleri Yenisey'in doğusundaki topraklara gönderilen gıda maddeleri hep Trans-Sibirya hattından akıyorlardı.[1]

Trans-Sibirya Demiryolu, Urallar'ın doğusundaki topraklar için can damarı ise, aynı zamanda bel kemiği, Sibirya'nın hareketlerini kontrol eden dürtülerin geçtiği merkezi sinir sistemiydi. Ancak insan anatomisi ile benzerliği burada sona ererdi, çünkü Trans-Sibirya'nın

pek az kaburgası vardı ve bunlar da çok zayıf ve birbirlerinden çok uzaktılar. Toprak, iklim ve onların getirdiği çok büyük inşaat maliyetleri sorunlarıyla karşı karşıya kalan Sibirya'nın Sovyet efendileri 1928'de ilk birinci Beş Yıllık Plan'ın başlamasından beri Trans-Sibirya'ya yeni demiryolu hatları eklemeye çalışmışlardı. Bunu önce erken Sovyet planlamasının karakteristiği ile kesik kesik yapmışlar, ordu birlikleri ve mahkumlardan yararlanarak Barnaul'dan, bir zamanlar Dostoyevski'nin de Omsk cezaevinden salıverildikten sonra sürgüne gönderildiği İrtiş'in üzerindeki garnizon kenti Semipalatinsk'e kadar Türkistan-Sibirya Demiryolu'nu tamamlamışlardı. Sonra buradan Sibirya'nın yarı kurak bozkırlarını aşarak Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata ile, Özbek başkenti Taşkent'in tam ortasında olan Sibirya'nın güneybatısındaki Lugovoi'ye doğru yola devam etmişlerdi. 1931'de tamamlanan bu 'Türksib' Demiryolu batı Sibirya tahılını Orta Asya'nın pamuk yetiştiricilerine taşımış ve Sovyet planlamacılarının Sibirya'yı kendi kendine yeterli yapma hayallerinden birini gerçekleştirerek Orta Asya topraklarında tahıl yerine daha fazla pamuk yetiştirilmesini amaçlamışlardı.[2]

Stalin'in son günlerinde dördüncü Beş Yıllık Plan mimarları, zorunlu işçi ordularını, Novokuznetsk (Stalin zamanında, Stalinsk) dev sanayi kompleksini Magnitogorsk'taki aynı derecede büyük demir-çelik tesisiyle birleştirecek Güney Sibirya Demiryolu'nun yapımına göndermişlerdi. 1950'lerin ortasında Güney Sibirya Demiryolu'nda doğuya ve batıya kömür, demir cevheri, pik demir ve çelik taşınmaktaydı. Ondan sonra, Kruşçev'in bakir topraklar projesinin ilk ürünü gelmeye başlayınca Güney Sibirya batıya tahıl taşımaya başladı.

Sovyet yapımcıları bakir topraklardan daha zengin ürün beklentisiyle Güney Sibirya'nın işlemeye başlamasından bir yıl sonra Orta Sibirya Demiryolu'nun raylarını döşemeye başladılar. İlk başta Çeliabinsk'teki sanayi kompleksini Barnaul'daki ile bağlaması planlanan Orta Sibirya Demiryolu'nun, Kuzbass'tan güneye, Magnitogorsk'a kömür taşıyarak, yoğun dönemlerde Trans-Sibirya ve Orta Sibirya'nın yüklerini hafifleten bir de hattı vardı.

Orta Sibirya 1980'de tamamlandığında bir avuç kuzey-güney hattıyla beslenen bu üç demiryolu, özellikle Tiumen-Surgut-Urengoy hattının Surgut'ta yeni açılan Samotlor petrol yatakları ile Urengoy'da keşfedilen çok büyük doğalgaz rezervlerini Tiumen rafineleriyle bağlamasından sonra, Sibirya'nın batı üçte birinin büyük bir kısmını artık birleştirmiş oluyordu.[3] 1980'lerin başında gıda maddesi, petrol, doğalgaz, kömür, demir, çelik ve makine üreten bölgelerinin birbirine bağlanmasıyla Batı Sibirya, Sovyet planlamacılarının 1930'lardan beri hayal ettikleri modern, entegre bir ekonomik birim olarak işlemeye başlamıştı. Daha doğuda yeni yeni bulunan değerli madenlere karşın Sibirya ekonomik yaşamı sendelemeye devam ediyordu. Sibirya'nın güney sınırına tehlikeli derecede yakın olan Trans-Sibirya Bi-

rinci Dünya Savaşı'nda da olduğu gibi, hâlâ Yenisey ile Pasifik arasında başlıca ulaşım yoluydu.

Yenisey'in ötesinde 640 kilometrelik bir demiryolu, Trans-Sibirya'nın Taişet terminalini (demiryolu güneye İrkutsk'a dönmeden en kuzeydeki nokta) Lena üzerindeki Ust-Kut kenti ile birleştirmekteydi. Daha doğuda bunun yarısı kadar bir hat Vanino ve Sovetskaya Gavan Pasifik kentlerini Komsomolsk'a bağlamaktaydı. Ust-Kut ile Komsomolsk arasında yaklaşık 3360 kilometrelik vahşi tayga ve bataklık vardı. Trans-Sibirya'nın yüzlerce kilometre kuzeyinde olan bu topraklarda Sibirya'nın en zengin madenleri bulunuyordu, ama dış dünyanın buralara erişmesi mümkün değildi.

Ünlü bir Sovyet akademisyeni 1984'te *İzvestia*'nın bir muhabirine bu vahşi topraklarda 'Mendelyev'in elementler tablosunun hemen hemen tümünün bulunduğunu' söylemişti.[4] Doğa Udokan çevresinde 22 kilometre karelik bir alana tahmini 1.2 milyar tonluk yüksek dereceli bakır cevheri yerleştirmişti. Daha kuzeyde, güney Yakutistan'da Vilui Nehri boyunda çok büyük petrol ve doğalgaz rezervleri bulunmuştu ve doğalgazın on trilyon (bu rakam 150 trilyona da çıkabilirdi) metre küp olduğu tahmin ediliyordu. Birkaç yüz kilometre kuzeyde ve doğuda Neriungri'de kırk milyar ton kömür rezervi vardı. Neriungri'nin kuzeyinde Aldan madenlerinde yirmi milyar ton yüksek dereceli demir cevheri bulunduğu hesaplanıyordu. İmparatorluk Rusyası girişimcileri 19. yüzyılın sonunda sanayi kompleksi kurduklarında, Krivoi Rog'un demiri ile Donbass'ın kömürü arasında 320 kilometre, Magnitogorsk ile Kuzbass arasında ise 1920 kilometre vardı. Ancak Neriungri kok kömürü ile Aldan demir madeni arasında sadece 96 kilometre bulunuyordu. Eğer bunlar bir demiryolu ile birleştirilecek olurlarsa Sovyet planlamacıları dev bir demir-çelik tesisi daha kurabilirlerdi. Bodaibo'nun hâlâ zengin Lena altın yatakları da uzak değildi, daha az bilinen çok önemli bazı madenler de... Bu vahşi topraklarda bulunan hazineler listesinin başında molybden, mika, çinko, nikel, boksit, elmas ve yüz milyon dönüm orman vardı.[5]

Sibirya'nın Sovyet efendileri yetmiş beş yıl kadar Transbaykal'ın maden zengini topraklarında bir demiryolu kurulup kurulamayacağını tartıştıktan sonra, 1971'de Ust-Kut'u Komsomolsk'a bağlayacak Baykal-Amur Ana Hattı'nın inşasına başladılar. Her iki uçta da varolan kısımların eklenmesiyle BAM, Trans-Sibirya'nın yarısı uzunluğunda olacak ve yeryüzünün en vahşi topraklarını 4320 kilometre boyunca ikiye ayıracaktı. Fransa'nın üç katı yüzölçümü olan BAM bölgesinde, Sovyetler Birliği nüfusunun ellide birinden azı yaşıyordu. Yazları bataklıklarını dolduran bitkiler ve çevrelerindeki vahşi ormanlar dışında pek yoksul olan topraklarında bir şey yetişmiyordu. Sekiz patatesten yedisi, altı yumurtadan beşi ve her on altı litre sütten on beşi, unun hemen hemen tamamı Sovyetler Birliği'nin başka yerlerinden getirtilmek zorundaydı. BAM bölgesinde bitkilerin büyü-

me mevsiminin kısalığı nedeniyle tahıl ancak bir kaç uzak vadide yetiştirilebiliyordu.[6]

BAM inşaatçıları bu vahşi toprakları aşmak için yedi büyük sıradağdan geçecekler, yaklaşık dört bin köprü ve toprakaltı su geçidi yapacaklar (bunlardan yüz ellisi yüz metreden uzun olacaktı), 24 kilometre tünel kazacaklar, yedi milyon metre kare konut ve işyeri inşa edecekler ve kışları çeliği parçalayacak kadar soğuk ve yazları her şeyi çürütecek kadar ıslak bir iklimde üç yüz milyon metre küp toprak kaldıracaklardı. BAM'ın kuzey ucunun kenarından geçeceği Baykal Gölü yakınlarında sürekli depremler, yamaçları hemen hemen on beş metre yükseltmiş ve aralarında yirmi metre genişliğinde uçurumlar oluşturmuştu. BAM yolunun sadece batı yarısında bu depremler nedeniyle yılda ortalama 350 toprak kayması olurdu. Deprem ve toprak kayması bölgesinin doğusunda kimi yerlerde üç yüz metre derinliğinde olan permafrost nedeniyle toprak kışları beş metrelik buz tabakasıyla kaplanır, donmuş olan toprak yazları eriyen buz ve karları ememeyince bataklıklar ve sivrisinek sürüleri oluşurdu.[7]

19. yüzyılda kolgücü, el aletleri ve pek az ilkel makine ile çalışmış olan Trans-Sibirya yapımcılarına kıyasla BAM işçilerinin Batı Alman damperli kamyonları, Japon vinç ve buldozerleri ve Birleşik Devletler'den Caterpillar buldozerleri vardı. BAM projesinde en az 1200 ekskavatör, 700'den fazla buldozer ve greyder, 800 vinç ve yaklaşık 7500 adet sekiz tonluk kamyon, dev lokomotifler ve 1500 damperli vagon kullanılmıştır. BAM mühendisleri eski Trans-Sibirya yapımcılarının hayal bile edemeyecekleri yollarla donmuş toprağı kaldırmışlar, rayları döşemişler ve mıcır dökmüşlerdir. 1980'lerin ortasında rayları BAM'ın yol yatağına daha sağlam yerleştirmek için yılda dört yüz bin ton mıcır dökülüyor, köprü ayakları ve tünel duvarlarına seksen milyon tuğla döşeniyordu.[8]

Üç büyük merkezde yaşayan iki yüz elli bin kişi dışında, 1971'de yol yapımcıları işe başladıklarında, BAM yolunda sadece dört bin kişi yaşamaktaydı. Brejnev daha çok işçi bulmak için 1974'te Genç Komünist Birliği Kongresi'nde, BAM'ı, konuşmasının merkezi yapmış, üyelerden özel yaşamlarını bir yana bırakıp önlerindeki bu büyük iş için gönüllü olmalarını istemişti. Binlerce genç erkek ve kadın şaşırtıcı bir hareketle son kez olarak bu çağrıya uymuşlar, çoğu Kazakistan başkenti Alma-Ata'daki kongre sona erer ermez BAM bölgesine doğru yola çıkmışlardı.

1975 ortalarında BAM çalışanları sayısı otuz bine yükselmişti -ki, her beş kişiden dördü en az orta okul mezunuydu ve yaşları otuzun altındaydı. Daha batıdaki petrol ve doğalgaz yataklarında olduğu gibi bunların da doğu Sibirya'yı terk etmemeleri için Brejnev bu gençlere işte üç yıl kalmak koşuluyla ortalama Sovyet işçi ücretinin iki buçuk katını önermişti. Aynı zamanda Sovyet medyası da BAM'ın 'kahraman işçileri'ne ilgi gösterip övgü yağdırıyor, başarılarının büyüklüğü

üzerinde duruyor, üstesinden gelmeye çalıştıkları güçlükleri romantize ediyordu.[9]

Kendilerini Transbaykal'a çeken idealizmle birlikte kamunun ilgisi ve bol parasal teşvikler her beş BAM işçisinden dördünün ilk yıl işte kalmasını sağladı. Ancak Sovyet yapımı makineler kırıldıkça ve en temel ihtiyaç maddelerinin yokluğu başlayınca, Genç Komünistler olarak görevlerini yapabilmek için meslek yaşamlarında kesinti yapan bu genç kadın ve erkekler, kuşkuya düşmeye başladılar. BAM bölgesinin merkezi olarak belirlenen Tynda'da bile ayakkabı, palto ve şapka yoktu; Jack Scott'un Magnitogorsk günlerinde olduğu gibi kentin kafeteryalarında müşterilerin ancak üçte biri yer bulabiliyordu. Trans-Sibirya'yı yapan kiralık işçiler ve zorunlu çalıştırılan mahkumlar gibi Sovyet gençliğinin bu krema tabakası 'çadır kentler'de yaşarlarken, planlamacılar inşaat malzemesi göndermeyi geciktiriyorlardı.

1930'ların başında Magnitogorsk'ta olduğu gibi kanalizasyon yoktu, su tesisatı yoktu ve 1970'lerin ortasında Tynda'da su kıtlığı vardı. Tanınmış bir *Pravda* muhabirine göre, başka bir kentte demiryolu planlamacıları istasyon yapmayı 'unutmuşlardı'. Öte yandan aynı muhabir, BAM'ın Gürcü işçileri tarafından kurulan Niia'da gıda maddeleri satılan mağazalarla bir sinemanın yapılmış olmasını da ilginç buluyordu. Bir başka yerde yetkililer sadece bekârlar için barakalar yapmışlar, ancak demiryolunda çalışmak üzere gelenlerin çoğunun evli olduğunu görünce şaşırmışlardı. Ve her Sovyet yurttaşının yaşamında çok alışılmış olan kötü yönetim, yolsuzluk ve yanlışlıklar burada da hâkim olmuştu. Brejnev 1982 sonbaharında öldüğü zaman BAM tamamlanmamıştı.[10]

Parti'nin 1980'de benimsediği on birinci Beş Yıllık Plan'a göre BAM raylarının tümü 1985'te yerleştirilmiş olacak ve demiryolu 1990'dan önce işletmeye açılacaktı. Taişet ve Ust-Kut'tan doğuya doğru çalışan Genç Komünistler Birliği işçi grupları 'dostça sosyalist rekabet' ruhu içinde bölümlerini Genç Komünistler Birliği'nin altmış altıncı kuruluş yıldönümü olan 29 Ekim 1984'te tamamlayacaklarını bildirdiler. Buna karşılık, Komsomolsk'tan batıya doğru ray döşemekte olan ordu birliklerinin başında olan subaylar işlerini, Sovyetler Birliği'nin Almanlar'ı yendikleri 9 Mayıs'ın otuz dokuzuncu yıldönümünde tamamlamaya yemin ettiler. Her iki taraf da daha çok çalışmaya başlayınca 1983 sonunda 3360 kilometrelik demiryolunun sadece 480 kilometresi kalmıştı. Ancak bu noktada travers eksikliği rayları döşeyenlerin yavaşlamasına yol açtı ve bunları üreten fabrikaların yukardan baskı altına alınmalarıyla iş tamamlandı.[11] Demiryolu 1985 Nisanı'nda resmen açıldı; ilk sefere çıkan 'Bilim Ekspresi'nde daha nelerin bitirilmesi gerektiğini inceleyecek olan bilim adamları vardı.[12]

Ancak propaganda amaçlarıyla hattın tamamlanmış olduğunu bildirmek gerçekten tamamlanmış olması demek değildi. 'Bilim Ekspresi' çoğunlukla acele yerleştirilmiş raylar üzerinden ve tamamlan-

mamış tünellerden geçiyordu ve bunların hepsinin hâlâ büyük inşaat sorunları vardı. 1980'lerde alelacele yapılan işler aynı on yılın ikinci yarısında yolların çözülen permafrosta gömülmesi, dikkatsizce açılmış tünellerin duvarlarının yarılmasıyla kendini göstermeye başladı. Brejnev döneminde BAM yapımcılarına ilgi ve övgü yağdıran Moskova planlamacıları demiryolunun 'resmen' tamamlanmasıyla tüm ilgilerini kesmişlerdi. *Pravda*'nın ünlü bir yazarı 1985 Ağustosu'nda, "Dün övgüler alırlarken bugün bu insanların ihtiyaçlarına ve dertlerine karşı bir soğukluk vardır," diyordu.[13] On beş yılda birkaç yüz kişiden 120.000 kişilik bir kent olan ve Japonlar'ın yılda beş milyon ton kömür almaya karşılık üç milyar dolar yatırım yaptıkları Neriungri'de bile işçiler hâlâ ambalaj sandıklarından yapılma ve akar suyu olmayan barakalarda yaşıyorlardı.[14]

BAM'ın özelliği Sovyet basınının Brejnev döneminde işçilerine yönelttiği dikkattir. Genç Komünist Birliği işçilerinin BAM'ı inşa ederken çektiklerini, diğerleri Sibirya'nın batısındaki petrol ve doğalgaz alanlarında çok daha büyük çaplı olarak yaşamışlardı. BAM'dan on yıl önce Kutup Dairesi'nin kıyısındaki Urengoy doğalgaz havzaları ile birkaç yüz kilometre güneydeki ölü Samotlor gölünün altında bulunan büyük petrol yataklarını açmaya giden insanlar, kendilerini oraya gönderenlerin aynı umursamazlıklarıyla karşılaşmışlardı. Sibirya'da her zaman olduğu gibi, çok büyük doğal zenginlik yine akla gelebilecek en kötü koşullar altında yaşayan insanlar tarafından çıkarılmıştı. Bunun nedeni paralarının olmayışı değil, konut, giyim, yiyecek ve yaşamın diğer basit zevklerinin parayla alınamayışındandı. Samotlor ve Urengoy hazinelerini taşıyan yarım milyon kilometre karelik toprakta çok büyük zenginlikler ve kitlesel yoksulluk içiçeydi. Her zaman olduğu gibi, bu yeni topraklarda Beş Yıllık Planların üretim kotalarını doldurmaya gelince, Sovyet planlamacıları Sibirya halkının ihtiyaçlarını çok ama çok uzak bir ikinci sıraya atmışlardı.

51

Samotlor ve Urengoy'un Zenginlikleri

Kürk ticareti 17. yüzyılda Yenisey'in ötesine geçince Ruslar Obi Nehri'nin aşağı kısımlarındaki bataklık topraklardan uzak durmuşlardı. Ren geyiklerini izleyen yerli Ostiyak ve Vogullar (Sovyetler döneminde Khanti ve Mansiler olarak bilinirlerdi) geyik derisi çadırlarını dağınık bir şekilde buralara serpiştirmişlerse de, sonunda onlar da daha güneyde ve doğuda iyi otlaklar bularak oralara göçmüşlerdi. Obi Nehri ancak Sibirya'nın daha uzak ve daha çok arzulanan yerlerine bir yol olma görevini üstlenmişti. Rus kâşif ve avcıları 1600'lü yılların başında Mangazeia'nın kürk bakımından zengin topraklarına ilk seferlerini Obi Nehri yoluyla yapmışlar, onları izleyen diğerleri bundan kısa bir süre sonra Yenisey Nehri'nde Turukhansk'ı kurmuşlardı.

Kürk ticareti daha ileriye kaydığında bir zamanlar Kutup tundrasının kıyısında ticaret merkezleri olan Mangazeia ve Turukhansk unutulmuşlardı. 18. ve 19. yüzyıllarda Sibirya trafiği daha güneye kaymıştı. Büyük Katerina'nın valilerinin 1760 ve 1770'lerde Büyük Posta Yolu'nu inşa ettikleri zaman Mangazeia ortadan kaybolmuştu. Küçük bir köye dönüşen Turukhansk 20. yüzyılın başında uzak bir sürgün yeriydi.

Sibirya'nın bu ıssız köşesi 1950'lerin ortalarına kadar bu durumunu korurken bir grup Sovyet jeologu daha sonra dünyanın en zenginleri arasına girecek petrol ve doğalgaz izleri buldular. Bu ilk küçük bulgular gerçek kaynakların büyüklüğü hakkında bir ipucu vermediğinden Kruşçev'in Sovyet başarısının anıtları olacak dev projelere olan düşkünlüğüne cazip gelmemişti. Bakir toprakları açmanın ve Bratsk Enerji Santrali'ni inşa etmenin Sibirya'da yaşamı değiştirecek en iyi yollar olduğuna inanan Kruşçev uzak ormanları ve çıplak tundraları, petrol ve gaz için araştırmak isteyenlere karşı pek bir ilgi duymuyordu. Hele danışmanları bunların geliştirme maliyetini bile karşılamayacak çok küçük rezervler olduğunu söylediklerinde. Beceriksiz çabaları Sovyet ekonomisini on yıllar boyunca sakat bırakan merkezi devlet planlama dairesi Gosplan'ın, etkili Moskova çevrelerinde 'Sibirya fanatikleri'[1] olarak anılan insanların keşifleri için kaynak israf etmeye niyeti yoktu. 1950'lerin sonunda ve 1960'ların başla-

rında Obi bataklıklarının altında bir petrol okyanusu bulunduğuna inanan insanlar resmi kanallardan seferleri için gerekli malzemeyi bile alamıyorlardı.

Gosplan'ın, Moskova'nın Marx Bulvarı'na bakan binasına kapanmış bürokratları, petrol bulunsa bile, kışın ısının -60 dereceye düştüğü topraklarda binlerce metre permafrostu delmenin sorunlarıyla asla ilgilenemezlerdi. Kutup Dairesi'nin birkaç yüz kilometre güneyinde başlayıp dairenin içindeki Yamal yarımadasına kadar uzanan bu topraklar soğuk, ıssız ve boştu. Bir yolcu ya da küçük bir grup güçlükle de olsa buraları aşabilirse de, çok sayıdaki nehir ve bataklık kara ve demir yolları yapımını hemen hemen imkânsız kılmaktaydı. Burada petrol ve gaz için kuyu açacak kişi bütün malzemeyi mayısta buzların çözülmesiyle eylüldeki dona kadar taşıyabilir, mevsimi kaçırdı mı, bir daha gelecek yılı beklerdi. Planlamacılarının programlarına uymamakla ve ihtiyaçları önceden görmemeleriyle ün saldığı bir ulusta, bu sorunlar en iyi çabaları boşuna çıkartmaya yeterliydi.

Ancak 'Sibirya fanatikleri' orta ve aşağı Obi vadisinin altında gizli hazinelerin Sovyet yaşamını dev barajların ve kuraklık çeken tarlaların asla yapamayacakları şekilde değiştirebileceğini iddia ediyorlardı. Bilimler Akademisi'nden inatçı ve becerikli bir bilim adamı olan Aleksandr Trofimuk önderliğindeki bu insanlar, Sibirya'nın kuzeybatısındaki ıssız köşeleri araştırmakta kararlıydılar. Orada demir ya da kömür bulunmamış, ancak birkaç avuç dağınık altına rastlanılmıştı. Bu kadar zamandır değersiz kabul edilen bu toprakların modern sanayi toplumlarının kanı olan sıvı kara altını içinde sakladığı doğru olabilir miydi?

Kruşçev döneminin son yıllarında istemeyerek izin verilen bir iki seferden sonra, 1960'ların ortasındaki araştırmalarda en cesur bilim adamlarının bile hayal edemeyecekleri petrol ve doğalgaz yatakları bulundu. Jeologlar 1968'de Surgut ve Nijnevartovsk'un kuzeyindeki dev Samotlor rezervlerini keşfettiklerinde burada iki milyar ton petrol bulunduğunu tahmin ettiler ama birkaç yıl sonra tahminlerini bunun iki katma çıkardılar. Aynı dönemde Kutup Dairesi'nin kuzeyindeki Urengoy çevresinde altı trilyon metreküp yüksek kalite doğalgaz bulunduğu saptandı. Sonraki gerçekçi rakamlarla bu on trilyon metreküpe çıkmıştır.

Urengoy'da doğalgaz bulunduğu haberi yayılınca daha kuzeydeki Taz ve Yamal yarımadalarındaki topraklardan gelen raporlar haritalarda daha trilyonlarca metreküp doğalgaz rezervlerinin işaretlenmesine neden oldu. Sovyet petrol ve doğalgaz istatistikleri 1938'den beri ancak zaman zaman yayınlandığından bu kuyularda gerçekten ne kadar petrol ve doğalgaz bulunduğu kesin olarak bilinemezse de, Uregoy doğalgaz alanı dünyanın en büyüğüdür ve Samotlor petrol yatakları da hemen hemen aynı kategoridedir. Sovyetler Birliği'nin Azerbeycan ve orta Volga'daki en eski kuyuları azalmaya yüz tutarken

inatçı 'Sibirya fanatikleri' tüketilmekte olanlardan çok daha zengin yeni rezervler bulmuşlardı.[2]

Her ne kadar güçlük çekilmişse de, dünyanın en zengin petrol ve doğalgaz rezervlerini bulmak bunları çıkartmaktan, işlemekten ve kullanıcılara taşımaktan çok daha kolaydı. Tiumen bölgesi 1970'te Sibirya'nın tüm üretiminin beşte dördü olan yirmi sekiz milyon ton petrol üretiyordu. 1984 üretimi bu miktarın on üç katına yükselmişti. Permafrostun altından bu kadar ham petrol çekmek için on milyonlarca araştırma delikleri açılmış ve binlerce kuyu işletmeye alınmıştır. Daha kuzeydeki Urengoy yataklarında, doğalgazın, dört kilometre derinlikteki depolardan, permafrostun altından ve Sibirya kışının en düşük ısı derecelerinde çekilmesi gerekiyordu. Permafrostun kuyu açma makinelerinin ağırlığı altında erimesi ve kayması nasıl önlenecekti? Doğalgaz ve petrol, işleme ve nakliye için uygun derecelerde nasıl tutulacaktı? Bu tür bölgelerde kuyu açma yeni tekniklerle mümkün olabilirdi, ki bunların arasında göllerin ve nehirlerin dibinden çekilecek kumlarla yapay büyük adalar yapıp alttaki tundra tabakası korunmalıydı. Ancak ondan sonra ağır sondaj makineleri yerlerine yerleştirilir ve kuyu açma başlayabilirdi.[3]

Bu koşullar altında sondaj yapmak ve pompalamak bir karabasandı ve bu durum da Orta Asya'nın çölleri için yapılan sondaj aletlerini kuzeye gönderen bürokratlarca daha da kötüleştiriliyordu. Sondaj kadar karmaşık bir iş de, petrol ve gazı, rafinerilere ve işleme tesislerine nakledecek boru hattını ve demiryolunu kurmaktı. Obi Nehri topraklarında ilk boru hattı nispeten küçük Shaim petrol yataklarını Tiumen ile bağlayarak Trans-Sibirya Demiryolu'na açtı. Bundan sonra bir dizi boru Samotlor'daki daha büyük yatakları Omsk, Angarsk, Tomsk, Tobolsk ve Avrupa Rusyası'ndaki rafinerilere bağladı. 1984 yılında Samotlor'dan ve Noiabrsk, Kholmogorsk, Mamontovo ve Krasnoleninsk'den 365 milyon ton ham petrol akmaya başlamıştı. Sovyet planlamacıları 1990'dan önce üretimlerine seksen veya doksan milyon ton daha eklemeyi düşünüyorlardı.[4]

Urengoy, Yamburg ve Yamal yarımadasından güney Sibirya'ya ve Avrupa Rusyası'na doğalgaz göndermek için çok daha yaygın ve büyük bir boru ağı yapılmalıydı. Doğalgaz üretimindeki hızlı artış her ne kadar tempoya ayak uydurulmasını güç kılacaksa da, Ruslar burada gerekenden daha az boru hattı ve işleme tesisleri kurdular. Tiumen Bölgesi doğalgaz yatakları on beş yıl önce 10 milyar metreküp doğalgaz üretirken bu rakam 1984'te 326 milyar metreküpe çıkmıştı. Sovyet planlamacıları on yıl içinde 1983'te açılmış olan Taz yarımadası gaz merkezi Yamburg'un üretimini arttırmaktan söz ediyorlardı ki, burası Tiumen'in yarısı kadar üretim yapabilecekti.[5]

Tiumen bölgesi doğalgaz ve petrol üretimi arttırılırken sadece Sovyetler Birliği'nin dövize olan ihtiyacı göz önünde tutuluyor, bu çok büyük üretimin yaratabileceği çevresel tehlikelere önem verilmi-

yordu. Hele Karadeniz'e uzanan ve New York eyaleti boyunda bir tundra parçası olan Yamal yarımadası için Sovyet uzmanları, 'aşırı geliştirmenin yarımadanın eriyip gitmesine yol açacağı' hakkında uyarılarda bulunuyorlardı. Tundra ekolojisi o kadar hassastı ki, tüm yarımada 'üzerinde ince bir yeşil deri olan bir buzdağından farksızdı.'[6] Sovyetler Birliği'nin dağılmasının bu süreç üzerinde ne gibi bir etkisinin olacağı şimdiden bilinemez. Stalin, Kruşçev ve Brejnev gibi sert selefleri olan günümüz Rusyası'nın liderleri, şimdi, Sovyet günlerinde, protestolarını o kadar uzun süre gözardı ettikleri çevrecilerin şiddetli muhalefetleriyle karşı karşıyadırlar ve buna ne tepki gösterecekleri bilinmemektedir. Doğalgaz ve petrol çıkarırken daha yavaş sondajlar yaparak tundrayı delmek isteyenlerin karşısına yüksek makamların çevresel umursamazlık tarihi çıkmaktadır. Daha fazla alanı daha güvenli bir şekilde geliştirmek için yabancı teknolojiye olan acil ihtiyaç, Rusya'nın başlıca döviz kaynaklarından birini kaybetmemek isteği ile birleşince bu güçler Sibirya'nın tundrasını paha biçilmez bir doğal hazine olarak görenleri ezebileceklerdir.

Samotlor ve Urengoy'daki keşifler bir zamanlar uzak ve erişilmez olan bu toprakları şimdiden değiştirmeye başlamıştır. 1890'larda Trans-Sibirya Demiryolu'nun gölgesinde kalana kadar ünlü 'Sibirya Kapısı' Tiumen şimdi kuzeyindeki petrol ve doğalgaz alanlarına giriş olmuştur. Sverdlovsk, Çeliabinsk ve Omsk'un yanında çok küçük kalan Tiumen'in nüfusu, bölge kuzeyindeki vahşi toprakları Sibirya ve Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine bağlayınca 1960'tan sonraki çeyrek yüzyıl içinde üç kat artmıştır. Çarlık günlerinde Sibirya'nın doğusundaki altın madenlerinden gelip altı aylık çalışmalarının kazancını İrkutsk'ta on beş günde harcayanlar olduğu gibi, Samotlor ve Urengoy bölgelerinde çalışanlar da geride bıraktıkları dünya ile ilişkilerini tazelemek için Tiumen'e gelmektedirler.

Biraz daha kuzeyde, Yermak'ın Kuçum Han'ın ordularına galip geldiği alanın hemen yanında olan Tobolsk'ta da buna benzer bir canlanma görülmüştür. Eski günlerde Tiumen gibi bir ticaret merkezi olan Tobolsk 1870'lere kadar Sibirya'ya gönderilen her sürgünün geçmek zorunda olduğu kapıydı. Devrik Çar II. Nikola, karısı ve çocukları, Ekaterinburg'a gönderilmeden önce 1917-18 kışını Tobolsk'ta geçirmişlerse de, kent Sovyetler döneminde hiç gelişmemiştir. Kruşçev devrildiğinde nüfusu kırk binden azdı. 1970'lerde sentetik kauçuk ve plastik maddeleri yapımı için kurulan büyük petrokimya kompleksi nedeniyle son yirmi yılda Tobolsk nüfusu iki kattan fazla artmıştır.[7]

Tobolsk ile Tiumen daha güneyde olmalarına karşın Tiumen bölgesinin petrol ve doğalgaz toprakları içinde küçük küçük kentler oluşmuştu. Samotlor petrol yataklarının batı ve kuzey kenarlarındaki Surgut ve Nijnevartovsk, 1965 ile 1985 arasında küçük sınır kasabalarından her biri çeyrek milyon nüfuslu kentlere dönüşmüşlerdir. Her iki kent de, Ruslar'ın Samotlor ve Urengoy havzalarına ikmal yapmak

için kurdukları yeni demiryolu ve boru hatlarının kilit noktaları olmuşlardı ve halen Sovyet bürokratik planlamasının kaçındığını iddia ettiği kontrol edilemeyen büyümenin örnekleri olmaya devam etmektedirler. Brejnev'in, üretimi, kamu hizmetlerinin önüne geçirmek görüşüne uygun olarak Surgut ve Nijnevartorsk'a konutlar ve mağazalar işçilerden çok sonra gelmiştir. 1985'te bile işçiler hâlâ elektriği ve akar suyu olmayan barakalarda ve treylerlerde yaşamaktaydılar.

Surgut ve Nijnevartorsk'da atılmış kereste ve ambalaj sandıklarından yapılma kulübelerle prefabrike beton binalar hâlâ içiçedirler. Yollar kaplanmamıştır ve ısı, Sovyet tipi ilerlemenin bir belirtisi olarak bacaları havaya gururla kirlilik salıveren ilkel kazanlardan elde edilmektedir. Yamburg ve Novyi Urengoy gibi doğalgaz kentlerinde de aynı karışıklık -ve doğal zenginlikler ortasında aynı dev gündelik sefalet- Sovyetler'in, dünyanın en geniş doğalgaz rezervlerinden yararlanma çabalarıyla bir aradadır. 1970 ve 1980'lerin diğer Sibirya projelerinde olduğu gibi Sovyet planlamacıları buraya da işçileri yüksek ücret vaatleriyle çekmişler, ancak bu yemi yutanlar yaşamın temel gereklerini görmeyince burada kalmayı reddetmişlerdir.[8]

Sibirya'nın işçileri Urengoy ve Samotlor'da güçlüklerle karşılaşmışlarsa da, Kutup çevresinin de bazı sıkıntıları olmuştur. Sovyetler Birliği tundrayı kesmeden geçecek geniş ve yumuşak lastik üretmediğinden buralarda ilkbahar ve yaz manzarası, yaralarını onarmak için yüzlerce yıla gereksinimi olan hassas tundranın üzerinden geçen ağır araçların yarattığı bir çamur denizidir.[9] Şimdi binlerce kuyudan sızan petrolle karışan erimiş tundra suyu tekerleklerin oluşturduğu çukurları kara bir çamurla doldurmaktadır. Kirlenme burada çok çabuk olmakta, sadece tundra değil, soğuk derecelerde kendisini çok yavaş yenileyen nehirler de zarar görmektedirler. Yerel balıkçıların yılda yüz elli tondan fazla mersin balığı çektikleri Obi Nehri'nin aşağı bölümleri Sibirya'nın en verimli sularıydı. Ancak şimdi petrol sızıntıları balıkları zehirlemiş ve yıllık avlanma miktarını hemen hemen sıfıra düşürmüştür.[10] Bazı Batı kaynakları 1990'da kötü yerleştirilmiş borular, bozuk malzeme ve dikkatsiz işçilerin (muslukları kapatmayı unutanlar) yılda yedi milyon varile mal olduklarını hesaplamışlardır.[11]

Sovyet liderlerinin sık sık ilerleme ve daha yüksek bir yaşam kalitesi vaatlerine karşın ülkeye bırakacakları başlıca miras çok büyük çapta kirlenme olabilir. Eğer bu böyleyse, petrol kuyularından ve boru hatlarından sızıntılar çok tehlikeli insani ve çevresel krizlerin ancak çok küçük bir bölümüdür. Stalin, Kruşçev ve Brejnev dönemlerinde inşa edilen tesislerin kirliliği, yeni ve kötü planlanmış kentlerden işlenmemiş insan atıkları, kötü uygulanan suni gübreleme sonucu derelere ve nehirlere sızan çok büyük miktarlarda kimyasal madde ve gözden uzak bölgelere dökülen çok büyük miktarlarda kimyasal ve nükleer atıklar, insanlık tarihinin en büyük insan yapısı felaketini başlatma tehdidine işaret etmektedir. Bir zamanlar Sovyet sa-

nayi gücünün sembolleri olan Magnitogorsk, Çeliabinsk, Novokuznetsk, Kemerovo, Norilsk ve Bolşevik Devrimi'nden sonra Sibirya'da yükselen diğer kentler şimdi öylesine zehirli kirlenme merkezleri olmuşlardır ki, buradaki nüfusun yaşam süreleri Paraguay'ın da altındadır ve çocuk ölümleri Çin ve Sri Lanka'ya eşittir.[12]

Sibirya'nın Sovyet efendileri günlük kotayı doldurmaya çalışarak ve aslında olduğundan daha başka olduğunu söyleyerek, yarının gerçeğini değiştirmenin kendi ellerinde olduğuna inanarak doğaya saygılarını ilan ederken, Sibirya'nın havasını, suyunu ve toprağını kirletmişlerdir. İki uzman artık görülemeyecek kadar karanlık olan geleceği incelemişler ve, "Tarihçiler Sovyet Komünizmi üzerinde otopsi yaptıklarında, çevre katliamı nedeniyle ölüm teşhisi koyabilirler," demişlerdi.[13] Başkalarının çıkarları için sömürülen, serveti elinden çekilip alınan ve iyileşmenin mümkün olmayacağı derecede zehirlenmiş olan Sibirya, bu korkunç hükmün en ağır yükünü taşıyacak yer olabilir.

52

Sibirya'nın Sovyet Mirası

Stalin, Kruşçev ve Brejnev'in gururu olan Sibirya sanayi bölgeleri 1980'lerde dünyanın en kirli yerleri olarak ünlenmiştir. Stalin'in Kuzbass'taki en gurur duyduğu eserleri olan Kemerovo ve Novokuznetsk'in üzeri sürekli olarak yoğun kükürt dumanları ve sanayi tozuyla kaplıdır. Magnitogorsk'ta da durum farklı değildir. Sanayi devine dönüşen köy olan Bratsk'ta Kruşçev'in enerji santralinin doğurduğu büyük alüminyum rafinerilerinin dumanları insanları boğmaktadır. NKVD köleleri tarafından Kutup Dairesi civarındaki zengin uranyum, bakır, nikel ve platin rezervlerinin işlenmesi için yapılan büyük sanayi kompleksinde, bütün Sibirya kentlerinin en kirli havası yaşanmaktadır. 1980'lerde orada yaşayan çeyrek milyon nüfus, fabrikaların her yıl havaya saldığı iki buçuk milyon tondan fazla sanayi atığını solumaktadırlar.[1] Sovyet dergisi *Kimya ve Yaşam*'da yazan biri "Ülkenin en hasta çocukları Norilsk'te yaşamaktadır," diyordu.[2]

Sibirya'nın Sovyet efendileri on binlerce yıldır yeryüzünün en temiz havasının, suyunun ve toprağının bulunduğu tundra ve tayganın

hassas ekolojisini dünyanın en zehirli çevresine dönüştürmüşlerdir. Şimdi Bolşevik rüyasının başarısızlığının acı anıları olan bu eserler, yurttaşların refahının öncelikte olduğu bir toplumu yaratma yolundaki kilometre taşları değildi. Bunlar aksine Sovyet Bilimler Akademisi'nin 1990'da yayınladığı ilk yetkili hava kirlenmesi haritasında bir dizi kara lekeler olmuşlardır.

Daha iyi bir dünya geleceğini yetmiş yıl vaat ettikten sonra Sibirya'nın Sovyet mirası, bir Üçüncü Dünya yaşam standardını, çarlık günlerindekinden pek de farklı olmayan bir kamu sağlığı düzeyiyle birleştirmiştir. Sibirya'nın kirlenmişliği Urallar'dan Pasifik'e ve Kutup Okyanusu'ndan Orta Asya dağlarının ötesine kadar yayılmıştır. Araştırmalarda Sibirya'nın büyük nehirlerinin -ve bu arada Baykal Gölü'nün güneyinden fışkıran Angara'nın- tehlikeli derecede kirlendikleri belirtilmiştir. Şimdi 'zehirli su yolu'[3] olarak anılan Angara'ya her yıl, Kruşçev ve Brejnev dönemlerinde kıyılarına yapılan fabrikalardan 257.000 ton klor, 140.000 ton sülfat kükürt, 10.000 ton nitrat ve 30.000 ton organik atık verilmektedir.[4]

Sibirya'nın kirlenme merkezi ile Bolşevikler'in Urallar'ın ötesinde cesur yeni bir dünya hayallerinin çatışması şaşırtıcı değildir. Çeliabinsk ve Sverdlovsk (1990'da çarlık adı olan Ekaterinburg'u almıştır) sanayi merkezlerinden ve Magnitogorsk, Novokuznetsk ve Kemerovo'dan geçen ve 'maden ve metalurji kombinaları zehirli kuşağı'[5] olarak anılan hat, Sibirya'nın doğu üçte birini kuzeybatıdan güneydoğuya kadar sarmaktadır. Bunun doğu kenarından pek uzakta olmayan yerlerde Andronovo halkı, Hunlar'ın Moğolistan'dan çıkmalarından önce Minusinsk'te ve Altay topraklarında egemen olmuşlardı.[6] 640 kilometre güneyinde ve Stalin'in Sovyetler Birliği'ni silahlandırmak için kurduğu Sibirya sanayi kalesinin hemen ötesindeki eski İpek Yolu kalıntıları, bir zamanlar Çin'i eski İran ve Roma ticaret merkezleriyle birleştirirdi. İpek Yolu'nun romantikliği yaklaşık üç bin yıl sürmüş, Stalin'in çabaları ile, bunun altmışta birinden kısa bir sürede kaybolup gitmiştir.

1930'larda Magnitogorsk, Novokuznetsk, Kemerovo ve Çeliabinsk'in kurulması "Bizler bir peri masalını gerçeğe dönüştürmek için doğduk"[7] sloganına gönül vermiş binlerce kadın ve erkeğin hayallerini alevlendirmiş ve bunlar her dev fabrika kentini daha iyi bir geleceğin yaklaşmakta olduğunun kanıtı olarak kabul etmişlerdi. Şimdiki yaşamın belirli bir noktasında yaşam kolaylaşacak, en ağır işleri makineler yapacak, Sovyet kadın ve erkeklerinin omuzlarından ağır çalışma yükü kalkacaktı. Bu hayal Jack Scott'u Wisconsin'den Magnitogorsk'a çekmiş, genç Rus karısı Maşa ile Genç Komünistler olarak yaşamlarını bu parlak ışık çevresinde kurmuşlardı. Amerikalı 'Big Bill' Haywood, yıllarını Kuzbass Özerk Sanayi Kolonisi'ne Amerika'dan işçi bulmaya harcamıştı. Orada Sibirya bozkırının boşluğuna karşı mücadele verirken kadın ve erkeklerin emeklerinin tam karşı-

lıklarım alacakları bir dünya kurma rüyası, izlemeye cesaret eden herkes için bir fener olarak duruyordu.

Sibirya'nın dev eritme fırınları ve fabrikaları yükseldikçe insanlar havaya dumanlar salıveren yüksek bacaları daha cesur ve daha yeni bir dünyanın anıtları olarak kabul etmişlerdi. Açık fırınlar Sibirya'nın modern çağının yükselen katedralleri olmuş, dumanlar içindeki sanayi kenti sosyalist yaşamın en saygı gören ikonalarından birine dönüşmüştü. Havaya yükselen kurum sütunları, umut simgeleri gibiydi. Dev fırınlar, geniş açık madenler ve modern çelik ve betondan yapılmış ama kanalizasyonları olmayan sonsuz apartman dizileri, Bolşevik rüyasının canlı kanıtları olmuştu. Şairler, doğanın güzelliğinden değil, bacalardan ve buharlı türbinlerden söz ediyorlardı. Romancılar hidroelektrik barajları ve eritme fırınlarını yazıyorlar, ressamlar tuallerini, ilerlemenin sarı-siyah dumanlarını kusan fabrika bacalarıyla dolduruyorlardı. Duman, kışları, Sibirya'nın Kutup havasının etkisiyle yükselemeyerek kente paralel duruyordu. Yazları göklere kadar yükseliyor, zehirli bulutlarını Avrasya'nın on binlerce kilometre karelik merkezine yayarak, kapitalizmin zincirlerinin, daha iyi bir dünya yaratma yemini etmiş kadın ve erkek emekçilerce parçalanmakta olduğunu kanıtlıyordu. 1932'de bir Sovyet yazarı gururla, "Magnitogorsk çelik tesisi Bolşevikler'in neleri başarabileceklerinin canlı kanıtıdır," diyordu.[8]

Brejnev döneminde ve sonrasında bu vaat, ilerleme hayalinin çekici olduğu kadar zehirli olduğunu da göstermiştir. Novokuznetsk'te toz bulutları, yarım yüz yıl önce Sovyet zaferinin sembolleri olan fabrikaların yanıbaşmda yaşayan altı yüz bin insanın ciğerlerini tıkamıştır. Şimdi eski Sovyetler Birliği'nin en kirli beşinci kenti olan Novokuznetsk'in havasında, kabul edilen azami ölçünün altı yüz katı benzopiren vardır ve kent halkı diğer Sovyet sanayi kentlerinin üçte biri kadar daha çok akciğer kanserine tutulmaktadırlar. İnsanlar bir zamanlar İkinci Dünya Savaşı'nda, Kızılordu'nun savaşa sürdüğü tankların yarısını zırhla kaplayan bu gururlu fabrikaların işlemelerinde bir yarar olup olmadığını sormaya başladıklarında, bunların bacaları atmosfere hemen hemen dokuz yüz bin ton kirletici madde salmaya devam etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin Novokuznetsk'in kirli rafineri ve tesislerinin ürettiği çeliğe gerçekten ihtiyacı var mıydı? Herhalde yoktu. Gorbaçov'un danışmanlarından birinin dediği gibi, daha az (ama daha iyi) traktör ve tarım makineleri yapmak ve o kadar kötü yapılanların çeliğini tasarruf etmek herhalde daha iyi olacaktı.[9]

Stalin dönemi planlamacıları Kemerovo fabrikalarının üçte ikisini iskân alanlarında yapmışlardır. Bunlar halen saatte sekiz tondan fazla kükürt dioksit, hidrojen sülfür, katı fenoller, sülfrik asit çıkarmaya devam etmektedirler. Günümüz Kemerovo'sunda hava o kadar kirlenmiştir ki, sadece nitröz asidi güvenilir bir sınırda tutmak için her gün ek olarak bir milyon metreküp taze hava gerekmektedir. Bir za-

manlar doğuya giden avcıların yolu olan ve Tiumen'den Tomsk'a giden mahkum mavnalarının geçtiği Tom Nehri, şimdi Kemerovo fabrikalarının izin verilenden kırk iki kat daha fazla petrol ürünleri, otuz dört kat fazla formaldehid, kırk kat fazla arsenik, beş kat fazla nitrat ve iki kat fazla fenol döktükleri bir lağım olmuştur. Kronik bronşit, böbrek hastalıkları ve salgı sistemi bozuklukları Kemerovo'nun yarım milyon işçisinin günlük kaderleridir ve bunların çocuklarında çok yüksek oranda gerizekâlılık görülmektedir.[10] Buradaki insanların çoğu başka bir yerde yaşamak istemektedir; kente gelen yirmi kişiye karşılık on dokuz kişi kenti terk etmektedir.[11]

Nikita ve Akinfi Demidov'un ilk rafinerilerinin yeri olan Nijni Tagil'de, kentin dört yüz binlik nüfusundan her birinin payına, yılda bir buçuk ton sanayi atığı düşmektedir. İnsanın dişlerinin arasında hissettiği yoğunlukta çimento tozu, aşırı miktarlarda azot dioksid, amonyak ve formaldehid, halen çocuk hastalıkları salgınlarına ve sakat doğumlara neden olmaktadır. Daha kuzeydeki Norilsk'te bir zamanlar gururlu bacaların atmosfere 1.2 milyon ton kükürt dioksid salıverdiği yerde, çocuklarda, Sovyetler Birliği'nin en yüksek orandaki kan ve böbrek hastalıkları, kent insanlarında da dünyada en yüksek akciğer kanseri vardır. Norilsk tesislerinde çalışan işçiler işe başladıkları andan paydosa kadar gaz maskeleri takarlar ve kentin otuz kilometre çevresindeki bütün böğürtlenler ve mantarlar zehirlidir.[12] Bir ekonomist Sovyetler Birliği dağılmadan kısa bir süre önce şöyle diyordu: "Sovyetler Birliği bir istisnalar ülkesidir. Pek çok kirletici tesis yapılması için istisnalar tanınmıştır."[13] Kemerovo, Novokuznetsk, Nijni Tagil ve Norilsk bu istisnaların ne kadar istisna olmadıklarını göstermiştir.

Sibirya'nın 1930 ve 1940'lardaki inşaatçılarını çeken rüya, bu kentlerde ekşimişse, Magnitogorsk'ta tümüyle çürümüştür. Kurucuları tarafından 'bahçe kent' olarak ilan edilen Magnitogorsk şimdi bazı uzmanlarca, 'Sovyet sanayi kentlerinin en zehirlenmiş ve en zehirleyici' olanları arasında sayılmaktadır. Açık fırınlarından kentte yaşayan her kadın, erkek ve çocuk başına yılda on ton hava kirletici madde yükselmektedir. Kentte doğan çocukların dörtte birinde doğum sakatlıkları vardır ve sadece dört çocuktan biri tam olarak sağlıklıdır. Magnitogorsk'un 438.000 sakininin yarısından fazlasında solunum yolları hastalıkları bulunmaktadır ve bu, çocuklarda üçte ikiye yükselmektedir. Bu çocuklar her gün özel kliniklere uğrayıp burada meyve suyu, çeşitli bitkiler, şeker ve saf oksijenden yapılma 'oksijen kokteyi' içmektedirler. Ve Magnitogorsk'ta bu kadar hasta için gerekenin yarısı kadar doktor vardır. Doktorlar kentin sağlıksız çevre koşullarından değil, yaşayacak yer bulamadıkları için kentten ayrılmaktadırlar.[14] Jack Scott ile yoldaşlarının 1930'larda bomboş stepin ortasında yükselttikleri büyük fabrika için kaderci bir işçi, "Onu yorgun bir atmış gibi kamçıladık. Şimdi elimizde kalan da bu işte," demektedir.[15]

Sibirya'nın Sovyet mirası sadece Stalin ve Kruşçev yıllarında dev eserlere olan düşkünlük değildir. Sibirya'nın her yerinde daha küçük sanayiler de izlerini bırakmışlardır ve bunların her biri bir diğerine çok açık bir çevre kirliliği iziyle bağlıdırlar. Sibirya'nın batı kıyısında bir kent olan Karabaş bacalarından her yıl kişi başına dokuz ton kirli atık salıverilmekte, bunlar on sekiz bin bakır tasfiye işçisinin çiğerlerini doldurmaktadır. Kentin iki gencinden biri sağlık nedenleriyle askere gidememektedir. 1987'de kentin ilk kez kanser olma teşhisleri binde 3.3'e varmıştır ki, bu Birleşik Devletler'deki oranın iki katına eşittir.[16] Bir işçiye, "Neden buradan gitmiyorsun?" diye sorulduğunda, "Nereye gideyim ki? Her yer aynı," demiştir.[17]

Ama bazı yerler bundan da kötüdür. Kırk yıl kadar önce Çeliabinsk yakınlarında bir nükleer silah bölgesi olan Kyshtym'de soğutma mekanizmasında bir bozukluk, bölgeye, yetmiş ilâ seksen ton radyoaktif madde saçmıştı; olay otuz iki yıl sır olarak saklandıktan sonra 1989'da 'Doğu Ural Radyoaktif İzleri' olarak dünyaya duyuruldu. Kyshtym kazasından bir yıl sonra 1958'de on bir bin kişi bölgeden boşaltılmış ve tarım yasaklanmıştı. Şimdi Sovyet yetkilileri o sırada 'kan hastalıkları sıklığında bir sapma olmadığını' iddia etseler de, kazadan kurtulanlar arasında yüksek oranda lösemi ve diğer kanser türlerine rastlanıldığı bildirilmektedir.

Kyshtym'e yakın Karaçay Gölü'nde çok daha büyük bir felaket yaşanmıştır. Olaydan yıllar sonra çok gizli bir silah fabrikasında yetkililerin 'Çernobil reaktörü bozulduğunda çıkandan yirmi dört kat fazla radyoaktif atığı' sığ gölün dibine pompaladıkları ortaya çıktı. Nükleer atık yıllarca bölgenin yeraltı sularına karışmış ve yüzmeyi yasaklayan tabelalara uymayan herkesi zehirlemişti. 1967 yazında bir kuraklıkta göl kurudu ve rüzgâr dibindeki radyoaktif tozu, doğudaki topraklara savurdu. Aradan yirmi yıl geçmiş olmasına karşılık Sibirya'nın o bölgesinde radyasyon düzeyi hâlâ saatte 600 roentgen'dir ve bir rapora göre bu da altmış dakikada 'öldürücü bir doz' olmaktadır.[18]

Sibirya'nın Sovyet mirasının bir kısmı da suya gömülen (ya da sadece dökülen) nükleer atıklardır. Karaçay Gölü'ndeki örnek dışında, Sibirya'nın Kutup ve Pasifik kıyılarının bir zamanlar saf olan sularında şimdi Sovyet nükleer denizaltılarından boşaltılan nükleer atıklar, balıkları ve diğer canlıları milyonlara varan sayılarda öldürmektedir.[19] Sovyet yetkilileri yıllarca, bu sularda dolaşan yabancı gemilerin zaman zaman bildirdikleri kitlesel ölümlerin, çok önemli olmayan doğal nedenlerden kaynaklandığını açıklamışlardır. Oysa şimdi uzmanlar başka bir öykü anlatmaktadırlar. 1990'da yüksek düzeydeki bir komisyon raporunda, " Sovyetler Birliği'nde 500 milyon metreküp açık radyoaktif su vardır," denmiştir. Raporun yazarları, "Bu durum, İset, İrtiş ve Obi nehirleri havzalarında yaşayan 7.5 milyon insanın, teorik olarak, tamir edilemeyecek zararlar görmelerine neden olabilir," diye de uyarmışlardır.[20]

Sibirya'daki Sovyet mirası yalnızca sanayi merkezlerinin çevresinde ya da kirlenmiş kıyı ve sularda yaşayanları etkilemekle sınırlı değildir. Sovyet çevre kirlenmesi hakkında yakınlarda yapılan çok parlak bir araştırmada okurlara, 'çevre katliamının sadece kentsel bir olgu olmadığı' hatırlatılmaktadır.[21] Kruşçev'in bakir topraklar projesinin başarısızlığı, Sovyet tarım uzmanlarını yorgun tarlalarına çok büyük miktarlarda suni gübre ve haşarat ilacı dökmeye yöneltince Sibirya'nın kuzeybatısında kimyasal zehirlenme olayı yaşanmıştır. Sovyetler Birliği, Amerika henüz yasaklamadığı için 1970'te büyük gürültülerle yasakladığı (ABD bunu ancak iki yıl önce yasaklamıştır) DDT'yi daha yirmi yıl gizlice kullanılmıştır. DDT 1980'li yıllara kadar Kemerovo çevresinde *encephalitis* taşıyan orman böceklerini öldürmek için kullanıldığından şimdi bölgenin nehirlerindeki balıklarda ağırlıklarının yaklaşık yüzde biri kadar DDT bulunmaktadır. Sverdlosk/Ekaterinburg çevresinde yüksek derecede zehirli haşarat ilaçları o kadar çok kullanılmıştır ki, soğan ve havuç toplayan işçiler arasında çok sayıda ölüm vakaları görülmüştür.[22]

Sibirya'nın her tarafında ve güney kenarlarına yakın yerlerde 1970 ve 1980'li yıllarda toprak zehirlenmesi giderek artmıştır. Cengiz Han'ın ordularının çiğnediği büyük Müslüman kültürlerinin bir zamanlar merkezi olan ve şimdi ölmek üzere olan Aral Denizi çevresinde pamuk tarlalarında kullanılan kimyasal maddeler toprağı çölleştirmeye başlamıştır. Bir romancı 1983'te şöyle yazıyordu: "İnsanlar için su yokken ağaçlar için nereden su bulacağız?"[23] 1980'li yılların ortalarında bölgede yiyecek ve su o kadar zehirlenmişti ki, beş hamile kadından dördü kansızlık çekiyordu ve yeni anneler çocuklarını zehirlemek korkusuyla emziremiyorlardı. Toprak da kurumaktaydı. Sovyetler'in gölü besleyen suları, 1950'lerde her yıl yüz milyon kilogram balık getirilen Munyak balıkçılık limanına yöneltme çabaları sonunda 1980'lerin sonunda Aral Gölü o kadar hızla daralıyordu ki, liman 64 kilometre kara içinde kalmıştı.[24] Bu, insanların, politikalarının sorumsuz sonucu olan şaşırtıcı bir mirastır. Yüksek düzey bir yetkili 1988'de Birlik Parti Konferansı'nda Kazakistan ve Özbekistan topraklarının 'muzaffer bir geriye dönüş' başlattıklarını söylemiştir.[25]

Sibirya'nın Sovyet mirasının felaketinin tam ortasında 'Sibirya incisi' ve 'kutsal deniz' Baykal Gölü bulunmaktadır. Baykal Gölü, Sovyet tipi ilerlemenin yararlarından ve zararlarından 1950'li yılların sonuna kadar kurtulmuştu. Bolşevik iktidarının ilk kırk yılında İrkutsk'un boyutları üç kat artmış ve o günlerde sanayiler kentin Angara Nehri kıyılarında kurulmuştu. Ancak Angara, Baykal'ın tek çıkışı olduğundan bu yeni fabrikaların kirliliğini 1950'lerin sonuna kadar gölden uzak tutabilmişti. Ancak o tarihte Moskova'dakiler büyük bir sosyalist sıçrama yaparak sanayiyi Baykal Gölü'nün kıyılarına getirmeye karar verdiler. Bu karar Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü'nün tümünün itirazlarına karşı alınmışsa da, Komünist Parti bu-

nun ta Cengiz Han günlerindeki gibi yaşayan göçebe Buryat yerlilerini modern çağa getirecek bir sosyal mühendislik zaferi olacağını ilan ediyordu.[26]

Sovyet kalkınmasının bu yeni dalgasının ardında Buryatlar'ın refahı değil stratejik milli çıkar yatmaktaydı. Hava kuvvetlerinin uçakları için selüloz lastik kord bezi üretmek isteyen Kremlinli efendiler özellikle saf suyundan yararlanmak için tesisi gölün güneyinde Baykalsk'ta kurmaya karar vermişlerdi. Birkaç yıl sonra gölün güneydoğu kıyısında Selinginsk'te Baykalsk'ta ihtiyaç duyulan kâğıt hamurunu işleyecek ikinci bir fabrika kuruldu. Ancak daha Baykalsk'taki fabrika işletime açılmadan dünyadaki askeri uçaklarda ve ağır kamyonlarda selüloz değil petrol temelli kord bezi kullanılmaya başlanmıştı. Baykalsk fabrikası da 1970'lerde lastik, ip, ambalaj kağıdı gibi hiçbiri stratejik önemi olmayan ve Sovyetler Birliği'nin herhangi bir yerinde üretilebilecek maddeler üretimine başladı.[27]

Bu sıradan ürünleri üretmenin Baykal Gölü için maliyeti on binlerce ton atık maddenin güney ucuna boşaltılması oldu. Konuyla ilgilenen yurttaşlardan ve bilim adamlarından gelen protesto üzerine (ünlü romancı Mihail Şolohov "Sonraki kuşaklar bu görkemli denizi korumadığımız takdirde bizi bağışlamayacaklardır," demişti)[28] Sovyet hükümeti 1975'te, basında çevre sorunlarının tartışmasını yasakladı ve atıkları göle bırakmadan önce işleme tabi tutacağına dair verdiği sözünü tutmadı. İki yıl sonra nehre boşaltılan atık üç katına ulaşmıştı.Aynı yıl Selinginsk ve Baykalsk fabrikaları da havaya yüz bin tona yakın kirli atık bıraktılar.[29]

Sovyetler'in Sibirya'nın nehirlerini, Tiumen bölgesinin tundralarını ve güneydeki bakir toprakları yok etmeleri yanında bu kirletmeler çok küçük kalır. Baykalsk'tan çeyrek yüzyıl içinde boşaltılan atıklar gölün dibinde sekiz mil karelik bir alana yayılmıştır; ve gölün yüzeyi bunun bin beş yüz katı büyüklüğündedir. Ancak Bilimler Akademisi'nin resmi bir raporu şöyle demektedir: "Baykal'ı kirletmek kolay değildir, ama temizlenmesi de olanaksızdır."[30] Alg ve bakterileri yiyerek suyunu saflaştıran yüz milyarlarca küçük kabuklu *epischura*'ya bağlı olan Baykal, her iki fabrikanın atıkları *epischura*'nın gayet hassas yaşam döngüsünü kesintiye uğrattığı takdirde bozulacaktır. Bilim adamları küçücük sekiz mil karedeki alanda *epischura*'nın öldüğünü ve yerlerini solucanlarla algların aldığını saptamışlardır.[31] Baykal'ı savunanlardan biri şöyle demiştir: "Baykal'ı yok ederek biz kendi yaşamımızın temelini yok ediyoruz... Yaşam önce suda belirmişti, saf suda, daha önce bir kâğıt hamuru fabrikasından geçen suda değil."[32]

Burada 'biz' Sibirya'yı bu kadar uzun süredir sömüren Rus-Sovyet efendiler demekti. Baykal Gölü'nü kurtarma mücadelesi doğu ve batı bölünmesi duygusunu yeniden canlandırmış ve 'Sibiryalılar'a daha eski çağlarda bilinenden daha geniş bir ortak kimlik verilmesine yardımcı olmuştur. 'Ruslar' kimdi ve 'Sibiryalılar' kimdi? Bunun yanıtı

Cengiz Han'ın, Yermak'ın günlerinde ve kürke hücum çağında belliyse de, Şelikov'un, Speranski'nin günlerinde ve Kennan'ın yolculuğu zamanında o kadar açık seçik değildi. 1870'lere gelindiğinde 'Sibiryalılar' artık Buryatlar, Yakutlar, Çukçiler ya da ataları Ruslar gelmeden önce Urallar'ın doğusunda yaşamış yüzlerce aşiret üyeleri olarak tanımlanamazdı. 'Sibiryalılar' şimdi bir zamanların sürgünlerini, Rus yerleşimcilerini ve Sibirya'yı Avrupa Rusyası'ndan tarihi ve kaderiyle ayrı bir yer olarak görenleri de içermek zorundaydı.

19. yüzyılın parlak etnografyacısı, tarihçisi ve gazetecisi olan ve 'Sibiryalı'nın 'benzersiz etnik bir tip' olduğunda ısrar eden Nikolay Yadrintsev'in görüşü buydu. Yadrintsev'e göre, Urallar'ın batısında doğan ama yeni bir yaşam kurmak için Sibirya'ya gelmiş olanlar 'Ruslar'ı' yabancılar olarak görmekte ve kendilerini yeni topraklarına göre tanımlamaktaydılar. Bunların yaşamına, Avrupa Rusyası'nda pek görülmeyen bir tür kaba bireycilik hâkimdi.[33] Yadrintsev gibi insanlar Sibiryalılar'ın Rus efendilerinden başka bir yolda gitmelerinin kaçınılmaz olduğuna inanıyorlardı ki, bu görüş kendilerini Sibirya'ya yakın bulan diğer ileri gelen Ruslarca da paylaşılıyordu. Büyük kısa hikâye ve oyun yazarı Anton Çehov bir arkadaşına şöyle yazmıştır: "Amerika'nın metropolünden ayrılması gibi, Sibirya'nın da bir gün Rusya'dan tümüyle ayrılacağına inanıyorum."[34]

Trans-Sibirya Demiryolu, Sibirya ile Rusya'yı yaklaştırmış ve Sibiryalılar'la Ruslar'ın nasıl ve hangi koşullarda ayrı yönlerde gidecekleri tartışmasını ertelemiştir. Bolşevik Devrimi çeyrek yüzyıl sonra Rusya ile Sibirya arasındaki ilişkileri, Moskova'dakilerin Sibirya'dan imkân olan her şekilde yararlanmaya çalıştığı günlerdeki şekline döndürmüştü. Sibirya'nın madenleri, ormanları, nehirlerinin gücü ve Baykal Gölü'nde olduğu gibi suyunun saflığı, eski çarlık günlerinde kürkünün, demirinin ve altınının olduğu gibi, şimdi de Ruslar'ın çıkarına kullanılacaktı. Moskova'nın yeni hükümdarları yarım yüzyıldan uzun bir süre konuşmuşlar ve 'Sibiryalılar' boyun eğmişlerdi. Bölgesel parti yetkilileri, zorunlu çalışma kampları komutanları, kolektif çiftliklerin müdürleri ve fabrika yöneticileri hep çarlık zamanı genel valisinin mutlak otoritesiyle konuşmuşlarsa da, Yadrintsev'inkine benzer bir düşünce de yeşerebilmişti. 1980'lerde *glastnost*'un gelmesiyle bu bölgecilik duygusu yine ön plana çıktı ve 'Rus' ile 'Sibiryalı'nın anlamlarını ele alarak, eskiden olduğu gibi, Sibirya'nın Rusya'yla olan ilişkisinin yeniden inşa edilmesini istedi.

Bu görev bir grup Sibiryalı köylü yazarlarca ele alınmıştır. Bunların arasında en ileri gelenlerden biri tutkulu bir 'Sibirya' yurtseveri olan ama yine de Sibirya'nın geleceğini Rusya'nın geleceğinin bir parçası olarak gören Valentin Rasputin'dir. Rasputin için yurtseverlik Sibirya'yı Rusya'dan ayırmak değil, 'Rusya'ya Sibirya yoluyla hizmet etmek'tir.[35] Rasputin bu ikisi arasındaki ilişkinin farklı, daha çok güvene, karşılıklı çıkara dayanan ve 'Sibiryalılar' arasında çok

yaygın ve 'Ruslar' arasında çok az olan o özel bireyciliğe saygılı olması gerektiğini iddia etmektedir. Sibirya'nın Ruslar tarafından sömürülme, servetinin alınıp Urallar'ın batısına taşınma zamanı artık geçmiştir. Rasputin artık Sibirya ile Rusya'nın eşit olması, birbirlerinin halkına, tarihine ve çevresine eşit saygılı olmasını savunmaktadır. Sibirya daha fazla Rusya'nın 'kiralık mülkü ya da mücavir bölgesi' olamaz. Rasputin'e göre, Sibirya Rusları, 'kendi ekonomik alanlarında bir şeyi kullanıp tüketip, ertesi gün onun yerine geçecek bir şeyi Sibirya'da bulurum' türü düşüncelerin daha fazla kurbanı olamaz.[36]

Rasputin'in görüşü günümüzün tek görüşü olmadığı gibi, en iyisi de olmayabilir; çünkü Yermak'ın günlerinden beri Sibirya'nın yolunu çizmiş olan kurallar Gorbaçov'dan sonra ortaya çıkan belirsiz dünyada geçerli olamaz. Milliyet, servet ve Sibirya'nın dost ve düşmanları tanımları 21. yüzyılda şimdi olduğundan çok farklı olabilir. Ayrıca batıya değil de, doğuya bakacak olan Sibiryalılar'ı hangi değişim güçlerinin yönelteceği şimdiden bilinemez. Ne de olsa Vladivostok Moskova'dan çok San Francisco'ya yakındır ve Beijing ile Tokyo ise ondan çok daha yakındırlar. Bu bağlamda Çehov ile Yadrintsev'in bir zamanlar mümkün gördükleri Rusya'dan bağımsızlık, bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin parçası olan topraklarda ilerde kaçınılmaz olarak çıkacak karışıklıklarda Sibirya'nın yolu olabilir. Rusya'dan tümüyle ayrı bir Sibirya'nın Birleşik Devletler'in üçte biri kadar daha büyük ve doğal servet bakımından çok daha zengin olacağını hatırlamak da önemlidir.

Sibirya, Rusya ile veya Rusya'sız, dünya olaylarını, şimdiden kestiremeyeceğimiz şekilde etkileme potansiyeline sahiptir. Bu büyük kıtanın sınırları içinde mesafeler ve zaman farklı boyutlar alırlar. Bunlar öyle bir geçmiş ve günümüze ait benzersiz görüntüler yaratır ki, Sibirya'nın büyüklüğüne alışkın olmayan insanlar bunları anlamakta güçlük çekerler. Bütün diğer göllerden daha uzun zaman yaşamış, ama küremizin en karmaşık sismik fay zonlarında bulunması nedeniyle dünyanın en istikrarsız suyu olan Baykal Gölü gibi Sibirya'nın geleceği de onun geçmişine ve gününe biçim veren insanların deneyimlerinin kısmen sonucu olan çelişkilerde yatmaktadır. Rasputin bir zamanlar şöyle bir soru sormuştu: "Sibirya'nın çektiği insanlar, içlerinde, dünyevi ile ebedi, gerçek ile sabit olmayan, yıkılmış ile korunmuşun arasındaki o sınırı hissetmiyorlar mı?" 1984'te de şu sonuca varmıştı: "İnsan soyu günümüzde ne olduğunu görmek ve gelecekte kendisinden ne beklenebileceğini anlamak için burada sınava tabi tutulmaktadır."[37]

Teşekkür

Son çeyrek yüzyıldır kendilerine teşekkür borçlu olduğum pek çok kütüphane, arşiv ve kurum arasında ilk aklıma gelenler şunlardır: SSCB Bilimler Akademisi Leningrad (şimdi Petersburg) Şubesi; Vincennes'de Vincennes Şatosu Archive de la Guerre, Service Historique de l'Armée de la Terre; New York, Columbia Üniversitesi The Bakhmetieff Archive of Russian and East European History and Culture; Leningrad/St. Petersburg Merkezi Devlet Tarih Arşivleri; Washington, Kültür Bakanlığı, The Fulbright-Hays Faculty Research Abroad Program; New York, Columbia Üniversitesi Harriman Enstitüsü; Londra, İmparatorluk Savaş Müzesi; Washington, Smithsonian, Woodrow Wilson Center, Kennan Enstitüsü; Washington, Kongre Kütüphanesi; Moskova, Lenin Kütüphanesi; Washington, The National Endowment for the Humanities; Urbana, Illinois Üniversitesi Rusya ve Doğu Avrupa Merkezi; Oxford, St. Anthony's College; Leningrad/St. Petersburg, Saltykov-Shchedrin Halk Kütüphanesi ve Helsinki Üniversitesi, Slav Kütüphanesi.

Bu pek çok yardımcının yanı sıra sözünü etmeden geçemeyeceğim bazı daha büyük kişisel ve entelektüel borçlarım vardır. Şimdi Columbia Üniversitesi'nde Bakhmetieff Rus Tarihi Profesörü olan Marc Raeff'e entelektüel borcum olduğunu bildirmek benim için çok önemlidir. Bundan otuz yıl önce kendisinin Mihail Speranski üzerindeki öncü eseri dikkatimi Sibirya'ya çekmişti ve Rus İmparatorluğu tarihi hakkmdaki fikirleri beni hâlâ etkilemektedir.

Sibirya'nın geçmişini ve gününü Moskova, St. Petersburg, Helsinki, Paris, Oxford, Londra, New York, Urbana, Stanford ve Washington'da görüşmek ayrıcalığını elde ettiğim kişiler arasında en çok York Üniversitesi Coğrafya Bölümü'nden profesör James Gibson'a teşekkür borçluyum. Otuz yıllık dostum olan ve Sibirya coğrafyası konusunda dünyanın en önde gelen uzmanları arasında bulunan Jim bu kitabın ilk taslağını okumuş ve bana nereleri güçlendireceğimi, nereleri daha kesin yapacağımı işaret etmiştir. Illinois Üniversitesi Kütüphanesi'nde Slav Referans Servisi'nden Helen Sullivan'a da özel olarak teşekkür etmek isterim. 'Bulunamayan'ı bulan ve istediğim bilgiyi anında veren Helen gerçek bir tarihçi kütüphanecisidir. Onu ve meslektaşı Bob Burger'i bir telefon yakınlığında bulmak bu kitabın yazılmasını çok kolaylaştırmıştır. Northern Illinois Üniversite-

si'nden özel olarak Jerrold Zar'a yardımları için teşekkür ederim. College of Liberal Arts and Sciences Dekanı James Norris'e de tam zamanında verdiği lojistik destek için teşekkür borçluyum. Kendisi bu kitabın yaşamıma egemen olduğu yıllar boyunca dostluğuyla bana çok şey vermiştir. Birbirimizi tanıdığımız on-on beş yıl içinde Jim herhalde madencilik tarihi ve Amerika'nın genel geçmişi hakkında sorduğum soruların sayısını çoktan unutmuştur.

Random House yayınevinin Başkan Yardımcısı Robert Loomis ile çalışmak bugünlerde pek çok yazarın fırsat bulamadığı büyük bir zevk olmuştur. On beş yıldır çalışmamın bir parçası olan Robert Gottlieb'e de teşekkür ederim. Çok çalışma isteklerini insana güvenle aşılayan o pek seyrek rastlanılan edebiyat ajanlarından biri olarak Robert bu kitabın ilk özet taslak biçiminden bu yana biçimlenmesinde bana yardımcı olmuştur.

Bütün bu insanların cömertlikleri ve yardımseverlikleri bir yana, karım Mary hepsinin başında gelmektedir. Dost olarak, danışman olarak, eşsiz bir editör olarak bana tahmin edebileceğinden çok şey vermiştir. Onun öğütlerini her zaman kabule hazır olmamışsam da, kabul etmediğim zamanlar genellikle pişman olmuşumdur. Bu kitaba onun dikkatli eleştirileri büyük katkıda bulunmuş, zaman zaman bölümleri olduğu gibi değiştirmeyi gerektirmiştir. Son ürünü kendisine ithaf, sonsuza kadar ödenmeyecek büyük (ve giderek de büyüyen) bir borcun sadece küçük bir taksitidir.

W. Bruce Lincoln
DeKalb, Illinois
1992

Notlarda Kullanılan Kısaltmalar

AA	*Arctic Anthropology*
AG	Archives de la Guerre. Service historique de l'armée de la terre. Château de Vincennes, France.
AI	Arkheograficheskaia kommissiia. *Akty istoricheskie sobrannye i izdannye arkheograficheskoiu kommissieiu.* 5 cilt. St. Petersburg, 1841–1842.
ARR	*Arkhiv russkoi revoliutsii.*
BCh	*Biblioteka dlia Chteniia.*
BD	*Beloe Delo*
DAI	Arkheograficheskaia kommissiia. *Dopolneniia k aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye arkheograficheskoiu kommissieiu.* 12 cilt. St. Petersburg, 1846–1872.
EB	*Encyclopaedia Britannica.* 2. baskı.
EHR	*English Historical Review.*
GJ	*Geographical Journal.*
GPD	Gosudarstvennaia Publichnaia Biblioteka im. M.E. Saltykova-Shchedrina. Otdel rukopisei. Leningrad.
HIA	Hoover Institution Archives. Stanford, California.
HT	*History Today.*
IstSSSR	*Istoriia SSSR.*
IZ	*Istoricheskie zapiski.*
IzIRGO	*Izvestiia Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva.*
JHG	*Journal of Historical Geography.*
JNCBRAS	*Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society.*
KA	*Krasnyi Arkhiv.*
KIS	*Katorga i Ssylka: Istoriko-revoliutsionnyi vestnik.*
MERSH	*The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History.*
NG	*The National Geographic Magazine.*
PHR	*Pacific Historical Review.*
PR	*Proletarskaia Revoliutsiia.*
RBS	*Russkii Biograficheskii Slovar'.*
RS	*Russkaia Starina.*
S	*Survey: A Journal of Soviet and East European Studies.*
SIE	*Sovetskaia Istoricheskaia Entsiklopediia.*
SR	*Slavic Review.*

SS	*Soviet Studies: A Quarterly Review of the Social and Economic Institutions of the USSR.*
SSE	*Sibirskaia Sovetskaia Entsiklopediia.*
TsGIAL	Tsentral'nyi Gosudarstvennyi Arkhiv v Leningrade.
VI	*Voprosy Istorii.*

TÜRKÇE KISALTMALAR

C.	Cilt
s.	sayfa
AGE	Adı geçen eser
AGY	Adı geçen yerde
bkz.	bakınız
Ed.	Editör
Ed.ler	Editörler

Notlar

Giriş

1. Charles Wenyon, *Across Siberia on the Great Post-Road* (Londra, 1896), s. 26.

Bölüm 1. Tanrı'nın Gazabı

1. Matthew of Paris, *English History*, I, s. 469.
2. AGE., s. 131.
3. AGY.
4. AGY.'de alıntılanmış.
5. AGE., s. 312–313.
6. Henry W.C. Davis, "Matthew of Paris," *EB* (New York, 1911), XVII, s. 898.
7. Matthew of Paris, *English History*, s. 471, 469'da alıntılanmış.
8. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (Londra, 1887), VIII, s. 14.
9. Matthew of Paris, *English History*, s. 469–470'te alıntılanmış.
10. AGE., s. 341–347'de alıntılanmış.
11. Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century* (Londra, 1876), I, s. 153'te alıntılanmış.
12. Matthew of Paris, *English History*, II, s.280; J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests* (New York, 1971), s. 89.
13. Matthew of Paris, *English History*, I, s. 467, 473'te alıntılanmış.
14. AGE., II, s. 30, 131.
15. George Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven ve Londra, 1953), s. 1.

Bölüm 2. "Keçe Çadırlarda Yaşayan Bütün İnsanların Büyük Hanı"

1. Rusça'dan Prens D.S. Mirsky tarafından çevrilen; B. Ia. Vladimirtsev, *The Life of Chingis-Khan* (Londra, 1930), s. 17'de alıntılanmış. Ayrıca bkz: Francis Woodman Cleaves, *The Secret History of the Mongols for the First Time Done into English out of the Original Tongue and Provided with an Exegetical Commentary* (Cambridge, Mass., ve Londra, 1982), s. 18–22; Vernadsky, *The Mongols and Russia, passim.*
2. Cleaves, *Secret History of the Mongols*, s. 24.
3. AGE., S. 1–18; J.J. Saunders, *History of the Mongol Conquests*, s. 45–47.
4. Fransızca'dan Naomi Walford tarafından çevrilen, René Grousset, *Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, (New Brunswick, 1970), s. 199.
5. Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1987), s. 6–7; Vernadsky, *The Mongols and Russia*,

s. 20–28; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 197–208.

6. Cleaves, *Secret History of the Mongols*, s. 125–126.

7. Fransızca'dan Marian McKellar ve Denis Sinor tarafından çevrilen, Saunders, *History of the Mongol Conquests*, s. 47–49; René Grousset, *Conqueror of the World*, (New York, 1966), s. 59–74.

8. Saunders, *History of the Mongol Conquests*, s. 53.

9. Cleaves, *Secret History of the Mongols*, s. 124.

10. Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, I, s. 110'da alıntılanmış; tahrip konusunda bkz. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 112–115; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 197–208.

11. Michel Carsow'un çevirisi, B. Vladimirtsev, *Le Régime social des Mongols: Le féodalism nomade* (Paris, 1948), s. 43–45, 56–99; H.D. Martin, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China* (Baltimore, 1950), s. 17–33; John of Plano Carpini, "History of the Mongols" ed. Christopher Dawson, *The Mongol Mission* (New York, 1955), s. 33–37; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 112–113; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 216–226.

12. John of Plano Carpini, "History," s. 33–37; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 116–119; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, 3. baskı. (Londra, 1968), s. 383–384.

13. René Grousset, *Conqueror of the World*, s. 189–197; Martin, *Rise of Chingis Khan*, s. 168.

14. Barthold, *Turkestan*, s. 393–394'te alıntılanmış.

15. AGE., s. 399–403.

16. M. le Baron C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey or Tamerlan* (Amsterdam, 1852), I, s. 289–290.

17. John Andrew Boyle tarafından Mirza Muhammad Qazvini'nin metninden çevrilen Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini, *The History of the World Conqueror* (Cambridge, Mass., 1958), I, s. 97–98.

18. AGE., s. 106.

19. Grousset, *Conqueror of the World*, s. 223'te alıntılanmış.

20. AGE., s. 224–225.

21. Juvaini, *History of the World Conqueror*, I, s. 116'da alıntılanmış.

22. Grousset, *Conqueror of the World*, s. 226.

23. Juvaini, *History of the World Conqueror*, I, s. 178.

24. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I. s. 291.

25. Juvaini, History of the World Conqueror, I, s. 97–128, 150–178; Barthold, *Turkestan*, s. 413–414, 436, 447.

26. Juvaini, *History of the World Conqueror*, I, s. 97.

27. Barthold, *Turkestan*, s. 404–427; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 236–247; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 35–41; François Thuret tarafından Rusça'dan çevrilen, B. Grekov ve A. Iakoubovski, *La Horde d'or et la Russie: La Domination Tatare aux XIIIe et XIVe siècles de la mer jaune à la mer noire* (Paris, 1961), s. 190–195; ed. S.A. Zenkovskii, *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales* (New York, 1954), s. 195.

28. George Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven, 1948), s. 239'da alıntılanmış.

29. John Andrew Boyle tarafından Farsça'dan çevrilen, Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan* (New York, 1971), s. 17; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 253–268; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 45–58.

30. Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 254.

Bölüm 3: Batu'nun Kış Savaşı

1. N.M. Karamzin, *Istoriia Gosudarstva Rossiiskago*, 5. baskı (St. Petersburg, 1842) III, sütun 166.

2. Ed. ve çeviri: Serge A. Zenkovskii, *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales*, s. 201–202.

3. Karamzin, *Istoriia*, III, sütun 169–171; S.M. Solov'ëv, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* (Moskova, 1960), III, s. 141–142.

4. Iu. A. Limonov, *Vladimiro-Suzdal'skaia Rus': Ocherki sotsial'no-politicheskoi istorii* (Leningrad, 1987), s. 112–115; A.A. Kataev, "Tatary i poraboshchenie imi Rusi," ed. M.V. Dovnar-Zapol'skii, *Russkaia istoriia v ocherkakh i stat'iakh* (Moskova, 1909), s. 571–574; Karamzin, *Istoriia*, III, sütun 171–172; Solov'ëv, *Istoriia*, III, s. 142–143.

5. Karamzin, *Istoriia*, III, sütun 172–174; IV, sütun 1–7; Solov'ëv, *Istoriia*, III, s. 142–144.

6. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 52.

7. Karamzin, *Istoriia*, IV, sütun 9.

8. Susan Wilbur Jones tarafından çevirisi yapılan Gudzy, *History of Early Russian Literature* (New York, 1949), s. 210'da alıntılanmış.

9. B.D. Grekov ve A. Iu. Iakubovskii, *Zolotaia orda i ee padenie* (Moskova ve Leningrad, 1950), s. 214–217; Karamzin, *Istoriia*, IV, sütun 9–12.

10. John of Plano Carpini, "History," s. 29–30.

11. Thomas T. Allsen, "Mongol Census Taking in Rus', 1245–1275," *Harvard Ukrainian Studies*, V, No. 1 (Mart 1981), s. 33–53 ve özellikle 47–52; A.N. Nasonov, *Mongoly i Rus' (Istoriia tatarskoi politiki na Rusi)* (Moskova ve Leningrad, 1940), s. 14–20, 50–68; V.V Kargalov, "Sushchestvovali li na Rusi 'voenno-politicheskaia baskacheskaia organizatsiia' mongol'skikh feodalov?" *IstSSSR*, No. 1 (1962), 161–165; V.V. Kargalov, "Baskaki," *VI*, No. 5 (1972), s. 212–215; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 87.

12. Nasonov, *Mongoly i Rus'*, s. III'de alıntılanmış.

13. L.V. Cherepnin, *Obrazovanie russkogo tsentralizovannogo gosudarstva V XIV–XV vekakh* (Moskova, 1960), s. 497–519; M.K. Liubavskii, *Ocherk istorii litovsko-russkago gosudarstva* (Moskova, 1915), s. 41–53; A.E. Presniakov, *Lektsii po russkoi istorii* (Moskova, 1938), II, 1. kısım, s. 44–65; B.N. Floria, "Litva i Rus' pered bitvoi na Kulikovskom pole," ed. L.G. Beskrovnyi, *Kulikovskaia bitva: Sbornik statei* (Moskova, 1980), s. 142–173; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 233–240; E. Golubinskii, *Istoriia russkoi tserkvy* (Moskova, 1911), s. 98–145.

14. Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304–1613* (Londra ve New York, 1987), s. 44–48.

15. V.L. Egorov, "Zolotaia orda pered kulikovskoi bitvoi," ed. Beskrovnyi, *Kulikovskaia bitva*, s. 174–213; G.A. Fedorov-Davydov, *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy* (Moskova, 1973), s. 145–152; Grekov ve Iakubovskii, *Zolotaia orda*, s. 261–294; Cherepnin, *Obrazovanie*, s. 530–556.

Bölüm 4. Kulikovo Çayırı'nda

1. V.V. Kargalov, *Kulikovskaia bitva* (Moskova, 1980), s. 97'de alıntılanmış.

2. Ed.ler George Vernadsky, Ralph T. Fisher, Jr., Alan D. Ferguson, An-

drew Lossky ve Sergei Pushkarev, *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917*. (New Haven ve Londra, 1972), I, s. 56.

3. Ed. L.G. Beskrovnyi, *Kulikovskaia bitva: Sbornik statei* (Moskova, 1980)'de L.G. Beskrovnyi, "Kulikovskaia bitva," s. 222–245; Edward D. Sokol, "The Battle of Kulikovo," *MERSH*, XVIII, s. 152–159; Kargalov, *Kulikovskaia bitva*, s. 72–117; David M. Goldfrank, "Dmitrii Ivanovich Donskoi," *MERSH*, IX, s. 170–177; ve Jeremiah Curtin, *The Mongols in Russia* (Boston, 1908), s. 368–391.

4. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 245–248.

5. Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 414–415'de alıntılanmış; ayrıca bkz. 409–419.

6. AGE., s. 406–408, 436–438; ed.ler B.D. Grekov, L.V. Cherepnin ve V.T. Pashuto, *Ocherki istorii SSSR: period feodalizma IX–XV vv.* (Moskova, 1953), II, s. 228–230, 244–246, 654–660; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 248–250.

7. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 266.

8. Cherepnin, *Obrazovanie*, s. 646; ayrıca bkz. 629–647.

9. AGE., 647–681.

10. Ed.ler Grekov, Cherepnin ve Pashuto, *Ocherki istorii SSSR*, II, s. 654–666; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 435–456.

11. Cherepnin, *Obrazovanie*, s. 743–771, 787–824; Crummey, *Formation of Muscovy, 1304–1613*, s. 56–77; V.N. Bernadskii, *Novgorod i novgorodskaia zemlia v XV veke* (Moskova ve Leningrad, 1961), s. 252–263; Vernadsky, The Mongols and Russia, s. 314–332.

12. Crummey, *Formation of Muscovy*, s. 97–99.

13. Bernadskii, *Novgorod*, s. 264–313; Cherepnin, *Obrazovanie*, s. 862–896; George Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (New Haven ve Londra, 1959), s. 42–62, 96–100; Crummey, *Formation of Muscovy*, s. 84–93.

14. G.F. Miller, *Istoriia Sibiri* (Moskova ve Leningrad, 1937), I, s. 204–205; George V. Lantzeff ve Richard A. Pierce, *Eastward to Empire: Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier to 1750* (Montreal ve Londra, 1973), s. 48–49.

15. Ivan'ın yatalak olduğu, bir hastalık, içki ve sigara nedeniyle hareket kabiliyetini kaybettiği hatta okur-yazar olmadığı görüşünün ileri sürüldüğü parlak deneme yazısı olan Edward L. Keenan'ın, *The Kurbskii–Groznyi Apocrypha* (Cambridge, Mass., 1971). Keenan'ın çalışması hakkında etkileyici eleştirilerin yer aldığı Sovyet eğitimcisi R.G. Skrynnikov'ın, *Perepiska Groznogo i Kurbskogo. Paradoksy Edvarda Kinana* (Leningrad, 1973) ve daha yakın tarihte Niels Rossing ve Birgit Ronne'ın, *Apocryphal–Not Apocryphal?* (Kopenhag, 1980).

16. Bkz. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 256, not 38 ve George Vernadsky, *The Tsardom of Moscow, 1547–1682* (New Haven ve Londra, 1969), kısım 1, s. 2–6.

17. Crummey, *Formation of Muscovy*, s. 151–155; ed.ler A.N. Nasonov, L.V. Cherepnin ve A.A. Zimin, *Ocherki istorii SSSR: Period feodalizma. Konets XV v.–nachalo XVII v.* (Moskova, 1955), s. 350–369.

Bölüm 5. Anika ve Oğulları

1. "Stroganovy," *RBS*, C. Sme–Suv, s. 471–472.

2. "Kupchaia' na tret' varnitsy bez tsyrena i tret' varnichnogo mesta, kuplennykh Anikoi Fëdorovichem Stroganovym u Iakova Fëdorova syna Bizimova," 18 fevralia 1526g.; " 'Kupchaia' na varnitsu s tsyrenom i so vsem 'nariadom, chto v varnitse,' kuplennuiu Anikoi Fëdorovichem Stroganovym u Avdot'i Maksimovoi docheri u Stepanovskoi zheny Zuesa i ee vnuka Vasil'ia Ontomanova,' 3 iiunia 1526g.; " 'Kupchaia' na varnitsu so vsem varnichnym inventarem i s varnichnym mestom, kuplennymi Anikoi Stroganovym u Vasil'ia i Dmitriia Varonitsynykh," 15 iiulia 1540g.; hepsi ed. A.A. Vvedenskii, *Torgovyi dom XVI–XVII vekov* (Leningrad, 1924), s. 86–88'in içinde.

3. "Luka Koz'mich Stroganov," *RBS*, C. Sme–Suv, s. 506.

4. J.R. Foster tarafından Almanca'dan çevrilen, Yuri Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development* (Baltimore, 1963), s. 26–27.

5. A.A. Vvedenskii, *Sbornik statei po russkoi istorii posviashchennykh S.F. Platonovu* (Petersburg, 1922), s. 91–101'de "Anika Stroganov v svoëm Sol'vychegodskom khoziaistve"; Vvedenskii, *Dom Stroganovykh v XVI–XVII vekakh* (Moskova, 1962), s. 19–23; J.H. Shennan. "The Conquest of Siberia," *HT*, XIX, No 2 (Şubat, 1969), s. 102–103.

6. Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 207.

7. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 39.

8. Vvedenskii, "Anika Stroganov v svoëm Sol'vychegodskom khoziaistve" s. 107; Vvedenskii, *Dom Stroganovykh*, s. 52–53.

9. N.V. Ustiugov, *Solevarennaia promyshlennost' Soli Kamskoi v XVII veke: K voprosu o genezise kapitalisticheskikh otnoshenii v russkoi promyshlennosti* (Moskova, 1957), s. 123–132.

10. "Charter granted by Tsar Ivan Vasil'evich to Grigorii Stroganov on financial, juridical and trade privileges in the empty lands along the river Kama," 4 Nisan 1558, ed. Terence Armstrong, Tatiana Minorsky ve David Wileman tarafından Rusça'dan çevrilen *Yermak's Campaign in Siberia: A Selection of Documents* (Londra, 1975), s. 281–282.

11. Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 85'te alıntılanmış.

12. "Zhalovannaia gramota tsaria Ivana Vasil'evicha Grigoriiu Stroganovu o finansovykh, sudebnykh i torgovykh l'gotakh na pustye mesta po reke Kame," 4 aprelia 1558g., Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 332–334'te ek 2.

13. "Charter granted by Tsar Ivan Vasil'evich to Iakov Stroganov on financial, juridical and trade privileges with regard to the salt-works on the river Chusovaia," 25 Mart 1568, ed. Armstrong, *Yermak's Campaign*, s. 284–287.

14. "Anika Fëdorovich Stroganov," *RBS*, C. Sme–Suv, s. 493–494; "Grigorii Anikievich Stroganov," *RBS*, C. Sme–Suv, s. 495; Vvedenskii, *Dom Stroganovykh* (Moskova, 1962), s. 25–26; "Zhalovannaia gramota tsaria Ivana Vasil'evicha Iakovu Stroganovu o finansovykh, sudebnykh i torgovych l'gotakh na solenoi promysel po reke Chusovoi," 25 marta 1568g., Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 333–337'de ek 3; "Gramota tsaria Ivana Vasil'evicha v slobodku na Kame Iakovu i Grigoriiu Stroganovym o posylke ratnykh liudei dlia privedeniia i pokornosti cheremisov i drugikh narodov, proizvodivshikh grabezhi po reke Kame," Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 338–339'da ek 4; "Iakov Anikievich Stroganov," *RBS*, C. Sme–Suv, s. 531; Vernadsky, *The Tsardom of Moscow*, I, kısım 1, s. 176–177.

15. "Zhalovannaia gramota tsaria Ivana Vasil'evicha Iakovu i Grigoriiu Stroganovym ob osvobozhdenii na 20 let ot raznykh podatei i povinnostei ikh

zemel' i liudei na Takhcheiakh i na Tobole," Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 339–341'de ek 5; ayrıca bkz s. 206–207, not 3; V.I. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri do nachala XIX stoletiia* (Vladivostok, 1924), II, s. 21–22; Vvedenskii, *Dom Stroganovykh*, s. 33–37.

16. R.G. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka* (Novosibirsk, 1986), s. 83–92.

17. Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 86'da alıntılanmış.

18. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 92–99; Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, II, s. 18–20; Boris Nolde, *La Formation de l'Empire Russe: Etudes, Notes et Documents* (Paris, 1952), I, s. 156–159; Vvedenskii, *Dom Stroganovykh*, s. 76–79; Sergius Yakobson, "The Russian Conquest of Siberia," *HT*, XXII, No. 10 (Ekim 1972), s. 702–703; Shennan, "Conquest of Siberia," s. 102–103.

19. "Ivan Vasil'evich's letter to the settlement on the Kama to Iakov and Grigorii Stroganov on the sending of fighting men for the subduing of the Cheremis and other peoples marauding on the river Kama," 6 Ağustos 1572, ed. Armstrong, *Yermak's Campaign*, s. 288.

20. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 100–103.

21. Bakhrushin, *Nauchnye trudy*, III, kısım 1, s. 96–97'de C.V. Bakhrushin, " 'Puti v Sibir' v XVI–XVIIvv.,"; "Gramota tsaria Ivana Vasil'evicha," s. 338–339.

22. Vvedenskii, *Dom Stroganovykh*, s. 102–103.

23. "Nikita Grigor'evich and Maksim Iakovlevich Stroganovy," *RBS*, C. Sme–Suv, s. 507–509.

Bölüm 6. Yermak'ın 'Fethi'

1. Edward D. Sokol, "Ermak Timofeevich," *MERSH*, X, s. 226'da alıntılanmış.

2. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 177–178, 182–183; Crummey, *Formation of Muscovy*, s. 209.

3. Vvedenskii, *Dom Stroganovykh*, s. 98; "Francisco Pizarro," *EB*, XXI, s. 690–691; "Hernando Cortés," *EB*, VII, s. 205–207.

4. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 168–169; S.V. Bakhrushin, "Puti v Sibir' v XVI–XVIIvv.," s. 102–103; Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 215–217.

5. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 169–170; Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 219–220.

6. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 218.

7. AGE., s. 168–221; Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 229–231. Ermak'ın seferinin kronolojisiyle ilgili olarak tarihçilerin fikir ayrılıkları örnekleri için bkz: Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 492'de S. V. Bakhrushin'in notu (ki o da Tobolsk çatışmasının tarihini yanlış vermiştir).

8. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 219.

9. Raymond Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550–1700* (Berkeley, 1943), s. 119.

10. Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 251–253; John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China, Being Some Record of the Relations Between Them from the Beginning of the XVIIth Century to the Death of the Tsar Alexei Mikhailovich* (Londra, 1919), II, s. 160.

11. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China*, I, s. lxxiii; "Gramota tsaria Ivana Vasil'evicha Semenu, Maksimu, i Nikite Stroganovym o prigotovlenii k vesne 15 otrugov dlia liudei i zapasov, napravliaemykh v Sibir'," 7 ianvaria 1584g., Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 343–344'de ek 4.

12. Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 105'te alıntılanmış.

13. Skrynnikov, *Sibirskaia ekspeditsiia Ermaka*, s. 234–235, 249–262; Fisher, *The Russian Fur Trade*, s. 26–27.

14. Bkz. örneğin, V.F. Miller, *Istoricheskie pesni russkogo naroda XVI–XVII vekov* (Petrograd, 1915) s. 475–540.

15. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China*, I, s. lxxiii.

Bölüm 7. Sibiryalılar

1. Henry N. Michael, "Absolute Chronologies of Late Pleistocene and Early Holocene Cultures of Northeastern Asia," *AA*, XXI, No. 2 (1984), s. 1–68; Iu. A. Mochanov, *Drevneishie etapy zaseleniia chelovekem Severo-Vostochnoi Azii* (Novosibirsk, 1977); A.P. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri* (Leningrad, 1968), I, s. 37–65; ed.ler M.G. Levin ve L.P. Potapov, *Narody Sibiri* (Moskova ve Leningrad, 1956), s. 23–29. Sibirya'nın Kutup sınırındaki halkları için bkz: özellikle Yuri Slezkine's *Russia and the Peoples of Siberia's Arctic Frontier*'ınmükemmel giriş bölümü. Yayınlayan: Cornell University Press 1994. Ayrıca bkz. James Forsyth, *A History of The Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony, 1581–1990* (Cambridge, 1992) Bu kitap için yapılan araştırmalar tamamlandıktan sonra çıkmıştır.

2. Ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 30–41; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, I, s. 76–79; N.N. Dikov, *Drevnie kul'tury Severo-Vostochnoi Azii: Aziia na styke s Amerikoi v drevnosti* (Moskova, 1979), s. 16–54, 134–141; V.V. Bobrov, "On the Problem of Inter-Ethnic Relations in South Siberia in the Third and Early Second Millennium B.C.E.," ed. D.B. Shimkin, *Studies in North Asiatic Archaeology, Neolithic to Medieval by the Faculty of Archaeology, Kemerovo State University* (Urbana, 1988), s. 62–65.

3. S.V. Kiselëv, *Drevniaia istoriia iuzhnoi Sibiri* (Moskova, 1951), s. 23–66.

4. AGE., s. 67-105, 172-180.

5. Ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 56.

6. Kiselev, *Drevniaia istoriia iuzhnoi Sibiri*, s. 334-361; A.P. Okladnikov vd. ed.'ler., *Istoriia Sibiri* (Leningrad, 1968), I, s. 227-233; Owen Lattimore, "Caravan Routes of Inner Asia," *GJ*, LXXII, No.6 (Aralık 1928), s. 497-528; F.S. Drake, "China's Norht-west Passage: A Chapter in Its Opening," *JNCBRAS*, LXVI (1935), s.40-49; Grousset , *Empire of the Steppes*, s. xxii-xxiii, 39-42.

7. Ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 68.

8. AGE., s. 65-80; Oklandnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, I, s. 227-233; Kiselev, *Drevniaia istoriia iuzhnoi Sibiri*, s. 334-392; I.A. Sher, "On the Sources of the Scythic Animal Style," ed. Shimkin, *Studies in North Asiatic Archaeology*, s. 142-173.

9. "Kirgizskaia Sovetskaia Sotsialisticheskaia Respublika," *SIE*, VII, sütun 254-258; ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s.378-380; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 124-128, 216-217.

10. Ed. G.V. Glinka, *Aziatskaia Rossiia* (St. Petersburg, 1914), I, s. 153-163; ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 379-383.

11. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*; I, s. 132-143; ed.'ler Levin ve Potapov,

Narody Sibiri, s. 217-266.

12. *A Handbook of Siberia ve Arctic Russia*, Donanma İstihbarat Bölümü Coğrafya Ekibi tarafından derlenmiş. (Londra, 1920) s.175'te alıntılanmış.

13. AGE., s.172-177; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 123-132; ed.'ler, Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 701-729.

14. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 145-150; ed.'ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 267-302.

15. Kennan, *Siberia ve the Exile System*, II, s. 22'de alıntılanmış.

16. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 106-115; ed.'ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 554-569; Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 285.

17. Ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 899-900; ed.'ler Ia. P. Al'kor ve L.K. Drezen, *Kolonial'naia politika tsarizma na Kamchatke i Chukhotke v XVIII veke. Sbornikh arkhivnykh materialov* (Leningrad, 1935), s. 174-188.

18. Ed.ler Levin ve Potapov, *Norady Sibiri*, s. 896-933, 950-977; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 95-103; *A Handbook of Siberia and Arctic Russia*, s. 96-113.

19. James R.Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade: Provisionment of the Okhotsk Seaboard and the Kamchatka Peninsula 1639-1856* (Madison, Wis., 1969), s. 25-26.

20. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China*, II, s, 271'de alıntılanmış.

Bölüm 8. Büyük Okyanusa Doğru

1. Valentin Rasputin, *Siberia on Fire*'da, Valentin Rasputin, "Your Siberia and Mine," seçen, çeviren ve önsöz Gerald Mikkelson ve Margaret Winchell (DeKalb, III., 1989), s. 176.

2. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie s drevneishikh vremen do serediny XIX veka* (*Istoriia otkrytiia i osvoenniia Severnogo morskogo puti* Cilt 1) (Moskova, 1956), s. 523-526; Bakhrushin, " 'Puti v Sibir' v XVI-XVIIvv.," s. 72-136; A.V. Efimov, *Iz istorii velikikh russkikh geograficheskikh otkrytii v Severnom Ledovitom i Tikhom Okeanakh XVII- pervaia polovina XVIIIvv.* (Moskova, 1950), s.49-71

3. S.V. Bakhrushin, *Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI i XVIIvv.* (Moskova, 1927), s. 61-142; M.V. Belov, *Articheskoe moreplavanie, passim.*

4. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 61-62.

5. R.M. Kabo, *Goroda Zapadnoi Sibiri: Ocherki istoriko-ekonomicheskoi geografii XVII pervaia polovina XIX vv.* (Moskova, 1949), s. 84-85; P.N. Butsinskii, *Zaselenie Sibiri i byt pervykh ee nasel'nikov* (Kharkov, 1889), s.103-142; Oklandnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 271-272.

6. Oklandnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 263.

7. Mark Bassin, "Expansion and Colonialism on the Eastern Frontier: Views of Siberia and the Far East in Pre-Petrine Russia," *JHG*, XIV, No. 1 (Ocak 1988), s. 7-8.

8. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, s.112-120; Inna Lubimenko, "A Project for the Acquisition of Russia by James I," *EHR*, XXIV (1914), s.246-256.

9. Örneğin bkz: 1640'larda Tobolsk'dan Mangazeia'ya tüyler ürperten bir yolculuğun öyküsü için ed. N.S. Orlova, *Otkrytiia russkikh zemleprokhodtsev i poliarnykh morekhodov XVII veka na severo-vostoke Asii. Sbornik dokumentov* (Moskova, 1951), s. 80-82.

10. Belov, *Artkticheskoe moreplavanie*, s. 120-127; Terence Armstrong,

Russian Settlement in the North (Cambridge, İngiltere, 1965), s. 17-19

11. Okladnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 271-272.

12. V.I. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, II, kısım 1, s. 64–70; V.K. Andreevich, *Istoricheskii ocherk Sibiri* (St. Petersburg, 1889), I, kısım 1, s. 72–81; S.B. Okun', "Materialy k istorii Bruiatii v XVII v.," *KA*, LXXVI (1936), s. 174-175; Lantzeff and Pierce, *Eastward to Empire*, s. 146-152.

13. V.I. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, II, kısım 1, 49.

14. Armstrong, *Russian Settlement*, s. 32-33'de alıntılanmış.

15. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, II, kısım 1, s. 49-51; Okladnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 46-50; Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, s. 142-143; Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 97.

16. Okladnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 49; Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 8.

17. Ed.ler S.A. Tokarev, Z.V. Gogolev ve I.S. Gurvich, *Istoriia iakutskoi ASSR* (Moskova, 1957), II, s. 32-38, 68-71.

Bölüm 9. Tahıl Arayışı

1. "Akty o plavanii pis'mennago golovy Vasil'ia Poiarkova iz Iakutska v Okhotskoie more," 12 iiunia 1646g., *DAI*, III, döküman No. 12, s. 50-52.

2. AGE., s. 52-60.

3. Örneğin bkz: E.G. Ravenstein, *The Russians on the Amur: Its Discovery, Conquest, and Colonisation* (Londra, 1861), p. 19, not "c."

4. L.S. Berg, *Ocherki po istorii russkikh geograficheskikh otkrytii* (Moskova ve Leningrad, 1949), s. 145-148; Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, II, kısım 1 s. 75-79; Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 155-158.

5. "Akty o plavanii pis'mennago golovy Vasil'ia Piarkova iz Iakutska v Okhotskoie more" posle 12 iiunia 1646g., s. 59.

6. AGE., s. 52-60. Bkz: F.A. Golder, *Russian Expansion on the Pacific, 1671-1850* (Gloucester, Mass., 1960), s. 35-37.

7. F.G. Safronov, *Erofei Khabarov* (Khabarovsk, 1983), s.9-46; "Erofei Pavlovich Khabarov-Sviatitskii," *SIE*, XV, sütun 477; "Nakaz Iakutskago voevody Dimitriia Frantsbekova opytovshchiku Erofeiu Khabarovu, o pokhode v Daurskuiu zemliu," 6 marta 1649g., *AI*, IV, döküman No. 31, s. 67-72; Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 159-160.

8. Safronov, *Erofei Khabarov*, s. 47-48; "Nakaz Iakutskago voevody Dimitriia Frantsbekova," 6 marta 1649g., *AI*, IV, döküman No. 31, s. 67-70; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 38-43.

9. Rasputin, "Your Siberia and Mine," s. 176.

10. Bassin, "Expansion and Colonialism," s. 13'te alıntılanmış.

11. "Nakaz Iakutskago voevody Dimitriia Frantsbekova," 6 marta 1649g., *AI*, IV, döküman No. 31, s. 67-60; "Voevodskaia otpiska Tsariu ob otpuske Khabarova v Dauriiu, o voennykh ego deistviiakh," *AI*, IV, döküman No. 31, s. 74-75'te; Safronov, *Erofei Khabarov*, s. 49-51; Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 160-161.

12. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, I, kısım 1, s. 86.

13. "Otpiska Iakutskomu voevode Dimitriiu Frantsbekovu sluzhivago cheloveka Erofeia Khabarova, o voennykh deistviiakh ego na reke Amure," Avgust 1652g., *DAI*, III, döküman No. 102, s. 359-371; Safronov, *Erofei Khabarov*, s. 52-55; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 45-47.

14. Bassin "Expansion and Colonialism," s. 13.

15. "Otpiska sluzhivago cheloveka Terentiia Ermolina, ob ostavlenii im v Tungurskom zimov'e porokha i svintsa, poslannykh k prikaznomu cheloveku Erofeiu Khabarovu, i o plavanii po reke Amuru, avgusta 1652g., *DAI*, III, döküman No.101 s. 356-359'da; Ravenstein, *Russians on the Amur*, s. 19-21; Safronov, Erofei Khabarov, s. 52-55; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 45-47.

16. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, I, kısım 1, s.88; Safronov, *Erofei Khabarov*, s. 52-53.

17. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, I, kısım 1, s. 88-89.

18. Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 246, not 14.

19. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, I, kısım 1, s. 90-91; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 49-50; Ravenstein, *Russians on the Amur*, s. 21-28; Safronov, *Erofei Khabarov*, s. 53-56; "Otpiska sluzhivago cheloveka Ivana Uvarova Iakutskomu voevode Dimitriiu Frantsbekovu, o plavanii ego dlia otyskaniia Erofeia Khabarova po reke Amuru i Vostochnomu Okeanu i o priobytii na reku Tugir'," 30 iiunia 1652, *DAI*, III, döküman No. 100, s. 354-356; "Otpiska prikaznago cheloveka Onufriia Stepanova Iakutskomu voevode Mikhailu Lodyzhenskomu, o deistviiakh ego na reke Amure po ot"ezde Erofeia Khabarova v Moskvu," v nachale avgusta 1654g., *DAI*, III, döküman No.122, s. 523-528; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 49-50; Ravenstein, *Russians on the Amur*, s. 21-28,

20. Safronov, *Erofei Khabarov*, s. 57-58.

21. AGE., s. 65'te alıntılanmış.

22. AGE., s. 65-70; Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, I, kısım 1, s. 95-97; Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 166-167.

23. Ogorodnikov, *Ocherk istorii Sibiri*, I, kısım 1, s. 94.

24. Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 165.

25. S.V. Bakhrushin, *Ocherki po istorii*, s. 167.

26. AGE., s. 167-168; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 62-65; V.K. Andreevich, *Istoriia Sibiri*, II, s. 42-46.

27. Mark Mancall, *Russia and China: Their Diplomatic Relations to 1728* (n.p., 1971), s. 127-162.

Bölüm 10. İki Kıta Arasında Bir Geçit Bulunuyor

1. F.A. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 78.

2. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, s. 108-120.

3. A.P. Okladnikov, *Russkie poliarnye morekhody XVII veka u beregov Taimyra* (Moskova ve Leningrad, 1948), s. 93-95.

4. M.I. Belov, *Podvig Semëna Dezhnëva* (Moskova, 1973), s. 20-54; V.A. Samoilov, *Semën Dezhnëv i ego vremia* (Moskova, 1945), s. 43-44; ed. M.I. Belov, *Russkie morekhody v Ledovitom i Tikhom okeanakh; Sbornik dokumentov o velikikh russkikh geograficheskikh otkrytiiakh na severo-vostoke Azii v XVII veke* (Moskova ve Leningrad, 1952), s. 35-41.

5. "Nakaznaia pamiat' Iakutskago voevody Ivana Akinfova kazach' emu piatidesiatniku Ivanu Rebrovu, o priniatii v svoe vedenie Kovymskago ostroga i o sbore iasaka i kosti ryb'iago zuba s Iukagirov i Chukchei," 30 iiunia 1652g., *DAI*, III, döküman No. 98, s. 350-352'de; Belov, Podvig Semëna Dezhnëva, s. 61-68, 81-83; Golder, *Russian Expansion on the Pasific*, s. 72; D.M. Le-

bedev, *Geografiia v Rossii XVII veka: Ocherki po istorii geograficheskikh znanii* (Moskova ve Leningrad, 1949), s. 58-59; A.V. Efimov, *Iz istorii velikikh russkikh geograficheskikh otkrytii*, s. 54-56.

6. Lantzeff ve Pierce, *Eastward to Empire*, s. 187.

7. Belov, *Podvig Semëna Dezhnëva*, s. 39-55, 60-61, 66-68, 73; ed. Belov, *Russkie more khody*, s. 35-41.

8. Belov, *Podvig Semëna Dezhnëva*, s. 76; Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, s. 148-156'da alıntılanmış.

9. Belov, *Podvig Semëna Dezhnëva*, s. 88-110.

10. L.H. Neatby, *Discovery in Russian and Siberian Waters* (Atina, Ohio, 1973), s. 40-49.

11. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*; s. 164-165, 203-215; R.H. Fisher, "Semën Dezhnëv and Professor Golder," *PHR*, XXV (1956), s. 281-292.

12. "Otpiski Iakutskomu voevode Ivanu Akinfovu sluzhivykh liudei Semëna Dezhnëva i Nikity Semënova, o pokhode ikh na reku Anadyr, o voennykh deistviiakh protiv inorodtsev i proch.," 4, i posle 15, aprelia 1655, *DAI*, IV, döküman No. 7, s. 25-26'da. Bu raporun kısaltılmış çevirisi: Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 282, 287.

13. AGE., p. 26.

14. Belov, Podvig Semëna Dezhnëva, s. 88-126; I.P. Magidovich ve V.I. Magidovich, *Ocherki po istorii geograficheskikh otkrytii* (Moskova, 1983), II, s. 291-293.

15. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, s. 162-168; Belov, *Podvig Semëna Dezhnëva*, s. 127-138, 67-75. *DAI*, IV, döküman No. 4, 6, 8, 10, 19 ve 20, Dezhnev'in kendi anlatımının (döküman No. 7) yanı sıra, onun yolculuğunu araştırmak için en önemlileridir. Ayrıca, Nikolai Ogloblin Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniia, No. 12 (1890), s. 300-37'de yayınlanan diğerleri. Ayrıca bkz: N.N. Ogloblin, Semën Dezhnëv (St. Petersburg, 1890). Gelecek yıllarda Sibirya'da çıkarılacak çok miktarda tarih öncesi fildişi için bkz: E.W. Pfitzenmayer, *Les Mammouths de Sibirie; La découverte de cadavres de mammouths préhistoriques sur les bords de la Berezovka et de la Sangalourakh* (Paris, 1939).

16. Lantzeff, *Siberia in the Seventeenth Century; A Study of the Colonial Administration* (Berkeley ve Los Angeles, 1943), s. 89-91.

17. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 97-99.

Bölüm 11. Sibirya Sınırında Yaşam

1. 1890'larda bile Londralı doktor Charles Wenyan için bu böyleydi, Wenyon'un 'bir şehirden diğerine uzaklığın İngiltere'nin büyüklüğü kadar' olması hissinin gerçek ölçülerden ziyade yolculuğun verdiği sıkıntıdan kaynaklanmasına rağmen. Bkz: Charles Wenyon, *Across Siberia on the Great Post-Road*, s. 26.

2. Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 108-122, 179-180, 184-185, 191-193; N. Rozhkov, *Sel'skoe khoziaistvo moskovskoi Rusi v XVI veke* (Moskova, 1899),s. 259-265; Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, 1961), s. 235-239; Butsinskii, *Mangazeia i mangazeiskii uezd*, s. 1.

3. Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 175-178.

4. P.N. Butsinskii, *Zaselenie Sibiri*, s. 139-140; F.A. Golder, *Russian Expan-*

sion on the Pacific, s. 19, not 8.

5. Gorge V. Lantzeff, *Siberia in the Seventeenth Century*, s. 47-61.

6. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 22-23, özellikle notlar 16 ve 18.

7. AGE., s. 23; Almanca'dan E.W. Dickes tarafından çevrilen Yuri Semënov, *The Conquest of Siberia* (Londra, 1944), s. 95.

8. Semënov, *Conquest of Siberia*, s. 95-96.

9. "Mirskaia chelobitnaia tsariu Mikhailu Fedorovichu torgovykh i promyshlennykh liudei o nasiliiakh iakutskago voevody Petra Golovina," 1645g., ne ranee noiabria 21, Ia. P. Al'kor ve B.D. Grekov, *Kolonial'naia politika moskovskogo gosudarstva v lakutii XVII v.* (Leningrad, 1936), s. 28'de. Ayrıca bkz: "Chelobytnaia Iakutskikh sluzhilykh liudei Vasil'ia Burga s tovarishchami, o pritesneniiakh ikh voevodoiu Vasil'em Pushkinym, ostavlenii imi Iakutska i stranstvovanii po rekam Iane, Indigirke, i Kovyme, dlia priiska novykh zemel'i iasachnago sbora s inorodtsev," 9 iiunia-ı sentiabria 11649g., *DAI*, döküman No. 56, s. 211'de.

10. Örneğin Tobolsk'da Ruslar bir kutlama yemeğinde Kuçum Han'ın selefini yakaladılar ve eşlikçisini öldürdüler. Miller, *Istoriia Sibiri*, I, s. 275-277. Ayrıca bkz: Butsinskii, *Zaselenie Sibiri*, s. 327; Butsinskii, *Mangazeia i mangazeiskii uezd*, s. 22; Lantzeff, *Siberia in the Seventeenth Century*, s.96-107; Ogorodnitov, Ocberk iskorii sibiri; II, s. 40-65; Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 33-45.

11. Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 49-50; S.V. Bakhrushin, "Iasak v Sibiri v XVIIv.," Bakhrushin, *Nauchnye trudy*, III, kısım 2, s. 49-57'de.

12. Bakhrushin, "Iasak v Sibri v XVI v.," Bakhrushin, *Nauchnye trudy*, III, kısım 2," s. 58-60'ta; Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 58-59, 68-69, 108-130, 140-142, 161-163, 179-180, 184-185, 191-193; ed. A.A. Tirov, *Sibir' v XVIIv. Sbornik starinnykh russkikh statei o Sibiri i prilezbashchikh k nei zemliakb* (Moskova, 1890), s. 9-22; Butskinskii *Mangazeia i mangazeiskii uezd*, s. 26-27; Bakhrushin, "Puti v Sibir' v XVI-XVIIvv.," s. 105-110.

13. Fisher, *Russian Fur Trade*, s. 208-209; Mancall, *Russia ve China*, s. 11-13, 36-37.

14. Bassin, "Expansion and Colonialism," s. 8-10, 14-15.

15. Kabo, *Goroda Zapadnoi Sibiri*, s. 84-85; Butsinskii, *Zaselenie Sibiri* (Kharkov, 1889), s. 103-142.

16. Okladnikov vd. ed.'ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 263.

17. AGE., s. 271-272.

18. F. Kudriavtsev ve G. Vendrikh, *Irkutsk; Ocherki po istorii goroda* (Irkutsk,1971); s. 13-19; V.P. Sukachev, *Irkutsk; Ego mesto i znachenie v istorii i kul'turnom razvitii Vostochnoi Sibiri* (Moskova, 1891), s. 1-4.

19. Bassin, "Expansion and Colonialism," s. 16'da alıntılanmış.

20. V.I. Shunkov, *Ocherki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVII-nachale XVIII vekov* (Moskova ve Leningrad, 1946), s. 137-173, 45-46; James R. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 223; Lantzeff, *Siberia in the Seventeenth Century*, s. 157-158, 167-169; P.A. Slovtsov, *Istoricheskoe obozrenie Sibiri* (St. Petersburg, 1886), I, s. 85; Vernadsky, *Tsardom of Moscow*, kısım 2, s. 673.

21. F. Martens, *Sobranie traktatov i konventsii, zakliuchennykh Rossieiu s inostrannymi derzhavami* (St. Peterburg, 1892-1894), XIII, s. lxxiv'de alıntılanmış.

22. A.A. Brikhner, *Istoriia Petra Velikago* (St. Peterburg, 1882), IV, s. 461'de alıntılanmış.

Bölüm 12. Demidovlar, Sınır Demiri ve Çar Petro

1. P.N. Miliukov, *Gosudarstvennoe khoziaistvo Rossii v pervoi chetverti XVIII stoletiia i reforma Petra Velikago* (St. Petersburg, 1892), s. 528'de alıntılanmış.

2. Thomas Esper, "Military Self-Sufficiency and Weapons Technology in Muscovite Russia," *SR*, XXVIII (1969), s. 187-197; S.G. Strumilin, *Istoriia chërnoi metallurgii v SSSR* (Moskova, 1954),I, s. 16-32.

3. P.G. Luibomirov, *Ocherki po istorii metallurgicheskoi i metaloobrabatyvaiushchei promyshlennosti v Rossii (XVII, XVIII i nachalo XIX vv.)* (Leningrad, 1937), s. 65-66; Hugh D. Hudson, Jr., *The Rise of the Demidov Family and the Russian Iron industry in the Eighteenth Century* (Newtonville, Mass., 1986), s. 38'de alıntılanmış.

4. Hudson, *Rise of the Demidov Family*, s. 61'de alıntılanmış.

5. AGE., s. 37-38; Roger Portal, *L'Oural au XVIIIe siècle: Etude d'histoire économique et sociale* (Paris, 1950), s. 54-55.

6. B.B. Kafengauz, *Istoriia khoziaistva Demidovykh v XVIII-XIX vv. Opyt issledovaniia po istorii ural'skoi metallurgii* (Moskova ve Leningrad, 1949), s. 82-89.

7. Hudson, *Rise of the Demidov Family*, s. 38'de alıntılanmış.

8. E.P. Karnovich, *Zamechatel'nye bogatstva chastnykh lits v Rossii: Ekonomichesko-istoricheskoe izsledovanie* (St. Peterburg, 1874), s. 194-195; I. Kh. Gamel, *Opisanie tul'skago oruzheinago zavoda v istoricheskom i tekhnicheskom otnoshenii* (Moskova, 1826), s. 31-37.

9. Kafengauz, *Istoriia khoziaistva Demidovykh*, s. 86-94.

10. Hudson, *Rise of the Demidov Family*, s. 39.

11. Kafengauz, *Istoriia khoiaistva Demidovykh* s. 160-163.

12. P.I. Liashchenko, *Istoriia narodnogo khoziaistva SSSR* (Moskova, 1956), I, s. 443; A. Cherkas, "Nikita Demidych Demidov," *RBS*, C. Dab-Diad, s. 217-219.

13. Portal, *L'Oural au XVIIIe siècle*, s. 57-58.

14. Hulson, *Rise of the Demidov Family*, s. 53'te alıntılanmış.

15. S.G. Strumilin, *Chërnaia metallurgiia v Rossii v SSSR: Tekhnicheskii progress za 300 let* (Moskova ve Leningrad, 1935), s. 155-166; Kafengauz, *Istoriia khoziaistva Demidovykh*, s. 188-203; Hudson, *Rise of the Demidov Family*, s. 49-50.

16. Kafengauz, *Istoriia khoziaistva Demidovykh*, s. 400-401.

17. Joseph T. Fuhrmann, *The Origins of Capitalism in Russia: Industry and Progress in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Chicago, 1972), s. 48-49.

18. Hudson, *Rise of the Demidov Family*, s. 51'de alıntılanmış.

19. A.A. Kuzin, *Istoriia otkrytii rudnykh mestorozhdenii v Rossii do serediny XIX v.* (Moskova, 1961), s. 52-70.

20. Z.G. Karpenko, *Gornaia i metallurgicheskaia promyshlennost' zapadnoi Sibiri v 1700-1860 godakh* (Novosibirsk, 1963), s. 47-48, 57-58; Kuzin, *Istoriia otkrytii rudnykh mestorozhdenii*, s. 193-194; Kafengauz, *Istoriia khoziaistva Demidovykh*, s. 167-168.

21. Hudson, *Rise of the Demidov Family*, s. 80-114.

Bölüm 13. Bering'in İlk Yolculuğu

1. B.P. Polevoi, "Vodnyi put' iz Ledovitogo Okeana v Tikhii: Zabytii nakaz A.A. Viniusa 1697 goda," *Priroda*, No.5 (1965), s. 94; A.V. Efimov, *Iz istorii russkikh geograficheskikh otkrytii* (Moskova, 1949), s. 104-105; A.I. Andreev, "Ekspeditsii V. Beringa," *Izvestiia Vsesoiuznogo Geograficheskogo Obshchestva*, 75, No. 2 (mart-aprel' 1943), s. 4-5; L.S. Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa, 1725-1742gg* (Moskova ve Leningrad, 1946), s. 9-10.

2. B.P. Polevoi, "The Discovery of Russian America," ed. S. Frederick Starr, *Russia's American Colony* (Durham, N.C., 1987), s. 18-19'da alıntılanmış.

3. AGE., s. 17-18'de alıntılanmış.

4. Raymond Fisher, *Bering's Voyages: Whither and Why?* (Seattle ve Washington, 1977), *passim*, eskiye dayanan kanıtları yeniden değerlendirir ve Büyük Petro'nun sık sık Kuzeydoğu Geçidi'ni bulmaktan söz etmesine ve bu yöndeki çabaları desteklemesine rağmen aslında çok başka bir amacının bulunduğunu gösterir. B.A. Polevoi, "Glavnaia zadacha pervoi kamchatskoi ekspeditsii po zamyslu Petra I," *Voprosy geografii Kamchatki*, No. 2 (1964), s. 88-94.

5. Polevoi, "Discovery of Russian America," s. 19-20.

6. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 133-134, not 296'da alıntılanmış.

7. Polevoi, "Discovery of Russian America," s. 21-23.

8. M.I. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie s drevneishikh vremën*, s. 251-252.

9. V.A. Divin, Velikii russkii moreplavatel' A.I. Chirikov (Moskova, 1953), s. 43.

10. AGE., s. 27-36; Leonhard Stejneger, *Georg Wilhelm Steller: The Pioneer of Alaskan Natural History* (Cambridge, 1936), s. 96-97.

11. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s.143'te alıntılanmış.

12. Peter Lauridsen, *Vitus Bering: The Discoverer of Bering Strait*, Danimarkaca'dan çeviren Julius E. Olsen, sunuş yazısı Frederick Schwatka (Chicago, 1889), s. 19-24.

13. L.S. Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa, 1727-1742* (Moskova ve Leningrad, 1946), s. 83-85; ed. F.A. Golder, *Bering's Voyages: An Account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia to America* (New York, 1922), I, s. 15-16; Divin, *Velikii russkii moreplavatel' A.I. Chirikov*, s. 42-47; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 134-138.

14. Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa*, s. 85-87; Divin, *Velikii russkii moreplavatel' A.I. Chirikov*, s. 45–47; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 137–139; Lauridsen, *Vitus Bering*, s. 24-27.

15. Peter Dobell, *Travels in Kamtchatka and Siberia; With a Narrative of a Residence in China* (Londra, 1830), I, s. 100-102.

16. "Bering's Report," ed. Golder, *Bering's Voyages*, I, s. 16-17; Divin, *Velikii russkii moreplavatel' A.I. Chirikov*, s. 47-49; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 137–140.

17. "Bering's Report," s. 18.

18. AGY.

19. AGE., s. 19; Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa*, s. 88.

20. "Bering's Report," s. 19.

21. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 148'de alıntılanmış.

22. "Bering's Report," s. 25.
23. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 165.
24. Polevoi, "The Discovery of Russian America," s. 23'te alıntılanmış.
25. AGE., s. 170'te alıntılanmış.

Bölüm 14. Büyük Kuzey Seferi

1. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, I, s. 264-271; Lauridsen, *Vitus Bering*, s. 65-74.
2. Stejneger, *Georg Wihelm Steller*, s. 92-95; Lauridsen, *Vitus Bering*, s.64-69.
3. Lauridsen, *Vitus Bering*, s. 65-73.
4. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 94-95.
5. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s.250'de alıntılanmış.
6. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 171-173; Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa*, s. 130-132.
7. Ed. Golder, *Bering's Voyages*, I, s. 33.
8. Arkhangelsk'den Berezov'a Kutup kıyılarının keşif gezilerinin anlatımları genelde, Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, I, s. 272-289; Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa*, s. 312-315; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 232-234'den alınmıştır.
9. Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa*, s. 314'te alıntılanmış.
10. Tobolsk'dan Eniseisk'e Ovtsyn'in keşifleri hakkındaki bilgiler genelde Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, I, s. 289-296; Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa*, s. 315-317; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 234-236'dan alınmıştır.
11. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 236.
12. My account of Minin's effort to cirumnavigate the Taimyr peninsula from the west ve the efforts by the Pronchishchevs ve Khariton Laptev to accomplish the same feat from the east is based minly upon the following: Belov, Arkitcheskoe moreplavanie, I, s. 296-315; Berg, Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa, s. 317-337; Golder, Russian Expansion on the Pacific, s. 236-241.
13. Belov, Arkticheskoe moreplavanie, I, s. 306'da alıntılanmış.
14.Berg, Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa, s. 327.
15. Lasinius ve selefi Dmitrii Laptev'in keşifleriyle ilgili kısa tartışmamı çok miktarda Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, I, s. 315-327; Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa*, s. 337-342; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 242-247; Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 187-192'de bulunan kişilere borçluyum.
16. Lauridsen, *Vitus Bering*, s. 65-73.
17. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 100-106; S.M. Troitskii, "Gerard Fridrikh Miller," *SIE*, IX, sütun 442; J.L. Black, "Gerhardt-Friedrich Müller," *MERSH*, XXIII; s. 169-174; S.P. Krasheninnikov, *Opisanie zemli Kamchatki* (Moskova ve Leningrad, 1949), s. 22-25 (Stepanov'un uzun sunuş yazısı "Stepan Petrovich Krasheninnikov i ego trud *Opisanie zemli Kamchatki*"nin bir kısmı).
18. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 106-109; Krasheninnikov, *Opisanie zemli Kamchatki*, s. 26-27.
19. Troitskii, "Gerard Fridrikh Miller," sütun 442; Black, "Gerhardt-Friedrich Müller," s. 169-174; Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia* (Cambridge, Mass.,1960), s. 202-213; Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, 107-115.

20. Ed. N.N. Stepanov, *S.P. Krasheninnikov v Sibiri: Neopublikovannye materialy* (Moskova ve Leningrad, 1966), 18-33; E.A.P. Crownhart-Vaughan, "Introduction," S.P. Krasheninnikov, *Explorations of Kamchatka: A Report of the a Journey Made to Explore Eastern Siberia in 1735-1741, by Order of the Russian Imperial Government*, çeviren, sunuş ve notlar: E.A.P. Crowhart-Vaughan (Portland, 1972), s. xxv-xxvii'de.

21. Krasheninnikov, *Opisanie zemli Kamchatki*, s. 529.

22. AGE., s. 530.

23. AGE., s. 193.

24. AGE., s. 357, 366, 368, 393, 395, 368.

25. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 199'da alıntılanmış.

26. AGE., s. 133-203.

27. AGE., s. 232-234, 243-244.

28. AGE., s. 232-243, 482-500; Krasheninnikov, *Opisanie zemli Kamchatki*, s. 30-51.

Bölüm 15. Rusya'nın, Amerika'yı 'Keşfi'

1. Gvozdev-Fedorov keşif gezisinin arka planının tartışılması ve gelecek bölümlerdeki onunla ilgili bilgilerin alındığı yer: L.G. Kamanin, *Pervye issledovateli dal'nego vostoka* (Moskova,1951), s.69-78; Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa*, s. 96-103; Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, 1, s. 258-263; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 151-164.

2. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 161-162'de alıntılanmış.

3. Lauridsen, *Vitus Bering*, s. 93-97.

4. AGE., 79-94.

5. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 99-100'de alıntılanmış.

6. Lauridsen,*Vitus Bering*, s. 83-94.

7. Spanberg'in Kuriles ve Japonya'ya yolculukları hakkında bkz: Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, 1, s. 327; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 220-231.

8. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s.227, not 448'de alıntılanmış.

9. AGE., s. 250, not 458.

10. Divin, *Velikii russkii moreplavatel' A.I.Chirikov*, s. 105'te alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 94-105; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 169-177.

11. Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa*, s. 187-188; Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 178-181.

12. Steller'in Bering ve tayfalarıyla arasındaki sevimsiz ilişkiler hakkında özellikle bkz: G.W. Steller, "Journal of a Sea Voyage from the Harbor of Petropavlovsk in Kamchatka to the Western Coasts of America and the Happenings of the Return Voyage," s. 9-241 ed. Golder, *Bering's Voyages*, 2, s. 27-32'de yayınlanmış.

13. Berg, *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsiia Beringa*, s. 189-190; Belov, *Arkitcheskoe moreplavanie*, 1, s. 330-331. *St. Peter* ve *St.Paul*'un rotaları hakkında, bkz: "Chart of the Voyage of Bering and Chirikov in the 'St. Peter' ve 'St. Paul,' " ed. Golder, *Bering's Voyages*, I, sonra s. 348'de.

14. Steller, "Journal," s. 40.

15. AGE., s. 37.

16. AGE., s. 34.

17. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 270'te alıntılanmış.

18. AGE., s. 46; ayrıca bkz: s. 35-37, 49-51.
19. AGE., s. 53-54.
20. AGE., s. 34.
21. "Chart of the Voyage of Bering and Chirikov the 'St. Peter' ve 'St. Paul,' " ed. Golder, *Bering's Voyages*, I, sonra s. 348'de.
22. Steller, "Journal," s. 77-85; Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 292-293.
23. Sven Waxell, *The Russian Expedition to Amerika*, sunuş ve notlar: M.A. Michael (New York, 1962), s. 99-100.
24. Sven Waxell, "Report on the Voyage of the *St. Peter*,' ed. Golder, *Bering's Voyages*, 1, s. 276'da.
25. Steller, "Journal," s. 100.
26. AGE., s. 129.
27. AGE., s. 137'de alıntılanmış.
28. AGE., s. 133'te alıntılanmış.
29. AGE., s. 146.
30. Waxell, *Russian Expedition*, s. 110.
31. Steller, "Journal," s. 157–158.
32. Stejneger, *Georg Wilhelm Steller*, s. 292-293.
33. Waxell, *Russian Expedition*, s. 114-115.
34. Steller, "Journal," s. 211-212.
35. AGE., s. 212.
36. AGE., s. 181.
37. AGY.
38. AGE., s. 241.
39. G.W. Steller, Profesör Johann Gmelin'in Mektupları, 4 Kasım 1742, ed. Golder, *Bering's Voyages*, II, s. 245'te.
40. Belov, *Arkticheskoe moreplavanie*, I, s. 331.
41. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 187.
42. A.I. Chirikov, "Report on the Voyage of the 'St. Paul,' " ed. Golder, *Bering's Voyages*, I, s. 312-323.
43. AGE., s. 319, 321, 322.
44. Golder, *Russian Expansion on the Pacific*, s. 189.
45. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 28.
46. Steller, "Journal," s. 220.
47. James R, Gibson, "Russian Dependence upon the Natives of Alaska," ed. Starr, *Russia's American Colony*, s. 78.
48. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 28.

Bölüm 16. "Rus Kristof Kolomb'u"

1. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 31-32.
2. Steller, "Journal," s. 221.
3. James R.Gibson, *Imperial Russia in Frontier America: The Changing Geography of Supply of Russian America, 1784-1867* (New York, 1976), s. 35-37; Steller, "Journal," s. 224-226.
4. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 17.
5. S.B. Okun' *Rossiisko-Amerikanskaia Kompaniia* (Moskova ve Leningrad, 1939), s. 20-21.
6. AGE., s. 44.
7. P.N.Golovin, *The End of Russian America: Captain P.N. Golovin's Last*

Report, 1862, ?? Basil Dmytryshyn ve E.A.P Crownhart Vaughan (Portland, 1979), s. 27.

8. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 187.

9. James R. Gibson, *Imperial Russia in Frontier America*, s. 5n.

10. Ed.ler: Richard A. Pierce ve Alton S. Donnelly tarafından çevrilen P.A. Tikhmenev, *A History of the Russian-American Company* (Seattle ve Londra, 1978), s. 12'de alıntılanmış.

11. AGE., s. 13-14.

12. AGE., s. 15-18.

13. Marc Raeff, *Siberia and Reforms of 1822*(Seattle, 1956) s.7'de alıntılanmış.

14. Okun', *Rossiisko-Amerikanskaia Kompaniia*, s. 28-30.

15. Tikhmenev, *History of the Russian-American Company*, s. 23-24'te alıntılanmış; ayrıca bkz: Okun' *Rossiisko-Amerikanskaia Kompaniia*, s. 28-30.

16. Semenov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 195'te alıntılanmış.

17. Michel Poniatowski, *Histoire de la Russie d'Amérique et de l'Alaska* (Paris, 1978), s. 78-84; Gibson, *Imperial Russia in Frontier America*, s. 8.

18. Okun', *Rossiisko-Amerikanskaia Kompaniia*, s. 32-37.

19. Poniatowski, *Histoire de la Russi d'Amérique*, s. 164.

20. Okun', *Rossiisko-Amerikanskaia Kompaniia*, s. 38-49.

21. Colin Bearne tarafından çevrilen, Richard A. Pierce tarafından editörlüğü yapılan K.T. Khlebnikov, *Baranov: Chief Manager of the Russian Colonies in America* (Kingston, Ontario, 1973), s. 1-5.

22. Gibson, *Imperial Russia in Frontier America*, s.10; K.T. Khlebnikov, *Zapiski o koloniiakh v Amerike*, ed. S.G. Fëdorova (Moskova, 1985), s. 41-44.

23. Khlebnikov, *Zapiski*, s. 70-71.

24. Gibson, *Imperial Russia in Frontier America*, s. 15'te alıntılanmış.

25. AGE., s. 11-15; Okun', *Rossiisko-Amerikanskaia Kompaniia*, s. 50-62.

26. Richard A. Pierce, *Russia's Hawaiian Adventure, 1815-1817* (Berkeley, 1965), s. 197'de alıntılanmış; ayrıca bkz: *passim*; Gibson, *Imperial Russia in Frontier America*, s. 141-149; Poniatowski, *Histoire de la Russie d'Amérique*, s. 217-231.

27. Gibson, *Imperial Russia in Frontier America*, s. 11, 160-163. Ayrıca bkz: Khlebnikov, *Baranov*, s. 77-80; Poniatowski, *Histoire de la Russie d'Amérique*, s. 249-259.

28. V.K. Andreevich, *Istoricheskii ocherk Sibiri*, V, s. 159-160.

29. Captain John Dundas Cochrane, *Narrative of a Pedestrian Journey through Russia and Siberian Tartary, from the Frontiers of China to the Frozen Sea of Kamtchatka* (Londra, 1824), I, s. 399.

30. N.M. Iadrintsev, *Russkaia obshchina v tiurme i ssylke* (St. Peterburg, 1872), s. 552-555; Marc Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 18-19; François-Xavier Coquin, *La Sibérie: Peuplement et Immigration Paysanne au XIXe Siècle* (Paris, 1969), s. 25-37, 45-59.

Bölüm 17. Yeni Bir Çağın Eşiğinde

1. Clifford M. Foust, *Muscovite and Mandarin: Russia's Trade with China and Its Setting 1727-1805* (Chapel Hill, N.C., 1969), s.24-43.

2. AGE., s. 36.

3. Cochrane, *Narrative of a Pedestrian Journey*, II, s. 167-168.

4. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 103-104.

5. Foust, *Muscovite and Mandarin*, s. 80'de alıntılanmış.

6. Lindon W. Bates, *The Russian Road to China* (Boston ve New York, 1910), s.176.

7. Cochrane, *Narrative of a Pedestrian Journey*, II, s. 170.

8. Foust, *Muscovite and Mandarin*, s. 355-359.

9. AGE., s. 358-359.

10. AGE., s. 164'te alıntılanmış.

11. AGE., s. 165-185.

12. AGE., s. 346-351.

13. Kudriavtsev ve Vendrikh, *Irkutsk*, s. 35-73; Okladnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 274-277.

14. N.M. Iadrintsev, *Sibir' kak koloniia* (St. Petersburg, 1882), s. 300; Okladnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 336-337; William Tooke, *View of the Russian Empire During the Reign of Catharine the Second and to the Close of the Eighteenth Century*, 2. baskı (Londra, 1800), I, s. 591-594, ve özellikle: Slezkine, *Russia and the Peoples of Siberia's Arctic Frontier*, Bölüm 3.

15. Dobell, *Travels*, II, s. 87; Cochrane, *Narrative of Pedestrian Journey*, I, s. 210, 213; II, s. 125.

16. Okladnikov vd. ed.'ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 271-272.

17. Kabo, *Goroda Zapadnoi Sibiri*, s. 84-85; Butsinskii, *Zaselenie Sibiri*, s. 103-142; Okladnikov vd. ed'ler, *Istoriia Sibiri*; II, s. 263-266.

18. Dobell, *Travels*, s. 113.

19. AGE., s. 115.

20. Ed. L.G. Beskrovnyi, *Opisanie Tobol'skogo namestnichestva, sostavlennoe v 1789-1790gg.* (Novosibirsk, 1982), s. 246-251.

21. Iadrintsev, *Russkaia obshchina*, s. 551.

22. Foust, *Muscovite and Mandarin*, s. 102.

23. John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia ve Siberia, 1787-1788*, ed. ve sunan Stephen D. Watrous (Madison, 1966), s. 72'de alıntılanmış.

24. AGY.'de alıntılanmış.

25. Dobell, *Travels*, s. 88.

26. Ledyard, *John Ledyard's Journey*, s. 70.

27. Donald W. Treadgold, *The Great Siberian Migration: Government and Peasant in Resettlement from Emancipation to the First World War* (Princeton, 1957), s. 32.

28. M.T. Florinsky, *Russia: A History and An Interpretation* (New York, 1968), I, s. 384.

29. Iadrintsev, *Sibir' kak koloniia*, s. 300-305.

30. Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 35-37.

31. A.P. Shchapov, "Sibirskoe obshchestvo do Speranskago," A.P. Shchapov, *Sochineniia A.P. Shchapova* (St. Petersburg, 1908), III, s. 709'da.

Bölüm 18. Genel Vali Speranski

1. Marc Raeff, *Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia, 1772-1839* (The Hague, 1957), s. 1-79, 170-202.

2. Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 21-46.

3. AGE., s. 25-27.

4. AGE., s. 44-46.

5. Raeff, *Michael Speransky*, s. 252'de alıntılanmış.

6. Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 70.

7. Baron M.A. Korf, *Zhizn' Grafa Speranskago* (St. Petersburg, 1861), II, s. 200'de alıntılanmış.

8. AGE., s. 201-202'de alıntılanmış.

9. Raeff, *Michael Speransky*, s. 257-259.

10. AGE., s. 255-257; Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 41-42.

11. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade*, s. 222-223.

12. Raeff, *Michael Speransky*, s. 257-258; Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 42-43.

13. Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. III.

14. AGE., s. 62-63, 112-124.

15. AGE., s. 69'da alıntılanmış.

16. Raeff, *Michael Speranskii*, s. 267.

17. AGE., s. 260.

18. Sibirya'yla ilgili 1822 kanunlarının tümünün yayınlandığı çalışma: *Polnoe sobranie zakonov rossiiskoi imperii s 1649g.* 2. baskı (St. Petersburg, 1830), XXXVIII (1822-1823), Nos. 29124-29134, s. 342-565. Bunlar, Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, s. 53–128'de özenle tartışılmıştır.

Bölüm 19. *Katorga* ve *Ssylka*

1. Bu alıntılar, V.N. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone: Ocherki istorii politicheskoi katorgi i ssylki 60-e gody XVIIIv.-1917g.*, 2. baskı (Minsk, 1985), s. 24; N.M. Iadrintsev, *Russkaia obshchina*, s. 504'den yapılmıştır.

2. S.V. Maksimov, *Sibir'i katorga* (St. Petersburg, 1891), III, s. 281-288.

3. F.G. Safronov "Ssylka v Vostochnuiu Sibir,' v pervoi polovine XVIIIv.," ed. M. Goriushkin, *Ssylka i katorga v Sibiri (XVIII-nachalo XXv.)* (Novosibirsk, 1975), s. 15-16'da.

4. A.D. Kolesnikov, "Ssylka i zaselenie Sibiri," ed. Goriushkin, *Ssylka i katorga v. Sibiri*, s. 50-51'de.

5. F.A. Kudriavtsev, "Uchastniki narodnykh dvizhenii pervoi XIX veka na katorge," *Ssyl'nye revoliutsionery v Sibiri (XIXv.-fevral' 1917g.)* (Irkutsk, 1974), II, s. 4-7'de; Maksimov, *Sibir'i katorga*, II, s. 319; III, s. 361-378.

6. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 54.

7. Anatole G. Mazour, *Women in Exile: Wives of the Decembrists* (Tallahassee, 1975), p.v.'de alıntılanmış.

8. AGY., p.x.'de alıntılanmış.

Bölüm 20. İki Prenses

1. I.N. Kologrivov, "Ekaterina Ivanovna Trubetskaia," *Sovremennye zapiski*, LX (1936), s. 206-212; Mazour, *Women in Exile*, s. 13-20.

2. Mazour, *Women in Exile*, s. 17.

3. ???? M.N. Volkonskaia, *Zapiski* (St. Petersburg, 1916); Mazour, *Women in Exile*, s. 57-64.

4. Ed.ler: B.L. Mozdalevskii ve A.A. Sivers, *Vosstaniia dekabristov: Materialy* (Leningrad, 1925), VIII, s. 57-58, 297-298.

5. Marc Raeff, *The Decembrist Movement* (Englewood Cliffs, N.J., 1966), s.1-29; V.I. Semevskii, *Politicheskie i obshchestvennye idei dekabristov* (St. Petersburg, 1909), s. 286-377; M.V. Nechkina, Dvizhenie Dekabristov (Moskova, 1955), I, s. 304-342.

6. Ed.ler: Mozdalevskii ve Sivers, Vosstaniia dekabristov, VIII, s. 57-58, 186-187, 297-298, 405-406.

7. Alexander'ın ölümü ve Nicholas'ın tahta geçişi etrafındaki kuşkulu olaylar hakkında kısa bir tartışma için bkz: W. Bruce Lincoln, *Nicholas I: Emperor and Autocrat of All the Russias* (Londra, 1978), s. 18-38.

8. Ed.ler: Mozdalevskii ve Sivers, *Vosstaniia dekabristov*, I, s. 187'de alıntılanmış.

9. Nicholas I, "Zapiska Nikolaia I o vstuplenii na prestol'," ed. B.E. Syroechkovskii, *Mezhdutsarstvie 1825 goda i vosstanie dekabristov v perepiske i memuarakh chlenov tsarskoi sem'i* (Moskova ve Leningrad, 1926), s. 28-35'de; A.E. Presniakov, *14 dekabria 1825 goda* (Moskova ve Leningrad, 1926), s. 101-132; Lincoln, *Nicholas I*, s. 39-47; Anatole G. Mazour, *The First Russian Revolution 1825: The Decembrist Movement: Its Origins, Development, ve Significance* (Berkeley, 1937), s. 169-180.

10. Nicholas I, "Zapiska Nikolaia I o vstuplenii na prestol'," s. 29-30.

11. AGY.; Grand Duke Mikhail Pavlovich, "Vospominaniia velikago kniazia Mikhaila Pavlovicha o sobytiiakh 14 dekabria 1825g.," ed. Syroechkovskii, *Mezhdutsarstvie*, s. 62'de.

12. Mazour, *Women in Exile*, s. 18'de alıntılanmış.

13. AGE., s. 18'de alıntılanmış.

14. AGE., s. 19.

15. AGE., s. 63'te alıntılanmış.

16. AGE., s. 57'de alıntılanmış.

17. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 287; ayrıca bkz: Semënov, *Geograficheskо-statisticheskii slovar' rossiiskoi imperii* (St. Petersburg, 1865-1887), I, s. 30.

18. S.B. Okun', Dekabrist M.S. Lunin (Leningrad, 1962), s. 256'da alıntılanmış.

19. Mazour, *First Russian Revolution*, s. 239'da alıntılanmış.

20. Ed.ler: M.K. Azadovskii ve I.M. Trotskii, *Vospominaniia Bestuzhevykh* (Moskova, 1931), s. 256.

21. Glynn Barratt, *M.S. Lunin: Catholic Decembrist* (Mouton, 1976), s. 79'da alıntılanmış.

22. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 47'de alıntılanmış.

23. Nechkina, *Dvizhenie Dekabristov*, II, s. 430.

24. Ed.ler: Azadovskii ve Trotskii, *Vospominaniia Bestuzhevykh*, s. 209'da alıntılanmış.

25. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 47.

26. Mazour, *First Russian Revolution*, s. 248.

27. Mazour, *Women in Exile*, s. 104'te alıntılanmış.

28. AGE., s. 99-105.

29. AGE., s. 99'da alıntılanmış.

30. M.N. Gernet, *Istoriia tsarskoi tiurmy* (Moskova, 1961), II, s. 205.

31. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 52'de alıntılanmış.

32. Mazour, *First Russian Revolution*, s. 233'te alıntılanmış.

33. Mazour, *Women in Exile*, s. 70'te alıntılanmış.

34. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 53.

35. Mazour, *Women in Exile*, s. 70'te alıntılanmış.

36. AGY'de alıntılanmış.

37. AGE., s. 54'te alıntılanmış.

38. AGE., s. 77'de alıntılanmış.

39. Maksimov, *Sibir'i katorga*, II, s. 320-332; Iadrintsev, *Russkaia obshchina*, s. 563-568; Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 260-261.

40. F.M. Dostoevskii, *Zapiski iz mërtvogo doma*, *Polnoe sobranie sochinenii v tridtsati tomakh* (Leningrad, 1972), IV, s. 20'de.

Bölüm 21. Dostoyevski 'Ölüler Evi'nde

1. "Vsepoddanneishaia dokladnaia zapiska grafa Uvarova [k Ego Imperatorskomu Velichestvu Nikolaiu Pavlovichu] 21 marta 1849g." (including Nicholas I's marginal comments) TsGIAL, fond 772, opis' 1, delo No. 2242/6-42; ayrıca bkz: "Otnoshenie Deistvitel'nago Tainago Sovetnika Dmitriia Buturlina 17-go marta 1849g., k Ministru Nadvornago Prosveshcheniia Grafu S.S. Uvarou" (konfidential'no), TsGIAL, fond 772, opis' 1, delo No. 2242/1-3; M. Lemke, *Ocherki po istorii russkoi tsenzury i zhurnalistiki stoletiia* (St. Petersburg, 1904), s. 183-308; A.S. Nifontov, *Rossiia v 1848 godu* (Moskova, 1949), s. 223-227; A.V. Golovnin, "Prodolzhenie zapisok A.V. Golovnina s dekabria 1870g. po fevral' 1871g.," TsGIAL, fond 851, opis' 1 delo No. 9/7-8; N. Rodzianko, "Nabliudeniia za dukhom i napravleniem zhurnala *Biblioteka dlia chteniia*" (mai 1850), TsGIAL, fond 772, opis'1 delo No. 2423/16; M.M. Pogodin, *Istoriko-politicheskie pis'ma i Zapiski v prodolzhenii krymskoi voiny, 1853-1856gg.* (Moskova, 1874), s. 257; Lemke, *Ocherki po istorii russkoi tsenzury*, s. 239, 266-269; A.V. Nikitenko, *Dnevnik* (Moskova, 1955), I, s. 312-313; Konfidential'noe pis'mo Barona Korfa Ministru Vnutrennikh Del L.A. Perovskomu, 21 iiunia 1850g., TsGIAL; fond 1287, opis' 35, delo No. 97/1-2.

2. Lincoln, *Nicholas I*, s. 303-310; J.H. Seddon, *The Petrashevtsy: A Study of the Russian Revolutionaries of 1848* (Manchester, 1985), s. 24-31.

3. Seddon, *The Petrashevtsy*, s. 237.

4. AGE., s. 14-15.

5. Leonid Grossman, *Dostoevskii* (Moskova, 1965), s.152'de alıntılanmış.

6. F.M. Dostoevskii, *Pis'ma* (Moskova ve Leningrad, 1928), I, s. 128.

7. Grossman, *Dostoevskii*, s. 154'de alıntılanmış.

8. S.V. Kodan, "Petrashevtsy na Nerchinskoi katorge" *Ssyl'nye revoliutsionery v Sibiri (XIXv.-fevral' 1917g.)* (Irkutsk, 1981), VI, s. 8-9; Seddon, *The Petrashevtsy*, s. 237.

9. Grossman, *Dostoevskii*, s. 157'de alıntılanmış.

10. AGE., s. 161'de alıntılanmış.

11. Kniaz E.E. Ukhtomskii, *Puteshestvie Gosudaria Imperatora Nikolaia II na Vostok (v 1890-1891)* (St. Petersburg, 1897), VI, s. 130-131; Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 421-422.

12. Grossman, *Dostoevskii*, s. 164'te alıntılanmış.

13. Dostoevskii, *Zapiski iz mërtvogo doma*, s. 55.

14. AGE., s. 10.

15. Gernet, *Istoriia tsarskoi tiurmy*, II, s. 515.

16. AGE., s. 54-56.

17. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 307.

18. AGE., s. 20

19. Gernet, *Istoriia tsarskoi tiurmy*, II, s. 516-517.

20. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 142-143.

21. V.A. Tsie, "Zapiska o merakh, neobkhodimykh dlia sokrashcheniia perepiski i uproshcheniia deloproizvodstva v gosudarstvennykh uchrezhdeniiakh" (1856g.), GPB, fond 833, delo No. 292/1-4.

22. *Kolokol*, No. 13 (15 aprelia 1858g.), *Kolokol Gazeta A.I. Gertsena i N.P. Ogareva* (Moskova, 1961), I, s. 98'de.

Bölüm 22. Altın Peşinde

1. V.V. Danilevskii, *Russkoe zoloto: Istoriia otkrytiia i dobychi do serediny XIXv.* (Moskova, 1959); ayrıca bkz: Okladnikov vd. ed'ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 397-398'de Herodot alıntılanmıştır.

2. Okladnikov vd. ed'ler., *Istoriia Sibiri*, s. 393-394; Danilevskii, *Russkoe zoloto*, s. 15-29.

3. Danilevskii, *Russkoe zoloto*, s. 30-32.

4. AGE., s.79-86; Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 304.

5. Danilevskii, *Russkoe zoloto*, s. 315.

6. AGE., s. 32, 34, 51, 257.

7. AGE., s. 55-58; Kuzin, *Istoriia otkrytii*, s. 277-279.

8. Danilevskii, *Russkoe zoloto*, s. 114-127.

9. AGE., s.114-120; Thomas Witlam Atkinson, *Oriental and Western Siberia: A Narrative of Seven Years' Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia* (Philadelphia, 1859), s. 103.

10. Danilevskii, *Russkoe zoloto*, s. 114-127,257.

11. AGE., s. 249-250, 255; V.I. Semevskii, *Rabochie na Sibirskikh zolotykh promyslakh* (St. Petersburg, 1898), s. 4-5; Kuzin, *Istoriia otkrytii*, s. 288-290; Okladnikov vd. ed'ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 405-415; R.M. Kabo, *Goroda Zapadnoi Sibiri*, s. 156.

12. Okladnikov vd. ed'ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 399; Danilevskii, *Russkoe zoloto*, s. 253-255.

13. AGE.; Perry McDonough Collins, *A Voyage down the Amoor: With a Land Journey Through Siberia, and Incidental Notices of Manchooria, Kamschatka, and Japan* (New York, 1860), s. 125-126.

14. Dobell, *Travels*, I, s. 12.

15. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 400-402.

16. AGE., s. 398; Semevskii, *Rabochie na sibirskikh zolotykh promyslakh*, s. 7-8, 121-131; ed. P.P. Semënov, *Zhivopisnaia Rossiia. Otechestvo nashe v ego zemel'nom istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii* (St. Petersburg ve Moskova, 1895), XII, kısım 1, s. 91.

17. Semevskii, *Rabochie na sibirskikh zolotykh promyslakh*, s. 117-120.

18. Okladnikov vd. ed'ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 400-402.

19. Atkinson, *Oriental and Western Siberia*, s. 261-262; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 401-402.

20. Okladnikov vd. ed'ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 361; N.M. Iadrintsev, *Sibir' kak koloniia*, s. 150-151.

Bölüm 23. Muravev Amur'da

1. M.I. Veniukuv, "Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv Amurskii," *RS*, XXXII (1883), s.523-524; Ivan Barsukov, *Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv-Amurskii po ego pis'mam, offitsial'nym dokumentam, rasskazam sovremenni-*

kov i pechatnym istochnikam (Materialy dlia biografii) (Moskova, 1891), I, s. 1-174.

2. Ed. Semënov, *Zhivopisnaia Rossiia*, XII, kısım 2, s. 283-284.

3. Barsukov, *Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv-Amurskii*, I, s.170-174; Ravenstein, *The Russians on the Amur*, s. 203-212; Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 247-248.

4. N.N. Murav'ëv, "Prichiny neobkhodimosti zaniatiia ust'ia r. Amura i toi chasti ostrova Sakhalina, kotoraia emu protivolezhit', a takzhe levago berega Amura" (1849-1850), Barsukov, *Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv-Amurskii*, II, s. 47'de.

5. AGE., s. 48.

6. N.N. Murav'ëv, "Nachal'niku Glavnago Morskago Shtaba Ego Imperatorskago Velichestva, gospodinu general-ad"iutantu Men'shikovu" ı ianvaria 1850, Barsukov, *Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv-Amurskii*, II, s. 52'de.

7. Karl Baedeker, *Russia 1914* (Leipzig, 1914), s. 539'da alıntılanmış.

8. Barsukov, *Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv-Amurskii*, I, s. 177-178.

9. AGE., s. 179'da alıntılanmış.

10. AGE., s. 181-184.

11. AGE., s. 238-239.

12. AGE., s. 321'de alıntılanmış.

13. AGE., s. 346'da alıntılanmış.

14. AGE., s. 362-370.

15. AGE.,s. 371-398, 405-421.

16. Harmon Tupper, *To the Great Ocean: Siberia and the Trans-Siberian Railway* (Boston, 1965), s. 43.

17. Major Perry M. Collins, *Overland Explorations in Siberia, Northern Asia, and the Great Amoor River Country: Incidental Notices of Manchooria, Mongolia, Kamschatka, and Japan with Map and Plan of an Overland Telegraph Around the World, Via Behring's Strait and Asiatic Russia to Europe* (New York, 1864), s. 1-2.

18. General Mikhail Korsakov'un Mektubu, 9 Mart 1857, AGE., s. 384'te.

19. Collins to General Nikolai Muraviev-Amurskii, 4 Nisan 1857, AGE., s. 390'da.

20. Barsukov, *Graf Nikolai Nikolaevich Murav'ëv-Amurskii*, I, s. 514'te alıntılanmış.

21. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 281'de alıntılanmış.

22. Maksimov, *Sibir'i katorga*, II, s. 320-332; Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 260-261; Iadrintsev *Russkaia obshchina*, s. 563-568; Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 245-247.

23. Henry Lansdell, *Through Siberia*, 4. baskı (Londra, 1883), s. 662-663.

Bölüm 24. Kennan'ın Yolculuğu

1. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 27-30.

2. AGE., s. vi-vii, iv.

3. A.I. Ivanchin-Pisarev, "Iz moikh vospominanii (Po doroge v Sibir', v Krasnoiarske i v Minusinske)," *KiS*, LVIII (1929), s. 304.

4. AGE., s. 303-304; Vishnevetskii, "Eniseiskaia ssylka v 1878-1893 godakh," *KiS*, LXIX (1930), s. 157.

5. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 84.

6. AGE., s. 84-86.

7. Ekaterina Breshkovskaia, *The Little Grandmother of the Russian Revolution: Reminiscences and Letters of Catherine Breshkovsky*, ed. Alice Stone Blackwell (Boston, 1919), s. 95.

8. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 86-89.

9. AGE., s. 94, 90-91.

10. AGE., s. 99-101; Joseph Frank Payne, Arthur Shadwell ve Harriet L. Hennessy, "Plague," *EB*, XXI, s. 694-695.

11. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 110-119.

12. AGE., s. 296-301.

13. AGE., s. 297.

14. Ekaterina Breshkovskaia, *Hidden Springs of the Russian Revolution: Personal Memoirs of Katerina Breshkovskaia*, ed. Lincoln Hitchinson (Stanford, 1931), s. 183.

15. Leo Deutsch, *Sixteen Years in Siberia: Some Experiences of a Russian Revolutionist*, çev. Helen Chisholm (New York, 1904), s. 152-153.

16. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 314.

17. AGE., s. 315.

18. AGE., s. 309.

19. Bkz: Maksimov, *Sibir'i katorga*, I, s. 48-88; Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 369-409, Deutsch, *Sixteen Years in Siberia, passim;* ve Breshkovskaia, *Hidden Springs*, s. 161-259.

20. Maksimov, *Sibir'i katorga*, I, s. 81'de alıntılanmış.

21. Deutsch, *Sixteen Years in Siberia*, s. 160.

22. Maksimov, *Sibir'i katorga*, I, s. 73'te alıntılanmış.

23. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 391.

24. AGE., II, s. 8-9.

25. AGE., s. 145-146.

26. AGE., s. 146.

27. AGE., s. 146-147.

28. AGE., s. 159-160.

29. Lansdell, *Through Siberia*, II, s. 76-77.

30. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 300–317.

31. AGE., s. 314–315.

32. AGE., s. 315.

33. AGE., s. 305.

34. Deutsch, *Sixteen Years in Siberia*, s. 204.

35. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s.455.

36. AGE., s. 456.

Bölüm 25. 'Politikler'

1. Israel Getzler, *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat* (Cambridge, 1967), s. 38.

2. Adam Ulam, *Stalin: The Man and His Era* (New York, 1973), s. 123'te alıntılanmış.

3. Getzler, *Martov*, s. 39'da alıntılanmış.

4. V.M. Andreev, "Chislennost' i sostav politicheskikh ssyl'nykh v vostochnoi Sibiri v 70-90kh godakh XIX veka," *Ssyl'nye revoliutsionery v Sibiri* (Irkutsk), V, s. 69'da; A.D. Margolis, "O chislennosti i razmeshchenii ssyl'nykh v

Sibiri v kontse XIXv.," ed. Goriushkin, *Ssylka i katorga v Sibiri*, s. 233-235'de; E.N. Koval'skaia, "Zhenskaia katorga: Iz vospominanii E.N. Koval'skoi," *Kariiskaia tragediia (1889): Vospominaniia i materialy* (St. Petersburg, 1920), s. 12'de; Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 149.

5. Deutsch, *Sixteen Years in Siberia*, s.188.

6. AGY.

7. Anton Chekhov, *The Island: A Journey to Sakhalin*, çev. Luba ve Michael Terpak (New York, 1967), s. 331-332.

8. Önceki paragraflardaki bilgilerin alındığı yer: A. Fomin, "Kariiskaia tragediia 1889g. po dokumentam," ed.ler: A. Dikovskaia-Iakimova ve V. Pleskov, *Kara i drugie tiurmy Nerchinskoi katorgi: Sbornik vospominanii dokumentov, i materialov* (Moskova, 1927), s. 120-137'de; Koval'skaia, "Zhenskaia katorga," s. 5-29; G.F. Osmolovskii, "Kariiskaia tragediia," *Kariiskaia tragediia*, s. 30-55'te; V. Petrovskii, "Kariiskie sobytiia," *Kariiskaia tragediia*, s. 56-75'te; Deutsch, *Sixteen Years in Siberia*, s. 266-290; Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 212-216, 266-272.

9. Deutsch, *Sixteen Years in Siberia*, s. 291, 153; N.M. Iadrintsev, *Sibir' kak koloniia* s. 217.

Bölüm 26. 'İdari Tasarrufla'

1. Kennan, *Siberia and the Exile System*, I, s. 245-247.
2. AGE., s. 80, 272.
3. AGE., s. 263-264.
4. N.M. Iadrintsev, *Sibir' kak koloniia*, s. 217.
5. AGE., s. 216-220.
6. AGE., s. 217.
7. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 38-39.
8. AGE., s. 41.
9. AGE., s. 47-51.
10. AGE., s. 55-56.
11. AGE., s. 52.
12. AGE., s. 22'de alıntılanmış.
13. AGY.
14. M. Poliakov, "Vospominaniia o Kolymskoi ssylke (1889-1896)," *KiS*, XLV, s. 158.
15. AGE., s. 162.
17. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 23'te alıntılanmış.
18. Poliakov, "Vospominaniia o Kolymskoi ssylke," XLV, s. 171.

Bölüm 27. Lenin Sürgünde

1. A.P. Meshcherskii, "Osobennosti, partiinyi sostav politicheskoi ssylki v Sibiri v kontse XIX-nachale XX veka," *Ssyl'nye revoliutsionery v Sibiri*, I, s. 135'te.

2. Lenin to M.I. Ul'ianova, 10 Mart 1897, A.G. Ivan'kov, *Lenin v sibirskoi ssylke, 1897-1900* (Moskova, 1962), s. 30'da.

3. Ivan'kov, *Lenin v sibirskoi ssylke*, s. 68.

4. AGE., s. 46'da alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 38-47.

5. Lenin to M.A. Ul'ianova ve A.I. Ul'ianova, 17 Nisan, 1897, Lenin, *Sochineniia*, 4. baskı (Moskova, 1957), XXXVII, s. 37'de.

6. Lenin to M.A. ve M.I. Ul'ianova, 18 Mayıs 1897, Lenin, Sochineniia, XXXVII, s. 42'de; Lenin to M.A. Ul'ianova, 30 Eylül 1897, AGE., s. 62'de; Lenin to M.A. Ul'ianova, 12 Ekim 1897, AGE., s. 63'te.

7. Lenin to M.A. ve M.I. Ul'ianova, 18 Mayıs 1897, Lenin, *Sochineniia,* XXXVII, s. 43, 42'de; Lenin to M.A. Ul'ianova ve A.I. Ul'ianova-Elizarova, AGE., s. 51'de; Lenin to M.A. Ul'ianova, 17 Ağustos 1897, AGE., s. 58'de; Lenin to M.A. Ul'ianova, 7 Şubat 1898, AGE., s. 83'te.

8. Lenin to M.A. Ul'ianova, 7 Şubat 1898, Lenin, *Sochineniia,* XXXVII, s. 83'te.

9. Louis Fischer, *The Life of Lenin* (New York, 1964), s. 32'de alıntılanmış.

10. Lenin'den M.A. ve M.I. Ul'ianova'ya, 18 Mayıs 1897, Lenin, *Sochineniia,* XXXVII, s. 41'de. Shushenskoe'yle ilgili bu tasvir, Lenin'in annesine, kızkaradeşlerine ve kayınbiraderine yazdığı mektuplardan ve Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution: A Biographical History* (New York, 1948), s. 134-137; Fischer, *Life of Lenin,* s. 31-33; Ivan'kov, *Lenin v sibirskoi ssylke,* s. 111-126'dan alınmıştır.

11. Lenin to M.A. Ul'ianova, 7 Mayıs 1897, Lenin, *Sochineniia,* XXXVII; s. 40'da.

12. Lenin to M.A. Ul'ianova, 7 Şubat 1898, Lenin, *Sochineniia,* XXXVII, s. 82-85'te; Lenin to M.A. Ul'ianova ve M.I. Ul'ianova, 28 Şubat 1898, AGE., s. 91-93'te.

13. Lenin to M.A. Ul'ionava, 10 Mayıs 1898, Lenin, *Sochineniia,* XXXVII, s. 102-103'te.

14. Nadezhda K. Krupskaia, *Memories of Lenin,* çev. Eric Verney (New York, n.d.) s. 31-32.

15. AGE., s. 32, 35.

16. AGE., s. 35'te alıntılanmış.

17. AGE., s. 30.

18. Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotskii, 1879-1921* (New York ve Londra, 1963), s. 43'te alıntılanmış.

19. Wolfe, *Three Who Made a Revolution,* s. 622-623'te alıntılanmış.

Bölüm 28. Asya Boyunca Demirden Bir Yol

1. Steven Marks, *Road to Power: The Trans-Siberian Railroad and the Colonization of Asian Russia, 1850-1917* (Ithaca, N.Y., 1991), s. 126'da alıntılanmış.

2. AGE.,s. 133, 179-185; V.F. Borzunov, *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka nakanune pervoi russkoi revoliutsii (po materialam stroitel'stva transsibirskoi magistrali, 1891-1894gg.)* (Moskova, 1965), s. 18,26-42, 78-79; S.V. Sabler ve I.V. Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga v eia proshlom i nastoiashchem. Istoricheskii ocherk,* ed. A.N. Kulomzin (St. Petersburg, 1903), s. 157; Tupper, *To the Great Ocean,* s. 103-106.

3. Marks, *Road to Power,* s. 130'da alıntılanmış.

4. AGE., s. 105.

5. A.A Polovtsov, *Dnevnik gosudarstvennogo sekretaria A.A. Polovtsova,* ed. P.A. Zaionchkovskii (Moskova, 1966), II, s. 343.

6. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga,* s. 69'da alıntılanmış.

7. AGE., s. 76'da alıntılanmış.

8. S.G. Svatikov, *Rossiia i Sibir' (k istorii sibirskogo oblastnichestva v XIXv.)* (Prague, 1930), s. 89'da alıntılanmış.

9. Marks, *Road to Power,* s. 49-50.

10. N.M. Iadrintsev, *Sibir'kak koloniia*, s. 51, 59, 63; ayrıca bkz: s. 50-85.
11. Marks, *Road to Power*, s. 87-88'de alıntılanmış.
12. Svatikov, *Rossiia i Sibir'*, s. 85.
13. Marks, *Road to Power*, s. 90.
14. AGY.
15. AGE., s. 91'de alıntılanmış.
16. AGE., s. 90'da alıntılanmış.
17. Theodore H. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia* (New York ve Londra, 1963), s.25'te alıntılanmış.
18. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 91.
19. Marks, *Road to Power*, s. 104-105'te alıntılanmış.
20. AGE., s. 92'de alıntılanmış.
21. AGY.
22. Ed.ler: A.I. Dmitriev-Mamonov ve A.F. Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, çev. L. Kukol-Yasnopolsky, düzelti: John Marshall (St. Petersburg, 1900), s. 76.
23. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 4'te alıntılanmış.
24. Ukhtomskii, *Puteshestvie Gosudaria Imperatora Nikolaia II*, VI, *passim*.
25. K.P. Pobedonostsev, *Pis'ma Pobedonostseva k Aleksandru III* (Moskova, 1926), II, s. 99-100.
26. Harrison Salisbury, *Black Night, White Snow: Russia's Revolutions, 1905-1917* (New York, 1978), s. 176'da alıntılanmış.
27. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s.129; S.I: Vitte, *Vospominaniia* (Moskova, 1960), I, s. 433-435.
28. Marks, *Road to Power*, s. 122-125.
29. Princess Catherine Radziwill, *Memories of Forty Years* (Londra, 1914), s. 244.
30. Marks, *Road to Power*, s. 130'da alıntılanmış.
31. AGY'de alıntılanmış.
32. AGE., s. 149-153; Liashchenko, *History of the National Economy of Russia, to the 1917 Revolution*, çev. L.M. Herman (New York, 1949), s. 560-561; Peter Gatrell, *The Tsarist Economy, 1850-1917* (New York, 1986), s. 153-155.

Bölüm 29. Dünyanın En Uzun Demiryolunun Yapımı

1. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 74-76.
2. Lindon Bates, *The Russian Road to China*, s. 54-55'te alıntılanmış.
3. A.A. Polovtsov, *Dnevnik gosudarstvennogo sekretaria A.A. Polovtsova*, II, s. 453.
4. Marks, *Road to Power*, s. 127-128.
5. Olga Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914* (Londra, 1976), s. 27.
6. Marks, *Road to Power*, s. 152'de alıntılanmış.
7. AGE., s. 149-153; Liashchenko, *History of the National Economy of Russia*, s. 560-561; Gatrell, *The Tsarist Economy*, s. 153-155.
8. Marks, *Road to Power*, s. 176.
9. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirkaia zheleznaia doroga*, s. 228-231, 240-247; Ed.ler: Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 188, 371, 441-442; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 106, 175-179, 184-190; "Zapiski po sooruzheniiu mostov cherez bol'shiia reki na Iuzhno- i Severno-

Ussuriiskoi zheleznoi dorogakh," Ministerstvo Putei Soobshcheniia, *Otchet po postroike Severno-Ussuriiskoi zheleznoi dorogi, 1894-1897* (St. Petersburg,1900), s. 271-300'de alıntılanmış.

10. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 158, 199-203, 240-247; Ed.ler: Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 168-170, 327-347; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 183-184, 175-179; Reverend Francis E. Clark, *A New Way Around an Old World* (New York ve Londra, 1901), s. 129-130.

11. V.F. Borzunov, *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka*, s. 16-22; Donald W. Treadgold, *Great Siberian Migration*, s. 32.

12. Treadgold, *Great Siberian Migration*, s. 26-42.

13. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 152-156; ed.ler: Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 179-181, 191, 213.

14. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 115'te alıntılanmış.

15. Borzunov, *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka*, s. 92'de alıntılanmış.

16. Marks, *Road to Power*, s. 181.

17. Borzunov, *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka*, s. 133.

18. AGE., s. 132-138.

19. AGE., s. 124-126'dan alıntı.

20. David McCullough, *The Path Between the Seas: The Creation of the Panama Canal, 1870–1914* (New York, 1977), s. 173, 610.

21. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga* s. 247–248; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 324-331.

22. Borzunov, *Proletariat Sibiri i Dal'nego Vostoka*, s. 139-147.

23. Z. Vol'skii, *Vsia Sibir': Spravochnaia kniga po vsem otrasliam kul'turnoi i torgovo-promyshlennoi zhizni Sibiri* (St. Petersburg, 1908), s. 250-252.

24. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 217-220; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 234,338.

25. Fraser, *Real Siberia*, s. 133-134.

26. Marks, *Road to Power*, s. 201.

27. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 117, 248.

28. Marks, *Road to Power*, s. 196.

29. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 251'de alıntılanmış.

30. Marks, *Road to Power*, s. 206.

31. AGE., s. 217.

Bölüm 30. Amur Nehir Gemileri ve Rusya'nın Mançurya Bağlantısı

1. Marks, *Road to Power*, s. 104'te alıntılanmış; Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 91.

2. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 234-235.

3. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 132.

4. Ed.ler: Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 376.

5. Fraser, *Real Siberia*, s.151.

6. AGE., s. 150-151; Clark, *New Way Around an Old World*, s. 130.

7. Ed.ler: Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii; *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 518.

8. Fraser, *Real Siberia*, s. 159-160.

9. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 103, 100.
10. Fraser, *Real Siberia*, s. 162-163.
11. Harry de Windt, *The New Siberia* (Londra, 1896), s. 227-228.
12. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 71, 101.
13. Wirt Gerrare [William Oliver Greener], *Greater Russia: The Continental Empire of the Old World* (New York, 1903), s. 160.
14. Bates, *Russian Road to China*, s. 121-122.
15. Lionel F. Gowing, *Five Thousand Miles in a Sledge: A Mid- Winter Journey Across Siberia* (Londra, 1889), s. 111, 137, 136,149.
16. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 87.
17. Fraser, *Real Siberia*, s. 179; ayrıca bkz: s. 167-180.
18. Gerrare, *Greater Russia*, s. 199.
19. Ed.ler: Dmitriev- Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 444.
20. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 198.
21. Nicholas ve Aleksandra'nın taç giymesi hakkında, bkz: W. Bruce Lincoln, *The Romanovs: Autocrats of All the Russias* (New York, 1981), s. 618-628; S.S. Ol'denburg, *Tsarstovanie Imperatora Nikolaia II* (Belgrad, 1939), I, s. 59-61.
22. B.A. Romanov, *Russia in Manchuria (1892-1906)* çev. Susan Wilbur Jones (Ann Arbor, 1952), s. 81-93; Andrew Malozemoff, *Russian Far Eastern Policy, 1881-1904. With Special Emphasis on the Causes of the Russo-Japanese War* (Berkeley ve Los Angeles, 1958), s. 76-84; von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, s. 150-152.
23. Bu rüşvetle ilgili protokolü Witte yazmış ve tarihi Moskova, 23 Mayıs 1896'dır. Bkz: Romanov, *Russia in Manchuria*, s. 402-403, not 74.
24. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 235-248; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 320-331.
25. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 331-335.

Bölüm 31. Baykal Gölü

1. Valentin Rasputin vd., *Baikal* (Moskova, 1985), sayfa no yok.
2. AGE., Tupper, *To the Great Ocean*, s. 217-219, 224.
3. Oklandnikov vd. ed.ler., *Istoriia Sibiri*, II, s. 51.
4. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, 93.
5. Don Belt, "The World's Great Lake," *NG* (Haziran 1992), s. 17.
6. AGE., s. 20; Rasputin vd. ed.ler., *Baikal, passim*; Ed.ler: Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 334-337.
7. Rasputin vd. *Baikal, passim*.
8. Fraser, *The Real Siberia*, s. 132-135.
9. Marks, *Road to Power*, s. 204.
10. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 337.
11. AGE., s. 337-338'de alıntılanmış.
12. AGE., s. 337-340; Sabler ve Sosnovskii, *Sibirkaia zheleznaia doroga*, s. 213-220.
13. Sabler ve Sosnovskii, *Sibirskaia zheleznaia doroga*, s. 443'te alıntılanmış.
14. S.G. Svatikov, *Rossiia i Sibir'*, s. 52-89'da alıntılanmış.
15. Marks, *Road to Power*, s. 80.

Bölüm 32. "Zaferle Biten Küçük Bir Savaş"

1. N.A.Voloshinov, "Sibirskaia zhleznaia doroga," *IzIRGO*, XXVII (1891),s. 14.

2. AGE., s. 15.

3. Konstantin Mochul'skii, *Vladimir Solov'ëv: Zhizn' i uchenie*, 2. baskı (Paris, 1951), s. 253-261; Samuel Cioran, *Vladimir Solov'ev and the Knighthood of the Divine Sophia* (Waterloo, Iowa, 1977), s. 62-67.

4. Valerii Briusov, "Griadushchie gunny," *Sobranie sochinenii v semi tomakh* (Moskova,1973), I, s. 433'de.

5. Laue, *Sergei Witte*, s. 189'da alıntılanmış.

6. John Albert White, *The Diplomacy of the Russo-Japanese War* (Princeton, 1964), s. 49'da alıntılanmış.

7. I.I. Rostunov, "Proiskhozhdenie voiny," ed. I.I. Roustunov, *Istoriia Russko–Iaponskoi voiny, 1904-1905gg.* (Moskova, 1977), s. 48-54'te.

8. A. Svechin, *Russko-Iaponskaia voina, 1904-1905gg. po dokumental'nym dannym truda voenno-istoricheskoi komissii i drugim istochnikam* (Oranienbaum, 1910), s. 2-4; Malozemoff, *Russian Far Eastern Policy*, s. 52-58.

9. Malozemoff, *Russian Far Eastern Policy*, s. 177-207; Romanov, *Russia in Manchuria*, s. 248-308; Laue, *Sergei Witte*, s. 243–248.

10. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 347'de alıntılanmış.

11. McDonald, *United Goverment and Foreign Policy in Russia*, s. 31-75.

12. David Walder, *A Short Victorious War: The Russo-Japanese Conflict, 1904-1905* (Londra,1973), s. 43'te alıntılanmış ve Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 350'de alıntılanmış.

13. A.N. Kuropatkin, "Dnevnik A.N. Kuropatkina," *KA*, II (1922), s. 78.

14. Vitte, *Vospominaniia*, II, *s.* 292.

15. AGY.

16. AGE., s. 291'de alıntılanmış.

17. Kuropatkin, "Dnevnik," s. 106.

18. AGE., s. 109-110.

19. V.A. Glukhov, "Oborona Port-Artura," ed. Rostunov, *Istoriia Russko-Iaponsksoi voiny*, s. 248'de.

20. Voenno-istoricheskaia komissiia po opisaniiu Russko- Iaponskoi voiny, *Russko–Iaponskaia voina, 1904-1904: Oborona Kvantuna i Port-Artura* (St. Petersburg, 1910), VIII, kısım 2, ek, s. 181-186; *The Official History of the Russo-Japanese War* (Londra, 1909), III, s. 139-140.

21. V.I. Vinogradov ve Iu. F. Sokolov, "Operatsii v Man'chzhurii," ed. Rostunov, *Istoriia Russko-Iaponskoi voiny*, s. 270–294; V. Marushevskii ve P. Orlov, *Boevaia rabota russkoi armii v voinu 1904-1905gg.* (St. Petersburg, 1910), II, s. 1-103'de.

22. Walder, *A Short Victorius War*, s. 268'de alıntılanmış.

23. A.N. Kuropatkin, *Opisanie boevykh deistvii Man'chzhurskikh armii pod Mukdenom s 4-go fevralia po 4-e marta 1905 goda* (Moskova, 1907), I-III, *passim*; Vinogradov ve Sokolov, *skaia voina*, V, kısım 1, s. 1-40; ekler 1 ve 3, s. 4-63, 78-90.

24. Vitte, *Vospominaniia*, II, s. 384'te alıntılanmış.

25. AGY.

26. Voenno-istoricheskaia komissiia, *Russko-Iaponskaia voina*, VII, s. 205-

229; Iu I. Chernov, "Tsusima," ed. Rostunov, *Istoriia Russko-Iaponskoi voiny*, s. 324-348'de.

27. Shumpei Okamoto, *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War* (New York ve Londra, 1970), s. 111'de alıntılanmış.

28. Eugene P. Trani, *The Treaty of Portsmouth: An Adventure in American Diplomacy* (Lexington, Ky., 1969), s. 53'te alıntılanmış.

29. White, *Diplomacy of the Russo-Japanese War*, s. 206-309; Okamoto, *Japanese Oligarchy*, s. 150-163; Trani, *Treaty of Portsmouth*, s. 118-155.

Bölüm 33. Göçmenler

1. Treadgold, *The Great Siberian Migration*, s. 32.
2. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 444-450.
3. Fraser, *Real Siberia*, s. 50.
4. AGY.
5. Alexander Michie, *The Siberian Overland Route from Peking to Petersburg* (Londra, 1864), s. 320.
6. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 187-188.
7. Treadgold, *Great Siberian Migration*, s. 32-34, 95-96; P.I. Popov, "Pereselenie krest'ian i zemleustroistvo Sibiri,' A.K. Dzhivelegov vd. ed.ler., *Velikaia reforma: Russkoe obshchestvo i krest'ianskii vopros v proshlom i nastoiashchem* (Moskova,1911), VI, s. 253'te.
8. Fraser, *Real Siberia*, s. 15-16, 70.
9. Treadgold, *Great Siberian Migration*, s. 176'da alıntılanmış.
10. AGE., s. 34.
11. AGE., s. 158'de alıntılanmış.
12. P.P. Semënov [Tian-Shanskii], *Puteshestvie v Tian'-Shan'* (Moskova, 1958), s. 46-47.
13. Florinsky, *Russia*, II, s. 1223'te alıntılanmış.
14. Semënov, *Siberia: Its Conquest and Development*, s. 308-314.
15. Treadgold, *Great Siberian Migration*, s. 176-179, 206.
16. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 285-360; ed.ler Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway, passim*; Baedeker, *Russia 1914, passim*.
17. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 190.
18. Bates, *Russian Road to China*, s. 85-84.
19. Fraser, *Real Siberia*, s. 83.

Bölüm 34. Sibirya'nın Vahşi Doğusu

1. Fraser, *Real Siberia*, s. 88-89.
2. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 348-349; ed.ler Dmitriev-Mamonov ve Zdziarskii, *Guide to the Great Siberian Railway*, s. 306-308.
3. Gowing, *Five Thousand Miles in a Sledge*, s. 207.
4. Lansdell, *Through Siberia*, I, s. 265.
5. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 156.
6. Fraser, *Real Siberia*, s. 83.
7. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 203'te alıntılanmış.
8. Bates, *Russian Road to China*, s. 110.
9. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 209-210'da alıntılanmış.
10. V.P. Sukachev, *Irkutsk*, s. 108-110.

11. Lansdell, *Through Siberia*, s. 258, 255, 267.
12. Fraser, *Real Siberia*, s. 86-89.
13. de Windt, *New Siberia*, s. 138.
14. Clark, *New Way Around an Old World*, s. 20.
15. Fraser, *Real Siberia*, s. 207.
16. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 128.
17. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 349.
18. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 350, 349'da alıntılanmış.
19. Fraser, *Real Siberia*, s. 211.
20. Kennan, *Siberia and the Exile System*, II, s. 323.
21. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 206-208.
22. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, II, s. 426.
23. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 212-221, 251-298.
24. Gernet, *Istoriia tsarskoi tiurmy*, IV, s. 21-23'te alıntılanmış. 1912 için kesin rakam 1.859.314'dür.
25. AGE., s. 23'te alıntılanmış.
26. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 355-356; "Lenskii rasstrel 1912," *SIE*; VII; sütun 583-584.
27. Tokarev vd. ed.ler, *Istoriia Iakutskoi ASSR* II, s. 393'te alıntılanmış.

Bölüm 35. Lena Altın Madenleri Kıyımı

1. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 192.
2. AGE., s. 194.
3. AGE., s. 188-189.
4. AGE., s. 186, 195-196.
5. AGE., s. 186-186.
6. AGE., s. 341-348.
7. AGE., s. 181-182.
8. Ed. P. Pospelov, *Lenskie priiski: Sbornik dokumentov* (Moskova, 1937), s. 11-12, 68-69; M.I. Lebedev, *Vospominaniia o Lenskikh sobytiiakh 1912 goda* (Moskova, 1962), s. 17-18, 27-29.
9. Ed. Pospelov, *Lenskie priiski*, s. 227; "Lensko-Vitimskii Zolotonosnyi Raion," *SSE*, "Lenskii rasstrel 1912," SIE, sütun 583-584; Lebedev, *Vospominaniia*, s. 30-33. Bu yüksek kârlar, altın çıkartma işleminin maliyetinin 1/3 azaltılması neticesiydi. Buharlı toprak kaldırma aletinin bu işe katkısı olmasına rağmen, esas mesele işletmecilerin cezaları arttırıp, maden dükkânlarında düşük kalite yiyecek satmalarına dayanıyordu. Madenciler satılan ekmekte sık sık at pisliği bulunduğundan şikâyet ediyorlar hatta genelde inanılan bir rapora göre bazı dükkân yöneticileri sattıkları ete kıyılmış at penisi katıyorlardı. (Ed. Pospelov, *Lenskie priiski*, s. 263; Lebedev, *Vospominaniia*, s. 119).
10. Lebedev, *Vospominaniia*, s. 57'de alıntılanmış.
11. AGE., s.46-48, 55-57; ed. Pospelov, *Lenskie priiski*, s. 174.
12. Lebedev, *Vospominaniia*, s. 58-63; ed. Pospelov, *Lenskie priiski*, s. 257–258.
13. Tokarev vd. ed.ler, *Istoriia Iakutskoi ASSR*, II, s. 393.
14. Lebedev, *Vospominaniia*, s. 66-67; ed. Pospelov, *Lenskie priiski*, s. 260; ayrıca bkz: s. 255-261.
15. Lebedev, *Vospominaniia*, s. 78-117.

16. Tokarev vd. ed.ler, *Istoriia Iakutskoi ASSR*, II, s. 394.
17. Ed. Pospelov, *Lenskie priiski*, s. 280-281.
18. Lebedev, *Vospominaniia*, s. 178'de alıntılanmış.
19. AGE., s. 172'de alıntılanmış.
20. Pospelev vd. ed.ler, *Lenskie priiski*, s. 286-287.
21. Lebedev, *Vospominaniia*, s. 177,183'te alıntılanmış.
22. AGE., s. 178-182.
23. AGE., s. 233'te alıntılanmış.
24. AGE., s. 235.
25. AGE., s. 235'te alıntılanmış.
26. AGE., s. 237-239.
27. AGE., s. 240-242; "Lenskii rasstrel 1912," sütun 584.
28. Ed. Pospelev, *Lenskie priiski*, s. 300.
29. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 360-361; Tokarev vd. ed.ler, *Istoriia Iakutskoi ASSR*, II, s. 394-395; Lebedev, *Vospominaniia*, s. 268-274; Florinsky, *Russia*, II, s. 1229.

Bölüm 36. "Otokrasiden O Kadar Nefret Ediyorum ki"

1. Dvorianov, *V Sibirskoi dal'nei storone*, s. 183, 271; N.N. Shcherbakov, "Chislennost' i sostav politicheskikh ssyl'nykh Sibiri (1907-1917gg.)," *Ssyl'nye revoliutsionery v Sibiri*, I,s. 204-210'da; K. Nikitin, *Tsarskii flot pod krasnym flagom* (Moskova, 1931), s.194-196; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III,s. 299.
2. Florinsky, *Russia*, II, s. 1195.
3. R.H. Bruce Lockhart, *British Agent* (New York ve Londra, 1933), s. 292.
4. I. Steinberg, *Spiridonova: Revolutionary Terrorist*, çev. Gwenda David ve Erich Mosbacher (Londra, 1935), s. 44'te alıntılanmış.
5. Count Ottokar von Czernin, *In the World War* (New York ve Londra, 1920), s. 245.
6. Steinberg, *Spiridonova*, s. 33'te alıntılanmış.
7. I. Kakhovskaia, "Iz vospominanii o zhenskoi katorge," *KiS*, XXIII (1926), s. 170.
8. AGE., s. 171-174.
9. AGE., s. 176.
10. AGE., s.176-178.
11. AGE., s. 172-173.
12. AGE., s.180.
13. Steinberg, *Spiridonova*, s. 144'te alıntılanmış.
14. AGE., s. 145'te alıntılanmış.
15. AGE., 145-146'da alıntılanmış.
16. Dvorianov, *V Sibirski dal'nei storone*, s. 203-205.

Bölüm 37. Fırtınadan Önce

1. Liashchenko, *Istoriia*, II, s. 522-525; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, II, s. 405-407.
2. Liashchenko, *Istoriia*, II, s. 525-526; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, II, s. 258-259, 332-338; ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 142.
3. Semenov, *Conquest of Siberia*, s. 103.
4. Liashchenko, *Istoriia*, II, s. 526-527; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, II, s. 339-380.

5. *Handbook of Siberia and Arctic Russia*, s. 172, 175'te alıntılanmış.

6. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 123.

7. AGE., s. 123-130; ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 706-713; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 192.

8. Ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 217-266; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 87-89; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 132-143.

9. Ed.ler Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 267-328; Tokarev vd. ed.ler, *Istoriia Iakutskoi ASSR*, II, s. 313-319; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 90-95; ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, I, s. 144-150.

10. Violet Conolly, *Beyond the Urals: Economic Developments in Soviet Asia* (Londra: 1967), s. 41-43.

11. Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, II, s. 417.

12. Conolly, *Beyond the Urals*, s.16, 42.

13. Fraser, *Real Siberia*, s. 4.

14. AGE., s. 44, 5, 48.

15. George Frederick Wright, *Asiatic Russia* (New York, 1902), II, s. 453.

16. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 19'da alıntılanmış.

Bölüm 38. Savaş ve Devrim

1. Pierre Renouvin, *The Immediate Origins of the War (28th June-4th August 1914)*, çev. T.C. Hume (New York, 1969), s. 245'te alıntılanmış.

2. Viscount Edward Grey, *Twenty-Five Years, 1892-1916* (Londra, 1925), II, s. 20.

3. Maurice Paleologue, *La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre* (Paris, 1921), I, s. 44.

4. P.N. Miliukov, *Vospominaniia, 1859-1917* (New York, 1955), II, s. 183-184.

5. Viktor Chernov, *Rozhdenie revoliutsionnoi Rossii (fevral'skaia revoliutsiia)* (Paris, Prague ve New York, 1934), s. 75.

6. Florinsky, *Russia*, II, s.1378'de alıntılanmış.

7.Iu N. Danilov, *Rossiia v mirovoi voine, 1914-195gg.* (Berlin, 1924), s. 238-249; A. Kolenkovskii, *Manevrennyi period pervoi mirovoi imperialisticheskoi voiny 1914g.* (Moskova, 1940), s. 297-303.

8. A.A. Manikovskii, *Boevoe snabzhenie russkoi armii v mirovuiu voinu*, 2. baskı (Moskova ve Leningrad, 1930), I,s. 149-151, 154-164, 298, 364-365, 398. Ayrıca bkz: "Russian Munitions Tables," Ağustos 1916 ve Aralık 1917, AG, file 10N90; "Situation de l'armament de l'armée russe, février 1917, AG, file N73; ve Majon C. Dunlop, Reports to Major General C.E. Caldwell, AG, File 10N93.

9. Bkz: Binbaşı C. Dunlop'un Binbaşı C.E. Caldwell'e raporları. Dosya no 10N93.

10. AGE., Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 438.

11. Bkz ve kıyaslayınız: Collins, *Overland Explorations in Siberia, Northern Asia, and the Great Amoor River Country, passim*; H.H. Fisher, "The American Railway Mission to Russia," ile kenar notları ve yorumlar: John F. Stevens, HIA John Frank Stevens Papers, File No. 1, s. 1-6; John Frank Stevens "Memorandum on Russia," Hoover Institution Archives, John Frank Stevens Papers, File 1, *passim*; "The American Commercial Invasion of Russia," *Harper's Weekly*, XLVI (22 Mart 1902), s. 361-363.

12. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, II, s. 437–439.

13. AGE., s. 440-443. Okladnikov'un hesaplarına göre Sibirya köylüleri

1912'de 16.658.098 hektar toprak işliyorlardı. 1917'de bu miktar 24.154.954 hektara çıkmıştı. Yüksek hükümet çevrelerinde çiftçilik aletlerinin üretimi artırmadaki önemi hakkında yapılan tartışmalar için bkz: "O meropriiatiiakh Ministerstva Zemledeliia, vyzvannykh obstoiatel'stvami voennago vremeni i potrebnykh dlia osushchestvleniia etikh meropriiatii kredi takh," 10 oktiabria 1916g., TsGIAL, fond 1276, opis' 12, delo No. 1062, sheets 31–32; "Predstavlenie ministra zemledeliia A.A. Bobrinskago v Sovet Ministrov o vliianii voiny na sostoainie sel'skago khoziastva i neobkhodimykh meropriiatiiakh dlia ego pod"ema," 10 oktiabria 1916g., A.N. Anfimov vd. ed.ler, *Ekonomicheskoe polozhenie Rossii, nakanune velikoi oktiabr'skoi sotsialisticheskoi revoliutsii. Dokumenty i materialy* (Leningrad, 1967), III, s. 16'da.

14. Elsa Brändström, *Among Prisoners of War in Russia and Siberia*, Almanca'dan çeviren C. Mabel Rickmers (Londra, 1930). s. 102-104.

15. AGE., s. 109.

16. AGE., s. 131-132'de alıntılanmış.

17. A.Kh. Klevanskii, *Chekhoslovatskie internatsionalisty i prodannyi korpus: Chekhoslovatskie politicheskie organizatsii i voinskie formirovaniia v Rossii, 1914-1921gg.* (Moskova, 1965), s. 32-35.

18. M.E. Solov'ëv, "Partiia Bol'shevikov-organizator pobedy fevral'skoi burz-huazno-demokraticheskoi revoliutsii v 1917g. v Rossii," ed. S.I. Murashov, *Partiia bol'shevikov v gody pervoi mirovoi voiny. Sverzhenie monarkhii v Rossii* (Moskova, 1963), s. 199-200'de; M.I. Akhun ve V.A. Petrov, *1917 god v Petrograde: Khronika sobytii i bibliografiia* (Leningrad, 1933),s. 2-3; E.N. Burdzhalov, *Vtoraia russkaia revoliutsiia* (Moskova, 1967), I, s. 85-93; I.I. Mints, *Istoriia velikogo oktiabria* (Moskova, 1967), I, s. 470-472; I. P. Leiberov, *Na shturm samoderzhaviia. Petrogradskii proletariat v gody pervoi mirovoi voiny i fevral'skaia revoliutsiia* (Moskova, 1979), s. 113-115; F.A. Romanov, *Rabochee i professional'noe dvizhenie v gody pervoi mirovoi voiny i vtoroi russkoi revoliutsii (1914- fevral' 1917 goda). Istoricheskii ocherk* (Moskova, 1949), s. 194-195.

19. "Doklad Petrogradskago okhrannago otdeleniia osobomu otdelu departamenta politsii, oktiabr' 1916g,' ed. M.N. Pokrovskii, "Politicheskoe polozhenie Rossii nakanune fevral'skoi revoliutsii v zhandarmskom osveshchenii," *KA*, XXVI (1926), s. 10-12; Tsuyoshi Hasegawa, *The February Revolution: Petrograd 1917* (Seattle ve Londra, 1981), s. 200.

20. V.V. Shul'gin, *Dni* (Belgrad, 1925), s. 139.

21. Raymond Pearson, *The Russian Moderates and the Crisis of Tsarism, 1914-1917* (Londra, 1977), s. 132-133'te alıntılanmış.

22. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, III, s. 447'de alıntılanmış.

23. AGE., s. 445-447.

24. AGE., s. 447-474.

25. AGE., s. 475-478, 485-487; IV, s. 27-47.

Bölüm 39. Çek Lejyonu

1. Klevanskii, *Chekhoslovatskie internatsionalisty*, s. 9-112; Josef Kalvoda, "Czech and Slovak Prisoners of War in Russia During the War and Revolution," ed.ler Samuel R. Williamson, Jr., ve Peter Pastor, *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War* (New York, 1983), s. 215-226.

2. V. Vladimirova, *God sluzhby sotsialistov kapitalistam: Ocherki po istorii*

kontr-revoliutsii v 1918 godu (Moskova ve Leningrad, 1927), s. 219-223; Klevanskii, *Chekhoslovatskie internatsionalisty*, s. 128-147; Kalvoda, "Czech and Slovak Prisoners of War in Russia," S. 227-230.

3. Trotskii'nin emri, V. Maksakov ve A. Turunov, *Khronika grazhdanskoi voiny v Sibiri, 1917-1918* (Moskova, 1926), s. 168'de yayınlanmıştır.

4. S.P. Mel'gunov, *Tragediia Admirala Kolchaka: Iz istorii grazhdanskoi voiny na Volge, Urale, i v Sibiri* (Belgrad, 1930), I, s. 73'te alıntılanmış.

5. Cesja druzina. Hlavni stab, "The Operations of the Czechoslovak Army in Russia in the Years 1917-1920," HIA, Ceskoslovencky strelecky pulk, xx517-10.v., s. 5-8; A.M. Nikolaev, "1918: Vtoroi god rossiiskoi grazhdanskoi voiny," A.M. Nikolaev Collection, Bakhmetieff Archive, Columbia Üniversitesi, New York, s. 38-40, P.S. Parfenov, *Grazhdanskaia voina v Sibiri, 1981-1920* (Moskova, 1924), s. 26-27; A.E. Antonov, *Boevoi vosemnadtsatyi god. Voennye deistviia Krasnoi armii v 1918-nachale 1919g.* (Moskova, 1961), s. 62-66. ?????

6. White, *Siberian Intervention*, s. 239-240'ta alıntılanmış.

7. Betty Miller Unterberger, *America's Siberian Expedition, 1918-1920* (Durham, N.C., 1956), s. 60'ta alıntılanmış.

8. Mel'gunov, Tragediia Admirala Kolchaka, I, s. 193.

9. W. Bruce Lincoln, *Red Victory*, s. 235; White, *Siberian Intervention*, s. 197.

10. John Ward, *With the "Die-Hards" in Siberia* (Londra, 1920), s. 268.

11. Baron P. N. Wrangel, *The Memoirs of General Wrangel: The Last Commander-in Chief of the Russian National Army*, çev. Sophie Goulston (Londra, 1930), s. 6; S.N. Shishkin, *Grazhdanskaia voina na Dal'nem Vostoke* (Moskova, 1957), s. 13-14, 22-26; L.H. Grondijs, *Le Cas-Koltchak: Contribution à l'histoire de la révolution russe* (Leiden, 1939), s. 485–489; Kommissia po istorii oktiabr'skoi revoliutsii i R.K.P. (bol'shevikov), *Revoliutsiia na Dal'nem Vostoke* (Moskova ve Petrograd, 1923), I, s. 79; "Ataman Grigorii Mikhailovich Semënov," Anatolii Markov, "Entsiklopediia belogo dvizheniia," HIA, Anatolii Markov Collection, bölüm 1, s. 614-614a'da.

12. Wrangel, *Memoirs of General Wrangel*, s. 6-7.

13. N.M. Riabukhin, "The Story of Baron Ungern-Sternberg Told by His Staff Physician N.M. Riabukhin (Ribo)," HIA, N.M. Riabukhin Collection, bölüm 1, s. 12; ayrıca bkz: s. 1-42; Boris Volkov, "Ob Ungerne," HIA, Boris Volkov Collection, bölüm 2, s. 1-53.

14. Wrangel, *Memoirs of General Wrangel*, s. 6-7.

15. Lincoln, *Red Victory*, s. 255-257; N.A. Andriushkevich, "Posledniaia Rossiia (vospominaniia o Dal'nem Vostoke)," *BD*, IV, s. 120-137; White, *Siberian Intervention*, s. 198-199, 266-267.

16. Baron Aleksei Budberg, *Dnevnik belogvardeitsa (kolchakovskaia epopeia)*, ed. P.E. Shchegolov (Leningrad, 1929), s. 11; Baron Aleksei Budberg, "Dnevnik," *ARR*, XII, s. 290.

17. K.V. Gusev, *Partiia eserov: Ot melko-burzhuaznogo revoliutsionarizma k kontrrevoliutsii* (Moskova, 1975), s. 230-233; G.K. Gins, *Sibir,' soiuzniki, i Kolchak, 1918-1920* (Peking, 1921), I, 74-83, 86-131; Maksakov ve Turunov, *Khronika grazhdanskoi voiny v Sibiri*, s. 197-199, 208-209, 224-225.

18. V.V. Garmiza, "Iz istorii samarskoi uchredilki," *Istoricheskie zapiski*, VIII (1940), s. 34-35; William Henry Chamberlin, *The Russian Revolution* (New York, 1965), II, s. 15-18; K.V. Gusev ve Kh. A. Eritsian, *Ot soglashatel'stva k kontrrevoliutsii: Ocherki istorii politicheskogo bankrotstva i gibeli partii sotsi-*

alistov-revoliutsionerov (Moskova, 1968), s. 323-352; Nikolaev, "1918," s. 41-42.

19. George F. Kennan, *The Decision to Intervene* (Princeton, 1958), s. 105.

20. AGE., s. 101'de alıntılanmış.

21. A.Zaitsov, *1918 god: Ocherki po istorii russkoi grazhdanskoi voiny* (Paris, 1934), s. 126; G.V. Kuz'min, *Razgrom interventov i belogvardeitsev v 1917-1922gg.* (Moskova, 1977), s. 84-86.

22. Kennan, Decision to Intervene s. 396-397'de alıntılanmış.

23. "*Aide-Memoire* of the Secretary of State to the Allied Ambassadors,"7 July 1918, tıpkı basım Unterberger, *America's Siberian Expedition*, s. 236-237.

Bölüm 40. "Kazanın İçine Atılmış"

1. Graves, *America's Siberian Adventure*, s. 3.

2. AGE., s. 4'te alıntılanmış.

3. AGE., s. 55.

4. AGE., s. 55-56.

5. AGE., s. 354.

6. White, *Siberian Intervention*, s. 156-159, 239-240; "American Commercial Invasion of Russia," s. 362-363.

7. Fisher, "American Railway Mission," s. 1-6; John Frank Stevens, "Memorandum on Russia," HIA, John Frank Stevens Papers, bölüm No.1.

8. C.K. Cummings ve Walter W. Petit, *American-Russian Relations, March 1917-March 1920: Documents ve Papers* (New York, 1920), s. 28-29.

9. Kennan, *Decision to Intervene*, s. 88.

10. V.G. Boldyrev, *Direktoriia. Kolchak. Interventy: Vospominaniia* (Novonikolaevsk, 1925), s. 75.

11. Gins, *Sibir', soiuzniki, i Kolchak*, s. 133; ayrıca bkz: s. 183-184; N.N. Golovin [Golovine], *Rossiiskaia kontrrevoliutsiia v 1917-1918gg.* (Paris, 1937), VIII, s. 66-70.

12. Boldyrev, *Direktoriia*, s. 83.

13. AGE., s. 31; ayrıca bkz: s. 33-34.

14. Mel'gunov, Tragediia Admirala Kolchaka, I, s. 194'te alıntılanmış.

15. Boldyrev, *Direktoriia*, s. 35-36; Golovin, *Rossiiskaia kontrrevoliutsiia*, VIII, s. 77-78.

16. "Konstitutsiia ufimskoi direktorii: Akt ob obrazovanii vserossiiskoi verkhovnoi vlasti, 8-23 sentiabria 1918g., *ARR*, XII; s. 189.

17. Ed. S. Piontkovskii, *Grazhdanskaia voina v Rossii (1918-1921gg.): Khrestomatiia* (Moskova, 1925), s. 286.

18. Lincoln, *Red Victory*, s. 236-238.

19. Mel'gunov, *Tragediia Admirala Kolchaka*, I, s. 233'te alıntılanmış.

20. Boldyrev, *Direktoriia*, s. 85.

21. Chamberlin, *Russian Revolution*, II, s. 177'de alıntılanmış.

22. Boldyrev, *Direktoriia*, s. 91'de alıntılanmış.

23. Graves, *America's Siberian Adventure*, s. 79.

24. AGE., s. 91, 93.

25. AGE., s. 81.

Bölüm 41. Sibirya'nın Tek Hâkimi

1. P.M. Bykov, "Poslednie dni poslednego tsaria," *ARR*, XVII (1926), s. 313.

2. J.C. Trewin, *Tutor to the Tsarevich* (Londra, 1975), s. 111-112.

3. L. Trotskii, *Trotsky's Diary in Exile*, çev. Elena Zarudnaia (New York, 1963), s. 81.

4. Romanovlar'm son günleri ve katli ile ilgili bu kısa anlatım, *Red Victory*, s. 148-155'deki, aşağıdaki Rus kaynaklarına dayanan daha uzun anlatımından alınmıştır. N. Sokolov, *Ubiistvo tsarskoi sem'i* (Berlin, 1925), s. 142-148, 212-238; Bykov, "Poslednie dni," s. 313-315; S.P. Mel'gunov, *Sud'ba imperatora Nikolaia II posle otrecheniia* (Paris, 1951), s. 382-402; General M.K. Diterikhs, *Ubiistvo tsarskoi sem'i i chelenov doma Romanovykh na Urale* (Vladivostok, 1922), *passim*; ed. E.E. Alfer'ev, *Pis'ma tsarskoi sem'i iz zatocheniia* (Jordanville, N.Y., 1974), s. 395-410. Daha yakın zamanda, Edvard Radzinsky's *The Last Tsar: The Life and Death of Nicholas II*, çev. Marian Schwartz (New York, 1992)'den yeni ayrıntılar eklenmiştir.

5. L. Trotskii, *Trotsky's Diary in Exile*, s. 81.

6. "Vyderzhki iz rechi lidera omskikh k.–d. Zhardetskogo na s"ezde torgovo-promyshlennikov v Omske v iiule 1918g.," No. 80 Maksakov ve Turunov, *Khronika grazhdanskoi voiny v Sibiri*, s. 207-208'de.

7. Boldryrev, *Direktoriia*, s. 87.

8. Richard Ullman, *Intervention and the War: Anglo-Soviet Relations, 1917-1920* (Princeton, 1961), s. 272'de alıntılanmış.

9. Ed.ler: Elena Varneck ve H.H. Fisher, *The Testimony f Admiral Kolchak and Other Siberian Materials*, çev. Elena Varneck (Stanford, 1935), s. 142.

10. Kolchak'ın 28 Kasım 1918 tarihli basın konferansı Golovin, *Rossiiskaia kontrrevoliutsiia*, IX, s. 83-87'de alıntılanmış.

11. Lincoln, *Red Victory*, s. 241-245.

12. Richard Ullman, *Britain and the Russian Civil War, November 1918-February 1920* (Princeton, 1968), s. 34'te alıntılanmış.

13. A.G. Lipkina, *1919 god v Sibiri* (Moskova, 1962), s. 52'de alıntılanmış.

14. N.V. Ustrialov, "Dnevnik," HIA, Ustrialov koleksiyonu, kutu 1, s. 5-6; G.Z. Ioffe, *Kolchakovskaia avantiura i ee krakh* (Moskova, 1983), s. 221- 222; Gins, *Sibir'*, II, s. 206, 220-221.

15. Richard Luckett, *The White Generals: An Account of the White Movement and the Russian Civil War* (New York, 1971), s. 263.

16. Lpikina, 1919 god v Sibiri, s. 45-46'da alıntılanmış.

17. Budberg, *Dnevnik belogvardeitsa*, s. 96-97.

18. Luckett, *White Generals*, s. 263.

19. N. Kakurin, *Kak srazhalas' revoliutsiia* (Moskova ve Leningrad, 1925), II, s. 123-126; J.V. Stalin, *Works* (Moskova, 1953), IV, s. 202-204, 213-214, 229.

20. White, *The Siberian Intervention* (Princeton, 1950), s. 119'da alıntılanmış.

21. Mel'gunov, *Tragediia Admirala Kolchaka*, III, s. 57'de alıntılanmış.

22. Budberg, *Dnevnik*, s.218, 97.

23. Ustrialov, "Dnevnik," s. 1.

24. Lincoln, *Red Victory*, s. 264-265.

25. S.F. Naida vd. ed.ler, *Istoriia grazhdanskoi voiny v SSSR* (Moskova, 1959), IV, s. 143'te alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 134-148; Ia. Zhigalin, "Partizanskoe dvizhenie v zapadnoi Sibiri," PR, 11, No. 10 (1930), s. 98-114; John Erikson, *The Soviet High Command: A Military-Political History, 1918-1941* (Londra, 1962), s. 64-65.

26. Ed.ler: A.S. Bubnov, S.S. Kamenev, R.P. Eideman ve M.N. Tukhac-

hevskii, *Grazhdanskaia voina, 1918-1921* (Moskova, 1928), III, s. 328-329'da alıntılanmış.

27. Gins, *Sibir'*, II, s. 294-295.

28. Budberg, *Dnevnik*, s. 187.

29. Ustrialov, "Dnevnik," s. 16.

30. Budberg, Dnevnik, s. 156, 291.

31. Vladimir Molotov, *Bolsheviki Sibiri v period grazhdanskoi voiny (1918-1919gg.)* (Omsk, 1949), s. 130.

32. General Zankevich, "Obstoiatel'stva, soprovozhdavshiia vydachu Admirala Kolchaka revoliutsionnomu pravitel'stvu v Irkutske," *BD*, II (1927), s. 150-154.

33. Lincoln, *Red Victory*, s. 267.

34. B.M. Shereshevskii, *V bitvakh za dal'nii vostok (1920-1922gg.)* (Novosibirsk, 1974),s. 157-181; B.M. Shereshevskii, *Razgrom Semënovshchiny (aprel'-noiabr' 1920g.)* (Novosibirsk, 1966), s. 95-127, 203-235; Canfield F. Smith, *Vladivostok under Red and White Rule: Revolution and Counterrevolution in the Russian Far East, 1920-1922* (Seattle ve Washington, 1975), s. 72–274; John Channon, "Siberia in Revolution and Civil War, 1917–1921," ed. Alan Wood, *The History of Siberia from Russian Conquest to Revolution* (Londra ve New York, 1991), s. 175-176'da.

Bölüm 42. Bolşevikler Sibirya'yı Alıyorlar

1. E.Z. Volkov, *Dinamika narodonaseleniia SSSR za vosem'desiat let* (Moskova, 1930), s. 185-191; Ian Mawdsley, *The Russian Civil War* (Boston, 1987), s. 285-287; Frank Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects* (Geneva, 1946), s. 40-41.

2. L. Kritsman, *Geroicheskii period velikoi russkoi revoliutsii* (Moskova, n.d. [1924]), s. 162; ayrıca bkz: Silvana Malle, *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921* (Cambridge, 1985), s. 508-511; Mawdsley, *Russian Civil War*, s. 187-288; Alex Nove, *An Economic History of the USSR* (Londra, 1969), s. 86, 94.

3. R.S. Livshits, "Razmeshchenie promyshlennosti v dorevoliutsionnoi Rossii," *Izvestiia Akademiia Nauk SSSR* (1955), s. 220-223; Ed. Glinka, *Aziatskaia Rossiia*, II, s. 413-446; Conolly, *Beyond the Urals*, s. 33-41; Boris Baievsky, *Siberia: Its Resources and Possibilities*, U.S. Department of Commerce Trade Promotion Series No. 36 (Washington, D.C., 1926), s. 25, 65.

4. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 60-61'de alıntı.

5. Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography*, 1888-1938 (Oxford, 1980), s. 133'te alıntı.

6. Lenin, *Collected Works*, XXXII, s. 215-216.

7. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, IV, s. 177-189.

8. AGE., s. 189-191.

9. AGE., s. 196, 201.

10. Stalin, *Works*, XIII, s. 40-41.

11. AGY.

12. Okladnikov vd. ed.ler, Istoriia Sibiri, IV, s. 193-194; T.F. Gorbachev vd. *Kuznetskii ugol'nyi bassein* (Moskova, 1957), s. 74-82.

13. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, IV, s. 195.

14. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 414.

15. *"Kuzbas": An Opportunity for Engineers and Workers* (New York, 1922), s. 26.

16. "*Kuzbas,*" s. 1. Kuzbass kolonisi için gönüllü toplamada Haywood'un katılımı için bkz: Peter Carlson, *Roughneck: The Life and Times of Big Bill Haywood* (New York, 1983), s. 318-320, Bu referans için çalışma arkadaşım J. Carroll Moody'e borçluyum.

Bölüm 43. Jack Scott ve Sibirya'nın Mıknatıs Dağı

1. Alıntılar: John Scott, *Behind the Urals: An American Worker in Russia's City of Steel*, genişletilmiş baskıyı hazırlayan Stephen Kotkin (Bloomington, Ind., 1989), s. xii-xiii. Scott'un anlatımı şaşırtıcı biçimde doğru ve açıktır. Ek olarak: I.F. Galigusov ve M.E. Churilin, *Flagman otechestvennoi industrii: Istoriia Magnitogorskogo metallurgicheskogo kombinata imeni V.I. Lenina* (Moskova,1978), s. 21-64; Iu. Petrov, *Magnitka* (Moskova, 1971), s. 4-89; Ed. M.E. Churilin, *Magnitka* (Cheliabinsk, 1971), s. 31-91.

2. Scott, *Behind the Urals*, s. xi-xii'de alıntılanmış.

3. AGE., s. 3.

4. AGY.

5. AGE., s. 57-58.

6. A. Malenky, *Magnitogorsk: The Magnitogorsk Metallurgical Combine of the Future* (Moskova, 1932), s. 47-48.

7. AGE., s. 52.

8. AGE., s. 33-34.

9. AGE., s. 47.

10. AGE., s. 50.

11. AGE., s. 56'da alıntılanmış.

12. Stephen Kotkin, *Steeltown, USSR: Soviet Society in the Gorbachev Era* (Berkeley ve Los Angeles, 1991), s. 243-244.

13. Scott, *Behind the Urals*, s. 5.

14. AGY.

15. AGY.

16. AGE., s. xv.

17. AGE., s. 5–6.

18. AGE., 142-143.

19. AGE., s. 5.

20. AGE., s. 92.

21. AGE., s. 117-133.

22. Galigusov ve Churilin, *Flagman otechestvennoi industrii*, s. 59; Scott, *Behind the Urals*, s. 231.

23. Kotkin, *Steeltown, USSR*, s. xiv-xv.

Bölüm 44. Yenilebilir Fosiller

1. A. Solzhenitsyn, *Arkhipelag Gulag, 1918-1956: Opyt khudozhestvennogo issledovaniia* (Paris, 1973), s. I-II, s. 6.

2. David J. Dallin ve Boris I. Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia* (New Haven, 1947), s. 149.

3. AGE., s. 153'te alıntılanmış.

4. AGE., s. 153-154; E.G. Shirvindt, *Nashe ispravitel'no-trudovoe zakonodatel'stvo* (Moskova, 1925) *passim*. Ayrıca bkz: Shirvindt'in küçük İngilizce

kitapçığı *Russian Prisons* (Londra, 1928).

5. Dallin ve Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, s. 166'da alıntılanmış.

6. AGE., s. 156.

7. Solzhenitsyn, *Arkhipelag Gulag*, I, s. 6.

8. Dallin ve Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, s. 165-166.

9. AGE., s. 190. Bu dönemde OGPU çalışma kampındakilerin % 1'inin yarısından azı adi suçlu olarak sınıflandırılabilir.

10. AGE., s. 208'de alıntılanmış.

11. AGE., s. 211.

12. Solzhenitsyn, *Arkhipelag Gulag*, II, s. 196.

13. AGE., s. 206-207.

14. AGE., s. 206.

15. Elinor Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps* (Chicago, 1951), s. 79.

16. AGE., s. 80.

17. Robert Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps* (Londra, 1978), s. 30'da alıntılanmış.

18. *The Dark Side of the Moon*, önsöz: T.S. Eliot (New York, 1947), s. 197'de alıntılanmış.

19. Michael Solomon, *Magadan* (Princeton, New York, Philadelphia ve Londra, 1971), s. 85.

20. AGE., s. 89'da alıntılanmış.

21. Dallin ve Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, s. 118-122.

22. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 101.

23. Dallin ve Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, s. 129-131.

24. Solomon, *Magadan*, s. 103-104.

25. Conquest, *Kolyma*, s. 105-106.

26. Rusça'dan Mirra Ginsburg tarafından çevrilen, Vladimir Petrov, *Soviet Gold: My Life As a Slave Laborer in the Siberian Mines*, (New York, 1949), s. 285-286.

27. AGE., s. 284.

28. AGE., s. 305.

29. *Dark Side of the Moon*, s. 145.

30. Solzhenitsyn, *Arkhipelag Gulag*, II, s. 197.

31. Conquest, *Kolyma*, s. 126-127.

32. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 204.

33. AGE., s. 203.

34. Petrov, *Soviet Gold*, s. 324.

35. Lehçe'den Joseph Marek tarafından çevrilen, Gustav Herling, *A World Apart*, (Londra, 1951), s. 141.

36. Conquest, *Kolyma*, s. 133'te alıntılanmış.

37. Solzhenitsyn, *Arkhipelag Gulag*, II, s. 223.

38. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 259-260.

39. AGE., s. 159.

40. Solomon, *Magadan*, s. 141.

41. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 157.

42. Solzhenitsyn, *Arkipelag Gulag*, II, s. 228.

43. Solomon, *Magadan*, s. 100.

44. Solzhenitsyn, *Arkhipelag Gulag*, II, s. 231.

45. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 150.
46. AGE., s. 269-270; Conquest, *Kolyma*, s. 67-68.
47. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 111; Conquest, *Kolyma*, s. 68-69.
48. Lipper, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, s. 112'de alıntılanmış.
49. Solomon, *Magadan*, s. 79.
50. AGE., s. 80.
51. Conquest, *Kolyma*, s. 68.
52. Solomon, *Magadan*, s. 184-186.
53. Conquest, *Kolyma*, s. 216-217.
54. AGE., s. 217.
55. AGE., s. 110-111.
56. AGE., s. 229; ayrıca bkz: s. 220-231.
57. AGE., s. 228.
58. Dallin ve Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, s. 223'te alıntılanmış.
59. AGY'de alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 217-224.
60. Rusça'dan Nicholas M. Oushakoff tarafından çevrilen, Vladimir V. Tchernavin, *I Speak for the Silent Prisoners of the Soviets*, (Boston ve New York, 1935), s. 252.
61. George Kitchin, *Prisoner of the OGPU* (Londra, 1935), s. 268.
62. Conquest, *Kolyma*, s. 212'de alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 211-212.
63. Owen Lattimore, "New Road to Asia," *NG*; LXXXVI, No. 6 (Aralık 1944), s. 657.

Bölüm 45. Sosyalist Yeniden Yapılanma

1. Tupper, *To the Great Ocean*, s. 418-420.
2. AGE., s. 407-408'de alıntılanmış.
3. AGE., s. 408-409.
4. Bu kıyaslamalı nüfus rakamları, S.V. Utechin, *A Concise Encyclopedia of Russia* (New York, 1964), *passim*'deki bilgilerden derlenmiştir.
5. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, IV, s. 312-317.
6. AGE., s. 324-329.
7. AGE., s. 359-371.
8. M.Gor'kii vd. ed.ler, *Belomorsko-Baltiiskii Kanal imeni Stalina: Istoriia stroitel'stva* (Moskova, 1934), *passim*.
9. Dallin ve Nikolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, s. 211-216; Conolly, *Beyond the Urals*, s. 83-84; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 415-419.
10. S. Swianiewicz, *Forced Labor and Economic Development: An Enquiry into the Experience of Soviet Industrialization* (Londra, 1965), s. 39, 290-302.
11. Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within* (Cambridge, Mass., 1990),s. 160'ta alıntılanmış.
12. AGE., s. 128; ayrıca bkz: Teodor Shanin, *The Awkward Class: Political Sociology of a Peasantry in a Developing Society, Russia 1910-1925* (Oxford, 1972).
13. Hosking, *First Socialist Society*, s. 163'te alıntılanmış.
14. AGY; ayrıca bkz: Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power* (Londra, 1968).
15. Hosking, *First Socialist Society*, s. 166; Nicholas V. Riasanovsky, *A His-*

tory of Russia (New York, 1977), s. 551.

16. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, IV, s. 330.

17. AGE., s. 336'da alıntılanmış.

18. AGE., 331-338.

19. AGE., s. 346.

20. AGE., s. 339-340.

21. John D. Littlepage ve Demaree Bess, *In Search of Soviet Gold* (New York, 1938), s. 184-185, 187.

22. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 89-91; Naum Jasny, *The Soviet Economy of the Plan Era* (Stanford, 1951), s. 632-633.

Bölüm 46. Büyük Taşınma

1. G.S. Kravchenko, *Voennaia ekonomika SSSR 1941-1945* (Moskova, 1963), s. 100.

2. Voznesenskii, *Voennaia ekonomika SSSR*, s. 41.

3. AGE., s. 39-41.

4. Liashchenko, *Istoriia*, III, s. 512-514; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 83-85; Conolly, *Beyond the Urals*, s. 99-101.

5. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 103-104; Liashchenko, *Istoriia*, III, s. 512.

6. Liashchenko, *Istoriia*, III, s. 520-525.

7. Kravchenko, *Voennaia ekonomika*, s. 105.

8. M. K. Kozybaev, "Iz Istorii deiatel'nosti 'Komissii AN SSSR po mobilizatsii resursov Urala, Zapadnoi Sibiri, i Kazakhstana na nuzdy oborony," *Izvestiia Akademii Nauk Kazakhskoi SSSR. Seriia istorii, arkheologii i etnografii*, bölüm 1, XVIII (1962), s. 62'de alıntılanmış.

9. AGE., s. 62-69.

10. Liashchenko, *Istoriia*, III, s. 514-517.

11. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 90-91.

12. Iu. A. Vasil'ev, *Sibirskii Arsenal: Deiatel'nost' partiinykh organizatsii Sibiri po razvitiiu promyshlennosti v period Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945gg.* (Sverdlovsk, 1965), s. 100-107.

13. V.T. Aniskov, *Kolhoznoe krest'ianstvo Sibiri i Dal'nego Vostoka-frontu 1941-1945gg.* (Barnaul, 1966), s. 114-115, 136-137; Frank A. Durgin, Jr., "The Virgin Lands Programme, 1954-1960," *SS*, XIII (1962), s. 256.

14. Voznesenskii, *Voennaia ekonomika SSSR*, s. 42.

15. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 130-131

16. AGE., s. 131'den alıntı.

17. Hosking, *First Socialist Society*, s. 262.

18. John Erikson, "Military and Strategic Factors," ed. Alan Wood, *Siberia: Problems and Prospects for Regional Development* (Londra, 1987), s. 181.

19. AGE., s. 132-141, 161-162.

20. AGE, s. 138'de alıntılanmış.

21. Voznesenskii, *Voennaia ekonomika SSSR*; s. 159-162.

Bölüm 47. Stalin'in Son Yılları

1. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 175.

2. AGE., s. 177-178.

3. Alan Wood "From Conquest to Revolution: The Historical Dimension," ed. Wood, *Siberia*, s. 55'te alıntılanmış.

4. Voznesenskii, *Voennaia ekonomika SSSR*, s. 49-51.
5. AGE., s. 51-53.
6. AGE., s. 48.
7. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 244'te alıntılanmış.
8. Hoskings, *First Socialist Society*, s. 326-328.
9. AGE., s. 331'de alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 330-333.
10. Theodore Shabad, "Economic Resources," ed. Wood, *Siberia*, s. 62-63'te.
11. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 244.
12. Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 214-215.
13. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 250-251.

Bölüm 48. Bakir Topraklar

1. J.W. Celary, "The Virgin Lands," *S*, No. 56 (Temmuz 1965), s. 95-96.
2. Roy D. Laird, "Agriculture under Khrushchev," *S*, No. 56 (Temmuz 1965), s. 106.
3. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 223; ayrıca bkz: s. 222-224'te alıntılanmış.
4. S.A. Neishtadt, *Ekonomicheskoe razvitie Kazakhskoi SSR (period sotsializma i razvernutogo stroitel'stva kommunizma)* (Alma-Ata, 1960), s. 181'de alıntılanmış.
5. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 221.
6. AGE., s. 227; Durgin, "Virgin Lands Programme," s. 255-258; Laird, "Agriculture under Khrushchev," s. 107.
7. Durgin, "Virgin Lands Programme," s. 274-275.
8. AGE., s. 271-272.
9. AGE., s. 271'de alıntılanmış.
10. AGE., s. 271-273.
11. AGE., s. 273.
12. Cleary, "Virgin Lands," s. 99-100'de alıntılanmış.
13. AGE, s. 99'da alıntılanmış.
14. Durgin, "Virgin Lands Programme," s. 274.
15. AGE., s. 259.
16. Violet Conolly, *Siberia Today and Tomorrow: A study of Economic Resources Problems, and Achievements* (Londra ve Glasgow, 1975), s. 134'te alıntılanmış; ayrıca bkz: Conolly, *Beyond the Urals*, s. 223.
17. Cleary, "Virgin Lands," s. 101.
18. Violet Conolly, "Siberia: Yesterday, Today, ve Tomorrow," ed Rodger Swearingen, *Siberia and the Soviet Far East: Strategic Dimensions in Multinational Perpective* (Stanford, 1987), s. 17'de.
19. Conolly, *Behind the Urals*; s. 225-226'da alıntılanmış.
20. Conolly, *Siberia Today and Tomorrow*, s. 228-229.
21. AGE., s. 132; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 345.
22. Conolly, "Siberia" s. 22; Conolly, *Siberia Today and Tomorrow*, s. 136-139.
23. Conolly, *Siberia Today and Tomorrow*, s. 134.
24. Conolly, "Siberia" s. 9'da alıntılanmış.
25. John Sallnow, "Siberia's Demand for Labour: Incentive Policies and Migration, 1960-1985," ed.ler: Alan Wood ve R.A. French, *The Development of Siberia: People and Resources* (New York, 1989), s. 202'de alıntılanmış.
26. Conolly, *Siberia Today and Tomorrow*, s. 133.
27. Liashchenko, *Istoriia*, III, s. 520-525.

Bölüm 49. Bratsk Enerji Santrali

1. A.S. Bondarenko, *Energetiki Sibiri (1917-1977gg.)* (Novosibirsk, 1981), s. 22-23.

2. Lincoln, *Red Victory*, s. 354; L.M. Maksakova, *Agitpoezd "Oktiabr'skaia Revoliutsiia," 1919-1920gg.* (Moskova, 1956), s. 9-20.

3. M. Davydov ve M. Tsunts, Ot *Volkhova do Amura* (Moskova, 1958), s. 159.

4. AGE., s. 134-135.

5. Ed. Iu. V. Mochalova, *Podvig na Enisee: Iz istorii stroitel'stva Krasnoiarskoi GES* (Moskova, 1972), s. 10.

6. Bondarenko, *Energetiki Sibiri*, s. 22-33.

7. Conolly, *Beyond the Urals*, s. 63'te alıntılanmış.

8. Semënov, *Geograficheskо-statisticheskii slovar' Rossiiskoi Imperii*, I, s. 313; Davydov ve Tsunts, *Ot Volkhova do Amura*, s. 142.

9. S.V. Utechin, *Concise Encyclopedia of Russia*, s. 72.

10. Davydov ve Tsunts, *Ot Volkhova do Amura*, s. 143-146; Conolly, *Siberia: Today and Tomorrow*, s. 82.

11. Davydov ve Tsunts, *Ot Volkhova do Amura*, s. 150-151; C.E. Nemasov, "Pis'mo Geroia Sotsialistichesakogo Truda Nemasova C.E., o tom, kak on stal geroem," 24 dekabria 1961g., ed. V.F. Mal'tsev, *Bratskaia GES: Sbornik dokumentov i materialov*, II, s. 26-36'da.

12. "Pis'mo Geroia Sotsialisticheskogo Truda Nemasova," s. 26.

13. Davydov ve Tsunts, Ot *Volkhova do Amura*, s. 146.

14. Evgenii Evtushenko, *Stikhi i poema: Bratskaia GES* (Moskova, 1967), s. 183.

15. Conolly, *Siberia: Today and Tomorrow*, s. 82–83.

16. AGE., s. 83.

17. AGE., s. 84-86.

18. AGE., s. 86'da alıntılanmış.

19. AGE., s. 87.

20. AGE., s. 88-89.

21. AGE., s. 83-84; Bondarenko, *Energetiki Sibiri*, s. 145-161.

22. Victor L.Mote, "The Baykal-Amur Mainline: Catalyst for the Development of Pacific Siberia," ed.ler, Theodore Shabad ve Victor L. Mote, *Gateway to Siberian Resources (the BAM)* (Washington, D.C., 1977), s. 95-97'de.

23. AGE., s. 67; Victor L. Mote, "The Communications Infrastructure," ed. Swearingen, *Siberia and the Soviet Far East*, s. 49-52; Mike Edwards, "Siberia: In from the Cold," *NG* (Mart 1990), s. 30.

Bölüm 50. BAM

1. M.K. Baidman vd. ed.ler, *Razvitie narodnogo khoziaistva Sibiri* (Novosibirsk, 1978), s. 269-276; Mote "Communications Infarstructure," s. 41-43; Mote, "Baykal-Amur Mainline," s. 63-65.

2. Mote, "Communications Infrastructure," s. 43-45; Okladnikov vd. ed.ler, *Istoriia Sibiri*, V, s. 232-233; Tupper, *To the Great Ocean*, s. 412-413.

3. Baidman vd. ed.ler, *Razvitie narodnogo khoziaistva Sibiri*, s. 276-278; Mote, "Baykal Amur Mainline," s. 38-39; Mote, "Communications Infrastructure," s. 45-46.

4. Violet Conolly, "The Baikal-Amur Railway (the BAM)," ed. Wood, *Sibe-*

ria, s. 167'de alıntılanmış.

5. AGE., s. 166-167; Mote, "Baykal-Amur Mainline," s. 80-84; Oleg A. Kibal'chich, "The BAM and Economic Geography," ed.ler, Shabad ve Mote, *Gateway to Siberian Resources*, s. 148'de.

6. Mote, "Baykal-Amur Mainline," s. 67-68.

7. AGE., s. 79, 93-96; Kibal'chich, "BAM and Its Economic Geography," s. 148.

8. Mote, "Baykal- Amur Mainline," s. 80.

9. AGE., s. 91-92; Conolly, "Baikal-Amur Railway," s. 158-159.

10. Mote, "Baykal-Amur Mainline," s. 91-92; Conolly, "Baikal-Amur Railway," s. 162-166.

11. Mote, "Baykal-Amur Mainline," s. 49-52.

12. Conolly "Baikal-Amur Railway," s. 159.

13. AGE., s.168.

14. Edwards, "Siberia," s. 31.

Bölüm 51. Samotlor ve Urengoy'un Zenginlikleri

1. Conolly, *Siberia Today and Tomorrow*, s. 64'te alıntılanmış; ayrıca bkz: s. 64-65.

2. Theodore Shabad, "Siberian Resource Development in the Soviet Period," ed.ler, Shabad ve Mote, *Gateway to Siberian Resources*, s. 35-36; David Wilson, "The Siberian Oil and Gas Industry," ed. Wood, *Siberia*, s. 96-102'de.

3. Wilson, "The Siberian Oil and Gas Industry," s. 98-101, 111-113.

4. AGE., s. 123-124; Conolly, *Siberia Today and Tomorrow*, s. 68-69; "Siberian Resource Development," s. 37-39.

5. Wilson, "Siberian Oil and Gas Industry," s. 124, 98.

6. Edwards, "Siberia," s. 10.

7. Shabad, "Siberian Resource Development," s. 39.

8. Wilson "Siberian Oil and Gas Industry," s. 118-119; Edwards, "Siberia," s. 35-36.

9. Edwards, "Siberia," s. 35-36.

10. AGE., s. 35.

11. Peter Gumbel ve James Tanner, "Tired Mammoth," *Wall Street Journal*, 22 Ağustos 1990, s. A1-A4.

12. Murray Feshbach ve Alfred Friendly, Jr., *Ecocide in the USSR: Health and Nature under Seige* (New York, 1992), s. 4.

13. AGE., s. 1.

Bölüm 52. Sibirya'nın Sovyet Mirası

1. Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 10.

2. AGE., s. 99'da alıntılanmış.

3. AGE., s. 98.

4. AGY.

5. AGE., s. 101.

6. Ed.ler: Levin ve Potapov, *Narody Sibiri*, s. 56; S.V. Kiselev, *Drevniaia istoriia iuzhnoi Sibiri* (Moskova, 1951), s. 23-66.

7. Boris Komarov, *The Destruction of Nature in the Soviet Union*, çev. Michel Vale ve Joe Hollander, önsöz: Marshall I. Goldman (White Plains, N.Y., 1980), s. 27'de alıntılanmış.

8. Scott, *Behind the Urals*, s. xx'de alıntılanmış.
9. Edwards, "Siberia," s. 23-24, 28; Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 10.
10. Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 10
11. Edwadrs, "Siberia," s. 31.
12. Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 100-103.
13. Edwards, "Siberia," s. 27'de alıntılanmış.
14. Kotkin, *Steeltown, USSR*,s. xiii, 135; Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 92-93, 184, 214.
15. Feshbach ve Friendly, Ecocide, s. 105'de alıntılanmış.
16. AGE., s. 9, 105.
17. AGE., s. 105'te alıntılanmış.
18. AGE., s. 174-175.
19. AGE., s. 174.
20. AGE., s. 176'da alıntılanmış.
21. AGE., s. 49.
22. AGE., s. 65-68.
23. Rusi Nasar, "Fact in Fiction," *The Washington Post* (4 Haziran 1989), s. B3'te alıntılanmış.
24. Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 73-74, 78-79.
25. AGE., s. 80'de alıntılanmış.
26. AGE., s. 117.
27. AGE., s. 118-119; Komarov, *Destruction of Nature*, s. 5-11.
28. Kamorov, *Destruction of Nature*, s. 5'te alıntılanmış.
29. Feshbach ve Friendly, *Ecocide*, s. 117-119.
30. Komarov, *Destruction of Nature*, s. 16'da alıntılanmış.
31. AGE., s. 10.
32. Michael Dobbs, "Russians Fight to Save Lake Baikal," *The Washington Post* (11 Ekim 1990), s. A26'da alıntılanmış.
33. Marks, Road to Power, s. 50-52.
34. AGE., s. 51, note 14'te alıntılanmış.
35. Valentin Rasputin, "Your Siberia and Mine," s. 172.
36. AGE., s.176.
37. AGE., s. 179.